شەرق رىۋايەتلىرىدە ئەلىشىر نەۋايى

تۈزگۈچى: تۈرسۇن قۇربان تۈركەش

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: پالتاخۇن ئەۋلاخۇن
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت ياقۇپ
مۇقاۋىسىنى ئىشلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

شەرق رىۋايەتلىرىدە ئەلىشىر نەۋايى
تۈزگۈچى: تۇرسۇن قۇربان تۇركەش

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850م م 1/32 باسما تاۋىقى: 13.75
2010 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2010 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1000–0001

ISBN 978-7-5631- 2418 - 3
باھاسى: 39.80 يۈەن

تۇزگۇچىدىن

شەرق رىۋايەتلىرىگە كۆرە، قەدىمدە بىر ئادەم ئوغلىنى شائىرنىڭ ئالدىغا يېتىلەپ بېرىپ ئېيتىپتۇ:

— ھەزرىتىم، ئوغلۇمنى سىلىگە شائىرلىققا شاگىرت بەرسەم، مەشھۇر شائىر قىلىپ تەربىيەلەپ بەرگەن بولسىلا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭكىدەك مەشرىقۇ مەغرىبكە تارقاپ، ئىشق ئەھلىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن ئورۇن ئالغان بولسا.

— ماقۇل، ئەمما بىر شەرتىم بار، — جاۋاب بېرىپتۇ شائىر.

— ھەرقانداق شەرتكە تەييارمىز، — دەپتۇ ھاجەتمەن.

— ئۇنداقتا، سىز ئۆيىڭىزگە يېنىپ بېرىپ، ئوغلىڭىزنىڭ سۆيگەن قىزىنى ئوغلىڭىزنىڭ دوستىغا ياتلىق قىلىپ كېلىڭ، باشقا گەپنى شۇندا دېيىشەرمىز...

ئاتا ـ بالا ئالدىغا گويا ئۆتكىلى بولمايدىغان ھاڭ ۋەزنىدە قويۇلغان بۇ سوئال كىتابىمىزدىكى نەۋايى، گۈلى ۋە ھۈسەيىن بايقارا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ئۇچ بۇرجىكىدە شائىرنىڭ بەقارار سۆيگىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ھىجران دەشتىدە تەنھا يۇرگەنلىك ئالىيجانابلىقى ئارقىلىق جاۋابقا ئېرىشكەن.

نەۋايى تەقدىر ئەزەل تۆپەيلى ھىراتدا ياشاپ، «تۈركىي تىل بىلەن شۇنچىلىك كۆپ ۋە ياخشى ئىجاد قىلغان» (بابۇر)كى، ئۇنىڭچىلىك زور ئىدىيەلەر خەزىنىسىنى يارىتىش بەختى تۈركىي ئەدەبىيات تارىخىدا شائىر ۋاپاتىدىن كېيىنكى بەش يۈز يىل ئىچىدە باشقىلارغا نېسىپ بولمىغان.

شائىر ئەسەرلىرىدە ئادالەت، ھۆرلۈك، مۇھەببەت، كامىل

ئىنسان، دوستلۇق، گۈزەل ئەخلاق، ۋاپادارلىق، خەلقپەرۋەرلىك ۋە غايىۋى جەمئىيەت قاتارلىق ئىنسانىيەتكە ئورتاق پەزىلەتلەرنى كۆيلەش جەھەتتىن دۇنيانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ئەدىبلىرىدىن ھومېر، شېكسپىر ۋە گىيوتى بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرسا، ئانا تىل ۋەتەنپەرۋەرلىكى يېقىندىن دانىتىغا ئاھاڭداش بولغان، شۇ مەنىدىن نەۋائى ئۇتۇرا ئەسىر شەرقىنىڭ كەنجى ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىردۇر.

ئايانكى، بىر قاتار فولكلور ژانىرلىرى شائىر ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق خەزىنىنىڭ خەلقچىل نېگىزىنى ياراتقان بولسا، نەۋائىغا بولغان بەش ئەسىرلىك ھۆرمەت ـ مۇھەببەت شائىرنى تارىخىي سىمادىن خەلق ئاغزاكى ئەنئەنىۋى ئىجادىيىتىدىكى مۆتىۋەر بەدىئىي ئوبرازغا ئايلاندۇرغان.

دېمەك، كىتابىمىزدىكى مەزكۇر رىۋايەتلەردە شائىر ئۆزىدە خەلق دانىشمەنلىكىنى ئومۇملاشتۇرغان يۈكسەك بەدىئىي تىپ ھالىتىدە تەسۋىرلەنگەن.

كۇنىمىزدە، قېرىنداش ئۆزبېك خەلقىدە نەۋائىشۇناسلىق مول ھوسۇللۇق ئىلمىگە ئايلىنىپ، «نەۋائى ئېنسىكلوپېدىيەسى» نى يارىتىش كۇن تەرتىپكە قويۇلغان بولسىمۇ، «ئۇيغۇر باخشىلىرى» ① دىن بولغان ئۇلۇغ شائىرنىڭ مىراسخورى بولغان بىزلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى ئەمگەكلىرىمىز زامان تەلىپىنىڭ ئارقىسىدا تۇرماقتا.

نەۋائىي ياشىغان جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەنزىرىسىنى، شائىر دۇنيا قارىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى، دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە، سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا كەبى ھاكىم تەبىقە جۇملىدىن زاماناداشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئەسەرلە-

① مىرزا مەھمۇد كۆراگان: «تارىخىي رەشىدى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزا ئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان ئاكادېمىك نۇسخا)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 1 ـ كىتاب 431 ـ بەت.

رىده ئىپادىلەنگەن بەدىئىي ـ ئىجتىمائىي غايە ۋە دەۋر روھىنى ياخشىراق چۈشىنىپ، نەۋايىشۇناسلىقىمىزنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن تۈرتكە بولار، دېگەن مەقسەتتە مەزكۇر كىتابنى ئىلمىي جامائەتچىلىكىنىڭ ئېتىبارىغا سۇندۇم.

يەنە سېلىشتۇرما تەتقىقات قىممىتى يۇزىسىدىن توپلامغا كىرگۈزۈلگەن «خەمسە» نىڭ ئارمۇغان قىلىنىشى، نەۋايى بىلەن گۈلىنىڭ سۆيگۈ پاجىئەسى ھەققىدىكى ۋاريانتلىق رىۋايەتلەر ۋە «نەۋايى بىلەن مەدىكار»، «ئانا سۈتى»، «دۇنيادىكى ئەڭ يېقىملىق ھىدنى كەلتۈرۈڭلار!» قاتارلىق ئاددىي ئەمما ھاياتى پەلسەپىۋى ھېكايىلەر بىر تەرەپتىن شائىرنىڭ چوڭقۇر گۇمانىزملىق دۇنيا قارىشىدىن دالالەت بەرسە، يەنە بىر تاماندىن نەۋايى ئىشقىنىڭ دۇنياۋىلىقتىن ئىلاھلىق مەقامىغچە پايانسىزلىقىنى كۆرسىتىدىغان تەسەۋۋۇپىي ھېكمەتلەردۇر.

توپلامغا جەملەنگەن رىۋايەت، بەدىئە ۋە مەكتۇپلار نەۋايى ئەسەرلىرىدىن، شائىرنىڭ شاگىرت ۋە ئىخلاسمەنلىرىدىن دەۋلەتشاھ سەمەر قەندى (1435 ــ 1495) نىڭ «تەزكىرەت تۈش ـ شۇئەرا» (شائىرلار تەزكىرىسى)، مىرخاند (1433 ــ 1498) نىڭ «رەۋزەت تۈس ـ سەفا» (پاكلىق بېغى)، خاندەمىر (1435 ــ 1534) نىڭ «مەكارىم ئۈل ـ ئەخلاق» (ئالىيجاناب سۇپەتلەر كىتابى)، «خۇلاسەت ئۈل ـ ئەخبار» (خەيرلىك كىشىلەر ھەققىدە خەۋەرلەر خۇلاسىسى)، زەينىددىن ۋاسىفىي (1486 ــ 1566) نىڭ «بەدايى ئۈل ـ ۋەقايى» (ئاجايىپ ۋەقەلەر)، بابۇر (1483 ــ 1530) نىڭ «بابۇرنامە» ۋە 1991 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «ئەل دېسە نەۋايىنى» قاتارلىق ئۇيغۇرچە، ئۆزبېكچە ھەم تۈركمەنچە نەچچە ئون خىل تارىخىي ـ بەدىئىي، ئىلمىي ـ ئەدەبىي مەنبەلەردىن تاللىۋېلىندى.

كىتابتىكى ئايرىم مەكتۇپلار تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى نامە ژانىرنىڭ بەدىئىي پاساھىتىدىن

دىن ئۇچۇر بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھۇسەيىن بايقارا بىلەن شا-
ئىر ئوتتۇرىسىدىكى قىسمەن تۇتەك نۇقتىلارنى يورۇتۇش ۋە تەت-
قىق قىلىشتا تارىخىي ھۆججەتلىك رول ئويناپدۇ.

بەزى رىۋايەت ۋە بەدىئەلەرنىڭ مەنبەلەردىكى پارچىلىرى ئا-
ساسىدا ئۇنىڭ تولۇقراق نۇسخىسىنى تۇرغۇزدۇم ياكى ئۆزگەرتىپ
يېزىپ چىقتىم.

ئەسىرلەرسېرى كەم ئۇچرايدىغان ئۇلۇغ تالانت ساھىبى -
قەلەمدار، ئەلەمدار ھەم كاتتا زەردار پەدەرى بۇزرۇكۋارىمىز ئەلى-
شىر نەۋايى ھەققىدىكى ئۇشبۇ ئاممىباب ئەمگەك چوڭلار، بالىلار،
ئىستۇدېنتلار ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئوقۇپ پايدىلىنىشى ئۈچۈن
مۆلچەرلەنگەن بولۇپ، كەمىنە كىتابنى كەڭ كىتابخانلارنىڭ سۆ-
يۈپ ئوقۇشىنى، كۆرۈلگەن خاتالىقلارنى باغرى كەڭلىكتە ئەپۇ نە-
زىرىدىن ئۆتكۈزۈشىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن.

2006 ــ 2008 - يىل
ــ ئۇرۇمچى، تاشكەنت

مۇندەرىجە

ئەلىشىر بىلەن بۇلبۇل 1
ئۆمۈرلۈك «مەنتىقۇت - تەير» ئەسىرى..... 2
باش ۋە قېلىچ..... 4
زەينىدىن ۋاسىفىينىڭ مىرنىڭ خىزمىتىگە كىرىشى..... 5
دانا «سودىگەر»..... 13
ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ سۆيگەن قىزى..... 15
ئۇستاز ئېھتىرامى..... 17
بېھزاد سىزغان تەۋرۈك رەسىم..... 18
ئېتىكىزنى بۇنىڭدىن ئارتۇقما ئالمايدۇ..... 21
سۇلدى گۇل نېتىمەك كېرەك؟..... 23
كىم ئاۋۋال كۆردى؟..... 26
ھەسەتخورنى مات قىلىش..... 38
نەۋائىي ھىممىتىدىن تىرىلگەن «ئۆلۈك»..... 39
ئەلىشىرنەۋائىي بىلەن مۇزدۇزنىڭ ئوغلى..... 40
دۇنيادا نېمە لەززەتلىك؟..... 43
بىر كۈندە تۆت پەسىلنىڭ ھاۋاسى..... 45
مەنمۇ يۇز تىللا بېرىمەن..... 46
ئاتلار ئايىغى بىلەن سۇ ئىچىۋەرسۇن..... 49
باش ۋە تىل..... 50
ياخشىدىن باغ قالىدۇ..... 52
«يوتقىنىڭىزغا قارىپ پۇت سۇنۇڭ، شاھىم!»..... 54
ئات نېمىگە كۇلدى؟..... 56
«يامغۇر رىشتىسى» گە ئېسىلغان گۇزەل..... 57

بال هەربىلەر 59
توغرا جاۋاب 60
بېشىنى يېگەن ئىغۋاگەر 61
زىياد باتۇر 64
خۇدا ساقلىسۇن 75
يۇرت قاراۋۇلى 77
دەۋاگەر بىلەن نەۋايى 81
ھازىر جاۋاب شائىر 84
دىلئارام بىلەن خىيالى سۆھبەت 86
شائىرنىڭ قىلىچنى ھاسا قىلىشى 89
بىنايىنىڭ تەرىپى 91
جېدەلخور بىنايى 94
غەزەل تىلى بىلەن 97
نەۋايى بىلەن بىنايى 98
بىنايىدەك بولۇپ قالمىدۇ 99
گەپ ناۋاسىدا 100
بۇلبۇلنىڭ ناۋاسى 101
ھەزىلكەشلىك 102
«شائىرلىق نېمىتى، شۇڭا سېتىپ ئالمىزنى خۇش قى-
لىمىڭ...» 103
ئەبۇ سەئىد بىلەن نەۋايى 110
تاڭ پەرۋانىلىرى 114
ۋەتەنداشلار سەپىرى 116
نەۋايىنىڭ پالۋان مۇھەممەددىن ھەيرىتى 121
سەتىرىسى ئالتە يۇز تەڭگىلىك «ئوتۇنچى شائىر» 126
ئادىللىق ئۇچۇن 135
ئەڭ كۆچلۇك نېمەت 136

ئەركسىز شاھدىن ئەركلىك گادا ياخشى..... 138
«يېغى ياندىن قوپار...»..... 140
ئادالەت..... 142
بىرنى كەسسەك ئوننى تىك..... 143
قايسى پىچاق پادىشاھنىڭكى؟..... 145
كېيىكنىڭ قۇلىقى قايدا - يۇ، تۇيمقى قايدا؟..... 149
بىر چېكىتنىڭ قۇدرىتى..... 150
ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مۇررىۋىتى..... 151
ئادەمى ئېرسەك...... 153
بويۇن يۇكىنمۇ يەڭگىللىتىك..... 157
«نەۋايى ئۆتتى كوچاڭدىن»..... 158
خەيرلىك ئىش..... 162
نەۋايى ۋە مەدىكار..... 163
ئەمەلدارلار دەستىدىن تىلەمچىلىك قىلىش..... 166
بۇرۇچلارنىڭ قوشۇلۇشى..... 167
سۆلتان سۆيۈن ۋە مىرئەلى 173
قىزلار چاقچىقى..... 193
ئۇقۇشماسلىق..... 197
«ئېلىپ كېلىك»..... 201
ھاجەتمەنگە تەسەددۇق بولۇش..... 203
تۇكى يۇڭدالغان توخۇ..... 206
قەلەندەردىن شېئىر تىلەش..... 212
ھاشاردىكى نەۋايى..... 216
تاشتىنمۇ تۇماق تككىلى بولامدىكەن؟..... 217
قەيەردە چۈشۈن يوق..... 218
تۇركىي تىلنىڭ بايلىقى..... 219
گۈل بىلەن سۆلتان سۆيۈن..... 222

كىمنىڭ ھەق؟..... 234
ئۆز ئىگىلىرىگە قايتقان پۇللار..... 238
تۇلپارنىڭ «ئانا» سى..... 242
مەجلىستىكى ھەزىل..... 244
ئەلىشىر نەۋائىينىڭ تەبىئىتىدە نەفسانىي شەھۋەت مەيلىنىڭ
چەكلەنگىنى توغرىسىدا..... 250
گۈلنىڭ زەھەر ئىچىپ ئۆلۈشى ۋە ئەلىشىرنىڭ ئۆيلەنمەسلىكى..... 253
سۇلتان سۆيۈن بىلەن دانا پادىچى..... 255
يۇز بەيىتى بىر پۇل ئىكەن ـ دە!..... 269
ئورۇنسىز گۇمان..... 270
شەيخزادە ئەنسارىينىڭ ھېكايىسى..... 275
زەنجىرلەنگەن شىر..... 280
تۆت دانىشمەن..... 282
ھەددىدىن ئاشساڭ مازارغا بارا!..... 284
نەۋائىينىڭ شاپائىتى..... 286
تۇندىن كۇنگە..... 289
ئەلىشىر بىلەن شەيخ..... 290
مىر ئەلىشىر بىلەن بىمار 281
كىتابدارنىڭ خاتاسى..... 292
بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش..... 301
ئەلىشىر نەۋايى بىلەن قازى كالان..... 303
چۈمۈلە..... 305
چېدىرغا ئۇۋا سالغان قۇش..... 306
نەۋايى شەكسىلەندۈرگەن ئەدەبىي مۇھىت..... 307
مىرئەلى بىلەن سودىگەر..... 312
ئۆلۈكمۇ بىر بالا، تىرىكمۇ..... 320

نەۋايىنىڭ «ناۋا» مۇقامى..... 321
تونۇر سالالمىغان كىشى قانداقمۇ ئۆي سالالىسۇن!..... 322
ھۈسەيىن بايقارانىڭ نامەردلىكى..... 324
پۇل خوتۇن..... 326
شائىرنىڭ ئېتىنى يېتىلەش..... 329
تۈز ھەققى ئۈچۈن سۆيگىنىگە ئەلچى بولۇش..... 333
ئەلىشىر بىلەن دېھقان..... 343
شەرەپلىك بۇرچ..... 344
سۇلتان ھۈسەيىنگە ئارمۇغان..... 345
نەۋايىنىڭ چۈشى 347
پادىشاھنى تۇغدۇرۇش 349
ئۈچ ياماننىڭ تەرىپى..... 351
«دۇنيادىكى ئەڭ خۇشبۇي ھىدنى كەلتۈرۈڭلار»..... 353
قۇدۇققا تاشلانغان ئەلىشىر..... 355
ئانا سۈتى..... 358
تاپاۋەتنىڭ تەقسىملىنىشى..... 361
«ھىلالى» ئەمەس «بەدرىي»..... 364
«نەۋايىنىڭ مۆھۈرنى سۇندۇرۇشى»..... 365
شاھنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى..... 367
ياخشىلىق پەرىشتىسى..... 368
شائىرلىق ۋە شاھلىق پەزىلەت 371
«تۇھفەت غۇل - ئەفكار» نىڭ يېزىلىش تارىخى..... 374
بابۇر ئەلىشىر بەگ بايانى..... 376
ئۇيغۇرلارنىڭ نەۋايىتى..... 379
گۈل بىلەن ئەلىشىرنىڭ ھېكايىسى (داستان)..... 381
مەكتۇپلار 408
«مۇنشەئات» دىكى 14 - مەكتۇپ..... 409

«مۇنشەئات» دىكى 41 ـ مەكتۇپ..... 411
جامىيدىن نەۋائىغا خەت..... 413
مۆھۈردارلىق ھەققىدە پەرمان..... 414
ئەمىر ئەلىشىر ھەزرەتلىرىنىڭ ئاستىرابادقا ھاكىملىققا تەينىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەلا ھەزرەت (سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئەزەربەيجان ھۆكۈمدارى ياقۇپبەگ) كە يازغان مەكتۇپى 416
ئەمىر ئەلىشىر توغرىسىدا سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ھەزرەتلىرى چىقارغان نىشان..... 420
نەۋائىدىن شاھزادە بەدىئۇززامانغا خەت..... 423

ئەلىشىر بىلەن بۇلبۇل

ئىلگىرىكى زاماندا غىياسىدىن كىچىك دېگەن كىشىنىڭ ئەلىشىر ئىسىملىك ئوغلى بولغانىكەن. ئۇ بالىلىقىدىن ئاق كۆڭۈل ۋە زېرەك بولۇپ ئۆسۈپتۇ. توققۇز ياشقا تولغاندا بولسا شېئىر يېزىشقا باشلاپتۇ. ئادەملەر ئۇ يازغان شېئىرلارنى بېرىلىپ تىڭشايدىغان بولۇشۇپتۇ. لېكىن بالا ئۆزىگە ھېلىغىچە تەخەللۇس قويمىغان ئىكەن.

بىر كۈنى ئەلىشىر يېڭى شېئىرىنى يېزىپتۇ ـ دە، باغقا كىرىپ ئۇنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇشقا باشلاپتۇ. شۇ پەيتتە باغدىكى تېرەككە چىرماشقان قىرىق پۇتاقنىڭ تىكەنلىك گۈل شېخىدا ئولتۇرغان بۇلبۇل ئەلىشىرنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلاپتۇ، ياش شائىرنىڭ گاھ قوڭغۇراقتەك جارانلىق، گاھ تاڭ شامىلىدەك مەيىن ئاۋازى بۇلبۇلنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپتۇ. قۇش دەرھال ئۇنىڭ يەلكىسىگە قونۇپ:

ــ ئەي، خۇش ئاۋاز شائىر، سەن ئوقۇغان شېئىرلار تاڭدىكى بۇلبۇل ناۋاسىدىنمۇ يېقىملىق ئىكەن. ئىسمىڭنى بىلسەم بولامدۇ؟ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئەلىشىر!ــ جاۋاب بېرىپتۇ بالا.

ــ بىلدىم، بىلدىم، بالا شائىر ئىكەنسەن ــ دە!

ئەمدى ئۆزۈڭگە چىرايلىق بىر تەخەللۇس تاللاپ، شېئىرلىرىڭنىڭ ئاخىرىغا ئاشۇ سۆزنى قوشۇپ پۈتكىن.

ئەلىشىرگە بۇلبۇلنىڭ بايىقى «نەۋايى» دېگەن سۆزى يېقىپ قېلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يازغان غەزەللىرىنىڭ تېگىگە «نەۋايى» دەپ قوشۇپ يازىدىغان بولۇپتۇ.

ئۆمۇرلۈك «مەنتىقۇت ـ تەير» ئەسىرى*

بۇرۇنقى زاماندا ئەلىشىر نەۋايى دېگەن بىر شائىر ئۆتكەن بولۇپ، ئۇل ھەزرەتنىڭ «لىسانۇت ـ تەير» («قۇش تىلى») كىتابىدا شائىرنىڭ بالىلىقىغا ئائىت ھېكايە خاتىرىلەنگەن ئىكەن. نەۋايى كىچىك ۋاقتىدىلا مەدرىسكە كىرگەن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار بىلەن ساۋاقنى ئۇنلۇك ئاۋازدا ئوقۇيدىكەن. ئۇستاز ساۋاقنىڭ راۋانلىقى ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارغا شېئىر ئوقۇتىدىكەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى «گۈلىستان» نى، يەنە بەزىلىرى بولسا «بوستان» كىتابىنى ئوقۇيدىكەن. ئەشۇ ۋاقىتتا كىچىك نەۋايىنىڭ ھەۋىسى «مەنتىقۇت ـ تەير» [1] گە چۈشۈپتۇ ۋە شۇنىڭدىن باشقىغا كۆڭۈل بەرمەپتۇ. شائىر بۇ ھەقتە مۇنداق مىسرالارنى پۈتكەنىكەن:

يادىمە بۇنداق كېلۈر بۇ ماجەرا،
كىم، تۈفۈلىيەت چاغى مەكتەپ ئارا.
كىم، چېكەر ئەتفال مەرھۇمى زەبۇن،
ھەر تەرەفدىدىن بىر سەبەق زەبتىغە ئۇن.
ئېمگانۇرلەر چۈن سەبەق ئازاردىن،
با كالامۇللاھىنىڭ تەكراردىن.
ئىستەبان تەشھىسى خاتىر، ئۇستاد،
نەزم ئوقۇتۇركىم رەۋان ئولسۇن سەۋاد.
نەسىردىن بەئزى ئوقۇر ھەم داستان،

---

* بەلگىلىك ماۋزۇلار، كىتابتىكى بەت ئاستىغا بېرىلگەن ئىزاھلارنىڭ ھەممىسى ئاپتورغا خاس.

① بۇ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ ۋەكىلى فەرىدىددىن ئەتتار (1221 ــ 1151) نىڭ ئەسىرى.

بۇ «گۈلىستان» يەڭلىغۇ ئول «بوستان».
ماڭا ئول ھالەتدە تەبئىي بۇل ھەۋەس،
«مەنتىقۇت ـ تەير» ئەيلەپ ئەردى مۇلتەمەس،
تاپتى بارا ـ بارا ئول تەكراردىن.
ساددە كۆڭلۈم بەھرەئول گۈفتاردىن،
تەب ئول سۆزلەرغە بولغاچ ئاشنا.
قىلمەدى مەيل ئۆزىگە سۆزلەرغە يانا.

شۇنداق قىلىپ، نەۋايى كىتابتىكى ھېكايىلەرگە ۋە قوش تىل بىلەن قىلىنغان كىنايىلەرگە كۆنۈكۈپ كېتىپتۇ. بىرەر سۆزدىن تەبئىتى ئېچىلسا، شۇ سۆز مەنىسىنىڭ نېمىلىكىنى تېپىشقا ئىنتىلىپتۇ. ئۇ كىتابنى ئوقۇش زەۋقى نەۋايىنى پۈتۈنلەي ئەسىر قىلمۇالغان بولسىمۇ، بىراق بۇنى زادىلا ئىزھار قىلالمايدىكەن.

ئول كىتاب بالىنىڭ يالغۇز قالغاندىكى دوستىغا ئايلىنىپتۇ ۋە ئۇ ئاستا ـ ئاستا كىشىلەرنىڭ ئاددىي سۆزلىرىنى ياقتۇرماس بولۇپتۇ. كېيىن نەۋايىدىكى ئۆزگىرىشنى بايقىغان بالىلار چۈشۈل-دىشىپ، گەپ ـ سۆز تارقىتىشقا باشلاپتۇ. بۇ سۆزلەر ئاخىر نەۋا-يىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغىمۇ يېتىپ بېرىپتۇ. ئۇلار ئوغلىدىن كۆپ ئەنسىرەپ، گويا بىلىمسىز كىشىلەردەك ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ ۋە «بالىمىز ئېلىشىپ قالمىسۇن» دېگەن ئەندىشە بىلەن ھېلىقى كى-تابنى يوقىتىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نەۋايى بۇ كىتابنى ئوقۇش-تىن مەھرۇم بولۇپتۇ... شائىر كىتابتىكى شېئىرلارنى يادقا ئې-لىۋالغان بولۇپ، ھەر ۋاقىت يوشۇرۇنچە تەكرارلاپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقىغا مەيلى يوق، ھامان «قۇشلار مەنتىقىسى» گە سىرداش ئىكەن. بالىلىقتا تۇتاشقان بۇ ئىشتىياق ئەلىشىر نەۋا-يىنىڭ قەلبىدىن ھەرگىز ئۆچمەپتۇ. ئۇزاق يىللارغىچە ئۆزىمۇ ئە-نە شۇنداق بىر كىتاب پۈتۈش ئارزۇسىدا ياشاپ، ئۆمرىنىڭ ئا-خىرقى يىللىرىدا «لىسانۇت ـ تەير» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ قالدۇرۇپتۇ.

باش ۋە قېلىچ

ئەلىشىر نەۋايى بىلەن ھۈسەيىن بايقارا بالىلىقىدىن باشلاپ يېقىن دوست ئىكەن. مەكتەپتىمۇ بىرگە ئوقۇپتۇ. ئۇلارنىڭ دامۇلىسى تولىمۇ دانا كىشى ئىكەن. دامۇللا بىر كۈنى شاگىرتلىرىنىڭ ئەقلىنى ۋە نېمىگە قىزىقىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپتۇ. ھەر ئىككىسىگە باش بىلەن قېلىچنىڭ رەسىمىنى سىزىپ بېرىپتۇ ـ دە، شەرھ يېزىپ كېلىشكە تاپشۇرۇپتۇ.

ئەلىشىر باش ۋە ئەقلىنى، دانالىلىقىنى تەرىپلەپ غەزەل يېزىپ كېلىپتۇ. ھۈسەيىن بولسا قېلىچقا ھەمدۇ سانالار ئېيتىپ، جەڭگى ـ جېدەل ھەققىدە توختىلىپتۇ.

دامۇللا شەرھلەرنى ئوقۇپتۇ ـ دە، ئاسمانغا قاراپ چاراقلىغان قۇياشنى ئەلىشىرگە، قارا بۇلۇتنى بولسا ھۈسەيىن بايقاراغا كۆرسىتىپ، نەۋايىغا: «ئاپىرىن» ئېيتىپتۇ. ھۈسەيىن بايقاراغا بولسا ئۇندىمەپتۇ. بۇنىڭدىن ئەجەبلەنگەن ھۈسەيىن دامۇللا مېنى تەقدىرلەشنى ئۇنتۇپ قالغان بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ، ئۇستازىدىن ئۆز «مۇكاپاتى» نى سوراپتۇ. دامۇللا شاھزادىگە قاراپ: «سىزگە ۋادىرىخ» مۇكاپاتى يېزىلغان ئىكەن، ــ دەپتۇ.

ئەلىشىر ئۆز مۇكاپاتىنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىپ، بېشى كۆكىكە يېتىپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا بولسا «مۇكاپات» نىڭ سىرىنى چۈشىنەلمەپتۇ.

باش ۋە قېلىچ رەسىمىدە: ئەسلى باش ئەقلىگە سىمۋول قىلىنىپ، ئىنسانلارغا خىزمەت قىلىشقا؛ قېلىچ بولسا ئەقلىگە قارشى تۇرۇپ، باشقا «ۋادىرىخ» كۈلپىتى ئېلىپ كېلىشكە ئىشارە قىلىنغان ئىكەن.

زەينەدىن ۋاسىفىينىڭ مىرنىڭ خىزمىتىگە كىرىشى*

كەمىنە زەينەدىن ۋاسىفي ئون ئالتە يېشىمدا ئالىلا كەلامىنى يادىلاشتىن فەرىخ بولغانىدىم. ھىممەت كەمىرىنى ئىلىم بايلىقىلىرىنى كۆپرەك ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن باغلاپ، بۇ ئىشقا قاتتىق كىرىشتىم.

بىر كۈنى بىر توپ شائىرۇ فازىللار ھىراتنىڭ «پادىشاھ» بازىرىدا سەير قىلىپ يۈرگەن ئىدۇق. ھافىز ھۈسەيىن دېگەن بىر بەدەبئىل فىتنىچى ئۈچراپ قالدى. كىشىلەر ئۈنى:

ئەلمۇلەققەب بە ھافىز غەمزە،
تەبئىي ئۇ كاج بە ھەيبەت ھەمزە.
(ناز ـ كەرەشمىلىك ھاپىز دېگەن لەقىمى بار،
ئۇنىڭ مىجەزى كاج ۋە ھەيرەتلىك).

دېيىشەتتى، ئۇنىڭ قولىدا بىر كىتاب بولۇپ، مەن ئۇنىڭ قانداق كىتابلىقىنى سوردىدىم. ئۇ: سەيفي بۇخارىينىڭ «رىسالىئى مۇئەما» سى، دېدى. شۇ چاغدا ھەممىمىزنىڭ مەقسەت ۋە نىيىتىمىز ئەمىر ئەلىشىرنىڭ كىميا (خىمىيە) ئەسىرىدىكى ئىلمىي قاراشلار ھەققىدە مۇتائىلە قىلىش ئىدى. يېقىنلىشىپ قالغانلىقىمىز ئۈچۈن ئۇ جانابقا مۇئەما [1] توغرىسىدا ھېچبىر گەپ دېمىدۇق. كېيىن ھافىز غەمزىنى ئۈچرىتىپ، ئەشۇ رىسالىنى كۆچۈرۈۋېلىشىم ئۈچۈن بىرىپ تۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدىم.

---

① مۇئەما ـــ بىرىنچى، كىشى ئىسمى ۋە ئالاقىدار سانلارنى يوشۇرۇن ئىپادىلەيدىغان شىفىر شەكلى؛ ئىككىنچى، چۈشىنىپ بولمايدىغان مەسىلە، تېپىشماق؛ ئۈچىنچى، ھەل قىلىنىشى لازىم بولغان ئىش.

هافىز كۇلۇپ تۇرۇپ مۇنۇ بەيىتنى ئوقىدى:

مارمۇشۇ گۈلاب ـ يەنى چى؟
گۆشى كەرو رۇباب ـ يەنى چى؟
(غار ساچقىنى قايدىيۇ، ئەتىرگۈل سۇيى قايدا،
قۇلاق قايدىيۇ، راۋاب قايدا؟)

بۇ مالامەت ۋە ئېتىرازدىن جاھان كۆزۈمگە غار كەبى قاراڭغۇ كۆرۈندى. كۆز يېشىم گويا قىزىلگۈل سۇيى بولۇپ، يۈزلىرىم سەھەرسىگچە يېيىلدى. گىريان ۋە نالەت بىر ھالەتتە ئۆيگە قايتىپ كەلدىم. بىر بۇلۇڭدا ئولتۇرۇپ، ئۆزۈم ئوچۇن ئادەملەر بىلەن ئاشنىدارچىلىق (دوستلىشىش) ئىشىكىنى ياپقاندەك بولدۇم.

نامازدىگەردە مەسچىتتىن قايتىۋېتىپ، مەسچىت ھويلىسىنىڭ بۇلۇڭىدا بىر ئادەمنىڭ يېپىنچا پۇركىنىپ، تامغا يۆلەنگىنىچە ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۇم. دىققەت قىلسام، نالىلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ چۆكتۇم ۋە پۇركەنجىسىنى قايرىدىم. كۆز ئالدىمدا قارا بۇلۇتتىن كېيىن ئاپتاپ پارلىغاندەك بولدى. ئەمما ئۇ رەڭگىروھى شكەستە، غېرىبلىق غۇبارى رۇخسارىغا كۆلەڭگە تاشلىغان بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭدىن ئەھۋال سورىدىم، يىگىت تىلغا كىردى: «مەن تەبرىز» [1] فەرزەندىمەن. ئېتىم ئابدۇراخمان چەلەبىي، خۇراسانغا [2] سەپەر قىلماق مەقسىتى پەيدا بولدى. ئەمما ئاتام رازى بولمىدى. ئۇلاردىن رۇخسەتسىز مال ـ مەبلەغ بىلەن بۇ دىيار تامان ئاتلاندىم. ھىراتتىن بىر فەرسەخ

---

① تەبرىز ـ شۇ دەۋردىكى ئىراق ئەزەربەيجانىنىڭ پايتەختى.

② خۇراسان ـ ئوتتۇرا ئەسىردە خۇراسان قوشنا ئۇچ دۆلەتكە تۇتاشقان كەڭ جۇغراپىيەلىك دائىرىنى كۆرسەتكەن. غەربىي خۇراسان ئىراندا بولۇپ، پايتەختى مەشھەد؛ شەرقى خۇراسان ئافغانىستاندا بولۇپ، پايتەختى ھىرات؛ جەنۇبىي خۇراسان تۈركمەنىستاندا بولۇپ، پايتەختى مەرۋ ئىدى. خۇراسان دۆلىتىنىڭ بولسا شەرقىي چېگرىسى بەلخ، غەربىي بەھىستون، شەرقىي خارەزم، جەنۇبىي قەندەھار بىلەن چېگرىلىناتتى.

يىراقلىقتىكى ساقى سەلمان ئېقىنىغا يەتكىنىمىزدە، كارۋان ئەھ-
لى خۇشاللىق ئىزھار قىلىپ، «ئەلھەمدۇلىللا، يول خەتەرلىرىدىن
قۇتۇلدۇق. يول توسارلار ۋە قاراقچىلار ھۇجۇمىدىن ئامان قال-
دۇق» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىز ئېھتىيات يىپىنى بوشاتىپ،
پاراغەت ۋە ئامانلىق مەنزىلىدە ئارام ئالدۇق. تەبرىزدىن بېرى يو-
شۇرۇنچە ئارقىمىزغا چۈشكەن ئوغرىلار گۇرۇھى پۈرسەت كۈتۈپ
تۇرۇشقان ئىكەن، شۇ كېچىسى ئۇشتۇمتۇت ئۇستىمىزگە باستۇ-
رۇپ كېلىشتى. مىسالى يۈلتۈزلار توپىدەك بولۇپ، تۇرغان سودە-
گەرلەر شامالدىكى قۇمدەك پاراكەندە بولۇشتۇق. ئېتىشماقتا بىر
ئوق بىلىكىمگە كېلىپ تەگدى ـ دە، گويا بەلا ۋە فىتنە دەللالى
ۋۇجۇدۇم بېغىنى رەنجۇ مۇشەققەت بايا‌ۋىنىغا ئىتتىردى. كارۋان-
نىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندۇق. كەمىنە ئۇنىڭ-
دىن ئارتۇقىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىدە يېقە-
لىپ ـ قوپۇپ ئۆزۈمنى بۇ يەرگە يەتكۈزدۇم.

مەن يىغلىغانچە ئۆيگە كەلدىم ۋە تەختىراۋان ئېلىپ بېرىپ
ئۇنى ئۆيگە ئەكىلىپ ياتقۇزدۇم. بىر جەرراھ قوشنام بار ئىدى.
بىمارنىڭ جاراھىتىنى تېكىپ ۋە مەلھەم بىلەن داۋالاپ، قىسقا
پۈرسەتتە تۇزەتتى.

بىر كۈنى ئۇ يىگىت مىننەتدارلىق ۋە شېرىن سۆزلىرىنى ئىز-
ھار قىلىپ مۇنداق دېدى: «مەن تەبرىزدە ئىككى ئىلىمدە ـ مۇ-
ئەمما ئىلىمدە ۋە ئىلمىي نۇجۇمدا ئۇستىنىڭ تۇغىنى كۆتۈرگەن
ئىدىم... كۆرسەتكەن ئېھسانىڭىزنىڭ ھەقىقى ئۇچۇن شۇ ئىككى
ئىلىمنى خاتىرىڭىز سەھىپىسىگە چەكسەم ۋە ئۆزۈمدىن شۇنىڭ
بىلەن سىزگە بىر يادىكارلىق قالدۇرسام».

مۇئەمما نامىنى ئاڭلاپ، كۆز ئالدىمدا يەتتە قات ئاسماندىن يە-
ڭى بىر سەھىپە ئېچىلغاندەك بولدى. دېدىم: «ئەي، ئېزىز، ماڭا
ئىلمىي مۇئەمما ھەققىدىكى بىلىم ئىنتايىن زۆرۈر. ئۆزلەشتۇ-
رۇشىمگە يېتەكچىلىك قىلسىڭىز، شۇ پەندە يېتۇك بولسام، بۇ

ماڭا قىلغان غايەت ئىلتىپاتىڭىز بولار ئىدى».

مەدەت سوراپ،... ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىب پەيغەمبەرنىڭ مۇبارەك ۋە سائادەتمەن نامىغا مۇلەممەھ ① شەكلىدە مۇئەممىا يېزىپ كۆرسەتتى ۋە فەقىرگە ئۆرگەرتتى... مۇئەممىا فەنى قائىدىلىرى ۋە ئاتالغۇلىرىنى شەرھلەپ يېزىپ ماڭا ئوقۇتتى.

شۇ پەيتىدە ئىراقتىن ئادەملەر كېلىپ، ھېلىقى خۇجازادىنى ئاجايىپ ئىلتىپاتلار بىلەن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەتتى... ئەمما ئەشۇ ساھىبىي دۆلەتنىڭ ھىممىتى بىلەن كەمىنە مۇئەممىا پەنىدە شۇ قەدەر قۇدرەت ماھارەت ھاسىل قىلدىمكى، نامىنى ئېيتماستىن ئوقۇغان ھەرقانداق مۇئەممانى - تېپىشماقنى تاپىدىغان بولدۇم. نامىم ھىرات شەھىرىدىكى مۇئەممىيلار ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ كەتتى. ئىش شۇنىڭغىچە بېرىپ يەتتىكى، كىشىلەر مېنىڭ ئېيتىشىم شەرتى بىلەن قول بېرىشىپ، مۇئەممىا ئويىنىشىدىغان بولدى.

خۇراساندىن رۇمىي مۇئەممايى كەلگەندى. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئاڭلىغان مۇشكۇل مۇئەممالارنى ئېيتىشاتتى... دوستلىرىمدىن بىرى ئۇنىڭ نامى ئېيتىلمىغان بىر مۇئەممەسىنى ۋاسىفىي تاپالايدۇ، دەپ رۇمىي بىلەن يۈز تەڭگىگە باغلىشىپتۇ. ئۇلار بىر گۇرۇھ بولۇپ، فەقىرنىڭ ئۆيىگە كېلىشتى. شۇ كۈنلەردە بەش كۈندىن بېرى تەبىم قېچىپ، ھەسىبە (تەرلىمە) بىلەن ئاغرىپ تۆشەكتە ياتقانىدىم. ئۇلار ھالىمنى كۆرۈپ، ئەزىرايىلى بىلمەپتۇق، دېيىشىپ كېلىش مۇددىئالىرىنى ئېيتىشتى. مەن، ئۇنداقتا مۇئەممايىڭلارنى ئوقۇڭلار، دېدىم. مېھمانلار: «تەبىڭىز يوق ئىكەن!» دېيىشتى. شۇنداق بولسىمۇ تېپىشقا قەسەم ئىچتىم. ئۇلار مۇئەممانى ئوقۇغاندىن كېيىن چوڭقۇر ئويلاندىم ۋە: «توغرىمۇ - خاتامۇ

---

① مۇلەممەھ — بىرىنچى، روشەن، رەڭمۇرەڭ؛ ئىككىنچى، مىسرا ياكى بېيتى باشقا تىلدا يېزىلغان شېئىر.

بۇ مۇئەممادىن (سەنغى) نامىنى چىقارسام بولىدۇ» دېدىم. روميي مۇئەممايىدا ئەجەب بىر ھەيرەتلىنىش كۆرۈلۈپ، باغلاشقان مەنـ لەغنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە دوستۇمغا بەردى. ماڭا بولسا بىر بەلباغ ۋە ئەللىك تەڭگە پۇل ئىنئام قىلدى.

ئۇلۇغ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ۋە سۆھبەتدەشى... مەۋلانە ساھىبدارا ئەمىرنىڭ باشقا مۇلازىملىرىگە قارىغاندا ئۇنىڭغا ئەڭ يېقىن ئىدى ۋە دائىما سۆزسىز مېھرىبانچىلىقلىرىغا سازاۋەر بولاردى...

فەقىر مەۋلانە ساھىبداراغا ئانا تاماندىن قېرىنداش بولاتتىم، بىر كۈنى ئاتام بىلەن ئول كىشىنىڭ ئۆيىگە باردۇق. پەزىلەت ئەر ـ بابلىرىدىن بىر مۇنچە كىشى بار ئىكەن. كەمىنەنىڭ ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلىپ ئېيتتى: «كۆپ مۇددەتتىن بېرى ئىشتىمەدىكى، ئوغلىڭىز تالىبى ئىلىم، خۇشخان ھافىز ۋە پەھلىۋان شائىر ئىكەن. نامى ئېيتىلماي ئوقۇلغان ھەرقانداق قىيىن مۇئەممانى يېشىدىكەن، دېگەن پاراڭلارنى ئاڭلىدىم» دەپ بىر مۇئەمما تاشلىدى، مەن تاپتىم...

بىز ئۆيىمىزگە قايىتتۇق. بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن مەۋلانە خەبەرچىسى ئارقىلىق سوراپتۇ. ھۇزۇرىغا باردۇق.

ئۇ دېدى:

ــ ئەمىر ئەلىشىر دەرگاھىغا بارغان ئىدۇق. مىرزىڭ ئادىتى شۇكى، ھەر كۈنى مېنى چاقىرىپ: «بۈگۈن شەھەردە سادىر بولغان ئاجايىپ ـ غارايىپ ھادىسىلەردىن نېمىلەرنى كۆردۈڭ ۋە قانداق گەپلەرنى ئاڭلىدىڭ» دەپ سورايدۇ. مەن جاۋاب بەردىم:

«بۈگۈن بىر يىگىتنى ئۇچراتتىم، 14، 15 ياشلاردا ئىكەن. نامى ئېيتىلماي ئوقۇلغان ھەرقانداق قىيىن مۇئەممانى تاپىدۇ. تالىبى ئىلىملىكتە، ھافىزۇ شائىرلىقتا كاتتا ئىقتىدارى بار». مىرزە تەججۈپ بىلەن سەن ئۈنى ئىمتىھان قىلمىدىڭمۇ، دېدى. مەن بىر مۇشكۈل مۇئەممانى ئېيتقان ئىدىم، يەشتى، دەپ جاۋاب بەردىم.

ھەزرىتى مىر يەنە: «ئۇ يىگىتنى نېمىشقا ئېلىپ كەلمىدىڭ؟» دەپ ماڭا ئېتىراز بىلدۈردى. مەن گەپلىرىمدىن پۇشايمان بولدۇم. چۈنكى مىرنىڭ سۆھبىتى ھەيرەتلىك ۋە دەھشەتلىك ئىدى. مە- سىلەن، مەجلىسلەردە بىرەر فازىلنىڭ نامىنى سورىسا، ئېيتىپ بېرەلمەسلىك، كايىيدۇ. مۇبادا مۇئەممالا ئوقىسا توغرا جاۋابىنى تا- پالمىسلىك خىجالەت ۋە شەرمەندە بولۇشىڭغا سەۋەب بولىدۇ. ئەم- دىكى گەپ ياخشىلاپ ھازىرلىق كۆرۈڭ - دە، ئەتىگەندە خانىدا- نىمغا كېلىڭكى، مىر سىز بىلەن كۆرۈشمەك ئىشتىياقىدىدۇر.

كەچقۇرۇن قايتقۇچە ۋە ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن مېنى ئاجايىپ بىر كەيپىيات چۈلغۇالدى. تاڭ ئاتقۇچە يىلان چاقىقان كىشىدەك يامىلاپ ئۇخلىيالمىدىم. فەقىرنىڭ ئاتىسى ئىزتىرابلىرىمدىن ۋاقىف ئىدى:

ئەي، جانى پەدەر، چى ھال دارى،
ئەز رۇيى چى دەرد بېقارارى؟
(ھە، جېنىم ئوغلۇم، بېدارسەن،
نە دەرد بىلەن بېقارارسەن؟)

مەن پەدەرىمگە: «ئى ئاتا! نېمىسىنى سورايسىز. ئەتە مىر ئەلە- شىر سۆھبىتىگە بېرىشىم كېرەك. ھالىمنىڭ نە بولۇشىنى بىل- مەيمەن»، - دېدىم. ئاتام كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ تەسەللى بې- رىپ: «ئەي، جېنىم ئوغلۇم، بىر ئىنسان مەجلىسىدىن بۇ قەدەر سارىسىمگە چۈشكىنىڭ نېمىسى! جېنىمىزغا ۋايكى، مەھشەر كۈنى قىلمىشلىرىمىز دەپتىرىنى ئالدىمىزغا قويۇشىدۇ. ھەزرىتى رەبە- ھىل - ئالامىنىڭ ھېساب بەرگىل، دېگەن خىتابى ئاڭلىنىپ، سىرلىرىڭ مۇئەممالىسىنى ئىزھار قىلىشقا بۇيرۇيدۇ...»

ئەلقىسسە، ئەتىسى ئەتىگەندە مەۋلانە ساھىبدارانىڭ ئۆيگە كەلدىم. ئۇ كىشىنىڭ ھوزۇرىدا ئۇچ نەپەر تالىبى ئىلىم بار ئە-

كەن. مەۋلانە ساھىبدارا ماڭا: «ۋاقتىدا كەلدىڭ. مىرغا بۇ ئوچەيلەننىڭمۇ تەرىپىنى قىلغان ئىدىم» دېدى. ئۇلارنىڭ بىرى، مۇئەممائىي بولۇپ، ماھارىتى شۇ قەدەر ئىدىكى، ئۇنى بۇ سەنئەتتە مەۋلانە ھۈسەيىن نىشاپورىي بىلەن تەڭلەشتۈرەردى... ئىككىنچىسى، قەسىدەگۈيلىقتا شۆھرەت تاپقانىدى... ئۇچىنچىسى، مەسنەۋى ئۈستىسى ئىدى... شۇنداق قىلىپ ئالىي مەجلىسكە يېتىپ باردۇق. مەجلىس ئەھلى ۋە ھەزرىتى مىر ئۆز يېقىنلىرى بىلەن ھازىر ئىكەن. جانابى مىر بىز تامان نەزەر ئاغدۇردى. فەقىرغا ئىشارە قىلىپ، نامىنى ئېيتماي ئوقۇلغان مۇئەممانى يېشەلەيدىغان يىگىت شۇمۇ• دېدى. مەۋلانە ساھىبدارا: «شۇنداق مەھدۇم» [1] دەپ جاۋاب بەردى. سۆھبەتكە مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشى ئارىلىشىپ: «مەھدۇم، خۇدا ۋەندىگارا، مۇئەممانى يېشىشىدە ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوققۇر» دەپ گەپ قىستۇردى.

مىر: «مەن ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن مۇئەممانى يېشىشىدىكى ئىقتىدارىنى بايقىدىم، ھەممە فىكىرلىرىنى كۆزلىرى زاھىر قىلىپ تۇرۇپتۇ»، دېدى ۋە كېيىن تۆۋەندىكى مۇئەممانى ئوقۇدى:

باغرابىن ئەز خەزان بېغەررۇ، سەرۇ ئەز جا شۇدە،
بۇلبۇلئەش بەرھەم زەدە مىنقەرۇ، ناگۇيا شۇدە.

(باغنى كۆر، خازان پەسلىدىن كۆركى قالماپتۇ، سەرۇ ئورنىدا يوق، بۇلبۇلنىڭ تۈمشۇقى شۇكلىنىپ، كۈيلەشتىن قېلىپتۇ)

دەرۋەقە مەن بۇ مۇئەممانى يادقا بىلەتتىم. شۇڭا بىلمەسلىككە سېلىپ ئەنجۇمەننى ئۇزارتايمۇ، دەپمۇ ئويلاپ قالدىم. ئاقىۋەتتە راستىنى ئېيتىشقا قارار قىلدىم ۋە: «مەھدۇم، مەزكۇر مۇئەممانى ماڭا ئەۋۋەلدىن مەلۇمدۇر» دېدىم. ھەزرىتى مىر بېشىنى بىر ئاز

---

① مەھدۇم — دانىش، ئۇستاز، ھەزرەت.

ئەگەر تۇردى ـ دە، يېنىدىكىلەرگە: «ئېزىزلەر، دىققەت قىلغان بولساڭلار، يېگىت بۇ مۇئەممانىغۇ بىلىمەن، بولسا باشقىسىنى ئېيتىڭلار، دەپ ئۆز قۇدرىتىنى نامان قىلماقتا»، دېدى. ئۇ باشقا مۇئەممانى ئوقۇمىدى. كېيىن بىر مۇنچە مۇلايىم سۆزلەرنى قىلىپ مەۋلانە ساھىبداراغا: «بىز بۇ يېگىتنىڭ ئىلتىماسى بولسا قوبۇل قىلۇرمىز» دەپ تاپىلىدى.

دانا «سودىگەر»

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئۆسمۇرلۇك دەۋرىدە ئاتىسى ئۆلۈپ كەتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆز شەھىرىدە تۇرالماي، سەمەرقەندكە بېرىپ مەدرىسىدە ئوقۇپتۇ. كېيىن كۆپ قېتىملىقلار بىلەن ئوقۇشنى تاماملاپ، يەنە ئۆز شەھىرىگە قايتىپتۇ. ئات ـ ئۇلاغسىز پىيادە يۇرۇپ، نەچچە كۈن دېگەندە بىر تاغقا يېتىپ كەپتۇ. تاغدا بىر مويسىپىت پادىچى بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىدىن كۆتۈرۈپ، ئويىنتىپ چوڭ قىلغان ئاتىسىنىڭ پادىچىسىنى دەرھال تونۇپتۇ. چالمۇ نەۋايىنى بىلىپ:

ــ بۇ چۇشۇمۇ، ئوڭۇمۇ؟ ــ دەپ كۆرۈشۈپتۇ. بەلبېغىنى يېشىپ نان ـ سۈتلەر بىلەن مېھمان قىلىپتۇ.

ــ بۇنچە كۆپ قويلارنىڭ ھەممىسى سىزنىكىمۇ؟ـ سوراپتۇ، ئەلىشىر نەۋايى.

ــ بالام، بۇ قويلارنىڭ ھەممىسى سىزنىكىكى، كىچىكلىكىڭىزدە ئاتىڭىزنىڭ كۆپ تاغلاردا چارۋىلىرى بار ئىدى. غىياسىدىن بېگىم ھايات ۋاقتىدا ئىككى يۈز قوينى سىزگە ئاتاپ ماڭا تاپشۇرغان. بۇ قويلار ھازىر كۆپىيىپ يەتتە يۈزدىن ئاشتى. ئاتانىڭىزنىڭ ئامانىتى ئىگىسىنى تاپقان كۈنلەرگە ئۇلاشقىنىمدىن خۇرسەنمەن، بۇ قويلارنى ئەمدى سىزگە تاپشۇردۇم،ـ دەپتۇ.

نەۋايى بىر نەچچە كۈن پادىچىنىڭ كەپسىدە مېھمان بولۇپتۇ. ئىككى يۈز تۈياق قوينى چالغا بۆلۈپ بېرىپتۇ:

ــ ئاتا، سىزمۇ بالا ـ چاقلىق ئادەمسىز، مانا بۇ قويلارنى خىزمەت ھەققىڭىز ئۇچۇن ئېلىڭ!

پادىچى ناھايىتى خۇشال بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلىشىر نەۋايى قالغان بەش يۈز قوينى بازار تامان ھەيدەپتۇ. بۇ بەكمۇ ئوخشىغان قويلار بولغاچقا، يىراق ـ يېقىنىدىن ئىشىتكەن خەـ

ـ ربدارلار ئورنۇنلىشىپتۇ.
ـ قويىڭىز نەچچە پۇل؟ـ دەپ سورىشىپتۇ ئادەملەر.
ـ قويلىرىمنى نېسىگە ساتىمەن، شەرت شۇكى، پۇلنى پادىـ شاھ ئۆلگەن كۈنى بېرىسىلەر، قايسى خېرىدار بۇ شەرتنى ماقۇل كۆرسە، بېرىدىن قويىنى يېتىلەپ كېتىۋەرسۇن! ـ دەپتۇ.
خېرىدارلار تالىشىپ قويلارنى ھەيدەپ كېتىپتۇ. شۇ كۈنى ئايـ غاقچىلار ئارقىلىق پادىشاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپتۇ.
ـ ئەي پادىشاھىم، بۈگۈن بازاردا بىر قەلەندەر سۇپەت يىگىت بەش يۈز قوينى خەلقە نېسىگە تارقىتىپ، ھەققىنى پادىـ شاھ ئۆلگەن كۈنى بېرىسىلەر، دەپ سىزگە ئۆلۈم تىلەپتۇ،ـ دەپ يېشىپتۇ ئۇلار. بۇ گەپنى ئىشتىپ غەزەپلەنگەن پادىشاھ:
ـ قەلەندەرنى دەرھال ئالدىمغا ئېلىپ كېلىش، ـ دەپ چاپارـ مەنلەرنى بۈيرۈپتۇ پادىشاھ. ئۇلار نەۋايىنىڭ قولىنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلىغىنچە ئېلىپ كېلىشىپتۇ. پادىشاھ قارىغۇدەك بولـ سا، بالىلىقىدا بىرگە ئوقۇغان دوستى ئەلىشىر نەۋايى ئىكەن.
ـ نېمە ئۈچۈن شۇنچە كۆپ قوينى ئاۋامغا بۆلۈپ بەردىڭىز، يەنە كېلىپ مېنىڭ ئۆلىمىم سىزگە نېمە ئۈچۈن كېرەك بولـۇپ قالدى؟ـ دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.
ـ ئەي دوستۇم، مەن ئاۋام بىلەن ئېلىپ ـ سېتىش توختىمى قىلىشقىنىم يوق. سىزنىڭ پادىشاھ بولغانلىقىڭىزنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقىمدا كىشىلەرگە قويلىرىمنى ئاتاقا ساتقان بولدۇم، بـ كارىغا بېرىۋېتىشىمىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق بەزى ئادەملەر ھەقـ سىز مالدىن ھەزەر ئەيلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قويىنىڭ پۇلىنى پادىـ شاھ ئۆلگەن كۈنى بېرىسىلەر، دەپ شەرت قويدۇم. بۇنداقتا قويـ لىرىمنى ئالغان ئادەملەر، «ئىشقىلىپ پادىشاھىمىز ئۇزاق ياشـ ىغاي، يېقىنلاتىن پادىشاھ ئۆلۈپ قالسا، مال ئىگىسىنىڭ پۇلىنى بەرمەك لازىم بولىدۇ» دەپ كۆڭلىدە ھەرقاچان سىزگە ئاللاھدىن ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ يۈرۈشىدۇ، ـ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بۇنداق دانالىقىغا قايىل بولغان پادىشاھ ئۇنى شۇ زامان ئۆزىگە ۋەزىر قىلىپ تەينىلەپتۇ.

ئەلىشىر نەۋايى ۋە ئۇنىڭ سۆيگەن قىزى

نەۋايى بىر قىزنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. نامە ۋە شېئىرلار يېزىپ ئۇنىڭ بىلەن باغلىنىپ تۇرۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھۈسەيىن بايقارا بۇ سىردىن خەۋەر تېپىپتۇ. ئۇ كۆڭلىدە ئەلىشىر نەۋايى بۇ سىردىن مېنى ۋاقىپ قىلار، بۇ ئىش توغرىسىدا مەن بىلەن مەسلىھەتلىشەر، دەپ ئويلاپ يۈرگەن ئىكەن، ئەمما نەۋايى ھۈسەيىن بايقاراغا ھېچ نەرسە دېمەپتۇ.

بىر كۈنى، ھۈسەيىن بايقارا نەۋايىنى ئۆزىگە يېلىندۇرماق مەقسىتىدە ئادەم ئەۋەتىپ قىزنى چاقىرتىپتۇ. پادىشاھنىڭ مەقسىتى قىزنى ئېلىش ئەمەس بەلكى شۇ يول بىلەن شائىرنى يالۋۇرتۇش ئىكەن. ئەمما ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن پادىشاھ نىيىتىنى ئۆزگەرتىپ قىزغا ئۆيلەنمەكچى بوپتۇ. چۈنكى قىز گۈزەل بولۇپلا قالماي، ئەدەپلىك ۋە ئەقىللىق ئىكەن. قىزنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي، ھۈسەيىن بايقارا شەرىئەت پېشۋالىرىنى چاقىرىپ ئۇنى ئۆزىگە نىكاھلىتىپتۇ. ئەمما قىز پادىشاھقا زادىلا يېقىنلاشمىلى ئۇنىماپتۇ. شۇندا بايقارا قىزغا ئېيتىپتۇ:

— سېنىڭ ئەلىشىر نەۋايىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىڭنى بىلىمەن. ھازىرمۇ ئۇنىڭغا بولغان ئەقىدەڭنى ساقلاۋاتىسەن. ئاراڭلاردا بولغان ئىشنى ماڭا ئېيتىپتۇ!

قىز پادىشاھنىڭ غەزەپ قىلىشىدىن قورقۇپ، يەنىلا مۇھەببىتىنى يوشۇرۇپتۇ. «سۆيگۈم توغرىسىدا سۆزلىسەم پادىشاھ نەۋايىغا زىيانكەشلىك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ ھېچ گەپ دېمەپتۇ، ئاھ ئۇرۇپ يىغلاپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قىز ئويلاپتۇ، «مېنىڭ پادىشاھ دەرگاھىدىن قوتۇلمىغىم قېيىن. بۇ دەرد —

پىراق بىلەن بۇرۇنراق جېنىمدىن جۇدا بولسام، ئېھتىمال ئەلـ-
شىر مېنى ئۇنتۇپ، باشقا بىر قىزغا مېھرىنى بېرەر» دەپ، نەۋۋا-
يىغا نەزم توقۇپ ئەۋەتىپتۇ:

ھىجر داغى فىراقى خەستە كۆڭلۈم كۆيدۈرۈر،
چەرخ ئاغرىق بىلە گۈل نىھالىم سولدۇرۇر.
يۈز ئەلەم بىرلە بەلا گىردابىدا رەنجىدۇرمەن،
ۋاقىف ئول، يارىم، مېنى بۇ غوسيۇغەم ئۆلتۈرۈر.
ھەسرەتىم شولكىم، سەڭا ئېيتسام فىغانىم بائىسى،
مەن ئۇلەرمەن، چەرخى مېھرىڭ ئەمدى كىمنى كۆيدۈرۈر.

بۇ سەتىرلەرنى ئوقۇپ، ئەلىشىر نەۋايى قولىغا دەرھال قەغەز،
قەلەم ئېلىپتۇ ـ دە، تۆۋەندىكى مىسرالارنى پۈتۈپتۇ:

كۆڭلۈم ئۆرتەنسۇن ئەگەر غەيرىگە پەرۋا ئەيلەسە،
ھەر كۆڭۈل ھەم كىم سېنىڭ شەۋقىڭنى پەيدا ئەيلەسە.
ئۆزگىلەر ھۆسىن تاماشىسا ئەيلەسە چىقسۇن كۆزۈم،
ئۆزگە بىر كۆز ھەم سېنىڭ ھۆسنىڭ تاماشىسا ئەيلەسە.
ھەر كىشى ۋەسلىن تەمەننا ئەيلەسەم نەۋمىد ئۆلەي،
ھەر كىشى ھەمكى سېنىڭ ۋەسلىڭ تەمەننا ئەيلەسە.

بىراق قىز خورلۇق ۋە ھىجران ئازابى بىلەن ئېغىر كېسەل
بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا ساراي تېۋىبلىرىگە بارلىق
ئامالالار بىلەن قىزنى خەستىلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش چارىسىنى تې-
پىشقا بۇيرىغان بولسىمۇ، ئەمما قىزغا ھېچقانداق ئامال كار قىلـ-
ماپتۇ. شۇ ياتقىنىچە ئۆرە بولالماي ئۆلۈپ كېتىپتۇ.

ئۇستاز ئىھتىرامى

ئالىي مەزرەت قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە زېھنىي قۇۋۋەتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى جەھەتتىن ئىككىسى تىلدا يەنى تۇركىي ۋە پارسچىدا شېئىرلار يېزىشقا مۇيەسسەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەبىئىي پارسچىدىن كۆرە تۇركىيگە مايىلراق ئىدى.

مەۋلانە لۇتفى سۆز مەملىكىتىنىڭ يېگانە دەۋرانى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تۇركىي تىلدا ھېچكىم لۇتفىچىلىك شېئىرىيازالمىغانىدى. شۇڭا نەۋايى «بەدايىئۇل ـ بىدايە» دىۋانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە لۇتفىغا «ئۇيغۇر ئىبارىسىنىڭ سۆخەندانى»، دەپ يۇكسەك باھا بەرگەن. ئالىي مەزرەت ئەمدىلا يىگىتلىك دەۋرىگە قەدەم قويغان كۈنلەرنىڭ بىرى، لۇتفىنىڭ خىزمىتىگە باردى. لۇتفى نازۇك پىكىرلىرىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە يېزىلغان بىر غەزەل ئوقۇش بىلەن بىزنى بەھرىمەند قىلسىڭىز، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئول مەزرەت بىر غەزەل ئوقىدى. ئۇنىڭ باشلانما بەيىتى (مەتلەئى) مۇنداق ئىدى:

ئارەزىن ياپقاچ، كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەر لەھزە ياش،
بۇيلەيكىم، پەيدا بولۇر يۇلتۇز، نىھان بولغاچ قۇياش.

مەۋلانە جانابلىرى بۇ ئوتلۇق غەزەلنى ئىشتىش بىلەن ھەيرەت دېڭىزغا چۆمۈپ، شۇنداق دېدىلەركى: «ئەگەر مۇيەسسەر بولسا ئىدى، ئۆزۈمنىڭ ئون ئىككى مىڭ پارسىي ۋە تۇركىي بەيىتىمنى شۇ غەزەلگە ئالماشتۇرارىدىم ۋە بۇ ئىشنىڭ رويابقا چىقىشىنى زور مۇۋەپپەقىيەت ھېسابلارىدىم».

بېھزاد سىزغان تەۋەررۈك رەسىم

سۈلتان ھۈسەيىن ھەممە رەسسامىلار ئارىسىدا ئۈستاز بېھزاد[1] قا كۆپ ئېتىبار بېرەر ئىدى. بېھزاداقا «ئىككىنچى مانىي»[2] دېگەن پەخرىي ئۇنۋان بېرىلگەنىدى. غەم ـ قايغۇ بىلەن شاھنامىنى كەيپىياتى بۇزۇلغاندا، بېھزاد دائىم بىرەر نەرسىنىڭ ياكى بىرەر ئادەمنىڭ رەسىمىنى سىزاتتى. بۇ رەسىملەرنى كۆرۈپ، سۈلتان غەم ـ غۇسسەدىن خالاس بولاتتى. بېھزاد ھەمىشە ھەر خىل ئاجايىپ رەسىملەرنى ئېلىپ يۈرەتتى. جۈملىدىن زامانىسىنىڭ مۆتەۋەر كىشىسى بابا مەھمۇدنىڭ خىلمۇخىل كۆرۈنۈشلىرىنى سىزىشنى ۋە نامايىش قىلىشنى ياقتۇراتتى. بابا مەھمۇد بولسا، ئاجايىپ سۈپەتلەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن كىشى بولۇپ، سېمىز، قوپال بولۇش بىلەن بىرگە، ئاجايىپ چاققان ۋە گەپدان ئادەم ئىدى...

بېھزاد بىر كۈنى ئەلىشىر مەجلىسىگە بىر رەسىمنى ئېلىپ كەلدى. رەسىمدە ـ گۈلزار، خىلمۇخىل دەرەخلەر، ئۇلارنىڭ شاخلىرىدا سايراپ تۇرغان تۇرلۇك ـ تۇمەن، گۈزەل قۇشلار، تۆت ئەتراپتا گۈركىرەپ ئېقىپ تۇرغان ئېرىقلار، ئېچىلىپ تۇرغان گۈللەر ـ مەپتۇنكار بىر مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن ئىدى. نەۋايى بولسا بۇ رەسىمدە ھاسىغا تايىنىپ تۇرغان ھالەتتە سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىدىكى تاۋاقلار ئالتۇن ۋە كۈمۈش چاچقۇلار بىلەن تولدۇرۇلغان ئىدى. ئەلىشىر بۇ رەسىمنى كۆرۈپ قۇۋاندى ۋە ئاپىرىن ئوقۇدى. كېيىن ئۇ مېھمانلارغا مۇراجىئەت قىلىپ دېدى:

— بۇ ئاجايىپ رەسىم بائىسىدا سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلاردىن قانداق باھا ۋە ئالقىش پىكرىلەر كەچتىكىن؟

ئەلىشىر نىۋائى ئۇستازى، شۇنداقلا خۇراسانلىق ئەڭ مەشھۇر كىشىلىرىدىن بولغان مەۋلانە فەسىھىددىن:

— بۇ ئېچىلغان گۈللەرنى كۆرگىنىمدە، قولۇمنى ئۈزىتىپ، ئۇلاردىن بىر پورەك گۈلنى ئۈزۈۋېلىپ، سەللەمگە قىستۇرۇۋالغۇم كېلىۋاتىدۇ، — دېدى.

ئەلىشىر نىۋائى دائىملىق سۆھبەتداش ۋە يېقىنلىرىدىن مەۋلانە ساھىبدارامۇ سۆز قىستۇردى:

— مەندە شۇنداق بىر تىلەك تۇغۇلدىكى، ئەگەر ھۆپپىدە ئېچىلغان گۈللەرگە قول ئۈزارتسام، قۇشلارنىڭ چۆچۈپ ئۇچۇپ كېتىشىدىن قورقۇۋاتىمەن.

ئەلىشىر نىۋائى دائىمىي قىزىقچىسى، خۇراسان لەتىپىلىرىنىڭ ئۇستازى مەۋلانە بۇرھان:

— مەن مۇلاھىزىدىن ئۆزۈمنى ساقىت قىلىپ، تىلىمنى قويۇۋېتىش بەدىلىگە سۆز قاتسام مىر (نەۋايىنى دېمەكچى) رەنجىيدۇ. ئۇ چاغدا مىر يۈزلىرىنى پۈرۈشتۇرۇپ، قاشلىرىنى ھىمىرسە رەسىمدىكى ئوچۇق چېھرى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، — دەپ ئېيتتى.

خۇراسان قىزىقچىلىرىدىن، نەۋايى «لەتىپەگۇي» دەپ ئاتىغان مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشىيمۇ بوش كەلمەي:

— ھەي، مەۋلانە بۇرھان، ئەگەر ئەدەپسىزلىك بولمىسا ئىدى، ئەلىشىر نىۋائى قولىدىن ھاسسىنى تارتىپ ئالاتتىم — دە، شۇ سۆزلىرىڭ ئۈچۈن بېشىڭغا بىر نەچچىنى سالغان بولاتتىم، — دېدى، ھەزىلكەشلىك قىلىپ.

شۇ چاغدا نەۋايى ھەزىلتىرى مەنىلىك سۆھبەتكە خۇلاسە ياسىدى:

---

① كامالىددىن بېھزاد (1455 — 1535) شەرقنىڭ ئۇلۇغ رەسسامى.

② مانىي — ئاجايىپ قابىلىيىتى بىلەن تارىختا شۆھرەت قازانغان ئاپسانىۋى رەسسام.

ــ ئېزىز سۆھبەتداشلار، ياخشى سۆزلەرنى ئېيتىڭلار ۋە سۆز گۆھەرلىرىنى چاچتىڭلار. مېننەتدارمەن. ئەگەر مەۋلانە بۇرھان قوپاللىق ۋە ئەدەپسىزلىك قىلمىغان بولسا ئىدى، مەن شۇ تاۋاقلاردىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى بېشىڭلاردىن چاچماقچى بولۇپ تۇراتتىم.

مەجلىس ئەھلى زوقلىنىپ كۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەلـ ـشىر بېھزادقا ئېگەر ـ جابدۇقلۇق بىر ئات هەدىيە قىلدى. يېغىن ئەھلىنىڭ هەربىرىگە بولسا قىممەت باها تونلار كىيگۈزدى.

ئېتىكىزنى بۇنىڭدىن ئارتۇقىا ئالمايدۇ

ساخاۋەت مەيدانىنىڭ ئىگىسى بولغان مىر ئەلى [1] كۈنلەرنىڭ بىرى، بۈرۈنقى دانىشمەنلەردىن ئۆزىنىڭ قىزىقارلىق قىياپىتى ۋە ئاجايىپ سۆزلىرى بىلەن مەشھۇر ھەم مۇستەسنا بولغان مەۋلانە شاھابىددىن مۇداۋۇغا، مەرھەممەت يۈزىسىدىن يۈز تەڭگىلىك ئات ئىنئام قىلدى. بۇ ئىلتىپات مۇناسىۋىتى بىلەن مەۋلەۋى ئۆزىنى ئالىي ھەزرەتىنىڭ خاس كىشىلىرى قاتارىدا ھېسابلاپ، لايىقىدىن ئارتۇق خىزمەت ۋە مۇلازىمەتتە بولدى. مەسىلەن، ئەمىر ھەرقاچان ئاتقا مىنىپ بىرەر جايغا بارسا، خىزمەتىدە بولار، قايتىپ كەلگەندە، ئۆي ئىشكىدىن بىر قەدەم نېرىغا سىلجىماس ئىدى. بۇ ئىش، ھەممەت ۋە ساخاۋەت مەنبەسى بولغان مىر ئەلىنى ناھايىتى تەڭلىكتە قالدۇردى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئالىي خۇلقى مەۋلانە شاھابىددىننىڭ دىلىنى ئاغرىتىشقا ۋە ئوچۇقتىن - ئوچۇق مۇلازىمىتىدىن قايتۇرۇشقا يول قويمايتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەمىرنىڭ كۆرمەسكە سېلىشى بىلەن خىزمەتچىلىرىدىن بىرى، مەۋلىۋى تانغا ئوغۇرلۇقچە بېرىپ، ئېتىنى ئېلىپ چىقىپ بازاردا سېتىۋەتتى. مەۋلىۋى بۇنى ئوغرىنىڭ ئىشى دەپ قاراپ، كۆپ ئىزدەپ بارمىغان جايى قالمىدى. ئاخىرى ئاتتىن ھېچ دېرەك بولمىغاچ ھەيران بولۇپ، ھۆرمەت دېگىزى بولغان ئەمىرنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى ۋە سەرگەردانلىق كەيپىياتىدىن ئەرز قىلدى.

— ئۇنداقتا بىز ئېتىكىزنىڭ پۇلىنى تۆلەپ بېرىمىز. شەرت شۇكى، بۇنىڭدىن سۇڭ ئات ساقلىمايسىز ۋە بىزلەر ئاتقا مىنگەن-

---

① مىر ئەلى — شائىرنىڭ تۇركىمەن خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ئاتىلىشى.

ده پایچی بولمایسز، ــ دېدی ئالىي ھەزرەت.
ئۇ ماقۇللۇق بىلدۈرۈۋېدى، ئالىي ھەزرەت:
ــ مەۋلانىگە مەلۇم مىقداردا تەڭگە بېرىڭلار، ــ دېدى. ھېلىقى «ئوغرى» مۇلازىم ئۇنىڭغا توقسان توققۇز تەڭگە ساناپ بەردى.
مەۋلانە بۇنىڭدىن سەل تەئەججۈپلىنىپ:
ــ ئىنئام قىلىنغان ئاقچا يۈز تەڭگە بولۇشى كېرەك. نېمە سەۋەبتىن بىر تەڭگە كەم، ــ دېدى.
نەق مەيداندا ئەھۋالنى كۆرۈپ تۇرغانلاردىن بىرى:
ــ ئېتىنىزنى بۇنىڭدىن ئارتۇققا ئالمايتتى، ــ دېدى جاۋابەن.

سۇلدى گۇل نېتمەك كېرەك؟

سۇلتان سۆيۇننىڭ [1] بىر قارا ئېتى ۋە گۇل ئىسىملىك خوتۇنى بار ئىكەن. خان دۇنيادا ئۇلارنى ھېچنېمىگە تەڭ قىلمايدىكەن. شۇڭا سۇلتان ئۇلار ھەققىدىكى يامان گەپنى جۇملىدىن ئات ۋە گۇلنى «ئۆلدى» دېگەن خەۋەرنى تەسەۋۋۇرىغا سىغدۇرالماس ئىكەن. بىر كۈنى سۇلتان ۋەزىرلىرىنى چاقىرىپ:

ــ ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار! ئېتىم بىلەن گۇلۇمنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى خەۋەرنى كىمدە ــ كىم تۇنجى بولۇپ يەتكۈزسە، شۇ كىشى ئاۋۋال ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ، دەپتۇ.

جان بار يەردە قازا، تۇغۇم بار جايدا ئۆلۈم بار. كۈنلەرنىڭ بىرى، قارا ئارغىماقنىڭ گىلىدە بىر نەرسە تۇرۇپ قېلىپ، ئۆلۈپ قاپتۇ. ۋەزىرلەرنىڭ بۇ خەۋەرنى سۇلتان سۆيۇنگە قانداق يەتكۈزۈش توغرىسىدا بېشى قېتىپ، بىر ئىلاجىنى قىلار، دەپ مىڭ ئىشرغا مۇراجىئەت قىلىپتۇ. مىڭ ئەلىشىر سۇلتان سۆيۇنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، غەمكىن ھالەتتە تۇرۇۋېرىپتۇ.

بۇنىڭدىن سەل ئىچى سىقىلغان سۇلتان سۆيۇن:

ــ ئەلىشىر، قېنى ئېيتقىنچۇ، بۇ قانداقچىسىگە تۇرۇش؟ سېنىڭ بۇنداق ئەھۋالدا تۇرغىنىڭنى ھېچ كۆرگەن ئەمەسمەن. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ــ دەپ سوراپتۇ.

ئەلىشىر بېشىنى كۆتۈرۈپ شېئىر بىلەن جاۋاب بېرىپتۇ:

---

① سۇلتان سۆيۇن ــ تۈركىمەن رىۋايەتلىرىدە سۇلتان ھۆسەيىن بايقارا شۇنداق ئاتالغان.

قارا ئېتىڭىز يېتىپتۇ،
گېلىغا قوزۇق پېتىپتۇ.
ئاياغلىرىنى ئېتىپتۇ،
قۇلاقلىرىنى قېقىپتۇ...

شېئىر توگىشى بىلەن جىددىيلەشكەن سۇلتان سۆيۈن:

— مىر ئەلى، نەزمەڭچە بولغاندا ئېتىم ئۆلۈپتۇ - ده! گەپنى سوزماي بىر ئېغىز قىلىپ، ئېتىڭ ئۆلدى دېسەڭ بولماسمىدى، — دەپتۇ.

— سۇلتانىم، «ئۆلدى» خەۋىرىنى بىرىنچى بولۇپ ئۆزلىرىدىن ئاڭلاپ تۇرۇپتىمىز، - جاۋاب بېرىپتۇ ئەلىشىر.

سۇلتان سۆيۈن بېشىنى سىلىپ بىر ئاز ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن:

— شۇنىڭ بىلەن جانلىرى خەۋپ ئاستىدا قالدى، دېمەكچىمۇسەن، مىر ئەلى، شۇنداقمۇ؟

— ياق، سۇلتانىم، شۇنداقتىمۇ ئۆز جېنىمنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشنى ئىستىمىدىم.

— چوڭ زىيان يوق بوپتۇ، قارا ئات ئۆلگەن بولسا، بوز ئات بارغۇ؟— دەپتۇ پادىشاھ.

ئارىدىن ئازراق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ئايغان كۆزگە ئەخلەت كىرىپتۇ، دېگەندەك، سۇلتان سۆيۈنىنىڭ ئەڭ ئامراق خوتۇنى گۈلمۇ ئۇشتۇمتۇت قازا قىلىپتۇ. ۋەزىرلەر مۇسىبەت خەۋىرىنى سۇلتانىغا يەتكۈزۈشتىن قورقۇپ، يەنە ئەلىشىرگە ئىلتىماس قىلىپتۇ. ئەلىشىر سۇلتان سۆيۈنىنىڭ ئالدىغا بېرىپ قول باغلاپ باش ئېگىپتۇ - دە:

— سۇلتانىم، ئەگەر ئىجازەت بەرسىڭىز، شائىرىڭىز بىر مىسرا بىلەن مۇراجىئەت قىلماقچى، - دەپتۇ.

— قېنى، رۇخسەت، - ئىجازەت بېرىپتۇ سۇلتان.

سەرۋىنىڭ ساياسىدا سۇلدى گۇل نېتمەك كېرەك؟
سۇلتانسۆيۈن خۇددى مۇئاسىرىگە چۈشكەندەك:
سەرۋىدىن تابۇت ياساپ، گۇلدىن كېيەن ئەتمەك كېرەك.
دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ۋە يۈرىكىنىڭ قاتتىق سېلىشىدىن تېز - تېز نەپەس ئېلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ:
— ئات، گۇلنى ئۆلدى، دېگىن!؟ شۇنداقلا دېسەڭ بولماسمىدى، ئەلىشىر؟
— گۇلنى ئۆلدى، دەپ خەۋەر يەتكۈزەي دېسەم، ئاۋۋال ئۆز ئۆ-لۈمىم كۆز ئالدىمغا كەلدى، شاھىم، - قايغۇلۇق جاۋاب بېرىپتۇ مىر ئەلىشىر.

كىم ئاۋۋال كۆردى؟

كۆنلەردىن بىر كۈنى، سۇلتان سۆيۈن بىلەن مىر ئەلى سارايدا زېرىكىپ، بىر شامالداپ كېلىش ئۈچۈن شىكارغا چىقىپتۇ. سۇلتان سۆيۈن ئاتلىق، مىر ئەلى ئېشەكلىك يولسىز ـ ئىزسىز چۆلدە كېتىۋاتقان ئىكەن، كۆز ئالدىدا نېمىدۇر بىر نەرسە پارقىراپ كۆرۈنۈپتۇ. شۇندا ئىككىسى تەڭلا:

ـــ نېمە ئۇ پارقىرىغان! باشتەك ئالتۇنغۇ!،ـــ دەپ ۋارقىرىشىپتۇ، بىر ـ بىرىگە قاراپ.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئالدىراپ ـ تېنەپ ئۇلاغلىرىدىن چۈشۈپتۇ ـ دە، يېرىمى تۇپراققا كۆمۈلگەن ئالتۇننى كولاشقا باشلاپتۇ. كولىغانسېرى ئالتۇنىڭ يۇغانلىقى بىلىنىپتۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا «مەن ئاۋۋال كۆردۈم، بۇرۇن مېنىڭ كۆزۈمگە چېلىققان» دېگەندەك ئارازلىق باشلىنىپتۇ.

ـــ ياخشىراق ئويلاپ بېقىڭ مىر ئەلى، ـ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن،ـــ مەن ئاتلىق، نېمىلا بولسا سىزدىن نەچچە ئىلىك ئېگىزدىمەن. شۇڭا ئالتۇننى مەن باشتا كۆرگەن بولىمەن ـ دە!

ـــ ياق، ـ دەپتۇ مىر ئەلىمۇ بوش كەلمەي،ـــ مەن سىزدىن پەسرەك بولغاچقا يەرگە يېقىنراق تۇرىمەن ـ دە، ئالتۇننى دەسلەپ مەن كۆرگەن بولمامدىمەن!

شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ بىلەن ۋەزىر ياكى ئىككى دوست ئۇزاق تالاش ـ تارتىش قىلىپ، ئالتۇننى ئاۋۋال كىمنىڭ كۆرگەنلىكىدە بىر ـ بىرىگە يول قويماپتۇ. بۇنداق تالىشىنىڭ ياخشى نەتىجە بەرمەيدىغانلىقىنى بىلگەن ئىككىيلەن: «ئۇنداقتا، ئىككىمىز بۇ يەردە ئولتۇرۇپ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەردىن ھېكايە

ئېيتىشمىز. كىمنىڭ ھېكايىسى قىزىقارلىق بولسا، ئالتۇن شۇ-نىڭ بولسۇن» دېگەن قارارغا كېلىشىپتۇ.

بىرىنچى بولۇپ مىر ئەلى گەپ باشلاپتۇ:

ــ بالا پەيتلىرىم، تەختۇشلىرىم بىلەن يەتتە ــ سەككىز قوي ــ ئۆچكىنى باقاتتىم. كۈن بويى چېلىشىش، قوغۇن ئو-غۇرلاشتەك ئويۇنلار بىلەن دالىدىن كەلمەيتتۇق. ۋاقىت بەك تېز ئۆتەتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئانام بىچارە مېنى يېنىغا ئولتۇرغۇ-زۇپ: «بالام، مەن ئەمدى قېرىدىم، بۇيىقىمدىن ئۇيۇقىم يېقىن، نان يېقىپ، كىر يۇيۇشقا مادارىم يوق. تېخى گۆدەك بولساڭمۇ ھەممە ئىشلىرىڭنى ئۆزۈڭ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىر توخۇغا دان ۋە سۇ كېرەك بولغاندەك ساڭمۇ ھەممە نەرسە لازىم. شۇڭا ھازىردىن باشلاپ بىرەر دۇرۇسراق ئىشىنىڭ بېشىنى تۇتقىن! نەچچە تۇياق مالنىڭ ئارقىسىدىن چاپقىنىڭ بىلەن ئۆمۈر بويى ساغرىڭ ئاقار-مايدۇ ياكى بىرەر ئىنساپلىقراق بايىنىڭ خىزمىتىنى قىلارسەن» دېدى. قانىتى قاتمىغان بالا بولۇشۇمغا قارىماي، ئانامنىڭ سۆزلە-رىنى ئەملە كۆرستىشكە ئەھدە قىلدىم. كۈنلەردىن بىرى، بىر ئادەم مەھەللىمىزگە كېلىپ، ياشراق بىر يارەمچى ئىزدەپ يۈر-گەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇ ياخشى خىزمەت ھەققى ۋەدە قىلغاچقا، ئىنساپلىق ئادەم بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ يالىلاندىم. شۇنداق قە-لىپ، باي مېنى ئېتىغا مىنگەشتۇردى، نامازدىگەرنىڭ قارسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۆيىگە يېتىپ باردۇق. بىرنەچچە كۈنگىچە باي ما-ڭا ھېچقانداق ئىش بۇيرۇمىدى. بىر كۈنى باي ئېغىلدىكى سېمىز ئۆكۈزلىرىدىن بىرىنى سويۇپ تېرىسىنى ئالدى ۋە ماڭا ئىككى قاپنى توڭگىگە ئارتىشىمنى بۇيردى. «قېنى، ئوغلۇم، ئەمدى خىز-مەت قىلىدىغان ۋاقتىڭ كەلدى» ــ دېدى باي. بىز تۆگە بىلەن يۇرۇپ كەتتۇق. يول يۇردۇق، يۇرگەندىمۇ مول يۇردۇق. ئۇچ كۈن دېگەندە ئېگىز بىر تاغنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلدۇق. تاغ شۇنچە-لىك ئېگىز ئىدىكى، بېشىڭنى كۆتۈرۈپ قارىسىڭ، بۆكىڭىز

چۈشۈپ كېتەتتى، باي تۆگىسىنى چۆكتىرىپ، ئاياغلىرىنى چۈشىدى ـ دە، ھېلىقى سويۇلغان كالا تېرىسىنى ئېچىپ:

ـ قېنى، ئوغلۇم، تېرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇر! ـ دېدى.

تېرىنىڭ ئىچىدە ئولتۇرۇشقۇ قىيىن ئىش. شۇنداقتىمۇ بۇ ئىشقا كۆنگۈم زادىلا تارتمىدى. باي نېمىلا بولمىسۇن مېنىڭ خوجايىنىم، ئۇنىڭغا يالالانغانىمەن. ئۇنىڭ سىزنىقىدىن چىقالماي، نائىلاج تېرىگە كىردىم. نېمە قىلارىمىن دەپ قاراپ تۇرسام، باي تېرىنىڭ تۆت تەرىپىنى بىرلەشتۇرۇپ، چەتلىرىنى مەھكەم تىكىپ چىقتى ـ دە، ماڭا:

ـ ئوغلۇم، بېشىڭنى سەل ئېگىپ ئولتۇر، تەكرىم، ئامىتىڭنى بەرسۇن!ـ دېدى. ئۇنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن يۇرىكىم ئېغىپ، كۆڭلۈمدىن ھەرخىل تەشۋىشلەر كەچتى ـ دە:

ـ باي ئاتا، بېشىمنى ئەگسەم، تېرىنى تاغار قىلىپ تىكىپ قويسىڭىز، نەپەس ئالالمايۋاتىمەن، ـ دېدىم قورقۇمسىراپ.

ـ ئوغلۇم، ـ دېدى باي، ـ ماڭا زەررىچىلىك يامانلىقىنى راۋا كۆرمەيمەن. كۆپ تەشۋىشلەنمە! تېرە تاغارنىڭ ئاغزىنى ئېتىشكە يېپ بارمۇ ـ يوقمۇ؟ بۇمۇ بىر ئىش! قورقماي دېگىنىمدەك قىلساڭ، كۆز يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بىر دۇنيا جاۋاھىرغا ئىگە بولىسەن!...

باينىڭ دېگىنىدەك قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم، لېكىن ئۇ تېرە تاغارنىڭ ئاغزىنى مەھكەم باغلىدى. نەپسىم قىسىلىپ بېشىم قايغاندەك بولدى. باي بۇنداق ئىشنى كۆپ قىلغاچقا تەجرىبىلىك بولۇپ كەتكەنكەن. خۇرجۇندىن بىر مىقنى ئېلىپ تاغارنىڭ ھەممە جايىدىن تېشىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ياخشىلانغاندەك بولدۇم.

باي ھەممە ئىشنى تۆگەتكەندىن كېيىن:

ـ ئوغلۇم، ئەمدى سېنى بۇ يەردە قالدۇرۇپ، ئۆزۈم ئاۋۇ قىيالىقىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنىمەن. سەن ئاۋازىڭنى چىقارمايلا،

جىمغىنە ئولتۇر. بىر ئازدىن كېيىن ئاسماندىن ئىككى پەرىشتە ئۇچۇپ چۈشۈپ يېنىڭغا قونىدۇ. ئۇلار تاغارنىڭ ئەتراپىنى ئايلا- نىپ، ئۇ يەر، بۇ يەرنى ئۇرۇپ - تارتقىلاپ بېقىشمۇ مۇمكىن. ئەمما سەن گويا كى ئۆلۈككە ئوخشاش ئۇنچىقارماي تۇرۇۋەرا! ئەگەر ئۇلار تىرىكلىكىڭنى بىلىپ قېلىشتىمۇ، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ. ئۇلارنىڭ ئاچچىقى تېز كېلىپ تېز يانىدۇ. سېنى تىتما - تىتما قىلىۋېتىشتىن يانمايدۇ. ئاشۇ ئۆلۈكتەك ھالەتكە نەچچە مىنۇت بەرداشلىق بەرسەڭ ئۇلار سېنى ئۆلۈك، دەپ بىلىشىدۇ - دە، كۆ- تۈرگىنىچە ئەرش - ئەلاغا ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇ يەردە جەننىتى مۇ- بارەكنى كۆرىسەن، پەرىشتىلەر ساڭا ئىلتىپات قىلىپ بېھىش غەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇ يەردە قاياقتا باقما قىممەت باھا دوررى - جاۋاھىرلارنىڭ چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرىسەن! سەن ئاشۇلارنى تېرىپ، پەسكە تاشلاۋېرىسەن! مەن تۆ- ۋەندە تۇرۇپ قاپلارغا قاچىلايمەن. جەننەتتىكى ئازراق سەيردىن سۈڭ پەرىشتىلەر سېنى بۇرۇنقى جايىڭغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. بىل- دىڭمۇ، شۇ باھانىدا ھەم جەننەتنى كۆرۈۋالىسەن، ھەم ئىككى قاپ جاۋاھىرلىق بولۇپ قالىسەن! شۇنداق بولغاندا ئاناڭمۇ بىر ئۆمۈر تارتقان جاپاسىنى ئۇنتۇپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ھۇزۇر - ھالاۋەت- تە ئۆتكۈزىدۇ، ئۆزۈڭمۇ بىر ئۆمۈر پاراغەتلىك تۇرمۇش كەچۈ- رىسەن.

باي شۇلارنى جېكىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئالدى، ئاردىدىن ئازراق ۋاقىت ئۆتۈپ، ھەقىقەتەن ئاسماندىن ئىككى بۇركۇتنىڭ ئۇچۇپ چۈشۈپ يېنىمغا قونغانلىقىنى بىلدىم. ئۇلار تېرە تاغارنى ھە دەپ چۇقىلاشقا باشلىدى. قورقمىسىدىن يۈرىكىم كۆكرىكىمدىن چە- قىپ كېتىدىغاندەك دۈپۈلدەيتتى! نەپسىمنىڭ تىنىقلىقىدىن ئۆلۈپ كەتتىمۇ نېمە دەپ ئويلايتتىم. بىر پەس ئۆتۈپ بۇركۇتلەر بۇ ياخشى ئولجىنى بىرەر خالىراق جايغا ئېلىپ بېرىپ بەھۇزۇر يې- مەكچى بولۇشتىمۇ، تاغارنىڭ ئىككى تەرىپىدىن قاماللاپ ئېلىپ،

ئاسمانغا ئۆرلەشتى. تايچاقتەك كىچىك بالىنىڭ ئېغىرلىقى قانۇ-
چىلىك بولىدۇ دەيسىز؟ بۇركۈتلەر تاغارنى تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز جا-
يىغا ئېلىپ چىقىپ كىچىكرەك بىر تۈزلەڭگە تاشلىدى. ئاندىن
تاغارنىڭ ئىككى تەرىپىدىن چىشلەپ تارتىپ ئىككى پارچە قىلى-
ۋەتتى. مەن بولسام دۈككىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ قالدىم ۋە قورقۇ-
نمىدىن بەزگەكتەك تىترەپ ئورنۇمدىن تۇردۇم. لېكىن ئۇلار تې-
رىنى چوقىلاش بىلەن بولۇپ، مەن بىلەن كارى بولمىدى. ئازراق-
تىن كېيىن قورساقلىرى تويۇپ، ئاشقان تېرىنى چىشلەپ ياكى
قامالالاپ ھەر تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىشتى.

سۇلتان سۆيۈن مىر ئەلىنىڭ ھېكايىسىگە شۇنچىلىك بېرىلىپ
كېتىپتۇكى، ئاخىرى قانداق بولاركىن، دەپ ئاغزىنى ئېچىپلا
قاپتۇ ۋە تاقەتسىزلىنىپ:

ــ خوش، ئۇنداقتا كېيىنچۇ، كېيىن نېمە بولدى، ــ دەپ
سوراپتۇ.

ــ سەبرىنىڭ تېگى سېرىق ئالتۇن، دەيدۇ ئەۋلىيالار، ئالدىرد-
مىغايلا، ــ دەپ ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ مىر ئەلى، ــ مەن
ئۆزۈمگە كېلىپ شۇنداق ئەتراپىمغا قارىسام، ھەقىقەتەن يان ــ
يېنىمدا يالت ــ يۇلت نۇر چېچىپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ تاشلار تۇ-
رۇپتۇ. كۆزلىرىم قامىشىپ ئاچالماي قالدىم. شۇ چاغ تاغ تۈۋىدىن
باي ئاتىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ ئۇلار ئاددىي تاشلار ئەمەس ئوغلۇم! جەننەتنىڭ نېمەتلىرى!
قولۇڭغا چىققىنىنى ئېلىپ ماڭا تاشلاۋەر!

تاغ تۈۋىدە تېرە تاغار ئىچىگە كىرگىنىمدە «باينىڭ بۇ قىلغە-
نىغا ئۇنىڭغا ببرمۇ بايلىقنى جۆنەتمەسمەن» دەپ ئويلىغانتىم.
ئەمدى بۇ خىيالىمنىڭ بىھۇدىلىكىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى ئۇنى
خاپا قىلىپ قويسام بۇ ئاسمان پەلەك تاغ چوققىسىدا باشقا يېرد-
قۇچلارغا يەم بولۇشۇم مۇمكىن ئىدى! يەنە ئۇنىڭ ياردىمىگە مۇھ-
تاج ئىدىم. شۇنداق قىلىپ يېڭىنى شىمايلاپ ئىشقا كىرىشىپ

كەتتىم. ئەڭ پارقىراق، نۇرلۇق تاشلارنى تاللاپ تۆۋەنگە تاشلاۋەر - دىم.

ئالاھەزەل بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تۆۋەندىن:

ــ ئوغلۇم، ئەمدى يېتەر، ئۆزۈڭنى بېسىۋالغىن، ــ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. قارىسام باي ئىككى قاپنى توشقۇزۇپ تىكلەپ قو - يۇپتۇ. بۇلۇتلار ئۈستىدە يالغۇز تۇرغانلىقىمنى ئويلىسام يۈرىكىم ئارقامغا تارتاتتى.

شۇڭا تاقەتسىزلەنگىنىمدىن:

ــ باي ئاتا، ئۇنداقتا مەن تاغدىن قانداق چۈشىمەن؟ ــ دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.

ــ ئوغلۇم، ساڭا ئوخشاش نارىسىدىلەرنىڭ جايى ئەسلى ئەنە شۇنداق بېھىشتە بولمىقى لازىم. يەنە شۇ ئادەملەر ئارىسىغا قايتىپ نېمىمۇ قىلارسەن! سەن تۇرۇۋاتقان جايىنى ئادەملەر ئۆمۈر بويى ئارزۇ قىلىپ تاپالمايدۇ! تىنچ، تازا ھاۋالىق دېگىنە! يەنە كېلىپ جاۋاھىرلار ئىچىدە سەن،ــ دېدى ــ دە، بىر پەستىن كېيىن تۆ - گىلىك كۆزدىن غايىب بولدى.

بىچارە ئانام كۆز ئالدىمغا كەلدى، ھۆكۈرەپ يىغلىدىم، بايلارنىڭ تاش يۈرەكلىكىنى بۇرۇن كىتابلاردىن ئوقۇغان بولسام، ئەمدى ئەمەلىيىتىمدىن ئۆتكۈزدۈم، چەكسىز ئېغىز تاغنىڭ ئۈستىدە مەن گويا بىر يىڭنەدەك! مەن دۇنيانىڭ چۈشىمۇ ياكى بۇ مېنىڭ چۈ - شۈمۇ ھېچ نەرسىنى ئىلغا قىلالمىدىم. تۆۋەنگە چۈشۈش ئۈچۈن تۇتىدىغان ۋە دەسسەيدىغان بىرەر يانتۇلۇق ياكى بىرەر يېرىم دوقمۇشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستى. شۇنداق قىلىپ ئۇيان بويلاپ، بۇيان بويلاپ بېشىم ئايلىنىپ يىقىلدىم. قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكەنلىكى نامەلۇم، بىر ۋاقىتتىن كېيىن سەل ھوشۇمغا كېلىپ قارىسام، ھەممە ياقتا ئادەم سۆڭەكلىرى چېچىلىپ يېتىپتۇ. بۇ - رۇن جاۋاھىرلارنىڭ خۇشاللىقى بىلەن بۇلارغا سىنچىلاپ دىققەت قىلمىغان ئىكەنمەن. ئەمدى بىلسەم بۇلارمۇ بايىنىڭ توزىقىغا ئە -

لىنىپ كېيىن «جەننەتكە لايىق» بولغىنى ئۇچۇن مەندەك تاغ چوققىسىدا قېپقالغان بالىلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئىكەن! شۇ يەرگە كەلگەندە ھاياجانلانغان سۇلتان سۆيۈن:

— كېيىنچۇ؟ كېيىن قانداق بولغانلىقىنى ئېيتمىدىڭىزغۇ؟— دەپ سوراپتۇ بالىلاردەك تەنتەكلىك قىلىپ.

— ئەي شاھىم، باشقا چۇشكەننى كۆزىڭىز كۆرەر ئىكەن، بىر پەيت غايەت زور بىر بۇركۇت ئۇچۇپ كەلدى. بۇنى ئاۋۋال ئۇچۇپ كەتكەن بۇركۇتلەرنىڭ بىرى بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم. ئۇ دەرۋازىدەك يوغان قاناتلىرىنى كېرىپ، غەلىتە ئاۋاز چىقىرىپ ئەتراپنى ئايلىنىشقا باشلىدى. بىر پەستىن كېيىن خۇددى بەشىمغا قونماقچى بولغاندەك ئۇستۇمگە كېلىپ ھاۋاغا ئېسىلىپ تۇردى. يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، بۇركۇتنىڭ ئىككى پۇتىغا قانداق ئېسىلغانلىقىمنى بىلمەيمەن! كۆزۈمنى يۇمدۇم. ماڭا بۇنىڭدىن باشقا يول يوق ئىدى. بۇنداق قىلغىنىمدىن بۇركۇت قاتتىق قورقۇپ كەتكەن بولسا كېرەك. سۇرەن — چۇقان كۆتۈرۈپ، قاناتلىرىنى سىلكىپ ئۇچتى. ئۇنىڭ پۇتلىرىنى شۇنچىلىك چىڭ تۇتقان ئىدىمكى، گويا قوللىرىم قېتىپ قالغان ئىدى. بۇركۇت دەسلەپ ئۆرلەپ ئۇچتى. ھاۋادا گۇركىرىگەن ئاۋازنى ئاڭلاپ تۇراتتىم! ئۇچۇۋەردى، ئېگىزلەۋەردى... كېيىن مېنى ئېسىلدۇرۇپ ئۇچۇش ئېغىر كەلدىمۇ قانداق، پەسلەشكە باشلىدى، مېنىڭچە بەك ئۇزاق ۋاقىت ئۆتۈپ ئاياغلىرىم بىر نەرسىگە ئۇرۇنغاندەك بولدى، قارىسام يەرگە چۇشۇپتىمىز.

— ھەممىسى شۇمۇ؟ بايچۇ، باي؟ ئۇنى قايتا كۆرمىدىڭىزمۇ؟

— تىت — تىت بولماڭ، شاھىم، تېخى ھېكايەم ئاخىرلاشقىنى يوق. مەن ئاشۇ ناكەس بايدىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم قىلغانتىم. شۇڭا سوراپ، ئاختۇرۇپ يۇرۇپ ئۇنىڭ دەرگاھىنى تاپتىم. ئۇ كونا ئادەتتى بويىچە يۇرتمۇيۇرت كېزىپ ماڭا ئوخشاش ساددا بالىلارنى ئىزدەپ يۇرگەن ئىكەن. مەن يەنە ئۇنىڭغا ياللىنىدىغان بولدۇم. ئۇ

دەسلەپ مېنى كۆرۈپ سەل ئەجەبلەندى، لېكىن دۇنيادا ئىنسانغا ـ ئىنسان ئوخشايدۇ ـ دە! يەنە كېلىپ باي ئادەم بالىسى ئۇ تاغدىن ھايات كېلەلمەيدۇ، دەپ ئويلايتتى. شۇنداق قىلىپ بىز ئاۋۇالقى ـ دەك ھالەتتە تاغ ئېتىكىگە يېتىپ كەلدۇق. باي مېنى يەنە ئۆكۈز تېرىسى ئىچىگە سولىماقچى بولغاندا ئەقلىمنى ئىشلىتىپ دېدىم:

ـ بىز بۇرۇن بۇنداق دېيىشمىگەن، مەن ئۇستا كۆرمىگەن سەھرا بالىسى بولغاچقا، بۇنىڭ ئىچىدە قانداق ئولتۇرۇشنى بىلـ ـمەيمەن. سىز تەجرىبىلىك ۋە پەملىك ئادەمسىز! ئاۋۇالدىم سىز قانداق ئولتۇرۇشنى كۆرسىتىپ قويۇڭ، ئاندىن مەن كىرەي، شۇنداق قىلساڭ بۇنىڭدىن كېيىن ھەر ئىككىمىزگە ئاسان بولـ ـدۇ.

باي بۇنداق بولۇشىنى ئويلىمىغانىدى. نائىلاج تېرىنىڭ ئىچىـ ـگە كىرىپ «مۇنداق ئولتۇرۇش كېرەك، ئۇنداق قىلىش الزىم» دەپ ۋەز ـ نەسىھەت قىلىۋاتقاندا، تېرىنىڭ تۆت تەرىپىنى تېزلىك بىـ ـلەن يىغدىم ـ دە، خالتا قىلىپ ئاغزىنى باغلىدىم. ئۇزىماي گۆش ھىدلىرىنى پۇرىغان بۆركۈتلەر كېلىپ تاغارنى قامالالشقىنىچە تاغ ئۇستىگە قاراپ ئۇچۇشتى. باي دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ قىممەتلىك تاشلارنى تاشلاشقا باشلىدى، قاپلارمۇ تولدى. تەقدىر ئۇرنىمىزنى ئالماشتۇرغانىدى. ئەمدى ئۇنىڭدىن ـ بالام، بىر ئامالالپ چۇشۇـ ـشىمگە ياردەم قىل، كەتكىلى ئالدىرىما، خۇدا سېنى ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن، ـ دېگەن ئاۋازنى ئاڭلىدىم. شۇندا مەنمۇ قوللىرىمنى ئاغزىمغا كانايچە قىلىپ:

ـ باي ئاتا، سىز يېشىڭىزنى ياشاپ، ئېشىڭىزنى ئىچىپ بولـ ـغان ئادەمسىز! ئۆمرىڭىزنىڭ كۆپى تۆگەپ ئىزى قالدى. مۇشۇنداق بىر سەۋەب بىلەن بېھىشكە الیىقسىز! ئاشۇنداق جەۋاھىراتالر بىـ ـلەن تولغان تەۋەررۈك دەرگاھنى تاشلاپ نەگىمۇ بارارسىز، ئۇنى كىملەرگە قالدۇرماقچىسىز؟ ياخشىسى تەكرىم سىزنى جايىڭىزدا ئامان قىلسۇن، دەپ ۋارقىرىدىم.

ــ ئىككى قاپ جاۋاھىرغا ئىگە بولۇپ تازا بېيىپ كەتكەن. سىز ــ ھەي ئاشۇ قىممەت باھا تاشلارنى نېمىگە ئىشلەتكىنىڭىزنى ئەجىبا مەن ئۇقمايدىكەنمەنغۇ؟ ــ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن مىر ئەلەنىڭ سەرگۈزەشتلىرىگە قىزىقىپ.

ــ ئىككى قاپ جاۋاھىر ئارتىلغان تۆگىنى يېتىلەپ پايانسىز چۆلدە كېتىۋاتسام، يىراقتىن بىر نەرسىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. يېقىنلىغاندا بىلسەم، ئۇلار ھىندىستانىغا ماڭغان سودا كارۋىنى ئىكەن. ئۇلارغا قوشۇلدۇم. نەچچە تاغ ــ دەريالاردىن ئۆشۈپ ھىندىستاندىكى بىر ئېلىگە يېتىپ باردۇق. ئۇلار مېنى ئارىغا ئېلىشىپ مالىنى قانچىگە ساتىدىغانلىقىمنى سوراشتى. مەندەك گۆدەك تاش نېمە، جاۋاھىرچۇ بىلەتتىمۇ، يەنە كېلىپ تۇز ــ تاۋار يېمىگىلى ئۇزۇن بولغانىدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى قاپ جاۋاھىرنى بىر تۆگە ئۇن بىلەن بىر ئۆشكىگە ئالماشتۇرۇپ يۇرتۇمغا قايتتىم. سىز ئۇ-رۇشتا يېڭىلىپ، بىزنىڭ ئۆيگە كىرگەندە، بىرنى تاپالماي، ئىككىنى سويغان ئۆچكە دەل ھىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن بوغاز ئۆچكە ئىدى، ــ دەپ ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ مىر ئەلى.

مىر ئەلىنىڭ ھېكايىسىنى قىزىقىپ ئاڭلىغان سۇلتان سۆيۈن سەل تەئەججۇپلىنىپتۇ ــ دە، ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى باشلاپ-تۇ:

مەن رەھىمەتلىك ئاتام ۋاپات بولۇپ تەختتە ئولتۇرغاندا، تېخى ياش شاھزادە ئىدىم. سىز ئۇ چاغدا مەندىن ئاغرىنىپ كېتىپ قالغان ئىدىڭىز. مېنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بىر ئارغىمقىم بولۇپ، ئۇنى ھېچنېمىگە تەڭ قىلمايتتىم. بايقىدىمكى، ئۇ كۈندىدىن ــ كۈنگە ئورۇقلاپ، بوغۇز يېيىشكىمۇ مادارى يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ھېچكىم ئېيتىپ بېرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ئات باقارغىمۇ ئىشەنمەي، كېچىلىرى ئارغامىقا ئۆزۈم قارايدىغان بولدۇم. شۇنداق كېچىلەرنىڭ بىرىدە، ياخشى كۆرگەن بىر كېنىزىكىم ئاتىخانىغا شەپە چىقارماي كىرىپ

كەلدى ـ دە، ئاتنى ئىگەرلەپ سىرتقا ماڭدى. مەن باشقا ئاتقا مە-
نىپ ئىزىغا چۈشتۇم. ئاتلىق ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن، كېنىزەك
بىر غارنىڭ ئېغىزىغا كېلىپ، ئاتتىن چۈشكىنىچە ئىچىگە كىرىپ
كەتتى. مەنمۇ تۈيدۇرماي ئۇنىڭغا ئەگەشتىم. بۇ ئەسلى قىرىق
قاراقچىنىڭ ماكانى بولۇپ، قاراقچىلار باشلىقى كېنىزىكىنىڭ
كەلگىنىنى كۆرۈپ:

ــ ئەي، بۇزۇق، سەن سىرىمىزنى ئاشكارىلاپ قويۇپسەن؟ قارا، سۇلتان ھۈسەينمۇ سەن بىلەن بىرگە كەلدى، ــ دېدى.

مەن قوينۇمدا ياتقان بۇ زەھەرلىك يىلاننى چېپىپ تاشلىماقچى بولۇپ، قېلىچ كۆتەرگىنىمنى بىلمەن. قاراقچىلار باشلىقىنىڭ سېھرىگەرلىكتىن خەۋىرى بار ئىكەن، بىر سېقىم تۇپراقنى قو-
لىغا ئېلىپ، بىر نېمىلەرنى دەپ دەم سالدى ــ دە، ئۇستىبېشىمغا چېچىۋەتتى. شۇ ۋاقىتتىلا قارا ئىتقا ئايلىنىپ، غىڭشىغىنىمچە غاردىن چىقىپ كەتتىم.

ــ ھەۋۋ ئەسلى ئىش مۇنداق ئىكەن ــ دە!، سۇلتانىمنىڭ ئازراق ئىت مىجەزى بار، دەپ ئويلىسام، بۇ ئادەت شۇنىڭدىن قا-
لغان ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ــ چاقچاق قىلىپتۇ مىر ئەلى.

ــ گېپىمنى بۆلمەڭ! شۇنداق قىلىپ، سۇبھىدە قورغان ئالدى-
غا يېتىپ كەلدىم. سارايۇەنلەر سۇلتان سۆيۈننىڭ ئىتقا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى نەدىن بىلسۇن! تاش ئېتىپ، ئۇرۇپ قوغلىۋېتىشتى.

قاياققا بارماي ھەيدەلدىم. ھەممىنى بىلىپ تۇرغاچقا مەن ئىت ئەمەس، ئىنتىلىك بولۇپ قالغان پادىشاھ سۇلتان سۆيۈن، دەپ ۋارقىرىغۇم كېلەتتى. لېكىن جۇرئەت قىلالمايتتىم، ئاۋازىم چىق-
مايتتى. پادىشاھى ئالەم تۇرۇپ، بىر ئەرزىمەس قاراقچىنىڭ قو-
لىدا ئىت بولۇپ قالغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈمگە ئىچىم ئاغرىيتتى. قانداق قىلىمەن، پادىشاھ بولساڭمۇ بىر خار بولمىغىنىڭنى كۆ-
رەي، قايتار دۇنيا دېگەن شۇ بولسا كېرەك، ئاخىر بىر كارۋانغا ئەگەشتىم. سودىگەرلەرنىڭ ماڭا رەھمى كېلىپ، ئاشقان ــ تاشقان

ئاش ۋە سوّڅەكلەرنى تاشلاپ بەردى. ئۇلارغىمۇ ئۆگىنىپ قالدىم. شۇنداق قىلىپ كارۋان شۇ يۇرۇشىدە چوڭ بىر دەريايى ئەزەمگە يېتىپ كەلدى. سودىگەرلەر بىر كېمىچىنى تېپىپ دەريادىن ئوّ-تۇشكە كېلىشتى. بىراق كېمە قوزغىلىش ئالدىدا كېمىچى مېنى كېمىگە چىققىلى قويمىدى. ئۇياقتىن - بۇياقتا چېپىپ ئۇنلۇك ئاۋازدا قاۋىدىم، بۇ زار - زار يىغلىغىنىم ئىدى. ئاخىرى ساربان (كارۋان باشلىقى) ئاق كۆڭۈل ئادەم بولغاچقا، كىرا ھەققىمنى ئۆزى تۆلەپ، كېمىگە چىقاردى.

بىز قارشى قىرغاقتىن چىقىپ قاياق بىر شەھەرگە يېتىپ كەلدۇق. كارۋان سارايغا قوشنا باي ئەلە - مەلىگە كاتتا نەزىر بې-رىۋاتقان ئىكەن. نەزىر ئېشىندىلىرى كۆپ بولغاچقا، بۇ كۈنلىرىم ياخشى ئۆتتى. بىر كۈنى سوّڅەك غاجاپ ئولتۇراتتىم، يەرلىك ئىتلاردىن نەچچىسى كېلىپ ئارىغا ئېلىپ تالاشقا باشلىدى. ئې-لىشا - ئېلىشا ئۇلارغا بەس كېلەلمەي يىقىلدىم. بىركەمدە ھو-شۇمغا كېلىپ، كۆزۈمنى ئاچسام يەتتە قەۋەتلىك دۇردۇن كۆرپە-لەرنىڭ ئۈستىدە يېتىپتىمەن، ئۈستۈمدە ئاپپاق ساقاللىق بىر بوۋاي ماڭا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرۇپتۇ. ھوشۇمغا كەلگەنلىكىمدىن خۇشال بولغان بوۋاي بىر تاۋاق ئاش ئېلىپ كېلىپ داستىخانغا قويدى. ئىككىمىز يېقىن ئولتۇرۇپ تاماقلاندۇق. ئۇ مېنى ئىت ئەمەس ئادەم، بەلكى ئادەملەرنىڭ ئۇلۇغى، دەپ بىلگەن بىردىن - بىر ئىنسان ئىدى. بىر كۈنى بوۋاينىڭ قوشنىلىرىنىڭ:

ــ قوشنىمىز پوكۇنچى، تاپ - تازا، دىن دىيانەتلىك ئادەم ئىدى. تۇرۇپلا ئاينىپ، ئىت بىلەن ھەمتاۋاق بولدى،ــ دەپ شە-ھەر ھاكىمىغا ئەرز قىلىشقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدىم.

ھاكىم بوۋاينى چاقىرىپ، بۇ ئىشنىڭ راست - يالغىنىنى سۇ-رۇشتۇرگەندە، دانىشمەن بوۋاي ھاكىمغا بىر كونا كىتابنى كۆر-سەتتى. كىتابقا: «سۇلتان سۆيۈن مەككار جادۇگەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ، سېھىرلىنىپ، پالانچى ۋاقىتتا، پۈكۈنى بايىنىڭ نەزىرد-

گه قارا ئىت هالىتىده كېلىدۇ» دەپ يېزىلغان ئىكەن. دېمەك بوۋاي مەن ئىتنىڭ سۆلتان سۆيۈن ئىكەنلىكىمنى ياخشىلاپ چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇموشلۇق هاكىم بوۋاينى ئېسىل سەروپالار بىلەن تارتۇقلاپ، مېنى ياخشى كۈتۈشكە باشلىدى. ئەل ئىچىدىكى مەشھۇر هەكىم ـ تېۋىبلارنى يىغىپ سېھىر قايتۇروش دۇئالىرىنى ئوقۇتتى، قىممەتلىك دورىلار بىلەن داۋالىدى. بىر چاغدا چۈشتىن ئويغانغان ئادەمدەك ـ پادىشاھ سۆلتان سۆيۈنلۈك هالىتىمگە كەلدىم. ئىت بولۇپ يۈرۈپ چارچاپ كەتكەنىدىم. مەجەلىرىمنى ئۆزگەرگەنىدى. ئۇلار مېنى شاهانە زىياپەتلەر بېرىپ كۈتۈۋالدى. قايتىشىمدا ئاشۇ نومۇسسىز كېنىزەكتىن ئۆچ ئېلىشىم ئۈچۈن ئوقۇلغان بىر سىقىم تۈپراق هەدىيە قىلدى. بوۋاينى هەمراه قىلىپ قايتتىم. بىراق هىراتقا سەپەردىن كەلگەن پادىشاھ سالاهىيىتى بىلەن كىردىم. غەمگۈزار، ئەۋلىيا بوۋاينى ۋەزىرلىك لاۋازىمىگە تەينىلەپ، دۆلەت ئىشىنى يەنە ئاۋۋالقىدەك يۈرۈشتۇرۇدۇم. مەرۇسىدىن قايتىپ كەلگىنىڭىزده، سىزنى ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن كۈتۈۋېلىشقا چىققان خالىسكارىم ـ دەل شۇ ئادالەتلىك بوۋاي ئىدى.

هېكايىسى تامام بولغان سۆلتان سۆيۈن ئازراق تۇرۇۋالغاندىن كېيىن مىر ئەلىگە قاراپ كۆلۈمسىرەپتۇ:

ـ خوش، ئالىيلىرى، ئېيتىڭچۇ ئۇنداقتا كىمنىڭ هېكايىسى قىزىقارلىق ئىكەن؟

ـ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس.

ـ ئۇنداقتا ئۇيۇل ئالتۇن كىمنىڭ بولمىقى كېرەك؟

ـ ئەڭ ياخشىسى خەلقنىڭ بولسۇن! خەزىنىگە تاپشۇرايلى، ـ دەپتۇ مىر ئەلى.

ـ شۇنداق ياخشى گەپ قىلدىڭىز، ۋەزىرىم!، ـ دەپتۇ سۆلتان سۆيۈن مەمنۇنلۇق بىلەن.

ھەسەتخورنى مات قىلىش

بىر ھەسەتخور شائىر چوڭ سورۇندا نەۋايىغا تىل تەگكۈزمەك بولۇپ، كۆرەڭلىگەن ھالدا:

ئەي نەۋايى خام قاپاق،
قايماق سېتىپ جانىڭنى باق.

دېگەن نەزمىنى ئوقۇغانىكەن، نەۋايى قەددىنى رۇسلاپ تۇرۇپ:

سەن مېنى ئەينەك بىلىپ،
رەڭگى ـ رۇخسارىڭغا باق.

دەپ جاۋاپ بەرگىنىچە مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپتۇ.

نەۋايى ھەممىتىدىن تىرىلگەن «ئۆلۈك» *

ھەسەنشاھ دېگەن شائىر بولۇپ، ئاجايىپ قىزىقچى ئىدى. بىر قېتىم پەسلى ئۇ ماددىي جەھەتتىن بەكمۇ قىينىلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ھەسەنشاھ ئوغلىنى چاقىرىپ:

— پېشانەڭگە كۆك رومال تاڭغىن — دە، قارا لىباس كىيىپ، نەۋايى ھۇزۇرىغا بار ۋە ئاتام قازا قىلدى، دېگىن. ئۇ كىشى خىرا-جەت ئۈچۈن مەبلەغ بېرىدۇ، بازارغا بېرىپ تۇرمۇشقا ئەڭ كېرەك-لىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ كەل، — دېدى. ئوغۇل ئاتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۇمىدسىز بىر قىياپەتتە نەۋايىنىڭ دەرگاھىغا باردى. ھازىردار ئوغۇلنى كۆرگەن شائىر ئۇنىڭغا تەسەللى ئېيتىپ 300 تەڭگە بېرىپ يولغا سالدى. ئىككىنچى كۈنى ھەسەنشاھ نەۋا-يى ھۇزۇرىدا پەيدا بولدى. بۇ خىل ھالەتتىن قاتتىق تەئەججۈپلەن-گەن نەۋايى:

— سەن ئۆلگەن ئىدىڭغۇ، بۇ قانداق بولغىنى، — دەپ سورىدى.

— ئەگەر تۇنۇگۈن ياردەم قىلمىغانلىرىدا، دەر ھەقىقەت ئۆلگەن بولاتتىم، — جاۋاب بەردى ھەسەنشاھ.

نەۋايى ھەسەنشاھنىڭ قاملاشتۇرۇپ قىلغان چاقچىقىدىن سە-ممىي كۈلدى ۋە يەنە ئۈنى سەرپايە ۋە مىڭ دىنار بىلەن تارتۇقلا-دى.

ئەلىشىر نەۋايى بىلەن موزدۇزنىڭ ئوغلى

ئۆتكەن زاماندا بىر موزدۇزنىڭ ئوغلى بولۇپ، مەكتەپكە قاتناپ ئوقۇيدىكەن. بىر كۈنى ئۇ مەكتەپكە كېتىۋېتىپ، بىر ئۆينىڭ بالخانىسىدا ئولتۇرغان چىرايلىق قىزنى كۆرۈپتۇ ـ دە، ئاشىقى بىقارار بولۇپتۇ. ئاردىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپتۇ، ئەمما قىز كۆرۈنمەپتۇ. يىگىت سۆيگىنىنى كۆرۈشكە زار بولۇپ، ئازابلىنىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرى يىگىت مەكتەپتىن قايتىپ كېلىۋېتىپ ئاشۇ ئۆينىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئىختىيارسىز بايىنىڭ هويلىسىغا كىرىپ كېتىپتۇ ۋە قىزنى كۆرۈپ شادلىنىپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئەس ـ هوشىنى يىغىپ، «قانداقلارچە بۇ ئۆيگە كىرىپ قالغاندىمەن» دەپ چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپتۇ. ئەمما دەل شۇ پەيت تاشقىرىدىن بايىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاچقا، يىگىت نېمە قىلارىنى بىلمەي سۇقۇنماقچى بولۇپ بايىنىڭ مېهمانخانىسىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. قېرىشقاندەك بايمۇ مېهمانخانىغا كىرىۋاتقۇدەك، ئەمدى يىگىت مېهمانخانىدىكى گىلەمنى يىغىشتۇرۇشقا باشلاپتۇ.

بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن باي جان ـ جەهلى بىلەن:

ـــ كىم سەن، نېمە قىلماقچى سەن؟ ـ دەپ ۋارقىراپتۇ يىگىتكە.

ئۇغرىمەن، گىلەم ئوغرىلاش ئۈچۈن كىرگەنمەن، ـ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت ئاتايىن.

غەزەپلەنگەن باي يىگىتنىڭ ئىككى قولىنى باغلاپ قازىخانىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. شۇ چاغدا قازى بىلەن ئەلىشىر نەۋايى سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغان ئىكەن. باي ئاۋۋال قازىغا سالام بېرىپ، ئاندىن كالام باشلاپتۇ:

ــ تەقسىر، ئالدىلىرىغا ئېلىپ كەلگىنىم بىر ئوغرى. ئۆيۈمـ
دىكى گىلەملىرىمنى ئوغرىلاۋاتقاندا تۇتۇۋالدىم. جازاسىنى بەر ـ
گەيسىز.

ــ ئەي يىگىت، نېمە ئۈچۈن ئوغرىلىق قىلدىڭ، سەۋەبىنى ئېيت، ــ سوراپتۇ قازى.

ــ گىلەم ئوغرىلىماقچى بولغىنىم راست، كۆتۈرۈپ ماڭاي دەپ تۇرۇشۇمغا باي ئۇستۈمدىن كىرىپ تۇتۇۋالدى، ـ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

قازى يىگىتنىڭ قولىنى كېسىشكە ھۆكۈم قىلىپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى سوراق ـ جاۋابقا زەن سېلىپ تۇرغان ئىكەن. بالىمۇ تونۇش كۆرۈنۈپتۇ. شۇنداق ئەسلىگۈدەك بولسا مەھەللىسىدىكى يارمەت موزدۇزنىڭ ئوغلى، بۇنىڭ قولىدىن ئوغرىلىق كەلمەيدۇ. ئەلىشىر نەۋايى يىگىتنىڭ بۇ ئىشىدا بىر سەۋەب بار، دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، قازىغا:

ــ تەقسىر، يىگىتتىن بىر ئېغىز گەپ سورىشىمغا ئىجازەت قىلىڭ ۋە سىرتقا چىقىپ تۇرۇڭلار، ـ دەپتۇ.

قازى بىلەن باي تاشقىرىسىغا چىقىپ كېتىپتۇ.

ــ ئوغلۇم، ـ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى، ـ سېنى ياخشى تونۇيـ
مەن. ئاتاڭ موزدۇز. سەن يامان تەبىئەتلىك ئادەمنىڭ بالىسى ئەـ
مەس. توغرىسىنى ئېيت، بەلكىم ساڭا ياردىمىم تېگىپ قالسىمۇ ئەجەب ئەمەس.

بالا ئاۋۇال نومۇس قىلغانلىقتىن ئېيتماپتۇ. كېيىن شائىرنىڭ قىستىشى بىلەن ھەقىقىي ئەھۋالنى دېيىشكە مەجبۇر بوپتۇ:

ــ مەن بايىنىڭ قىزىغا ئاشىقمەن. ئاشىقلىقىمدىن قىزمۇ، بايـ
مۇ خەۋەرسىز ئىدى، ـ دەپ بولغان ئەھۋالنى بىرمۇ ـ بىر بايان قىلىپتۇ ۋە:

ــ بىئىختىيار قىزنىڭ ئۆيىگە كىرىپ قالدىم ۋە ئاشۇ ئۇسۇل بىلەن قىزنىڭ نەزىرىگە ئىلىنماقچى بولدۇم. مەن موزدۇزنىڭ

ئوغلى، قانچىلىك يالۇۋروپ ئازابلانغىنىم بىلەنمۇ باي قىزىنى ماڭا بەرمەيدۇ. بۇنداق قىلىشتىن باشقا قولۇمدىن نېمىمۇ كەل-سۇن، ئەي، ئاتا! ــ دەپ يىغلاپتۇ.

ــ بولدى، ئوغلۇم، يىغلىما، ئاتاڭنىڭ ئورنىغا ئاتا بولۇپ ساڭا باينىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىمەن، ــ دەپتۇ شائىر ۋە قازى بىلەن باينى چاقىرىپ بولغان ئىشتىن ئۇلارنى ۋاقىپلاندۇرۇپتۇ ھەم باي-غا:

ــ ھازىر ئۆيىڭىزگە قايتىپ تويغا تەييارلىقىنى باشلاڭ، مەن ئۆز نامىمدىن قىزىڭىزغا ئەلچى ئەۋەتىمەن. كېلەركى جۈمە تويى بولىدۇ، بۇ بالا مېنىڭ پەرزەنتىم، ئەمدى ئىككىمىز قۇدا بولى-دۇق، ــ دەپتۇ.

باي بىلەن قازى شائىرنىڭ بۇنداق قارارىدىن ھەيران بولۇپ، تۇرغان جايىدا قاقىقان قوزۇقتەك داڭ قېتىپ تۇرۇپ قاپتۇ. شۇنداق قىلىپ نەۋايى موزدۇزنىڭ ئوغلىغا باينىڭ قىزىنى ئېلىپ بېرىپتۇ. نامرات يىگىت مۇراد ــ مەقسىتىگە يېتىپ ئالەم گۈ-لىستان بولۇپتۇ.

دۇنيادا نېمە لەززەتلىك؟

ھۈسەيىن مىرزىنىڭ قىرىق ۋەزىرى بار ئىكەن. قىرىقىنچىسى ئەلىشىر نەۋايى ئىكەن. بىر كەم قىرىق ۋەزىر ئۇنىڭ ئۇستىدىن پادىشاھقا تىنىمسىز يامانلاۋەرگەچكە، ئاخىرى ئەلىشىر ۋەزىرلىكىتىن بوشىتىلىپتۇ.

بىر كۈنى ھۈسەيىن مىرزا بىر كەم قىرىق ۋەزىردىن:

ــ دۇنيادا نېمە لەززەتلىك، ــ دەپ سوراپتۇ.

ۋەزىرلەر بىلگەن ۋە خىياللىرىغا كەلگەن ھەممە گەپلەرنى ئېيتىۋېرىپتۇ.

ــ ياق، تاپالمىدىڭلار! ئەتىگىنچە قانائەتلىنىرلىك جاۋابقا ئېرىشەلمىسەم، جېنىڭلاردىن ئۈمىد كۈتمەڭلار! ــ دەپتۇ ھۈسەيىن مىرزا!

ۋەزىرلەر ئۆزئارا مەسلىھەت قىلىشىپتۇ.

ــ بۇنى ئەلىشىر بىلىدۇ، ــ دەپتۇ ئۇلاردىن بىرى. شۇنداق قىلىپ ۋەزىرلەر ئۇنى نەۋايىنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپتۇ. ئۇ ھۈسەيىن مىرزىنىڭ سوئالىنى نەۋايىغا بايان قىلىپ:

ــ جاۋابىنى تاپالمىدۇق، ھاياتىمىز خەۋپ ئىچىدە، ياردەم قىلمىسىلىرى بولمايدۇ، تەقسىر، ــ دەپ يېلىنىپتۇ.

ــ ئاچقاندا يىگەن تاماق ئەڭ لەززەتلىك دەپ جاۋاب بېرىڭلار ــ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى.

ھۈسەيىن مىرزا ئەتىسى سوئالىنىڭ سۈرۈشتۈرىكىنى قىلغاندا، ئۇلار نەۋايىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە جاۋاب بېرىپتۇ. بىراق مىرزا جاۋابىنى ئۇلارنىڭ تاپقانلىقىغا ئىشەنمەپتۇ. ۋەزىرلەرمۇ ئۆزىمىز ئويلاپ تاپقان، دەپ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇپتۇ. ئاخىرى ھۈسەيىن

مىرزا ئۇلارنى قاماپتۇ ـ دە:

ـــ توغرىسىنى ئېيتىشمىساڭ بىر ـ بىرلەپ كاللاڭنى ئالىۋەرمەن، ـــ دەپ قورقۇتۇپتۇ.

پىچاق جانغا يەتكەندە ۋەزىرلەر ئىشنىڭ راستىنى ئېيتىپتۇ ئاخىر.

ـــ ئۆزلىرىڭ ھەر كۈنى ئۇنى چېقىشتۇرۇپ، ئوردىغا پاتقۇزمايسەنۇ، يەنە ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايسەن؟ دېمەك ئۇنىڭسىز كۈنلىرىڭ ئۆتمەس ئىكەن ـ دە! ـ دەپتۇ پادىشاھ ۋە ئەلىشىر نەۋائىيىنى چاقىرتىپ يەنە ۋەزىرلىككە تەينىلەپتۇ.

بىر كۈندە تۆت پەسىلنىڭ ھاۋاسى*

بىر ۋاقىتلار ئاستراباد ① ئۆلكىسى ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئادالەت-پەرۋەرلىكى بىلەن ئاۋات ۋە بايىشات ئىدى. بىر كۈنى ھاۋادا تۇر-لۇق ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلدى.

ئەمىر ئەلىشىر ئۆز ھۇزۇرىدا بولغان بىر قىسىم ۋىلايەت كاتتىلىرىغا قاراپ:

— بۈگۈن ھاۋادا قىزىق ئۆزگىرىشلەر بولدى، — دېدى. ئۇلار-دىن بىرى:

— شەھىرىمىزنىڭ ياخشىلىقىدىن بىرى شۇكى، بىر كۈندە تۆت پەسىلنىڭ ھاۋاسى كۆرۈلدى، — دەپ جاۋاب بەردى.

دۆلەتمەن ئالىي ھەزرەت:

— توغرا — دېدى، خىيالچان ھالدا، — بۇ شەھەردە بىر كۈن بىر يىلدەك ئۆتەر ئىكەن.

---

① ئاستراباد — خۇراسان دۆلىتىنىڭ ھىراتتىن يىراق شەھىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئىران ئەزەربەيجانى بىلەن چېگىرداش ئىدى.

مەنمۇ يۇز تىللا بېرىمەن

راۋىلارنىڭ رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇلتان سۆيۈن ئۆمرىدە ياخشىمۇ ـ يامانمۇ ئىشلارنى قىلغان پادىشاھ ئىكەن. ياشانغانسېرى دۇنيا ئىشلىرى ئۇنى قىزىقتۇرماپتۇ. ئۆمۈر سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەسلەيدىغان بولۇپتۇ، قىلغان ـ ئەتكەن گۇناھلىرىدىن قورقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئەنە شۇنداق ئۆزىنى يالغۇز ھېس قىلغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە يېقىن ۋەزىرىنى چاقىرىپ:

ــ دوستۇم مىر ئەلى!... پانىي ئالەم ئىشلىرىغا كۆڭۈل قويۇپ، ھېرىس ـ تاما، ئۇرۇش ـ ماجرا بىلەن ئۆمرۈم قۇياشى تېز پەسىيىپ بېرىپتۇ. ئازمۇ ـ كۆپمۇ قىلغان گۇناھلىرىم كۆڭلۈمدە ناخۇشلۇق پەيدا قىلدى. تائەت ـ ئىبادەتكە ئاز ۋاقىت سەرپ قىلدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن مەكىگە بېرىپمۇ ياكى بىرەر پىرغا قول بېرىپمۇ ئاللادىن گۇناھلىرىمنى تىلىسەم، دەيمەن. بۇنىڭغا سەن قانداق قارايسەن؟ ــ دەپ مەسلىھەت سېلىپتۇ.

ۋەزىر مىر ئەلى بولسا: «گۇناھ ئىشلارنى قىلغىنىڭ راست! نۇرغۇن ۋاقىتلاردا پايدىلىق مەسلىھەتلەرگە كۆنمىدىڭ. خەير، بۇ ئىشلار ئۆتۈپ كەتتى. لېكىن گۇناھنى پىرنىڭ ئېتىكى بىلەن يېپىشقا ئىشەنمەيمەن. مەسلىھەتىم شۇكى، ھەج قىلىشنى ئويلىما، پىر ئاختۇرما، نېمە خىزمىتىڭ، قانداق ياخشىلىقىڭ بولسا، ئۆز خەلقىڭگە، ئۆز يۇرتۇڭغا قىل. ئۇلۇغ ئەلدە ئاللا مۇجەسسەمدۇر» دېگەن گەپ بار، ــ دەپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىنى ئېلىپ شىكارغا چىقىپتۇ. ئادەملىرى ئۇنىڭغا كۆزدىن يىراق، يالغۇز ئاياغ ئۆيدە بىر خۇداگۇي ئايالنىڭ ياشايدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. شۇ

چاغدا سۇلتان سۆيۈن مىر ئەلىغا دەپتۇ:

ــ خۇدا بەرسە قولىغا، يەتكۈزۈپ بېرەر يولىغا ــ دېگەن گەپ بار. تەڭرىنىڭ پىرنى ماڭا ياكى مېنى پىرغا يولۇقتۇرغانلىقىغا مىڭ رەھمەت! ئەمدى بېرىپ شۇ پىرنىڭ ئېتىكىگە يىقىلسام دەيمەن.

ــ ئەي سۇلتانىم، ــ دەپتۇ مىر ئەلى، ــ سېنىڭ يىقىلمىغان ئېتىكىڭ ئاز ئەمەستۇر، بولدى، بەس قىلغايسەن!

ۋەزىرنىڭ گېپىدىن پادىشاھنىڭ سەپراسى ئۆرلەپتۇ. شۇنداق-تىمۇ مىر ئەلى «دەرەخ بىر يەردە كۆكلەيدۇ، ياخشى ئادەم ئۇچۇن ئەل ئىچى ئالتۇق بۆشۈك! لېكىن بىر ئايالنىڭ بۇنداق ئادىمىزات-سىز چۆلدە تۇرۇشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەستۇر، بىلىپ بېقىش كېرەك» دەپ پادىشاھقا تەسەللى بېرىپتۇ ھەمدە ئەگەر سۇلتان سۆيۈن ئۇچ يۇز تىللا ئىنئام بەرسە، بۇ ئايالنىڭ سىرىنى بىلىپ بېرىشكە ۋەدە قىلىپتۇ.

پادىشاھ خۇداگۇي ئايالنىڭ مەخپىيىتىنى بىلىش ياكى ئۇنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش، ھېچبولمىغاندا مىر ئەلىنى يەنە بىر قېتىم سىناپ بېقىش ئۈچۇن كېلىشكەن پۇلنى بېرىپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن ئارىلىقتا ۋەزىرلىرىدىن بۇ ئايالنىڭ بەكمۇ تەقۋادارلىقى، ئەركەك زاتى ئۇياقتا تۇرسۇن بەلكى ھەرقانداق نا-مەھرەمگە يۇز ئېچىپ قارىمىغانلىقى ھەققىدە ماختاشلار ئاڭلاپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، مىر ئەلى بىرىنچى كۇنى خۇداگۇي ئايالنىڭ ئۆيىگە بېرىپ يۇز تىللا بېرىپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ چىرايلىق گەپلىرى بەدىلىگە، ئۇنىڭ دىدارىنى كۆرۈپ قايتىپتۇ. ئىككىنچى كۇنى يەنە شۇنچە تىللا بەدىلىگە «پىر» مىرغا يېقىنلىشىپتۇ. مىر ئەلى بولسا ئايالنىڭ يۇزلىرىنى سىلاپ، قولىنى سۆيۈپ قويۇپتۇ. ئۈچىنچى كۇنى سۇلتان سۆيۈنگە: «بۇ خۇداگۇي ئايالنىڭ قانداق پىر ئىكەنلىكىنى بىلمەكچى بولساڭ بۇگۇن كېچە تۇيدۇرماي تۇڭلۇقىنىڭ ماراپ تۇر»، دەپتۇ.

مىر ئەلى ئۇچىنچى كۈنىمۇ «پىر» نىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ ۋە خىزمەتچى ئايالدىن: «پىرىمنىڭ دۇئاسى ئۇچۇن ئاتاپ قويغان تاللالىرىم بار. مەقسىتىم، ئۇچ قەدەم يىراقلىقتا يېتىپ، پىرىم بىلەن بىر كېچىنى ئۆتكۈزۈۋالسام، ھەر ئىككىمىز ئۇچۇن ساۋاب بولاتتى، دېگەن ئۇمىدتىمەن» دەپ ئېيتىپ بېرىپتۇ.

«پىر» خوتۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، تەمكىنلىكىنى يوقىتىپتۇ. ئىچى قىزىپ، ئالىقانلىرىنى ئۇۋىلاپتۇ ۋە ئاسمانغا قۇلىقىنى تۇتۇپ، ئۆزىچە شۇڭىرلاشقا باشلاپتۇ.

— ئى، ئاللاھىم، بىر نامەھرەمگە ئۆز بېقىنمىدىن قانداقمۇ جاي بېرەي؟ شەيتان ئەس - پىكرىمنى بۆلۈۋەتتى، مېنىڭ!...نېمە، نېمە؟... بۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى! بەندىلىرىم جاي - جايىغا كەلدى! مەن بەندە... ئازغۇچى...

گويا «ئەرشتىن چۈشكەن ۋەھى» بويىچە «پىر»، «مىر» نىڭ يېنىدا قونۇپ قېلىشقا ئىجازەت بېرىپتۇ. مىر ئەلى قەستەن كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ، «پىر» نى كۆزىتىپتۇ. كۆپتىن بېرى ئەركەك زاتنى كۆرمىگەن ئايالنىڭ ۋۇجۇدى كۆيۈپ، نەپەسلىرى تېزلىشىپتۇ. ئۇيان - بۇيان ئۆرۈلۈشكە باشلاپتۇ ۋە «بەھوش قىياپەتتە»، «مۇردا بولمىساڭ بېرىراق كەل!» دەپ ئاۋاز چىقىرىپتۇ. ئاخىرى ئۇيقۇ-لۇق ئۆرۈلگەن كىشى بولۇپ، شاپپىدە مىر ئەلىنىڭ قوينىغا كىرىپتۇ - دە:

— ئۇچ يۈز تىللا ئۆزۈڭنىڭ بولسۇن! بۇمۇ خۇدانىڭ بۇيرۇقى، — دەپتۇ.

ۋەھىمىدە، - ئەرلەر ئايالالرنىڭ كۆڭلىنى ئالمىقى ساۋاب جۇملىسىدىن، دېيىلگەن، - دەپ يېلىنىپ يىغلاپتۇ. بىراق مىر ئەلى ئايالنى ئۆزىگە يېقىن يولاتماپتۇ. شۇ چاغدا تۇڭلۇكتىن بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ تۇرغان سۇلتان سۆيۈن ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي:

— مىر ئەلى، مەنمۇ يۈز تىللا بېرىمەن، - دەپ ۋارقىراپتۇ.

ئاتلار ئايىغى بىلەن سۇ ئىچىۋەرسۇن

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا سۇلتان ھۈسەيىن پادىشاھ، مىر ئەلىشىر ۋەزىر ئىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ ۋەزىرلىرى بىلەن شىكارغا چىقىپتۇ. ئۇلار ماڭا ـ ماڭا بىر كۆلگە توغرا كەپتۇ. كۆرۈپتىكى قومۇشلارنىڭ ئۇچى قۇرۇپ، غوللىرى قاغجىراپ كەتكەن ئىكەن.

ـ كۆلدىكى قومۇشلار سۇسىراپ، چاڭقاپ كېتىپتۇ. يامغۇر يېغىشى كېرەك ئىكەن ـ دە، دەپتۇ مىر ئەلىشىر.

شائىر بىلەن ياندىشىپ كېتىۋاتقان پادىشاھ:

ـ ئەخمەق گەپقۇ بۇ! سۇدا تۇرغان قومۇش قانداقمۇ چاڭقىسۇن، ـ دەپتۇ ئىستىھزا تەلەپپۇزىدا.

ئەلىشىر ئۇندىمەپتۇ. ئۇلار شۇ يوسۇندا يول يۈرۈپ، يۈرگەندىمۇ مول يۇرۇپ بىر جاڭگاللىققا يېتىپ بېرىپتۇ. ئۇزاق ئوۋدىن كېيىن ھاردۇق يېتىپ قايتىپتۇ. ئۇلار كېتىۋېتىپ يېقىن يەردە بىر ئېقىنغا توغرا كەپتۇ. پادىشاھ بىلەن ۋەزىرلەر ئاتلىرىنى سۇغىرىپتۇ. ئۆزلىرىمۇ مۇزدەك سۇدىن ھۇزۇرلىنىپ ئىچىپتۇ. ئەمما مىر ئەلىشىر ئېتىنى ئېقىنىڭ چوڭقۇررىق يېرىگە ئېلىپ بېرىپ، سۇ ئىچكىلى قويماي چۇلۇۋرنى مەھكەم تارتىپ تۇرۇۋېرىپتۇ.

سۇلتان ھۈسەيىن ھەيران بولۇپ سوراپتۇ:

ـ مىر، نېمىشقا ئېتىڭىزنى سۇغارمايسىز؟

ـ قىزىق گەپ قىلدىلا شاھىم! سۇ ئاتنىڭ قورسىقىغا تېگىپ تۇرغان تۇرسا، سۇغىرىشنىڭ نېمە ھاجىتى! چاڭقاپ ئۇسسىغان بولسا، قېنى ئايىغى تەرەپتىن ئىچىۋەرسۇن، ـ دەپتۇ جاۋابەن.

بۇنىڭدىن سۇلتان ھۈسەيىننىڭ بۇرۇنقى گېپى ئېسىگە كېلىپ ئۇڭايسىزلىنىپتۇ، گەپتە يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئاپتۇ ۋە مىر ئەلىشىرگە ئىككى مىڭ تەڭگە ئىنئام قىلىپتۇ.

باش ۋە تىل

كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ساريىدا كاتتا ئول-تۇروش بولۇپتۇ. گەپتىن - گەپ چىقىپ پادىشاھ «ئات ئايىغىدىن سۇ ئىچسۇن» دېگەن گەپنى ئۇچۇن مىر ئەلىشىرگە ئىككى مىڭ تەڭگە ئىنئام قىلغانلىقىنى ئېيتقان ئىكەن، ۋەزىرلەر ئۆكتە قو-پىشىپ:

— تەقسىر، ھەر سەپەر ئەلىشىرنىڭ بىر ئېغىز دانا سۆزى ئۈ-چۈن مىڭ تەڭگە بېرەر ئىدىلە، ئەندى بولسا ئىككى مىڭ تەڭگىگە ئۆرلەپتۇ! بىزگە نېچۈك بېرىلمەيدۇ ياكى بىز بۇ ئىلتىپاتقا لايىق ئەمەسمۇ؟ - دېيىشىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن بولسا:

— سوئاللىرىمغا ياخشى جاۋاب بېرەلىسەڭلار، ئىككى مىڭ تەڭگە سىلەردىن ئايلانسۇن، سىلەر بىلەن تەگىشىشكە ھەپسىلەم يوق، - دەپتۇ.

— مەرھەمەت، بىز تەييار، قانچە سوئالىڭىز بولسا سوراۋېرىڭ، ئالەمپاناھ... شۇ چاغ پادىشاھ ۋەزىرلەرگە قاراپ، بىگىز بارمىقى بىلەن بېشىنى كۆرسىتىپتۇ. ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەن ۋەزىرلەر ھەيرانلىقتىن ئاغزىنى كامارەك ئېچىشىپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئەل-شىر بولسا ئەشۇ بارمىقى بىلەن تىلىنى كۆرسىتىپتۇ.

سۇلتان ھۈسەيىن ھامان بىزىرىپ تۇرغان ۋەزىرلەرگە قاراپ:

— مەن بېشىمنى كۆرسەتسەم، مىر ئەلىشىر ئېغىزىنى كۆر-سەتتى. شۇنىڭ بولسىمۇ مەنىسىنى تېپىپ كېلىڭلار، - دەپ تا-پىلاپتۇ.

ۋەزىرلەر پادىشاھىدىن ئۇچ كۈن مۆھلەت ئالغان بولسىمۇ، جاۋاب تاپالماي مىر ئەلىشىرنى ئىزدەپ بۇ ئىما - ئىشارەتنىڭ

مەنسىنى سوراپتۇ.

ــ ئەگەر ھەر قايسىڭلار مىڭ تەڭگىدىن ھەق بەرسەڭلار، مەيلى ئېيتىپ بېرەي، ــ دەپتۇ مىر ئەلىشىر.

قىرىق ۋەزىر قىرىق مىڭ تەڭگىنى قۇلىقىدىن تۇتۇپ سانىاپ بەرگەندىن كېيىن، مىر ئەلىشىر ھېلىقى ئىشارەتنىڭ مەزمۇنىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ:

ــ سۇلتاننىڭ بېشىنى كۆرسەتكىنى، باشقا بالا نېمىدىن، دەپ سورىغىنى. مېنىڭ ئېغىزىمنى كۆرسەتكىنىم، قىزىل تىلدىن، دەپ جاۋاب بەرگىنىم.

بۇنى ئىشتىكەن ۋەزىرلەر سارايغا قاراپ يۈگۈرەپتۇ. پادىشاھنىڭ ئالدىدا «مەن تاپتىم» دېسە، «مەن تاپتىم» دەپ جەڭگى ــ جېدەل قىلىشىپتۇ.

پادىشاھ ئۇلارنى تىنجىتىپ سورىسا ئەلىشىرنىڭ گېپىنى ئەينەن تەكرارلاپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن ئۇلارغا ئىشەنمەي كىمنىڭ دەپ بەرگەنلىكىنى ئېيتىشقا قىستاپتۇ. ئەمما ئۇلار «ئۆزىمىز تاپتۇق» دېگەن گەپدىن يانماپتۇ. ئۆزى ئىشەنگەن ئادەملىرىنىڭ يالغان سۆزلەۋاتقانلىقىدىن غەزەپلەنگەن پادىشاھ ھەممىسىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپتۇ. شۇ چاغدىلا ئۇلار بۇ تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى مىر ئەلىشىر دەپ بەرگەنلىكىنى ئېقرار قىلىشىپتۇ.

سۇلتان ھۈسەيىن بولسا:

ــ مەن مىرغا ئىككى مىڭ تەڭگە بەرگەن بولسام، سىلەر بىر قوۋۇز گېپى ئۈچۈن قىرىق مىڭ تەڭگە بېرىپسىلەرغۇ، — دەپ ۋەزىرلىرى ئۈستىدىن كۈلۈپتۇ.

ياخشىدىن باغ قالدۇ

سارايدا ئولتۇرۇۋېرىپ زېرىككەن سۇلتان ھۈسەيىن كۆكلەم كۈنلىرىنىڭ بىرىدە «كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بوپتۇ، ھالىدىن بىر خەۋەر ئېلىپ كېلەيچۇ» دېگەن مەقسەتتە مىر ئەلىشىرنىڭ مەھەللىسىگە قاراپ يول ئاپتۇ. بېرىپ قارىسا، مىر ئەلىشىر يەڭ شىمايلاپ بېغىدا ئىشلەۋاتقان ئىكەن. بۇنى كۆرگەن سۇلتان ھۈسەيىن ئاتتىن چۈشۈپ خۇشال سالام بېرىپتۇ ـ دە:

ــ ھارماڭ، دوستۇم، نېمىشكە شائىرلار مەجلىسىدە كۆرۈنمەي قالدىكىن دېسەم، ئەسلىدە باغۋەنلىكنى كەسىپ قىلىۋالغان ئىكەنسىز ـ دە، ـ دەپتۇ.

مىر ئەلىشىر بەلبېغى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ:

ــ ماشايىخلاردىن قالغان كۆكلەم كەلسە كۆچەت تىك دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟ قۇرۇغان ئالمىلارنى قومۇرۇپ تاشلاپ، ئورنىغا ياڭاق تىكەيمىكىن دەۋاتىمەن، ـ دەپتۇ جاۋابەن.

ــ ئەي دوستۇم، ئەي دوستۇم، قېرى ھالىڭىزغا باغ قىلىشىڭىزنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟ سىز بىلەن مەن يېشىمىزنى ياشاپ، دۇنيا غېمىنى ئارقىمىزغا تاشلاپ بولغان ئادەملەر تۇرساق، بۇ يا ـ ئاقلىرىڭىز قاچان ھوسۇلغا كىرىدۇ ـ يۇ، سىز قاچان مېۋىسىنى يەيسىز؟ ئاخىرقى ئۆمرىڭىزدە باغدىكى مېۋىلەرنىڭ بارىغا قانائەت قىلىپ، سايىسىدا تىنچقىنە غەزەل پۈتۈپ ئولتۇرسىڭىز بولماسمىدى؟

ــ پادىشاھىم، ياخشىدىن باغ قالدۇ، دېگەن ماقالنى كۆپ ئىشتىكەنسىز. مەن بۇ كۆچەتلەرنى ئۆزۈم ئۇچۇن ئەمەس، مەھەل ـ

لىمىزدىكى بالىلارغا، بەلكىم ئۇلارنىڭمۇ ئەۋلادلىرىغا ئاتاپ تە-
كىۋاتىمەن. كۈنلەر ئۆتۈپ شۇ كۆچەتلەرنىڭ ھەربىرى ئەتراپقا
غۇلاچ ياپقان ئەزىم دەرەخ بولۇپ، ھەر يىلى كىشىلەر ئۇنىڭ مې-
ۋىسىدىن يەپ «بۇ مىر ئەلىشىردىن قالغان باغ»، دەيىشسە، شۇنىڭ
ئۆزى مەن ئۈچۈن سەككىز جەننەتتىن ئەلا ئەمەسمۇ؟

ئۇلۇغ شائىردىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ھۈسەيىن ئۇ-
نىڭ ساخاۋىتىگە قايىل بولۇپ ھەمياندىكى تىللانىڭ ھەممىسىنى
سوۋغا قىلىپتۇ. مىر ئەلىشىر جىرىڭلاپ تۇرغان تىللاغا قاراپ:

ــ مانا كۆردىڭىزمۇ دوستۇم، تىكىۋاتقان كۆچەتلىرىم ھازىرلا
مېۋە بېرىشكە باشلىدى، ــ دەپتۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

سۇلتان ھۈسەيىن مىر ئەلىشىرنىڭ دانالىقىدىن قانچە ــ قانچە
سۆيىنىپتۇ.

«يوتقىنىڭىزغا قاراپ پۈت سۈنۈڭ، شاھىم!»

سۇلتان ھۈسەيىن ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جاي راسلىتىپ، كـ-چىككىنە يوتقانىنى يېپىپ، تورۇسقا قاراپ ياتقان ئىكەن، كۆڭلـ-دىن ھەرخىل ئويلار كېچىپتۇ. مۇرىسىنى ياپسا ئايىغى، ئايىغىنى ياپسا مۇرىسى ئېچىلىپ قاپتۇ. شۇ كۈنى سارايىنىڭ ئۆلىما ـ فا-زىللىرىنى چاقىرىپ:

ـــ يوتقانىنى بۇزماستىن بېشىمدىن ـ ئايىغىمغا يەتكۈزىسىلەر. قىرىق كۈن مۆھلەت، كىمكى پەرمانىي ئالىنى بىجا كەلتۈرمىسە دارغا ئېسىلغۇسى، ـ دەپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئۆلىما ـ فازىللىرى بىر كەم قىرىق كۈنگىچە بـۇ ئىشنىڭ ئامالىنى قىلالماي قىرىقىنچى كۈنى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ قېشىغا بېرىپ، شائىرنىڭ ئاياغ تەرىپىدە سەپ تارتىپ تـۇرۇپ ئەھۋالنى بايان قىلىپتۇ:

ـــ تەقسىر ئالىم، سۇلتاننىڭ بۇ مۇشكۈل ئىشىنى پەقەت سىزلا ئورۇنلىيالايسىز. ياردەم قىلمىسىڭىز ئەتە دارغا ئېسىلـ-مىز. شەپقەت ۋە مەرھىمىتىڭىز ئۈمىدىدە ھۇزۇرىڭىزغا باش ئې-گىپ كەلدۇق.

ۋەزىپىنىڭ مۆھلىتى تولۇق توشۇپتۇ. ھەممە ئەركانۇ دۆلەت سارايغا يىغىلىپ يۈز بەرگۈسى تەھلىكىنى كۈتۈپتۇ. سۇلتاننىڭ ئىجازىتى بىلەن ئەلىشىر نەۋايى ئۆلىمالارنى باشلاپ سارايغا كـ-رىپتۇ. قارىسا ھەقىقەتەن پادىشاھنىڭ بېشى تەرەپ يۆگەلگەن، تىزىنىڭ تۆۋىنى ئوچۇق ھالەتتە ياتقۇدەكمىش.

ـــ تەقسىر، پەرمانىي ئالىينى بېجىرىشىمگە ئىجازەت بەرگەن بولسىلا، ـــ دەپتۇ شائىر.

سۇلتان ھۇسەيىن ماقۇللۇق بىلدۇرۇپتۇ. ـ بىراق شەرت شۇ ـ كى،— دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ نەۋايى، ـ ۋەزىپىنى ئادا قىلىش جەريانىدا سەۋەنلىك كۆرۈلسە خاپا بولمىغايلا، كەچۈرگەيلا.

ـ نېمىگە خاپا بولار ئىكەنمەن! ئەكسىچە بۇ مەسلىنىڭ ئاما ـ لىنى قىلسىلا ئەقىللىرىگە تەسسىن ـ بارىكاللا ئېيتىمەن، ـ دەپتۇ سۇلتان.

ئەلىشىر نەۋايى توپ ـ توغرا سۇلتانىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە ئۆ ـ تۈپ، يوتقاندىن چىقىپ تۇرغان پۇتلىرىغا قاتتىق تەپكەن ئىكەن، سۇلتانىنىڭ جېنى سىقىراپ، شۇ زامان ئىككى پۇتنى يوتقانىنىڭ ئىچىگە يىغىپتۇ ۋە جان ـ جەھلى بىلەن يوتقانىنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپتۇ ـ دە:

ـ سەپرالىرى تۇتتىمۇ؟ نېمە قىلغانلىرى بۇ، مىرا؟— دەپ ۋارقىراپتۇ.

ئەلىشىر نەۋايى بولسا قولىنى كۆكسىگە قويۇپ:

ـ ئەۋلىيا ـ ماشايىخلاردىن قالغان «يوتقىنىڭغا قاراپ پۇت سۇن»، دېگەن ھېكمەت ئەسلىرىدىن كۆتۈرۈلگەنمۇ قانداق، شا ـ ھىم؟ ـ دەپتۇ تەمكىنلىك بىلەن.

سۇلتان ھۇسەيىن نېمە دېيىشىنى بىلمەي، جايىدا قاققان قو ـ زۇقتەك تۇرۇپلا قاپتۇ.

ئات نېمىگە كۈلدى؟

سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىلەن ئەلىشىر نەۋايى شىكارغا چىقىشقا كېلىشىپتۇ.

ــ ئەزان ۋاقتى بىلەن يۇرۇپ كېتىمىز، تەييارلىق قىلىپ قويۇڭ، ــ دەپ تاپىلاپتۇ سۇلتان. ئەمما يېرىم كېچە بىلەن ئادەملىرىنى ئاتخانىغا ئەۋەتىپ ئەلىشىر مىنىدىغان ئاتنىڭ تۆۋەندىكى كالپۇكىنى كېسىۋېتىپتۇ. ئەزانغا يېقىن ئەلىشىرنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەي قوتانغا كىرىپ قارىسا ئېتى جاراھەتلەنگەن. «ئەستاغپىللا، بۇنى سۇلتان قىلغان. ئۇ يەنە بىر شۇملۇقنى كۆزلەپتۇ ــ دە!» دەپ ئويلاپتۇ ئەلىشىر ۋە ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلىپ سۇلتاننىڭ ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى تۇۋدىن كېسىپ تاشلاپتۇ.

كېلىشكەن ۋاقىتتا ئۇلار سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۆز ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنىڭ كېسىلگەنلىكىنى كۆرمىگەن ھۈسەيىن مىرزا:

ــ ئەلىشىر، نېمە ئۈچۈنكى ئېتىڭىز كۈلۈپلا تۇرىدىغۇ؟ــ دەپ سوراپتۇ مەسخىرە كۈلكىسىنى يوشۇرۇۋالالماي.

ــ شۇنداق تەقسىر، ئېتىڭىزنىڭ «ئوچۇق قالغان» يېرىنى كۆرۈپ كۈلگۈسى كەلگەن گەپ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەلىشىر.

مىرزا قارىغۇدەك بولسا، دەرۋەقە ئېتىنىڭ قۇيرۇقى يوق تۇرغىدەك. شۇنىڭ بىلەن نومۇستىن ئۆلگۈدەك بولۇپ قىزىرىپتۇ سۇلتان ھۈسەيىن.

«يامغۇر رىشتىسى» گە ئېسىلغان گۈزەل*

نەۋايى ھۈسەيىن بايقارانىڭ شېئىرىخانلىق مەجلىسلىرىدىن مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرغان.

بىر كۈنى قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، ئەلىشىر كوچىدا كېتىۋاتاتتى، ئۇنىڭغا لۇتفى ئۇچرىدى. ئۇلار سۆزلىشىپ كېتىۋېتىپ، «مەلىكۈل كەلام» ئەلىشىرنىڭ دىققىتىنى يامغۇر تامچىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە «ئۇلىنىپ» سىزىلەرلىك دەرىجىدە «رىشتە» (يىپ) ھاسىل قىلىۋاتقانلىقىغا قارىتتى. بۇ شائىرغا خىسراۋ دېھلىۋى [1] نىڭ بىر بېيتىنى ئەسلەتتى. ئۇنىڭدا خۇددى شۇنداق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، مەھبۇبنىڭ تېيىلىپ، پاتقاقتا مىلەنگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن ۋە «مەھبۇب يامغۇر يېيىغا ئېسىلىپ، ئورنىدىن تۇردى» («غايەت نازۇكلىقىدىن يېغىن رىشتىسى مەدەى بىلە تۇ - تۇپ، قوپمىش بولغاي»)، دېيىلگەن ئىدى. گۈزەلنىڭ ئەپچىللىكى ۋە نازۇكلۇقى ئاجايىپ ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن بۇ ئوخشىتىش لۇتفىغا ياققاندەك، نەۋايىدەمۇ ئاپىرىنلىق تۇيغۇسى قوزغاتتى.

بىر كۈنى نەۋايى ھۈسەيىن بايقارا ھۈزۇرىدىكى ئولتۇرۇشتا، خىسراۋ دېھلىۋىنىڭ ئەشۇ تەسۋىرىنى ماختىدى ۋە پادىشاھنىڭمۇ ئۇنىڭدىن لەززەتلىنىشىنى ئۈمىد قىلدى. ئەمما بۇنىڭ ئورنىغا ھۈسەيىن بايقارا مەزكۇر ئوخشىتىشنىڭ ئاجىز تەرىپىنى كۆرسەتتى: يامغۇر تامچىلىرى تۆۋەنگە قاراپ چۈشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن «يامغۇر رىشتىسى» مۇ پەسكە قاراپ ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، يېقىلغان نازۇك مەھبۇبنىڭ يامغۇر رىشتىسىگە ئېسىـ

---

① ئەمىر خۇسراۋ دېھلىۋى (1253 ـ 1325) ھىندىستانلىق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، خەمسىچى.

لىپ ئورنىدىن تۇرۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.
ئەگەر بۇ يەردە:
زەئىدىن كۈلبەمدە قويماق ئىستەسەم ئەيلەر مەدەد،
ئەنكە بۇتپ رىشتە ئاسقان بولسا تورۇسلار تېمىغا.

(شۇ قەدەر زەئىفلىكىمدىن، كۈلبەمدە ئورنۇمدىن تۇرماقنى ئىستىسەم، تورۇسقا تارتىلغان ئۆمۈچۈك توري ماڭا مەدەت بەردى) دېيىلسە، شېئىرىي مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولۇر ئىدى، دەيدۇ.
ھۇسەيىن بايقارانىڭ بۇ توغرا مۇھاكىمىسىدىن ئەلىشىر نەۋايى ۋە بۇ ئوخشىتىشنى ماختىغان خېلى كۆپ كىشىلەر يېڭىلىشكەنلىكىنى تەن ئېلىشتى ھەم شاھ شائىرنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلىشتى.

بال ھەرىلەر

باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە ئەلىشىر نەۋايى باغدا قايچا بىلەن گۈل شاخلىرىنى كېسىۋاتقان باغۋەن بىلەن سۆزلىشىپ تۇرغان ئىكەن، بىر توپ ھەسەل ھەرىسى ئۈچۈپ كېلىپ يوغان دەرەخكە قونىشىپتۇ. بۇنى كۆرگەن باغۋەن ئالدىراپ بىر ياققا ماڭغان ئەكەن:

ــ قاياققا ماڭدىڭىز؟ ــ دەپ سوراپتۇ مەۋلانە ئەلىشىر نەۋايي.

ــ بۇلارنى سېۋەتكە سولىۋالمىسام، ئۇچۇپ كېتىدۇ، ــ دەپتۇ باغۋەن.

ــ ئۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، تەقسىر، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ ئەلىشىر نەۋايى، ــ ھەسەل ھەرىلىرى ئاۋۋالقى ئۇۋىلىرىدىن تىنچراق جاي ئىزدەپ دەرگاھىڭىزغا قېچىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ بالىسى يېگەن ئادەم ياخشى قارىمىغان، ئۇلارنى ئاچ قويغان. بال ھەرىلەرنى ياخشى قارشى ئالغانلىقىڭىز بائىسىدىن كۈزدە كۆپ ھوسۇل ئالىسىز.

شۇنداق قىلىپ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ شاراپىتى بىلەن ھەسەل ھەرىلىرى قامالماي دەرەخ كاۋىكىدا ئەركىن ياشاپتۇ ۋە ھەر يىلى باغۋەننى ئىدىش ــ ئىدىشلاپ ھەسەل بىلەن تەمىنلەپتۇ.

توغرا جاۋاب

كۈنلەرنىڭ بىرىدە نەۋايى ھۈزۈرىغا بىر سودىگەر كېلىپ، ئۇ-نىڭدىن ئوغلىغا «شائىرلىق ھۈنىرى» نى ئۆگىتىشنى سوراپتۇ.

— ئوغلىڭىز قانداق ھۈنەرگە قىزىقىدۇ؟ - سوراپتۇ ئەلىشىر نەۋايى.

ئوغلۇم، ماڭا ئوخشاش سودىگەر بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، لېكىن مەن ئۇنىڭ شائىر بولۇشىنى خالايمەن.

— سودىگەرلىك ئەسلىدىغۇ ھۈنەر ئەمەس، ئەمما ئوغلىڭىز شۇنى ئارمان قىلغان ئىكەن، مەيلى ئۆگىنىۋەرسۇن. شائىرلىق بولسا ئىنسان پەزىلىتىدۇر، - دەپ ئۇلۇغ بىرىپتۇ ئەلىشىر نەۋا-يى.

بېشىنى يېگەن ئىغۋاگەر*

مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشي شۇنداق ھېكايە قىلغان:

ئالىيجاناب مىرزا سۇلتان ھۇسەيىن باھادىرخانىنىڭ مىرھاجى پىر دېگەن بىر باقاۋۇلى[1] بار ئىدى. بىر كۈنى ئەمىر ئەلىشىر تاشقىرىدىن ئۆيىگە كىرىپ تۇرۇشىغا دەرۋازىسىدا تەختىراۋاز-چىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئەلىشىر چىقىپ قارىغۇدەك بولسا، تەختىراۋان ئىچىدىن: «مەھدۇم، بۇگۈن مۇلازىملىرىڭىز مىرزا ھۇزۇرىدا ئاجايىپ گەپلەرنى قىلىشتى» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى — دە، كېتىپ قېلىشتى. شۇ چاغدا ئادەملەر ئارىسىدا پادىشاھنىڭ مىردىن كۆڭلى قېلىپتۇ، دېگەندەك ئەپقاچتى گەپلەر تارقالغانىدى. شۇڭا مىر بۇ ئاۋازدىن ھەيرەتلىنىپ، تەختىراۋان ئارقىسىدىن يۈگۈردى:

— مەھدۇم، بىر پەس توختاڭ!

— ئۆزرە، مىرزىنىڭ مۇھىم ئىشى بىلەن كېتىۋاتىمىز!

ئېيتىشلارچە، مىر تەختىراۋان ئارقىسىدىن يىگىرمە قەدەمچە يۈگۈرگەن ئىكەن...

شاھقا يېقىنلارنىڭ كۆپرەك تەشۋىشى،
ئۇلار ياخشى بىلۇر سۇلتاننىڭ ئىشى.

كېيىن ھەزرىتى مىر مىرزا بىلەن كۆرۈشكەندە ئۆزى گۇمان قىلغان گەپلەردىن ئەسەرمۇ سەزمىدى. شاھ ھۇزۇرىدىن قايتقاچ، بەزى يېقىنلىرىدىن مىرزىنىڭ كەيپىياتىنى سورىۋىدى، ئۇلار،

باقاۋۇل — داستىخانچى.

«مىرزا بۇگۇن سىزنى ياخشى گەپلەر بىلەن ئەسلىدى. ھېچ بىر مۇرىد ئۇنىڭچىلىك ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن يادلانمىغان ئىدى» دېيىشتى.

مىرنىڭ ھېس قىلىشچە، مىرھاجى پىرنىڭ مەقسىتى كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئەلىشىرغا چوڭچىلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئىدى. ئەمما مىر ئۆزىگە قىلىنغان بۇ ھۆرمەتسىزلىكنى ئۇزۇنغىچە ئۇنۇتمىدى.

ئاردىدىن بىر يىلدەك ۋاقىت ئۆتتى. بىر كۈنى نامازشام ۋاقتىدا مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا كىردى. بىمەھەل تەشرىپتىن سەل غەلىتىلىك ھېس قىلغان پادىشاھ ئۇنىڭدىن:

— چېھرىڭىزدە بۇنچە كۆپ تەشۋىش غۇبارى، قەيەردىن كەلدىڭىز؟ — دەپ سورىدى.

— دەرۋىش ئەلى [1] ھۇزۇرىغا بارغان ئىدىم. قايتىۋېتىپ، فېرۇزئاباد دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقىنىمدا، ئىچكىرىدىن ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئاڭلاندى. مۇلازىملىرىڭىز بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىدىم. كېيىن بىر توپ يىگىتلەر ياسىداق ئاتلارغا مىنىپ كېلىشىتى. بۇنداق كېلىشكەن يىگىتلەرنى شەھىرىمىزدە كۆرمىگەنمەن. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ھايلاپ كېلىۋاتقان يەنە بىر جامائە بار ئىدى. ياساۋۇللار ئادەملەرنى «يول بېرىڭلار!»، دەپ سۇر ـ تۇقاي قىلارئىدى. مەن ئۆزەمنى چەتكە ئېلىپ، ئۇلارنى كۆزەتتىم. گۆھەرۇ ياقۇتلار بىلەن زىننەتلەنگەن تەختىراۋاندا ئەمىر ھاجى پىر پەيدا بولدى. ئۇ شۇنچىلىك ياسانغانكى، ئۇستىبېشىدىن قۇياشمۇ خىرە تاتاردى. مۇلازىم كىيىملىرىمۇ زەر ـ ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، ئۇلار بەكمۇ ھەشەمەتلىك يۈرۈشكەن ··· تەختىراۋاننى توّت نەۋبەر يىگىت يەلكىسىگە ئېلىپ كۆتۈرۈپ ماڭغان ئىدىكى، ئۇلارنىڭ چېھرىدىن ئايۇ ئاپتاپنىڭ رەشكى كېلەرىدى.

---

① دەرۋىش ئەلى — بۇ يەردە شائىر ئىنىسىنى دېمەكچى بولسا كېرەك.

تەختىراۋان ئالدىدا ئونەك يىگىت تىللا، ھەرخىل شېئىرىن يېمەك-لىك ۋە مەي ئىدىشلىرىنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقان، قوللىرىدا لە-ئىل، فېرۇزە ھەم ياقۇت پىيالىلەر بار. تەختىراۋان ھەر بەش - ئالتە قەدەم يۈرگەندە پىر بىر پىيالە چاي ئىچىپ، پەيزى ئۇچۇن ھېلىقى يىگىتلەردىن بىرىنىڭ پېشانىسىگە سۆيەرىدى. تەڭرىگە شۈكۈرکىم، پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى كەيكاۋۇسۇ ئافراسىياب، خىسراۋۇ پەرۋىز، بەھرام كەبى ئۇلۇغ سۇلتانلار ۋە ئېھتىراملىق خاقانلار مۇيەسسەر بولمىغان ھەشەمەتدە يۈرگىنىدىن غايەت خۇشال بولدۇق.

مىرزا بۇ ھېكايىنى ئىشتىپ، ھەيران بولدى ۋە جىم بولۇپ كەتكىنىچە، مىرزانىڭ مەجاستىن چىقىپ كېتىشىنى كۈتتى. كېيىن ئازاب مالائىكىسى دەپ ئاتالغان قارا باتۇر، دىۋە قۇلاق، بۆدەنە ۋە بوسۇقتىن ئىبارەت تۆت كىشىنى چاقىرتىپ: «ھاجى پىر باقا-ۋۇلنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇنىڭ پۇتۇن قېرىنداش - ئۇرۇقى بىلەن تالان - تاراج قىلىڭ! بىرەر نەرسىنى قالدۇرماڭكى، سەھۋەنلىك سادىر بولسا ئۆزىڭىزدىن كۆرۈڭ» دەپ بۇيرىدى. بىر سائەت ئىچىدە جاھانغا پاتمىغان مىرھاجى پىرنىڭ خاندان يۇلتۇزلىرى يەر بىلەن يەكسەن قىلىندى. ئۇنى سائادەت ئەۋجىدىن يۇلۇپ ئېلىپ، خارلىق تۇپرىقىغا بەند قىلىشتى.

زىياد باتۇر

سۇلتان مۇراد ئۆلگەندىن كېيىن سۇلتان فاتمە تەختكە ئولـ
تۇردى. ئۇ ھىراتلىق ئەمەس، ئىستانبۇللۇق سۇلتان ـ خەلىفە
ئوسمانىنىڭ نەسلىدىن ئىدى. خەلىفىنىڭ ئاتىسى قىرلاردا يۈرۈيـ
دىغان كۆچمەنچى تۈركمەن بولغان. كېيىن ئۇلار ئاچارچىلىق
سەۋەبىدىن باشقا ئىككى يۈز تۈتۈن ئاھالە بىلەن ئىستانبۇلغا كۆـ
چۈپ كەلدى. شۇ ۋاقىتلاردا شەھەرنى خەلقنىڭ دۈشمەنلىرى ئو ـ
رۇۋلىشقانىدى. ئۇرۇشتا خەلىفە يېڭىلىشقا يۈزلەنگەندە، ھېلىقى
كۆچمەن تۈركلەر خانىدانىنىڭ ھەرقايسىسىدىن بىر ـ ئىككىدىن
ئادەم چىقىپ يىغىلىپ قوللىرىغا قېلىچ، نەيزە ئېلىپ خەلىفىگە
يەكدىللىك ۋە باتۇرلۇق بىلەن ياردەم بەردى. بۇلاردىن سۇلتان
ئوسمانىنىڭ دادىسى تولىمۇ باھادىر يىگىت بولۇپ، ھە دېگەندە
خەلقنىڭ ئاساسىي دۈشمەنلىرىنى شىكەستلەپ تۇردى. خەلقىمۇ
ئۇرۇشتا جانبازلىق قىلغان بۇ تۈركلەرنى يۇقىرى مەنسەپ بىلەن
تارتۇقلىدى. سۇلتان ئوسمانىنىڭ ئاتىسىنى بولسا ئۆزىگە ۋەزىر
قىلدى. نېمە سەۋەبتىنكى، خەلىفىنىڭ قازاسى يېتىپ ئۆلگەندىن
كېيىن سۇلتان مۇراد تەختكە ئولتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلـ
ىفىلىك ئۇلارنىڭ ئەۋلادىغا ئۆتتى. قىسقىسى، سۇلتان فاتمە خەلـ
ىفە ئوسمان نەۋرىسىنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى.

سۇلتان فاتمىنىڭ بىر قىزى بولۇپ، گۈزەللىكتە تەڭدىشى
يوق، تولىمۇ ئەقىللىق ۋە تالىبە قىز ئىدى. بۇ قىزنى بىر قېتىم
كۆرگەن كىشىنىڭ يەنە كۆرگىسى كېلەتتى. ئۇنى پەقەت ئۇنتىال ـ
مايتتى. ئىسمىمۇ جىسمىغا لايىق قەمەرخان ئىدى. سۇلتان مۇراد
قىزىنى ھەرقانداق ئوغۇلدىن ئارتۇق ھېسابلايتتى. قىزدا نۇرغۇن

خسلەتلەر هازىرلانغان بولۇپ، ئوقيا ئېتىش، نەيزە سانجىش ۋە تىخ ئۇرۇشتا ھېچكىم ئۇنىڭغا بەس كېلەلمەيتتى. قەمەرخانغا خوشتار بولغانلار سان ـ ساناقسىز ئىدى. شاھزادىلەر ۋە بەگزادە-لەر ئاشىق بولۇپ ئەلچى ئەۋەتسە ياراتمايتتى. ئۇلارغا بىر ئېغىز جاۋابى: «مەن ئەرگە تەگمەيمەن» بولاتتى.

سۇلتاننىڭ سارىيىدا بىر ئۇستاز بولۇپ، ھەممە ھۇنەرلەرنىڭ كامىلى ئىدى. ياسىغان نەرسىلىرى سۇلتانغا بەكمۇ ياققاچقا ئۇنى ئۇستا بېشى قىلىپ تەينىلىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئابرۇيى ئۆسۈپ، سارايدىكى خىزمەتكارلارنىڭ ھەممىسى ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇستە-نىڭ يېگىرمە ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان نەۋبەر ئوغلى بار ئىدى. خوش چىراي، ئەقىللىق ۋە شىجائەتلىك تالىپ ئىدى. يېگىتنىڭ ئىسمى زىياد بولۇپ، باتۇرلۇقتا شۆھرىتى تارالغانىدى. ئەپسۇس-كى، زىياد باتۇرمۇ سۇلتاننىڭ قىزى قەمەرخانىنىڭ ئاشىقى ئىدى.

بىر كۈنى مەلىكە ئۇستىغا ياخشى ئوقيا ياساپ بېرىشنى بۇيـ-رۇپتۇ. ئۇستا بارلىق ھۇنىرىنى ئىشقا سېلىپ تېز كۈن ئىچىدە مەلىكىگە مەنزۇركەلگۈدەك ئوقيا ھازىرلاپتۇ. ئوغلىمۇ ئاتىسىدىن ئوغۇرلۇقچە بىر دانە ئوقيا ياساپتۇ. ئوغلى ياسىغان ئوقيانىڭ ئۆ-زىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ياخشىلىقىنى كۆرگەن ئۇستا ھەيران قېلىپتۇ. قارىسا يا گىرۋىكىگە رۇبائىيلار نەقىشلەنگەن. ئوغلىدىن بەخىرلەنگەن ئاتا زىيادنىڭ پىشانىسىگە سۆيۈپ تۇرۇپ:

ـ بارىكاللا ئوغلۇم، ھۇنىرىمنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىگىلەپ-سەن، ئەمدى ھېچ يەردە خار بولمايسەن، ـ دەپتۇ قۇۋانچلىق بە-لەن. كېيىن ئۆزىنىڭكىنى قالدۇرۇپ ئوغلى ياسىغان ئوقيانى مە-لىكىگە ئەۋەتىپتۇ. مەلىكە ئۇستىغا تەھسىن ـ ئاپىرىنلەر ئوقۇپ-تۇ. ئوقيا ئويلىغىنىدىنمۇ پۇختا ۋە چىرايلىق بولغاچقا، ئۇستىغا كۆپ ئىنئاملار بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ نەچچە ـ نەچچە سۇلار ئۆتىپتۇ، قانچە ـ قانچە تاغلار ئېتىپتۇ. ئۇستا قېرىپ ئەم ـ ئې-رەملەر كار قىلماي ئاخىر دۇنيا بىلەن خەيرلىشىپتۇ. سۇلتان فا-

تەھ ئەمدى زىياد باتۇرنى چاقىرىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا باش ئۇستا قىلىپ تەينىلەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان فاتىھ ھەرىمگە كىرسە قىزى بىر يانى ئويناپ ئولتۇرغۇدەكمىش. ئۇنىڭ چىرايى لىقلىقىدىن ھەيران بولغان سۇلتان قولىغا ئېلىپ قارىسا يا گىرۇەكلىرىگە رۇبائىيلار نەقىشلەنگەن. ئوقۇسا ئاشقانە مەزمۇندا ئىكەن. سۇلتان دەرغەزەپ بولۇپ، زىياد باتۇرنى چاقىرىپتۇ ۋە كىمنىڭ يازغانلىقىنى سوراپتۇ:

ــ مەن يازدىم.

ــ خورىكىڭ يوغىناپ، مۇشۇ دەرىجىگە يەتتىڭمۇ تۇزكور! ــ دەپ جاللادلىرىنى چاقىرىپ ئۇنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇپتۇ. ئاق كۆڭۈل ۋەزىرلەردىن بىرى ئۇنىڭ ئاتا ــ بوۋىسىنىڭ تۆھپىسىنى شىپى كەلتۇرۇپ، باتۇرنىڭ گۇناھىنى تىلەپ سۇلتاننىڭ ئايىغىغا باش ئۇرغاندىن كېيىنلا ئۆلتۈمدىن ئازاد قىلىنىپتۇ ــ يۇ، ئەمما شە ھەردىن قوغلىنىپتۇ.

زىياد باتۇر يول يۇرۇپ، يۇرگەندىمۇ مول يۇرۇپ، چۆل ــ قىرلارنى ئېشىپ نەچچە كۈندىن كېيىن بىر تاغقا يېتىپ كەپتۇ. قارىسا ياپيېشىل، كۆكۈلگە زوق بېغىشلىغۇچى خۇش ھاۋا مەنزىل. زىياد يەنە بىر تاغنى ئايلىنىپ نېرىراقتا بارسا بىر چال نەچچە يۈز قوي ــ يىلقىلارنى بېقىۋاتقان ئىكەن. يىگىت سالام بېرىپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭ يىراق سەپەردىن ھېرىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ قىمىز بىلەن مېھمان قىلىپتۇ:

ــ قەيەردىن كەلدىڭ ئوغلۇم، ــ سوراپتۇ چال.

زىياد سەرگۈزەشتلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ــ ئۇنداقتا ئەمدى قاياققا كېتىۋاتسەن؟

ــ ئۆز يۇرتىدىن جۇدا بولغان غېرىبمەن. ھېچ بارارىم يوق. بېشىم قايغان، پۈتۈم تايغان تەرەپكە، ــ جاۋاب بېرىپتۇ باتۇر.

ھاسىل كالام، ئۇ بوۋايغا بالا بولۇپ قوي ــ يىلقىلارنى بېقىپ يۇرۇۋېرىپتۇ. زىياد باتۇر تاغدا ۋەھشىي ھايۋانلارنىڭ كۆپلۈكىنى

كۆرۈپ پالاخمان ياساپتۇ. چارۋىلارغا ھۇجۇم قىلغان يىرتقۇچلارنى بىر تاش بىلەن يەنجىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن چال ئۆز پېشا-نىسىدىن سۆيىنىپتۇ. باتۇرنىڭ نامى پۈتۈن تاغ خەلقىگە يېيىلىپ، ئادەملەر ئۇنى «تاشئاتار باتۇر» دەپ ئاتىشىدىغان بوپتۇ.

ئەمدى گەپنى سۇلتان قىزى قەمەرخاندىن ئىشتەيلى.

قەمەرخان زىياد باتۇرغا يوشۇرۇن دىققەت قىلىپ يۈرەتتى. «ئەگەر ئاتام مېنى ئەرگە بەرسە، شۇنىڭغا بەرسۇن» دەيتتى ئىچىدە. سۇلتان زىيادنى كەتكۈزۈۋەتكەندىن كېيىن قىزنىڭ كۆزىگە دۇنيا قاراڭغۇ كۆرۈنۈپ، يوشۇرۇن كۆيۈش ئىچىدە يىغلاپ كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. دەردىنى ھېچكىمگە ئېيتماپتۇ.

كۈنلەردىن بىر كۈنى قەمەرخان دادىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئەرەنچە كىيىنىپ، ئوۋ ئىتى ۋە قىرىق قىزنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوۋغا چىقىپتۇ. نەچچە كۈندىن كېيىن بىر ئورمانغا يېتىپ كەپتۇ. ئورماندىن توشقان، قىرغاۋۇللارنى، يايلاقتىن بۆرىلەرنى ئوۋلاپتۇ. تاغلىق ئورمانىنىڭ تېخىمۇ ئىچىگە كىرىۋېتىپ ئېقىن بويىدا ئوتلاپ يۈرگەن بىر كېيىككە كۆزى چۈشۈپتۇ. يېقىندىن قارىسا كېيىكنىڭ قۇلىقىغا تىللا ھالقا، بوينىغا ھەرخىل ئېسىل تاشلار ئېسىلغان ئىكەن. مۇڭگۈزىگە بولسا تىللا مۆھۈر بېسىلغانمىش. قەمەرخان كېيىككە قىزىقىپ قىزلارغا ئېيتىپتۇ:

— كېيىكنى ئارىغا ئېلىپ ئوق ئاتماستىن، كەمەند بىلەن تۇتۇڭلار، كىمكى بىپەرۋالىق قىلسا، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ كەتكۈزىمەن.

قىزلار قەمەرخانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قوللىرىغا كەمەند ئېلىپ كېيىكنى دائىرىلەپتۇ. ھۈمەيۇن ئىسىملىك قىز يېقىن بېرىپ كەمەند تاشلىغان ئىكەن كېيىك مەلىكىنىڭ مۈرىسىدىن تاقلاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. قەمەرخان ئارقىمۇئارقا ئوچ قېتىم كەمەند تاشلىغان بولسىمۇ كېيىكنى تۇتالماپتۇ. قىزلاردىن ئۈيالغان مەلىكە ئاچچىقى بىلەن كېيىكنى قوغلاپتۇ. ئۆز جېنى ئۈچۈن كېيىك

ئوقتەك ئۇچۇپتۇ. مەلىكىنىڭ ئۇچقۇر ئىتى ئىز بېسىپ يېڭ
قىنلاپتۇ. ئەمما توساتتىن كېيىك بىر كىچىك غارغا كىرىپ كېڭ
تىپتۇ. مەلىكە «ئەمدى تۇتتۇمغۇ» دەپ كىرگەن ئىكەن، كېيىك
نېرىقى ياقتىن چىقىپ قېچىپتۇ. پادا بېقىۋاتقىچ بىر قىيالىقتا
ئولتۇرغان زىياد باتۇر بۇلارنىڭ قوغلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى
كۆرۈپ يېراقتىن پالاخمان بىلەن مۇلچەرلەپ ئاتقان ئىكەن كېڭ
يىكىنىڭ بىر مۇڭگۈزى سۇنۇپ شۇ زامان جان تەسلىم قىپتۇ.

— ئەي نامەرد چوپان، — دەپتۇ مەلىكە، قېلىچنى قېنىدىن چىقىرىپ زىياد تامان ئېتىلغىنىچە، — ئاتقان بولسام كېيىك ئالماقاچان ئولجامغا ئايلىناتتى. ئەمما مەقسىتىم تېرىك تۇتۇش بولغاچقا قوغلاپ كېتىۋاتقانىمەن. بىراۋنىڭ ئوۋىنى ئېتىشقا نېمە هەددىڭ؟ قىز شۇنداق دەپ ئۇچقاندەك كېلىۋاتقاندا، ئات ئۇشتۇمتۇت كۆز ئالدىدا پەيدا بولغان شىردىن ئۇركۈپ ئارقىسىغا شوخشۇپتۇ — دە، مەلىكە دوملاپ چۈشۈپتۇ.

زىياد باتۇر ئاۋۇال پالاخمانغا تاش سېلىپ شىرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. كېيىن بېرىپ قارىسا، يۇزىگە نىقاب تارتىۋالغان يىگىت ئاتتىن يىقىلغىنىچە هوشسىز ياتقۇدەك. قېلىچ سول ئالقىنىنى كېسىپ يەرگە سانجىلغان هالەتتە تۇرغۇدەكمىش. زىياد كۆينەكىنى يىرتىپ «يىگىت» نىڭ قولىنى تېڭىپتۇ. «قاراپ تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتمىسۇن» دەپ يۇزلىرىگە سۇ پۈركۈپتۇ. شۇندىمۇ يىگىت هوشىغا كەلمەپتۇ. «ئازراق سۇ ئىچۈرەي» دەپ نىقابىنى ئالسا باتۇرنىڭ كۆز ئالدىدا تۇننى يورۇتقان ئونبەش كۈنلۈك «قەمەر» نامايان بولۇپ چاچلىرى شامالدا دەريادەك دولقۇنلاپتۇ. ئويلىمىغان مەنزىرىدىن هوشىنى يوقىتاي دېگەن زىياد ئېيتىپتۇكى:

ئەي پەرى باشىڭ كۆتەر، تۇرغىل مېنى كۆيدۈرمىگىل،
كۆز ئاچىپ يۈرگىن ، بىهۇش بولۇپ مېنى ئۆلتۈرمىگىل.

ئاردىدىن قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكىنى نامەلۇم، قىز ئۆزىگە كېلىپ قارىسا ئۇستىدە زىياد باتۇر كۆز ياشلىرىنى ئېقىتىپ تۇرۇپتۇ. ۋىسال شادلىقىدىن مەلىكە يەنە ھوشسىزلىنىپتۇ. شۇ ئەسنادا قەمەرخاننىڭ كېنىزەكلىرى كېلىپ ئۆلۈك شىر، بىھوش مەلىكە ۋە ئۇنىڭغا تەلمۇرۇپ ئولتۇرغان باتۇرنى كۆرۈپتۇ.

ــ مەن تاكى ئۆۋ تېپىلمىغۇچە بۇ يەردىن كەتمەيمەن، ــ دەپتۇ مەلىكە كېنىزەكلىرى ئوردىغا ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندا.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككى تۈپ دەرەخنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇلاق ئەتراپىغا چېدىر تىكىپتۇ. ئۇنى يۇيۇندۇرۇپ قوللىرىغا مەلھەم سۈرتۈپتۇ. مەلىكىنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىشقا باشلاپتۇ:

ــ سىز بۇندا قاچاندىن بېرى چوپانلىق قىلىۋاتىسىز؟ــ سوراپتۇ مەلىكە.

ــ ئاتىڭىز شەھەردىن قوغلىۋەتكەندىن بېرى.

قەمەرخان ئىچ ــ ئىچىدىن خۇشال بولۇپتۇ. تولۇن ئايدەك تولۇنلاشقا باشلاپتۇ:

ــ كېتىشىڭىزنى ھېچ ئىستىمەس ئىدىم، پېشانىڭىزدىن كۆرۈك، ئەپسۇس قۇتقۇزۇپ قالالمىدىم.

ئاشىقى مەجنۇنلۇقتا زىيادنىڭ تىلى باغلىنىپتۇ. قەمەر بىلەن ئۇچراشتۇرغان تەڭرىگە، تەقدىرگە شۈكۈرانىلەر ئېيتىپتۇ. ئۇلار قوي سويۇپ، قىمىزلار بىلەن قىرىق بىر مەلىكىنى مېھمان قىلىپتۇ. ئات چېپىشىپ تاغ بايرام تۈسىگە كىرىپتۇ. ئەمدى ھېكايىنى پادىشاھتىن ئىشتىمىز.

قەمەرخان ئۇۋۇغا كېتىپ بىر ئايغىچە دېرىكى بولماپتۇ. ئاخىرى سەۋرى قاچىسى سۇنغان پادىشاھ ئىشەنچلىك پالۋانلىرىدىن بىرىگە:

ــ تاغ ــ جاڭگاللارنى قىدىر، قەيەردە بولسا تېپىپ ئېلىپ كەل، ــ دەپ بۇيرۇپتۇ. نەچچە ۋاقىتتىن قەمەرخانغا قانات سۆرەپ يۇرگەن قورۇقچى پالۋانغا پادىشاھنىڭ يارلىقى ياغدەك يېقىپتۇ.

پالۋان مەلىكىنى تاپقان ھامان ۋىسال پەيزىنى سۈرۈش مەقسىتىدە بىر خۇمرا شارابنى غانجۇغىلاپ يىگىتلىرى بىلەن بوز قىرغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ. پالۋان ھەپتە كۈن دېگەندە قەمەرخاننى ئۇچرىتىپتۇ- كى، مەلىكە زىياد باتۇر بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇرغۇدەك. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئۇنىڭ يۈرىكىگە يىڭنە سانجىلغاندەك بوپتۇ. شۇنداقتىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ ئەدەپ يۈزىسىدىن:

ــ مەلىكەم، خان ئالىيلىرى قايغۇڭىزنى قىلدى ۋە مېنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى، ــ دەپتۇ.

مەلىكە بىر ئەنسىزلىكنى سەزسىمۇ، لېكىن زىياد باتۇرنىڭ تەلىپى بۇيىچە ئۇلارنى زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋاپتۇ. بەزمىدىن بۇ ئاخشام تاغ ــ دالا لەرزىگە كەپتۇ. يېرىم كېچىدە تازا ئىچىپ زەردە گۈش بولغان پالۋان شەھۋەت ۋە ھەسەت دەستىدىن زىياد بىلەن مەلىكىگە ئېتىلىپتۇ. زىياد قارشىلىق قىلمىغان ئەھۋالدا ئۇنى ئۇرۇپ جاراھەتلەندۈرۈپتۇ. كېيىن زىياد باتۇر ھۇجۇمغا ئۆتۈپ نەچچە مۇشت ئۇرغان ئىكەن شۇ زامات تاڭلىيى قېتىپ ئۆلۈپتۇ. ئارقىدىن پالۋاننىڭ قارشىلىق قىلغان لەشكەرلىرىمۇ يەر چىش- لىشىپتۇ. «ئەمدى بۇ يەردىن قەيەرگە باش ئېلىپ كەتمەك كېرەك» دەپ ئويلاپتۇ مەلىكە، كېنىزەكلىرى بىلەن.

ــ سىلەر ئوردىغا قايتىڭلار، ئاتامغا بىر كېيىكنى قوغلاپ كەتكىنىچە قايتا تېپىشالمىدۇق،ــ دەپ بېرىڭلار. قىزلار يىغلە- شىپ خوشلىشىپتۇ. قىز ــ يىگىت ساي ــ ئورمانلاردا ئوۋ قە- لىپ، ئۆڭكۈرلەردە تۈنەپ دېگەندەك نەچچە كۈندىن كېيىن ھىرات شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ. ئاڭلىسا بۇ ئەلدە ھۇسەيىن مىرزا سۇل- تان ئىكەن.

ئۇلار يات يەردە قانۇنلۇق ئەر ــ خوتۇن بولۇش ئۇچۈن نىكاھ ئوقۇتماقچى بوپتۇ. زىياد باتۇر يېقىن ئەتراپتىكى شەيخنى ئىزدەپ بارسا يوق، ئوغلى ئوقۇپتۇ. ئەمما مەلىكىنى كۆرۈپ شەيخ ئوغلە- نىڭ ئۆپكىسى ئۆرلەپ، ئىچى قىزىپتۇ.

ياش ئەر ـ خوتۇن بىر ئاق كۆڭۈل تۆمۈرچىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ ئىشلەۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەيخ ئوغلى «مۇساپىرنىڭ بېشىنى سىلىماق سۈننىتى پەيغەمبەر» دېگەننى باھانە قىلىپ ئۇلارنى يېڭى ئۆيگە كۆچۈرۈپتۇ. «سىز ئىشقا كەتكەندە ئايلىكىز زېرىكىپ قالمىسۇن» دەپ بىر تۇغماس خوتۇننى مەلىكىگە ھەمراھلىققا ئەۋەتىپتۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ قەمەرخاننى ئىندەككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ياللىغان دەللە ئىكەن. ئۇ كۈندۈزى تەسبىھ سېرىپ، نامىز ئوقۇپتۇ. قەمەرخان گىلەم توقۇپتۇ. دەللە ئاستا ـ ئاستا شەيخ ئوغلىنى ماختاشقا باشلاپتۇ ۋە بىر كۈنى ئۇنىڭ بىلەن دىدارى مۇلاقەتتە بولۇشقا تەكلىپ قىلىپتۇ. ئەسلى مەقسەتنىڭ «ئات ئايلاخانغا، يول سورىغانغا» ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن قەمەر ـ خان دەللىنى ئۆيدىن قوغلاپتۇ. ئىككىنچى كۈنى كېچىسى شەيخ ئوغلى بىر قاتلىنى ئېلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرگىلى كەلگەندە زىياد باتۇر بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، شەيخ ئوغلىنىڭ جېنىدىن كېچىپتۇ. بىراق شەيخ جىنايىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن «ۋاي داد» لاپ، سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئالدىغا كەپتۇ:

ــ كىم ئۇستىدىن داد يەپسەن، ئېيت ئەرزىڭنى، ـ دەپتۇ پا ـ دىشاھ.

ــ پادىشاھى ئالەم، نەچچە ئاينىڭ ئالدىدا مۇساپىرىكەن دەپ بىر جۈپ ياش ئەر ـ خوتۇننىڭ نىكاھىنى ئوقۇپ، ئۆي ئېلىپ بەرگەندىم. لېكىن خوتۇنى ئېرى ئىشقا كەتكەندە بىر توپ يىگىت ـ لەر بىلەن بۇزۇقچىلىق قىلىدى. توسۇۋېدىم، ۋاپاغا جاپا قىلىپ ئۇرۇپ دۈمبالىدى، ئىلتىماسىم شۇكى، بۇ مۆتتەھەملەرنى شە ـ ھەردىن قوغلىۋەتكەن بولسىلا.

ــ قوغلاش نەدىكىنى، شەرئىتنى ئاياغ ـ ئاستى قىلغان بۇ تەنتەكلەرنى ئۆلتۈرگەيمەن، ـ دەپتۇ پادىشاھ ۋە بۇلارنى باغلاپ ئالدىغا كەلتۈرگۈزۈپتۇ. يۈرىكى جىغىدە قىلىپتۇ سۇلتاننىڭ قەمەرخاننىڭ ئايدەك يۈزىنى كۆرۈپ، شۇنداقتىمۇ ھوشىنى يىغىپ

سوراپتۇ:

ــ قىزنى قەيەردىن ئەپقەچىپ كەلدىڭ؟

ــ بۇنىڭغا ياخشىسى خوتۇنۇم جاۋاب بەرسۇن.

ــ ئايالنى قالدۇرۇپ ئەرنى قويۇۋېتىڭلار، ــ دەپ جاكارلاپتۇ سۇلتان، ئەمما زىياد باتۇر ئۇنماپتۇ. سۇلتان جاللات چاقىرىپ ئۇنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇپتۇ. زىياد باتۇر جاللاتلارنى يىغىشتۇرۇپ، تۆمۈرچىنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ ۋە باشقا كەلگۈلۈكنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ــ پالانى يەردىكى غارغا سۇقۇن، نېمە قىلىشنى ئەتە ئېيتىمەن، ــ دەپتۇ تۆمۈرچى. ئۇلار خوشلىشىپتۇ.

زىياد باتۇر قاچقاندىن كېيىن سۇلتان ھۇسەيىن مەلىكە قەمەرنى قوبۇل قىلىپ، «ئەڭ ئامراق خانىشىم قاتاردا كۆرگەيمەن، ۋىسالىڭغا ئېرىشتۇر» دەپ ئاشىقى مەجنۇنلۇقىنى ئىپادىلەپتۇ. مەلىكە ئۇنماپتۇ. گۈزەلنىڭ ئالدىدا سۇلتان پادىشاھ ئەمەس تىلەمچى گادايغا ئايلىنىپتۇ. ھەي، «ئەلگە پادىشاھ، ئىشققا قۇل» دېگەن شۇ ــ دە. مەلىكە قەمەر ۋاپادارلىقى بىلەن سۇلتانغا يېقىنلاشماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەخپىي زىندانغا تاشلىنىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى تۆمۈرچى بىلەن زىياد غاردا كۆرۈشۈپ سۇلتاننىڭ ئادالەتپەرۋەر ۋەزىرى ئەلىشىر نەۋايى بىلەن ئۇچرىشىشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ.

زىياد مىڭ ئۆلۈپ بىر تىرىلىپ دېگەندەك نەۋايى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ ۋە شائىرغا سەرگۈزەشتلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ــ كۆپ قايغۇرمىغايسىز، سۇلتان بىر ئاجىزەنى قەتلىئام قىلمىغاي، بۇ ئىشنىڭ جاۋابىنى ئەتە ئېيتقايمەن، ــ دەپتۇ ئەلىشىر يىگىتنى ئاۋۇندۇرۇپ. ئىككىنچى كۈنى نەۋايى ئوردا بىغىغا كىرىپتۇ. چۈنكى ئۇ باغدا پادىشاھنىڭ مەخپىي زىندانى بارلىقىنى بىلەركەن. نەۋايىنى كۆرگەن باغۋەن ئۇنىڭغا بىر دەستە گۈل سوۋغا قىلىپتۇ. ئۇنىڭ ئاتاقتا باغۋەن، ئەمەلىيەتتە زىندان باقار ئىكەنلىكىنى نەۋايى ئاستىرتتىن بىلىدىكەن.

ـ قىزدىن ياخشىلاپ خەۋەر ئېلىڭ، ئۆزىگە زىيان يەتكۈزۈۋالـ
مىغاي،ـ دەپتۇ نەۋايى ئىشىنىڭ جەريانىنى بىلدىغاندەك تەبىئىي
ئاھاڭدا.

ـ شۇنداق بولمامدىغان تەقسىر، جانابى سۇلتاندىن كېيىن
سىلى كىرىپ كەلدىلە، ـ جاۋاب بېرىپتۇ باغۋەن.

نەۋايى ئەھۋالنىڭ راستلىقىنى بىلىپتۇ ۋە كەچقۇرۇن زىيادنى
ئەمىن تاپقۇزۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن زىياد باتۇر باغنىڭ سىرتـ
دىن زىندانغا تۇتىشىدىغان لەخمە كولاپ قەمەرنى قۇتقۇزۇپتۇ.
نەۋايى «قاچقۇن» لارنى تەسەۋۋۇپىدىكى جايلارنىڭ بىرسىگە ئو ـ
رۇنلاشتۇرۇپتۇ. «سىلەر مېنىڭ بالىلىرىمغا ئوخشاش، خاتىرجەم
تۇرۇڭلار، ھېچكىم سىلەرگە دەخلى قىلالمايدۇ» دەپتۇ نەۋايى
ئاتىلارچە مېھرىبانلىق بىلەن. شۇنداق قىلىپ ۋاقىت ئۇچقان
قۇشتەك، ئاتقان ئوقتەك ئۆتۈۋېرىپتۇ. ئۇچ يىل دېگەندە ئۇلاردىن
بىر ئوغۇل دۇنياغا كەپتۇ.

بىر كۈنى نەۋايى سارايدىن قايتىۋېتىپ ئۇلارنىڭ ئوغلىنىڭ
ھويلىدا قىپ يالىڭاچ سۇ ئۇيناۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ ـ دە، مەسـ
لىكى كېلىپ بالا بىلەن ئويىنىشۋاتسا، ئۆيدىن يىغا ئاۋازى ئاڭلـ
ىنىپتۇ. نەۋايى كىرىپ قارىغۇدەك بولسا قەمەرخان «يۇرەك پارەم
ئاتا ـ ئانامنى، ئېزىز ۋەتىنىمنى سېغىندىم» دەپ يىغلاۋاتقۇدەك.
زىياد باتۇر: «يۇرىكىمنى ئەزمە، قانىتىمىز بۇغقۇچلانغان، نەگىمۇ
بارالايتتۇق» دەپ تەسەللى بېرىۋاتقۇدەك. نەۋايى ئۇلارنىڭ بىر
كۈنمۇ ئەركىن ـ ئايانچلىقتا ئۆتمىگەن ھاياتىدىن چوڭقۇر سۇ ـ
كۈتكە چۆمۈپتۇ ۋە مۇڭاپىق ۋاقىتتا يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇشقا ۋەدە
قىلىپ خوشلىشىپتۇ.

ئارىدىن بىر ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ نەۋايى سۇلتاندىن ساياھەت قە ـ
لىش ئىجازىتىنى ئېلىپ تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن سەپەرگە
ئاتلىنىپتۇ. زىيادلارنى شەھەر سىرتىدىكى يوشۇرۇپ قويغان جا ـ
يىدىن ئېلىپ، بۇ ئاتلىق كارىۋان نەچچە مىڭ تاغ ـ دەريالاردىن

ئۆتۈپ، ئالتە ئاي دېگەن ـ دە، ئىستانبۇل شەھىرىگە يېتىپ كەپ-
تۇ. سۇلتان فاتىھ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىشتىپ
ئىستىقبالغا چىقىپتۇ.

ـ تەڭرىگە مىڭ مەرتىۋە شۈكۈركىم، قايسى شامال ئۇچۇرۇپ
كەلدى ھەزرىتىم، سەپەردە مالاللىق تارتمىغانلا مەۋلانەم، ـ دەپ
ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسىتىپتۇ.

ـ ئۇۋال قىلغانلارنىڭ سەۋەنلىكى ئۈچۈن كەڭ قورساقلىق
تىلەپ كەلدىم، گۇناھىدىن ئۆتسىلىرى تۇرارمەن، بولمىسا كەت-
كەيمەن، سۇلتانىم، ـ دەپتۇ نەۋايى.

ـ ئاتا ـ ئانامنىڭ قاتىللىرى بولغاندىمۇ ھەزرەتلىرىنىڭ تە-
رىپىدە ماڭا مېھماندۇر، كەچتىم!

شائىر بىردىنلا ئۇلارنىڭ كۆز ئۆڭىدا زىياد باتۇر، مەلىكە قە-
مەر ۋە بوتىلاق ئوغۇلنى نامايان قىلىپتۇ. ئۇلار ئۇزۇن چۈشتىن
ئويغانغاندەك، دۇنيا ھازىردىن باشلانغاندەك بوپتۇ. يىغلىشىپ كۆ-
رۈشۈپتۇ. سۇلتان فاتىھ پۈتۈن مەملىكەتكە يەتتە كېچە ـ كۈن-
دۈز توي يارلىقى چۈشۈرۈپتۇ. زىياد باتۇرنى لەشكەر بېشى قىلىپ
تەينىلەپتۇ. زىياد باتۇر تاغدىكى ئاتىسىنى كەلتۈرۈپ، گۈزەل باغ
بەرپا قىلىپ بېرىپتۇ.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئۇلۇغلۇقى سەۋەبلىك دۈشمەنلەشكەن
ئىككى ئەل ئەۋلادمۇئەۋلاد دوستانە ئۆتۈپتۇ.

خۇدا ساقلىسۇن

ئەلىشىر نەۋايى بىلەن ھۈسەيىن بايقارانىڭ دوستلىقىغا قىل سىغمايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇۋدىن قايتىۋاتقاچ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا گەپ ئۆتىلىپتۇ. مۇناپىق ۋەزىرلەرنىڭ ھەسەتخورلۇقىدىن ئۆرتەنگەن شائىرمۇ سارايدىن كېتىشىنى ئويلاپ يۈرەر ئىكەن.

ــ سۇلتانىم، مۇمكىن بولسا ئوردىغا قايتمىسام دەيمەن. تەقدىر ئەزلىمگە خىلۇەتكە ھېرىسلىق پۈتۈلگەن ئىكەن. بۇ قېتىم ياراتقان ئىگەمنىڭ رايىغا ھۆرمەت قىلىشلىرىنى ئىستەيمەن، ــ دەپتۇ.

گەرچە ھۈسەيىن بايقارا كىچىك زىدىلىشىشنىڭ بۇنداق ئاقىۋەتكە ئېلىپ كېلىشىنى ئويلىمىغان بولسىمۇ، شاھلىق كىبرىدىن يېنىۋالالماي، «ئىختىيارلىرى، تەقسىرا!» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

قىسقا ۋاقىت ئىچىدە سارايدا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ يوقلىقى بىلىنىپتۇ. ۋەزىرلەرنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقلىرى كۈچەيىپتۇ. دۆلەت ئىشلىرىنىڭ يۈرۈشمەيۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ھۈسەيىن بايقارا ئەلىشىر نەۋايىنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىشىنى ئويلاپ ئۇنىڭغا بىر ۋەزنى ئەۋەتىپتۇ، كەلمەپتۇ، ئىككىنچى كۈنى ئىككى ۋەزىرنى ئەۋەتىپتۇ، ئۇنىماپتۇ. كېيىنكى قېتىم پۈتۈن ئوردا ئەھلىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ نەۋايى ئوردىدىن قەتئىي رايى قايتقانلىقىنى ئېيىتىپ كەلگىلى ئۇنىماپتۇ.

ــ ئەتىگىچە ئەلىشىرنى ئوردىغا قايتۇرۇشنىڭ ئامالىنى قىلىشىساڭ بېشىڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلغايمەن، ــ دەپ جاكارلاپتۇ سۇلتان.

ۆەزىرلەرنىڭ ئارىسىدا شائىرنى ياخشىراق چۈشىنىدىغان بىرى ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە سۇلتاننىڭ ھوزۇرىغا كىرىپ ئېيتىپ-تۇ:

ــ ھەزرەت ئالىيلىرى، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ يېنىغا بىر ئەخمەق بىلەن بىر لەقۋانى ئەۋەتكىنىمىز تۇزۇك، بۇنداق ئادەملەرنى ۋەزىرى ئەزەمدەك يامان كۆرىدىغان كىشى يوقتۇر.

بۇ مەسلىھەت ھۇسەيىن بايقاراغا ماقۇل كېلىپتۇ. تېزلىكتە ئىككى مەشھۇر ھاماقەتنى تېپىپ ئۇلارغا ساراپا ــ تون كىيگۈزۈپ، شائىرنىڭ ئالدىغا يولغا ساپتۇ. شائىر ئەخمەق بىلەن لەقۋانى تونار، ئەمما ئۇلار يۇرگەن كوچىدا يۇرمەس، ھەتتا روبىرو كەلگەن قالغان تەقدىردىمۇ ئارقىسىغا يېنىپ كېتىدىغان دەرىجىدە ئۇلاردىن بىزار ئىكەن. نەۋايى بۇلارنى يىراقتىن كۆرۈپتىيۇ، مەقسەتلىرىنى چۈشىنىپ، يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار ئۇچراشقاندا ئەخمەق بىلەن لەقۋا ئاتلىرىدىن چۈشۈپ نەچچە پۈكۈلۈپ سالام بەرسىمۇ نەۋايى ئىلىك ئالماپتۇ. شۇ چاغدا لەقۋا ھېچنېمىنى بىلمىگەن ئەلپازدا:

ــ دىدارلىرىنى سېغىنىپ، نەپس سۆھبەتلىرىدىن بەھرىمەن بولماقنى ئىختىيار ئەيلەپ كەلگەن جانابى ئالىيلىرىنىڭ ئاشىقى ــ پەرۋانلىرىمىز. شۇنداق ئىكەن بىزنى كۆرۈپلا ھەزرىتىمىنىڭ سەپەرگە ئاتلانغانلىقىنىڭ بائىسى نېمىكەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ئاھ، تەكرىم، ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن! سىلەر بىلەن بىر نەپەس بىرگە بولغىنىمىدىن، فاق تېغىنى يەلكەم ئۆزرە كۆتۈرگىنىم، فەلەكنىڭ توققۇز گۈمبىزىنى يۇرىكىم قانلىرى بىلەن بويياپ چىققىنىم ۋە ياكى يۇز يىل زىندانىدا ياتقىنىم ئەۋزەلرەكتۇر، ــ دەپتۇ ــ دە، ئېتىنى قامچىلاپ ئوردا تەرەپكە يۇرۇپ كېتىپتۇ.

يۇرت قاراۋۇلى

بىر زامانلار ھىرات شەھىرىگە مىرزا ھۈسەيىن دېگەن كىشى پادىشاھ ئىكەن.

مىرزا ھۈسەيىننىڭ شەھەر چېتىدە گۈزەل بىر باغى بولۇپ، ئۇنىڭغا سېتىۋالدى ئاتلىق بىر ئادەم قاراۋۇللۇق قىلىدىكەن. مىرزا ھۈسەيىن كۈندۈزى يۇرتنى سورىسا، كەچتە ھېچكىمگە تۇيدۇرماي باغقا بېرىپ باغۋەن بىلەن ئۇلپەتلىشىدىكەن.

— سېتىۋالدى، سەن باغقا قاراۋۇلسەن، — دەركەن مىرزا ھۈسەيىن دوستىغا قاراپ، — مەن بولسام يۇرتقا. سەن باغنى قۇرۇقدىسىڭ، مەن يۇرتنى قۇرۇقدايمەن. ھازىر ئىككىمىز ئاغىنىدار چىلىق قىلىپ مۇڭدىشىپ ئولتۇرۇپتىمىز. بۇنداق يېقىنچىلىقنى ھېچكىم ئۇقماسلىقى كېرەك. ئەگەر خاتالىق ئۆتكۈزۈپ ئىككىمىز ئوتتۇرىسىدىكى سىرنى بىراۋغا ئاشكارىلىساڭ ئىشتكۈچى بىلەن قوشۇپ كاللاڭنى ئالىمەن.

سېتىۋالدى بۇ مۇناسىۋەتنى ئۆلگىچە مەخپىي تۇتۇشقا ۋەدە بېرىپتۇ. ئەمما ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئەلىشىر نەۋايى دېگەن دانا ۋەزىرى بۇ سىرنى بىلىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېرىمئاخۇن ئوتۇنچى دېگەن يۇرت ئاقساقىلى جاڭگالدىن ئوتۇن ئېلىپ كېلىپ بازارغا ساتقىلى كېتىۋاتسا، پادىشاھنىڭ ئادەملىرى «ئوغرى» دەپ ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ.

پادىشاھ ئاق — قارىنى ئايرىمايلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپتۇ. شۇ پەيتتە قاياقتىندۇر ئەلىشىر نەۋايى پەيدا بولۇپ «بۇ كېرىمئاخۇن ئاقساقالغۇ؟» دەپ بۇۋاينىڭ ئالدىغا كېلىپ ئەھۋال سوراپتۇ:

ــ شائىر ھەزرەتلىرى، ئۇلار مېنى «ئوغرى» دەپ تۇتۇپ كېـ
لىشتى. شاھىنشاھمۇ ھېچ سورىمايلا ئۆلۈمگە بۇيرىدى. قۇشخانـ
دىكى چارۋىدەك ئۆلۈمىمنى كۈتۈپ تۇرۇپتىمەن. مۇشۇ ساقلىنىم
بىلەن قانداقمۇ ئوغرىلىق قىلاي، ــ دەپ ھۆركىرەپ يىغلاپتۇ
بوۋاي.

«گۇناھسىز بىچارىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇش كېرەك. بۇاستە
ئارىلاشسام پادىشاھنىڭ زىتىغا تېگىپ قويۇشۇم مۇمكىن. ئۇنىڭ
ئۈستىگە تۇنۇگۈن ئىككى كىشىنىڭ گۇناھىنى تىلىۋالغانمەن،ــ
دەپ ئويلاپتۇ شائىر تىت ــ تىت بولۇپ ۋە ئاخىر باغۋەن سېـ
تىۋالدىنىڭ يېنىغا بېرىش كېرەك» لىكىنى مۇقىملاشتۇرۇپتۇ.

باغۋەن شائىرنى كۆرۈپ سۆيۈنۈپتۇ، ئەلىشىر نەۋايى بولسا:

كېرىمئاخۇن بوۋاينى مەن كىچىكىمدىن ياخشى بىلىمەن. ئوغـ
رىلىق نېمىلىكىنى بىلمەيدىغان ئادەم. ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش سىز ـ
نىڭلا قولىڭىزدىن كېلىدۇ، تېز بولۇڭ، ــ دەپتۇ ئىشىنىڭ باش ـ
ئاخىرىنى بايان قىلىپ.

ــ سىزدەك ۋەزىرنىڭ قولىدىن كەلمىگەن ئىش، مەندەك ئادـ
دىي باغۋەننىڭ قولىدىن قانداقمۇ كەلسۇن، ــ دەپتۇ سېتىۋالدى
ھەيران بولۇپ.

ــ پادىشاھ بىلەن ئىككىڭلارنىڭ كونا ئۇلپەتلىكىنى بىلگىنىم
ئۈچۈن سىزنى ئىزدەلەپ كەلدىم، ــ دەپتۇ شائىر گېپىگە ئۇرغـۇ
بېرىپ.

پادىشاھقا ئالاقىدار ھەرقانداق ئىشنى بۇ كىشىدىن يوشۇرۇپ
بولماس ئىكەن، دەپ ئويلاپ قورقۇمسىراپتۇ باغۋەن ۋە سوراپتۇ:

ــ پادىشاھ بىلەن يېقىنلىقىمنى بىرەر كىمگە ئېيتقانمۇ سىز؟

ــ سىر ساقلىغانمەن.

ئۇنداقتا، ــ دەپتۇ باغۋەن، ــ پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارسام
باراي، ــ ئەمما سىز مېنى «ئوغرى تۇتتۇم»، دەپ يالاپ ئېلىپ
بېرىڭ ــ دە، قالغىنىنى ئۆزۈمگە قويۇڭ.

شۇنداق قىلىپ ئەلىشىر نەۋايى ئىككى سەربازنى چاقىرىپ باغۋەننى باغلاپ «ئوغرى» دەپ ھۆسەيىن مىرزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ سېتىۋالدى باغۋەننى كۆرۈپ سەل ھەيران بولۇپ، بىلمەسكە سېلىپ تۇرۇۋاپتۇ. ئەمما باغۋەن ئېيتىپتۇ:

— كەرەمىلىك سۇلتانىم، بىز ياخشى تونۇش، مېنى «ئوغرى» دەپ تۇتۇپ كېلىشتى. ئۆمرۇمدە كىشىلەرنىڭ يېڭىنچىلىك نەرسىسىنى ئالغان بولسام خۇدا ئۇرسۇن! ئالدىنقى كۈنى جان — جىگەر دوستۇمنى بۇ يەرگە قامىشىپتۇ. ئالىيلىرىغا بىر ئىلتىماسىم بار، ياق دېمىگەيسىز. كېيىن مەن ئوغرىمۇ ياكى توغرىمۇ ھۆكۈمىڭىزنى كۈتمەستىن ئۆزگە ئامالىم يوق.

— ئۇنداقتا، ئىجازەت، ئېيت ئىلتىماسىڭنى، — دەپتۇ پادىشاھ.

— ئارىمىزدا ئۆزىنى يۇرت قاراۋۇلى دەپ بىلىدىغان بىر ئۇلپەتدىشىمىز بار. شۇنىڭ بىلەن بىر نەپەس سۆھبەتتە بولۇشۇمغا رۇخسەت قىلغايسىز. — ئويلىمىغاندا باغۋەندىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان پادىشاھنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپتۇ. «شۇ يۇرت قاراۋۇلى مەن» دەپ ئوتتۇرىغا چۈشەي دېسە، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت كاتتىلىرى، مەسخىرىگە قېلىشتىن قورقىدۇ. ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان گۇناھكارنىڭ ئارزۇسىنى بېجىرمەسلىككە تېخى بولمايدۇ. ئاخىرىدا تەڭقىسلىقتا قالغان ھۆسەيىن مىرزا:

— گېپىڭچە سەنغۇ گۇناھكار ئەمەستەك تۇرىسەن، نېمە قىلغان بولساڭ ھەم جىنايىتىڭدىن ئۆتتۈم. ئۇنداقتا قايسى كۈندىكى ئوغرى بىلەن نېمە ئالاقەڭ بار، — دەپتۇ.

— چۈنكى يۇرت قاراۋۇلى، مەن ۋە ئاشۇ كېرىم بوۋاي ئۇچىمىز داۋاملىق ئۇلپەتچىلىك قىلاتتۇق. بىز سۆھبەت قۇرغاندا ئۇ كىشى نازۇ — نېمەت تەييارلاش بىلەن بەند بولاتتى. ئىشەنمىسەڭىز بوۋاي بىلەن يۇرت قاراۋۇلىنى چاقىرتىپ سورىغايسىز!؟...

— بولدى، ئاق كۆڭۈل ئادەملەر ئىكەنسىلەر، ھەر ئىككىڭلار

نىڭ ئۆلۈمىدىن ئۆتتۈم، ـ جاكارلاپتۇ مىرزا پايدىسىز ۋەزىيەتنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئوتۇنچى بوۋاي بىلەن باغۋەن ساراي دەرۋازىسىدىن خۇشال چىقىپتۇ. كېرىمئاخۇن ئاتا بۇ ئىشلارنىڭ قانداق بولۇپ كەتكەنلىكىنى زادىلا بىلەلمەپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى سېتىۋالدى باغۋەن ئويلاپ تاپقان بۇ بىر مەيدان ئويۇنغا قاراپ ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە باريكاللا ئوقۇپتۇ.

دەۋاگەر بىلەن نەۋايى *

نەۋايىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا يىغىلغان ئونلىغان ئەرزچىلەرنىڭ ئىچىدىكى جۇلدۇر كىيىملىك بىر دېھقان نۆۋىتى كېلىپ دىۋانخانىغا كىردى.

— ئولتۇرۇڭ، مۇددىئايىڭىزنى سۆزلەڭ، — دېدى نەۋايى خۇش مۇئامىلە بىلەن.

— بېشىمغا بىر پالاكەت چۈشۈپ يىراقتىن كەلدىم، ھەممىسىنى ئېيتسام گەپ ئۇزۇن، — دېدى دېھقان قورۇنۇپ.

— سۆزلەۋېرىڭ، — دەپ ئىلھاملاندۇردى شائىر.

— روزغارىمدا بىر ئېتىم بولۇپ، ئائىلىمىزنىڭ ھەممە تىرىكچىلىكى شۇنىڭ بىلەن يۇرۈشەتتى. نېمە سەۋەبتىنكىن، بىر كۈنى مەھەللىمىزگە بىر ئاتلىق ئەسكەر كىرىپ كەلدى. ئارقىسىدا قامەتلىك بىر بالا... مەن ئېتىمنى سۇغىرىپ، يۇيۇپ تۇراتتىم، يېنىمغا كېلىپ توختىدى ۋە:

— ئېتىڭنى ئىگەرلەپ بەر. ئىنىم مىنسۇن، نەچچە كۈندىن كېيىن ھىراتتىن قايتىمەن، شۇ چاغدا قايتۇرۇپ بېرەي — دېدى. ئۇنىڭغا يېلىنىدىم:

— بېگىم، ھازىر يازنىڭ ئالدىراش مەزگىلى، ئىلاجىم يوق. باشقىلاردىن سوراپ كۆرۈڭ. بولمىسا بۇ ئېتىڭىز بىلەنمۇ ئۇزۇن يوللارنى باسقۇدەكسىز.

— ياق، — دېدى سىپاھ، ئۇرۇشتا ئېتىم ئورۇقلىدى ۋە چاپىدى. ھىراتتا مېنى تونۇمايدىغان ئادەم يوق، قازى ئەۋلادىدىنمەن، كاشىلا قىلماي تېزرەك بولغايسەن، — دېدى.

نە چارە، ھۆكۈمەتكە ئات — ئۇزۇق بەرمەك قەدىمدىن كېلىۋاتقان

ئۇدۇم. ئېتىمنى ئىگەرلەپ، چۈلۈۋۇرىنى تۇتقۇزدۇم... ئىككى ئايـ
دىن بېرى «قازى ئەۋلادى» بولغان بۇ ئۆلگۈردىن خەۋەر بولمىدى.
ئون كۈن بۇرۇن ئېشىكىمگە مىنىپ ھىراتقا كەلدىم. كىرمىگەن
كوچام، سورىمىغان ئادىمىم قالمىدى. ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپـ
مەك دېگەندەك، ئات تېپىلماقتا يوق ئۇچ كۈن بۇرۇن ئېشىكىمنى
ئوغرىلىتىپ قويدۇم. مەھكىمىلەرگە كىرسەم ئەرزىمگە قۇلاق سالـ
مىدى. شۇڭا سىزگە سېغىنىپ كەلدىم، تەقسىر.

دېھقان قايغۇلۇق خۇرسىندى، نەۋايى تەۋرىدى.

— بۇرادەر، سىزگە بىر بالا يولۇقۇپتۇ. مەيلى قازىزادە بولسۇن ياكى سىپاھ بولسۇن بۇلار بىر ئاپەت... بۇ يەڭلىخ ئوۋچىلار كۆپ. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئوۋچىنىڭ ئىتى بولۇشقىمۇ ئەرزىمەيدىغان نەرسىلەر، ئىسمىنى بىلەمسىز؟

— ئېسىمدە قېلىشچە، تاجىددىن.

شائىر يارامليق يارەمچىسى قېلىچبەگنى چاقىرىپ، كېيىن دېھقانغا يۈزلەندى:

— ئېتىكىز تېپىلدۇ. ئالدامچى ھەقىقىي ئىسمىنى يوشۇرغان بولسا قىيابېتىدىن بىلىمىز. ئەمما ئېشەكنى ئىزدەشتىن پايدا چىقمىسا كېرەك. مۇھىمى ئېشەكنى يوقاتقىنىكىزغا ئىسپات كۆرسىتىڭ؟

— ئەجابا يالغان سۆزلەشكە نېمە ھەددىم. كارۋان سارايدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى گۇۋاھ!

— ئۇنداقتا ئېشەكنىڭ پۇلىنى تۆلەپ بېرىمىز، — دېدى نەۋايى، — لېكىن ئېھتىيات بولماق كېرەك. ئەلدە، «ئۆزۈكنى چىڭ تۇت، قوشنىڭنى ئوغرى تۇتما»، دېگەن گەپ بار.

دېھقان نەۋايىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، گويا قۇلاقلىرىغا ئىشەنمەيۋاتقاندەك گاڭگىراپ قالدى.

نەۋايى قىلىچبەگكە دەردەمەنلىكىنى مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ: «بۇ بىچارىنى رازى قىلمىغىچە ھەرگىز ئارام ئالما. دوزاختا بولـ

سمۇ ئۇ نائىنسابنى تېپىپ، جازاسىنى بەر»، دەپ تاپىلىدى.
— ئۇ ئادەم بىزگە ئاتنىڭ قاشقىسىدەك مەلۇم، يۈرۈڭ بىز بە-
لەن، - دېدى قېلىنچېبەگ دېھقاننى ئۈمىدلەندۈرۈپ. ئىككىيلەننىڭ
چىقىشىغا نەۋايى ئۇلارنى توختاتتى ۋە ئېشەكنىڭ باھاسىنى سو-
رىدى. كېيىن قېلىنچېبەگكە ئۆزىنىڭ شەخسىي مۇلازىملىرى بىلەن
كۆرۈشۈپ، دېھقانغا دېگەن پۇلنى ئېلىپ بېرىشنى بۇيرىدى. دېھقان
ئۆزى چوڭ بولغان يەرلەر پەيدا بولۇپ بۇنداق دەۋا سورىغان ئى-
سانىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈشى ئىدى. شۇڭا قەلبى شادلىق ۋە
ھاياجانغا تولغان ھالدا شائىرغا قۇللۇق، ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ
چىقىپ كەتتى.
شۇ كۈنى نەۋايى ھېرىپ ھالىدىن كەتكۈچە ھاجەتمەنلەرنىڭ
كۈرمىڭ خىل ئەرزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى ئۆز لايىقىدا قانائەت-
لەندۈرۈپ يولغا سالدى.

هازىر جاۋاب شائىر

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھۈسەيىن بايقارا ۋەزىرۇ ئۆلىما، قەلەمدار ـ ئەلەمدارلىرى بىلەن شەھەر ئايلىنىپتۇ. بىر ۋاقىت ئۇلار ھۈنەر ـ ۋەنلەر رەستىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسا تۆمۈرچى دۈكىنىدىن چاچرىغان ئۇچقۇن پادىشاھنىڭ زەربابىنى كۆيدۈرۈپ قويۇپ ـ تۇ. بۇنى كۆرگەن كاتتىلار «پادىشاھ بىگەدەپ تۆمۈرچىنى جازالايـ ـدۇ» دەپ ئويلىشىپتۇ.

تۆمۈرچى بولسا «ئى پىرىم، ھەزرىتى داۋۇد، پاناھىڭدا ساقلىـ ـغايسەن» دەپ ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ. ئەمما ھۈسەيىن بايقارا قىلچە ئىرەن قىلماستىن قولىغا قەلەم ئېلىپتۇ ـ دە:

چۈشتى دىل دامەنگە بىر شەرەرى شۆرەنگىز

دەپ يېزىپ كېيىنكى مىسرانى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن قەلەمنى يېنىدىكىلەرگە ئۇزىتىپتۇ. قەلەم ـ قەغەز قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ ـ تۇ. ئەمما ھېچ قايسى شائىر ئاخىرقى مىسرانى يازالماپتۇ.

— ئەي ناقابىللار، سىلەرنى بىكارغا بېقىپتىمەن، ـ دەپتۇ ھۈسەيىن بايقارا، ئەمدى بۇ مىسرانى ھەزرەت ئەلىشىر نەۋائىيغا ئا ـ پىرىپ بېرىڭلار، ئەمما مېنىڭ قاچان، قەيەردە ۋە قانداق ئەھۋالدا پۈتكەنلىكىمنى ئېيتماڭلار.

بىر توپ شائىر بىر مىسرا شېئىرنى ئەلىشىر نەۋائىيغا ئېلىپ بېرىپ ئۈندىمەستىن قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپتۇ. شائىرمۇ ئۇلاردىن ھېچقانداق گەپ سورىماستىن ئاستىغا مۇنداق يېزىپتۇ:

ئىشق ئاھەنگىرى زەنجىرى جۇنۇن ئىشلەر ئىدى.

يەنى پادىشاھنىڭ يازغىنى «دىل ئېتىكىگە بىر كۆيدۈرگۈچى ئۇچقۇن چۈشتى» دېگەن مەنادا بولسا، نەۋايى ئۇنىڭغا مۇقابىل قىلىپ: «چۈنكى ئىشق تۆمۈرچىسى سۆيگۈدىن دىۋانە بولغانلار ئۇچۇن زەنجىر ياسىماقتا ئىدى.» دەپ يازغانىدى.

سۇلتان ھۈسەيىن بۇ سەتىرىنىڭ ئۆز مىسراسىنىڭ مەنتىقىي داۋامى ۋە خۇلاسىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ شېئىر بىلەن رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن تۆمۈرچىنى چاقىرتىپ، «پالانچى كۈنى، مەن دۇكىنىڭنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، كىمگە نېمە ياساۋاتقان ئىدىڭ؟» دەپ سوراپتۇ.

ــ ئالەمپاناھ، ــ دەپ سۆز باشلاپتۇ تۆمۈرچى خۇرسىنىپ، ــ بىچارە قولىڭىزنىڭ دۇنيالىقتا يېگانە ئوغلۇم بار ئىدى. بۇ بەختسىزنىڭ شەھىرىمىزدىكى مەشھۇر پۇلدارلاردىن بىرسىنىڭ قىزىغا ئاشىق بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. شام بولدىمۇ شۇ تامان يۈرۈيدۇ. نەسىھەت قىلدىم ئاڭلىمىدى. تاماقتىن قېلىپ، چىرايى سارغايدى. ئېچىنارلىقى قىز ئوغلۇمنىڭ سۆيگۈسىدىن بىخەۋەر. قىسقىسى مۇھەببەت ئۇنى مەجنۇنى دىۋانە قىلدى. نېمە ئامالىم بار، دەيسىز. يالغۇز پارەمگە زىيانكەشلىك يېتىشتىن قورقۇپ، ئۇنى بەندىلەپ قويۇش ئۈچۈن شۇ كۈنى ئۇستاخانامدا زەنجىر ــ كىشەن ياساۋاتقان ئىدىم.

شۇنىڭ بىلەن بۇ بىر قېتىملىق مەنىلىك مۇشائىرىدىن ھايجانلانغان ھۈسەيىن بايقارا:

ــ شائىرىم، ساڭا مىڭ ئاپىرىنلەر بولسۇنكى، مىسكىن دىلىمغا ھامان شادلىق مەلھىمىڭنى ساچقايسەن، ــ دەپ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ھازىر جاۋابلىقىغا تەھسىنلەر ئوقۇپتۇ.

دىلئارام بىلەن خىيالى سۆھبەت

بىر كۈنى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھۈزۈرىغا چېقىمچىلار كىرىپ:
ــ پادىشاھى ئالەم، ئۆزلىرى ھەمىشە ئەلىشىر نەۋايىنى بىر يۈز، بىر سۆزلۈك ئادەم، دەپ ماختايتىلە، لېكىن بىز ئۇنىڭ ھۈجرىسىنىڭ ئارقىسىدا بىر توپ ئايالنىڭ تۇرغانلىقىنى، ھويلىسى بىلەن ھۈجرىسى ئارىسىدىكى تامدىن ئېچىلغان كىچىك ئىشىك ئارقىلىق قىز ـ جۈۋانلار بىلەن بۈزۈقچىلىق قىلىدىغانلىقىنى كۆردۈق، ـ دېيىشىپتۇ بىر ئېغىزدىن.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تۇرارگاھى قەسىر دەرۋازىسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە بولۇپ، تۇن نىسبى بىلەن ھۈسەيىن بايقارا پاسىبانچە كىيىنىپ شائىرنىڭ ھۈجرىسىدىن ماراپتۇ. پادىشاھ ھەقىقەتەن نەۋايى ھۈجرىسىنىڭ تۆۋەنكى تېمىدا بىر مەنزىرىنىڭ يالتىراپ تۇرغانلىقىنى، ئۇنىڭدا جان ئالغۇچى پەرىۋەشنىڭ خىيالچان ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا تېخىمۇ زەن سېلىپ قارىغۇدەك بولسا، ئەلىشىر نەۋايى بىر پەس خەتتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ گۈزەل پەرۋەشكە قاراپ نەزم ئېيتىۋاتقۇدەك:

مەن ھىرى شەھىرىدە كۆردۈم بىر جانان مەنزەرى،
مەنزەر ئىچرە ئولتۇرۇبدۇر ھۆرى يەڭلىخ بىر پەرى.

كېيىن ئۇنىڭغا قوللىرىنى ئۇزىتىپ، خىيالچان ھالدا نەزمىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ:

تۇردۇمۇ ئېندىم يېنىغا، بويىنىغا سالدىم قولۇم،

ئىشۇەيۇ نازۇ ـ كەرەشمە بىرلە ئېيتۇر ـ كەت نېرى.

گۈزەلنىڭ شائىرغا شېئىرى جاۋاب ئېيتقىنى پادىشاھنى تەخمۇ ھەيرەتكە سالىتۇ:

دەستلەرى چاقلى بولغانلەر يېتەلمەيدۇ ماڭا،
سەن كىمى جانانىدۇرسەن ياكى زەنگى كارگەرى.

شۇ چاغدا ھاياجانلانغان ئەلىشىر نەۋايى بىر تۇتام پۇلنى دىلرا باغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېيتارمىش:

مىڭ تۇمەنگە ئەرزىگەيمۇ بىر كىشىنىڭ قىممىتى.

پەرۇشتىن جاۋاب كەلگۈدەك:

سەندە زەر بولسا ئالىپ كەتكىل، يىگىت سەن يا قېرى.
ئاخىرىدا شائىر شېئىرنى مۇنداق تۇگەللەپتۇ:

كىم ھىرات شەھىرىگە بارسا ئول دىرەمسىز بارمىسۇن،
بېدەرەمگە بەرمەگەي يول ئول ھىراتنىڭ خوبلەرى.
ئەي نەۋايى، سەن غەنىيمەت بىل خۇراسان خۇبلەرىن،
قەدرى زەر زەرگەر بىلۇر، قەدرى جەۋھەر جەۋھەرى.

بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۇپ ۋە ئىشتىپ پادىشاھ گاڭگىرىغان ھالدا ئوردىغا قايتىپ كەپتۇ. ھۇسەيىن بايقارانىڭ يارلىقى بويىچە ئەتەسى ياساۋۇللار شائىرنى كەلتۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا پادىشاھ:
ـــ ھەمىشە بىزگە ئۇگۇت ـ نەسىھەت قىلاتتىڭىز. ئەمدى قولغا چۈشتىڭىز. كېچە بىر نامەھرەم بىلەن ھەزلۇ ـ مۇناسىۋەت

قىلغىنىڭىزنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، — دەپتۇ.

پادىشاھدىن بۇلارنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتكەن شائىر ئېيتىپتۇ:

— ئەي بۇزرۇكۋارىم، بۇ دەملەردە مەن «بەھرام ۋە دىلئارام» نى يېزىۋاتقانمەن. ئۇنىڭ سۈرىتىنى ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلماي، قۇرۇق ماختاۋەرسەم كىشىلەر ئىشەنمەس ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ كۆرۈنۈشىنى تامغا سىزغانمەن. سىزنىڭ كۆرگىنىڭىز ئەمەلىيەتتە دىلئارام بىلەن پېقىرنىڭ خىيالى سۆھبىتىدۇر.

ھۈسەيىن بايقارا بۇرۇن زادىلا ئىشتىمىگەن گەپلەرنى شائىردىن ئاڭلاپ گۇمانخورلۇقى ۋە ماراقچىلىقىدىن ئۈيلىپتۇ.

شائىرنىڭ قىلىچنى ھاسا قىلىشى*

ھۈسەيىن بايقارا تەختكە چىقىپ مەملىكەتتە تىنچلىق ئورنىتىلغان ۋە پەن ـ مەدەنىيەتكە يول ئېچىلغان بىر پەيتتە 1469 ـ يىلى ھىراتنى يادىگار مىرزا[1] بېسىۋالدى. ئەگەر ئۇ ھازىر «باغى زاغاندا» يادىگار مۇھەممەد مىرزىنى قولغا چۈشۈرەلمىسە، بايقارا ـ نىڭ تاجۇ ـ تەختكە ئېرىشىش يولىدىكى كۆپ يىللىق ئەجرى بىكارغا كېتەتتى. شۇڭا مۇخالىبىيەتچىگە قانداق ھۈجۇم قىلىش توغرىسىدىكى مەجلىستە مىر ئەلىشىر بۇ پىكرىنى مۇمكىنقەدەر يوشۇرۇن تۇتۇشنى ئۇقتۇرۇپ، ئىلھام بەرگۈچى تىل بىلەن: «ئەگەر پىلان مەندىنمۇ مەخپىي تۇتۇلغان بولسا، تېخىمۇ ياخشى بولاتتى» دېدى.

سۇلتان ھۈسەيىن سورىدى:

ــ بۇ ھەقتە شۇ قەدەر مۇبالىغە ۋە تەكىد قىلىشنىڭ سەۋەبى نېمە؟

ئالىيجاناب ئەمىر شۇنداق جاۋاب بەردى:

ــ بۇ سۆزلەرنى يوشۇرۇن تۇتۇش غايىتىدە زۆرۈردۇر. چۈنكى ھەر كۈنى بىر توپ كىشىلىرىمىز يادىگار مۇھەممەد مىرزا تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇلار بۇ خەۋەرنى يەتكۈزۈشتىن كۆرە قىمەترەك سوۋغا تاپالمايدۇ. ئەقىلدىن يىراق ئەمەسكى، بىزنىڭ پىلانىمىزنى سېزىپ قالسا، يادىگار بۇندىن كېيىن ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرەر، بەلكى بىز تەرەپكە قوشۇن ئەۋەتەر. ئىككىنچى مەسلىھەت، ئۇنىڭغا كېچىدە ھۈجۇم قىلمىقىمىز دەركار. شۇنداق تا دۈشمەننى بىخۇد ھالەتتە قولغا چۈشۈرىمىز، ئەكسىچە بولسا،

---

① يادىگار مۇھەممەد مىرزا ــ ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇھنىڭ نەۋرىسى.

ئەل كۆزىدىن پىنھان ھالەتتە چېكىنگەيمىز.

ئۇرۇش تەييارلىقى پۈتۈپ، دۈشمەن تۇرۇۋاتقان قەلئە مۇھاسىرگە ئېلىنغان كېچىسى سۇلتان ھۈسەيىن ئاخىرقى ئىشەنچ بىلەن ئەمىر ۋە نەۋكەرلەرگە مۇراجىئەت قىلدى: «قورغان تېمىدىن چىقىپ پىتىنچى يادىگارنى تىرىك تۇتۇپ كېلىدىغان ئەزىمەتلەر ئۆزەڭلارنى مەلۇم قىلىڭلار!»

ھېچكىمدىن سادا چىقمىدى، ھەممە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشتى. چۈنكى ئۇلار يادىگار مىرزانىڭ ئادەملىرى بۆكتۈرمە قويغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئەندىشە قىلاتتى. دەل شۇ چاغدا توپنى ئاتلىق يېرىپ كېلىۋاتقان مىر ئەلىشىر پادىشاھ ئالدىغا بېرىپ ئېتىدىن چۈشتى ـ دە:

ـ شاھىم، پېقىرغا ئىجازەت بەرگەيلا، بۇ يەردىكى ھەممە نەرسە ماڭا بەش بارمىقىمدەك ئايان، ـ دېدى قەددىنى رۇسلاپ.

مىر ئەلىشىر يالىڭاچلانغان قېلىچىنى ھاسا قىلىپ، قورغان تېمىغا يېقىنلاشتى. ئۇنى كۆرۈپ باشقىلار كۇچ ـ جاسارەتكە تولدى. نەتىجىدە بىر توپ ئەمىر ـ لەشكەرلەر ئېھتىياتچانلىق بىلەن سېپىلدىن چۈشۈپ، ئۆلۈكتەك مەست ھالەتتە ئۇخلاپ ياتقان يادىگار مىرزىنى تۇتتى ۋە شائىر قەلئە تېمىغا چىققان جاي بىلەن ئىسيانچىنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ھەيدەپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن شائىرنىڭ يادىگار مىرزىغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىش ھەقىدىكى ئۇرۇش پىلانى مۇۋاپىقىيەتلىك ئورۇنلاندى.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدا قىلىچ كۆتۈرگەن ۋاقتى پەقەت مۇشۇ ۋەقە بىلەن باغلىق ئىدى.

ئەل ـ يۇرتنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ياش شائىرنىڭ ھاياتلىرىمانى سەپنىڭ ئالدىدا مېڭىش روھى كېيىن خەلق ئىچىدە داستان بولۇپ تارقالدى.

بىنايىنىڭ تەرىپى

نەۋايى بىلەن بىنايى[1] ئوتتۇرىسىدا بولغان ھەزىل ـ چاقچاقلاردىن بىر نەچچىنى ھېكايە قىلىپ، ـ جۇملىدىن بىرى بۇ ـ دۇركىم، ـ دەپ سۆز باشلايدۇ زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر، ـ بىر كۈنى شاھمەت يىغىلىشىدا ئەلىشىر بەگ پۇتىنى سۇنۇۋېدى بىنا ـ يىنىڭ ئارقىسىغا تەگدى ۋە قىزىقچىلىق قىلىپ ئېيتتى:

ـ ئەجەپ بىر بالادۇركى، ھىراتدا ئايىغىڭنى شۇنچىكى ئۇزارتساڭلا بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدۇ.

ـ پۇتلىرىڭنى يىغساڭمۇ ئوخشاشلا بىر شائىرنىڭ ئارقىسىغا تېگىدۇ، ـ دەپ جاۋاب بەردى بىنايى.

ئەلىشىر بەگ نۇرغۇن ياخشى نەرسىلەرنى ئىجاد قىلغانىدى. كىشىلەر قىلىۋاتقان ھەرقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارسا، بۇ ئىشنىڭ يەنىمۇ رونىق تېپىشى ئۈچۈن ئۇنى «ئەلىشىرى» دەپ ئاتايتتى. بەزىلەر تەنە قىلىپ بۇنى ئەلىشىر بەگكە باغلايتتى. بىر قېتىم ئەلىشىر بەگ قۇلىقى ئاغرىپ قېلىپ، ياغلىق بىلەن باغلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئايرىم كىشىلەر ئۇنى ئاياللارنىڭ كۆڭ يېغىلىقىنى قىيىسىق چىگىشىگە ئىشارەت قىلىپ «نازى ئەلىشىرى» دەپ ئات قويدى. شۇ جۇملىدىن بىنايى ھىرىدىن كېتىدىغان چاغدا ئېشىكىگە غەيرىي بىر خىل ئۇچىلۇق تىكتۇرۇپ ئۇنىڭغا «ئەلىشىرى» دەپ نام بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ «ئەلىشىر ئۇچىلۇقى» دەپ ئاتالدى.

بىنايىنىڭ پەزىلەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەلىشىر بىلەن بولغان مۇ ـ

---

① كامالىددىن بىنايى ـ نەۋايىنىڭ زامانداشى بولۇپ، خېلى مەشھۇر شائىر بولغان، نەۋايىنىڭ كۆپ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن.

ناسۇتىنى مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشىي[1] مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ:

ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مەۋلانە بىنايىغا ئېتىقادى كۈچلۈك ئىدى. شائىر «مەجالىسۇن نەفائىس» دا ئۇ كىشىگە ئېتىراز بىلدۈرگەن بولسىمۇ، زەكىي فەھىم فازىللارغا مەلۇمكى، بۇ ناھايىتى يۇقىرى تەرىپ ئىدى. مىر شۇنداق يازغانىدى:

«مەۋلانە بىنايى ئەساتۇننىاسىدىندۇر. مەۋلۇدى ھىرىدۇر. بەغايەت قابىلىيىتى بار. ئاۋۋال تەھسىلغە مەشغۇل بولدى. ئەندە كۆپ رۇشدە بار ئىدى. بات تەرك قىلدى. ھەتتا داغى ئىشق پەيدا قىلىدى. ئاز پۇرسەتتە ئوبدان بىتىدى. مۇسقىي فەنىگە مەيل كۆرگۈزدى. بات ئۆرگەنىب، خىيلە ئىشلەر نەسنىف قىلىپ، رىسالە داغى ئەدۋارە بىتىدى. ئەما تەئەججۇپ ۋە مەقسۇرلىغىدىن ئەل كۆڭلىگە مەقبۇل بولمىدى. بۇ سىفەت سەۋەبى ئۇچۇن فەقىر تەرىقىن ئىختىيارى قىلدى ۋە رىيازەت ھەم تارتتى. چۇن پىرى يوق ئەردى. ئۆز باشقىچە قىلغان ئۇچۇن ھېچ پايدا بەرمىدى. ئەل تەنۇ تەشىندىدىن ھىرىدا تۇرالماي، ئىراققا باردى. ئاندىن داغى ئۇشبۇ رەڭدە ئاۋازەلەر ئەۋەتتى. ئەما چۇن يىگىتىدۇر ۋە قابىل ۋە كۆپ غۇربەت ۋە شىكەستەلىك تارتتى، ئۇمىد بارىكىم، نەفىسىفە ھەم شىكەست يەتمىش بولغاي، ھەر تەقدىر بىلەن: بۇ مەتلە ئۇنىڭدۇر:

به سەری ماھ ئانکی، سیاھ کەرد چەشمی یاری مەرا،
به سانی سۇرمەئی سیاھ کەرد روزگاری مەرا.

مەزمۇنى: مەۋلانە بىنايى ئاھالىنىڭ ئوتتۇرا تەبىقىسىدىن، تۇغۇلغان جايى ھىراتتۇر. يۇقىرى قابىلىيەتكە ئىگە. ئاۋۋال ئوقۇشقا قاتتىق بېرىلدى. ئۇنىڭدا يېتۇكلۇك ئىقتىدارى كۆپ ئىدى.

---

① مەۋلانە شەمىسىددىن مۇھەممەد بەدەخشي ــ زامانىسىنىڭ فازىل كىشىسى، 30 يىل نەۋايىنىڭ خىزمىتىدە بولغان.

ئەما ئوقۇشنى داۋام ئەتتۈرمىدى. خەتتاتلىق سەنئىتىگە ئىشتىياق باغلىدى. قىسقا ۋاقىتتا كۆپ نەرسە كۆچۈردى. مۇسقىمۇ ئىلىمگىمۇ مايىل كۆرسەتتى. ئۇنى ئۆگىنىپ جىق ئەسەرلەر يازدى. مۇسقىي نەزەريىسى ۋە نوتا ھەققىدە رىسالە بىتىدى. قۇسۇرلىرى بولغاچقا ئەل كۆڭلىگە ياقماي قالدى.

مەۋلانە بىنايىنىڭمۇ مىرگە ئېتىقادى كۈچلۈك ئىدى. بۇ ھەقتە مۇنداق گەپ تارقالغانىدى:

ھەزرىتى مۇھەممەد شەيبانىي خۇراسان ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزگەن ۋاقىتلىرى جۇمە نامىزىدىن كېيىن مەشكات جامىئە مەسچىدىدە مەۋلانە بىر گۈرۈھ كىشىلەر بىلەن سۆھبەت قۇرارىدى. بىر كۈنى ئۆزبىنىڭ ئىراق سەپىرى ۋە دەرۋىش دېھەكىي، سۇلتان ياقۇپ بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ: «ئەمىر ئەلىشىر نىڭ تەبىئىي نازۇكلۇقى ۋە مەندىن مىجەزى قايتقانلىقى تۈپەيلى خۇراسان مەملىكىتىدە ياشاش ئىمكانى بولماي قالدى. شۇ بائىس تەۋەككۇل تەختىگاھىدا ئىراق مۇلكى سەيرى ھەۋاسىغا جەزم قىلدىم...» دېدى.

جەدەلخور بىنايى*

مەۋلانا بىنايى ئەمىر ئەلىشىرگە تولا چاقچاق قىلاتتى. ئەمىر ئەلىشىرمۇ گەپ ياندۇرۇپ: «مەۋلانا بىنايى ساراڭ بولۇپتۇ، شىپا-خانىغا ئېلىپ بېرىپ تاپىنىغا نوقۇت قاينىتىلمىسۇن قويۇپ داۋالاڭلار» دېدى. مەۋلانا بىنايى ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بۇ سۆزىدىن ۋەھىمىگە چۈشۈپ قېچىپ ئىراق زېمىنىغا باردى. ئۇ يەردە سۇلتان يەئقۇبنىڭ پەرۋىش قىلىشىغا ئېرىشتى، نەچچە مۇددەتلەردىن كېيىن يەنە ھىراتقا قايتىپ كەلدى. ئەمىر ئەلىشىر ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ، ناھايىتى مۇلايىملىق ۋە مۇھەببەت بىلەن كۆرۈشتى. ئۇنىڭغا ئىنئام ۋە ئېھتىرامىلارنى بەخش ئەتتى، ئۆتكەنكى رەنجىشلەر ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتتى. مەۋلانا بىنايىمۇ ئۆزىنىڭ قىلغان چاقچاقلىرى ئۈچۈن كەچۈرۈم سورىدى، ئۇلار ئىنتايىن يېقىن دوستلۇق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈرۈشتى. ئەمىر ئەلىشىر مەۋلانا بىنايىدىن ئەھۋال سوراپ بولغاندىن كېيىن سۆز ئارىسىدا: «ئىراق زېمىنى قانداق ۋىلايەت ئىكەن؟ ئۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت ۋە مىجەزلىرى ھەققىدە قانداق تەسىراتىڭىز بار؟ دەپ سورىدى. مەۋلانا بىنايى: «ياخشى ۋىلايەت ئىكەن، خەلقىنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرى، ئادەت ۋە مىجەزلىرىمۇ ماختاشقا لايىق ۋە يېقىملىق ئىكەن. خۇسۇسەن ئۇلارنىڭ تولىمۇ ئوبدان بىر خىسلىتى بار ئىكەن» دەپ جاۋاب بەردى. ئەمىر ئەلىشىر ئۇنىڭدىن «قانداق خىسلىتى بار ئىكەن؟» دەپ سورىدى. مەۋلانا بىنايى «ئىراق خەلقى تۈركىي شېئىرغا پەقەت ئېتىبار قىلمايدىكەن، ئۇ ئەلدە تۈركىي تىلدا شېئىر ئېيتىدىغان كىشى ئەسلا يوق. ئۇلار-

نىڭ بۇ ئادەتنىنى تولىمۇ ياخشى كۆردۇم» دەپ جاۋاب بەردى. ئە-
مىر ئەلىشىر «تېخى ھوشۇڭغا كەلمەپسەن، ئەمدى مۇنداق دەخلى
- تەرۇز قىلىشلىرىڭنى تاشلاپ توغرىلىق بىلەن ئېيتقىن. مېنىڭ
دېۋانىمدىكى شېئىرلىرىمدىن ئىراق خەلقى قايسىسىغا ئاپىرىن
ئېيتىدۇ؟ قايسى نەزمەمنى ياقتۇرىدۇ؟» دەپ سورىدى. مەۋلانا بىنا-
يى: «سىزنىڭ شېئىرلىرىڭىز ئىچىدىن بۇ مەتلىئىڭىزنى ياقتۇرە-
دىكەن» دەپ جاۋاب بەردى.

كۆكرەكىمدۇر سۇبھىنىڭ پىراھەنىدىن چاكراق،
كىرپىكىم شەبنەم تۆكۈلگەن سەبزەدىن نەمرەكراق.

ئەمما، بۇنى مەۋلانا ساھىبى ئېيتقان بولۇپ، ئەمىر ئالشىر
ساھىبىغا ئىلتىماس قىلىپ، بۇ مەتلەئىنى داۋاملاشتۇرۇپ غەزەل
قىلغان ۋە ئۆز دېۋانىغا كىرگۈزگەنىدى. ئەمىر ئەلىشىر مەۋلانا
بىنايىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ چېھرىنى ئۆزگەرتىپ: «سەن ئاجايىپ
جېدەلخور ئادەمسەن، بۇ مەتلە مېنىڭ ئەمەس، مەۋلانا ساھىبىنىڭ
ئەمەسمۇ؟ سەن مەن بىلەن قەستەن قارشىلىشىش ئۈچۈن مۇ-
شۇنداق دەۋاتىسەن» دېدى. مەۋلانا بىنايى: «مېنىڭ سىزگە چېقە-
لىشقا ھەددىم بارمۇ؟ بۇ مەتلەئىنىڭ سىزنىڭ ئەمەس ئىكەنلىكىنى
بىلمەپتىمەن، ئىراق خەلقى ناھايىتى ياقتۇرۇپ ياخشى كۆرىدىغان
بۇنىڭدىن باشقا مەتلەئلىرىڭىزمۇ بار» دېدى. مىر ئەلىشىر: «ئۇ
قايسى مەتلە؟» دەپ سورىدى. مەۋلانا بىنايى ئېيتتىكى:

باشىمىزدىن سايەئى سەرۋى قەدىڭ كەم بولماسۇن،
زاتى پاكىڭ بولماسا ئالەمدە ئادەم بولماسۇن.

لېكىن، بۇ مەتلەئمۇ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەمەس ئىدى. ئۇنى مەۋلانا لۇتفى ئېيتقان بولۇپ، ئەمىر ئەلىشىر ئۇنى غەزەل قىلىپ دىۋانىغا قوشقانىدى. شۇڭا، ئەمىر ئەلىشىر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز غەزەپلەندى: «بۇ بېيىت مەۋلانا لۇتفىنىڭ ئەمەسمۇ؟ سەن بىلىپ تۇرۇپ قەستەن مەن بىلەن قارشىلىشىۋاتىسەن. ئا-دەمگە چېقىلىشنى زادىلا تاشلىمايسەن!» دەپ غەزەپ بىلەن كايىپ ئولتۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇردى.

غەزەل تىلى بىلەن

ئەلىشىر نەۋايى بىلەن بىنايى ئەسلىدە دوستلاردىن بولۇپ، پىتىنخور ـ ھەسەتچىلەر تۈپەيلى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا سوغۇق-چىلىق چۈشۈپتۇ. نېمە سەۋەبتىنكىن، كېيىن بىنايى باشقا پادىشاھ خىزمىتىگە ئۆتۈپ، ئۆزگە يۇرتقا كۆچۈپ كېتىپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى بولسا بالىلىقىدىن بىرگە چوڭ بولغان ھۇسەيىن بايقارانىڭ يېنىدا قاپتۇ. ئارىدىن كۆپ يىللار ئۆتۈپتۇ. شائىرنىڭ گاھ «نەۋايى» گاھ «فانىي» تەخەللۇسلىرى بىلەن يازغان غەزەللىرى بىنايىغا يېتىپ بېرىپتۇ. بىنايىنىڭ ئۆزىگە بىر ئاز «بىنا» قويۇپ يازغان غەزەللىرىنىمۇ نەۋايى كۆرۈپتۇ. ئىككى شائىر بىر ـ بىرىنى سېغىنىشقانمۇ ياكى ھەزىللەشمەكچى بولغانمۇ بىر ـ بىرىگە شېئىرىي مەكتۇپ يوللىشىپتۇ. بىنايى ئۇزۇن بىر غەزەل يېزىپ، تۆۋەللەنمىسىنى:

بىنايىدەك غەزەل ئۆۋەتتى مەشھۇر بىنايى،
ئوقۇپ جاۋاب يازسۇن دەپ نەۋايىمۇ يا فانىي.

دەپ ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ، ئەلىشىر نەۋايى غەزەلنى ئوقۇپ، ئۇنىڭ نېمە دېمەكچىلىكىنى دەرھال چۈشىنىپتۇ ـ دە، يۇقىرى ماھارەت بىلەن بىر غەزەل پۈتۈپ، ئاخىرقى بەيتىنى (مەقتەئىسىنى) مۇنداق تۈگەللەپتۇ:

بىنايى غەزىلىگە جاۋاب پۈتۈپ نەۋايى دېدى:
ئۆزۈڭگە قويما بىنا، بۇ دۇنيا ـ بىر فانىي!

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىككى شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە غەزەل تىلى ئارقىلىق ئالاقىلىشىپ تۇرغانىكەن.

نەۋايى بىلەن بىنايى

ھىراتتا ئەلىشىر نەۋايى بىلەن بىللە مەۋلانە بىنايى دېگەن خېـ
لى مەشھۇر بىر شائىر ياشايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرى بىنايى ئـە
لىشىر نەۋايىنىڭ بېغىغا كېلىپتۇ. قارىسا شائىر بىر گۈرۈھ سۆز
ئۇستىلىرى ۋە سەنئەتكارلار بىلەن پەيزى قىلىپ ئولتۇرغان ئـە
كەن. شۇ پەيت بىنايىنىڭ سەل غەيرىلىكى تۇتۇپتۇ ـ دە، قـاۋاپ
كېلىۋاتقان ئىتقا قاراپ ۋارقىراپ:

ـ ھە، جانابلىرىنىڭ ئىتلىرىنىڭمۇ نەۋ[1] قىلىدىغانلىقىدىـ
بىخەۋەر ئىكەنمىز ـ دە، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نەۋايىنى «چېقىۋالـ
ماقچى» بوپتۇ. بىنايىنىڭ نېمە دېمەكچىلىكىنى دەرھال چۈشەنگەن
ئەلىشىر نەۋايى شۇنداق جاۋاب بېرىپتۇ:

ـ ھە، ئانچە ـ مۇنچە بېقىپ پەرۋىش قىلغانىدۇق، كۆرۈپ تۇـ
رۇپلىكى بىنايىدەك بولۇپ قالغىنىنى!

تازا كەلگەن چاقچاقتىن شائىرنىڭ سۆھبەتداشلىرى كۈلۈشۈپـ
تۇ.

---

① نەۋ ـ ئاھاڭ چىقىرىش.

بىنايىدەك بولۇپ قالدۇ

نەۋايى بىلەن بىنايى كوچىدا پاراڭلىشىپ كېتىۋېتىپ بىر قاد-
جۇقنىڭ ئالتە كۈچۈكىنى ئەمگۈزۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. قارىسا
كۈچۈكلەر ئانىسىنى بىر - بىرىدىن قىزغىنىشقان ھالدا ئېمىۋاتـ-
قۇدەك. شۇ كۈنلەردە ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئابرۇيىنىڭ ئۆسۈپ كې-
تىۋاتقانلىقىغا چىدىيالمايۋاتقان بىنايى ئىتقا قاراپ:

— مەۋلانە، قاراڭچۇ بۇلارغا، نېمىمۇ قىلارئىدى بۇ پانىي دۇن-
يادا شۇنچە كۆپ تۈغۈپ، ئۇلارنى قاتارغا قوشقىچە ئادايى تامام بو-
لىدۇ ئانىسىنىڭ، - دەپتۇ سۆھبەتدىشىنى مات قىلماقچى بولۇپ.
بۇنى ئاڭلاپ گەپنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى بىلگەن ئەلىشىر
نەۋايى سۆزنى لۆندە قىلىپ تۇرۇپ:

— بۇنىڭغا ئېچىنمىسلا جانابلىرى، ئەنە شۇنداق ياخشى پەر-
ۋىشلىگەندىلا كۈچۈكلەر بىنايىدەك ئىت بولىدۇ، - دەپ جاۋاب
بېرىپتۇ.

بىنايىنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ نېمە دېيىشنى بىلمەي قاپتۇ.

گەپ ناۋاسىدا

نەۋايى بىلەن بىنايى بىر كۈنى كوچىدا كېتىۋېتىپ، يول بويى دىكى باغدا ئېيتىلىۋاتقان غەزەلنى ئاڭلاپتۇ. بىنايى بۇ غەزەلنىڭ ئۆزىنىڭكى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولۇپ نەۋايىغا:

ــ باغقا كىرەيلى، سەرخىل بىر غەزەل ئوقۇلۇۋاتىدۇ، ــ دەپ-تۇ.

نەۋايى: «كىرسەك كىردۇق. بىر نەپەس پەيزى قىلايلى بولمىسا»، دەپ رازىلىق بىلدۈرۈپتۇ. ئۇلار سورۇنغا كىرگەندە غەزەل ئوقۇلۇپ بولغانىكەن. بىنايى ماختىنىپ:

ــ ھەي، ياشاپ كېتىڭ ئىنىم، ــ شېئىرنىمۇ بىنايىدەك پۈتۈپسىز، ئوقۇشىڭىزمۇ بىنايىنىڭ ئۆزىدەك، رەھمەت، ئاپىرىن سىزگە، ــ دەپتۇ.

بۇ سۆزنى ئىشتىكەن ئەلىشىر نەۋايى، ــ ئەمما لېكىن، ــ دەپتۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ دوستۇمىز يەنە ئازراق ئىجدىھات قىلغان بولسا غەزەلنىڭ ناۋاسى ھەق دادىغا يەتكەن بولاتتى. نەۋايىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بىنايىنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

بۇلبۇلنىڭ ناۋاسى

ئەلىشىر نەۋايى بىلەن بىنايى دېگەن شائىر بىر كۈنى ئېگىز بىنانىڭ يېنىدىكى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، يېقىنلا يەردىن كېلىۋاتقان بۇلبۇلنىڭ يېقىملىق ناۋاسىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. شۇندا بىنايى ناۋايىغا ئېيتىپتۇ:

ــ ھەزرىتى ئالىيلىرى، قاراڭ، يولۇچىلار ھەر قېتىم بۇ بىنا-نىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە ئۇنىڭ مۇستەھكەم ۋە ئېگىزلىكىگە قاراپ زوقلىنىدۇ. پىكرىمچە، ئەشۇ بۇلبۇلمۇ ناۋا قىلىپ ئۇشبۇ بىنانىڭ كۆركى ئۈچۈن تەھسىن ئوقۇۋاتقان بولسا كېرەك؟

بىنايىنىڭ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن نەۋايى:

ــ گېپىڭىزغۇ توغرا ئالىيلىرى، لېكىن شۇنى ئۇنۇتماڭكى، بۇ بىنا قانچىلىك ھەيۋەتلىك بولمىسۇن، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن غۇلاپ تۈپراققا ئايلىنىدۇ. ئەمما بۇلبۇلنىڭ يېقىملىق ناۋاسى كىشىلەرنىڭ قۇلاق تۈۋىدىن مەڭگۈ كەتمەيدۇ. شۇڭا ھەقىقىي دىتلىق ۋە ئاتەش يۈرەك كىشى ئۈچۈن بىنانىڭ ھەشەمەتلىكىدىن بۇلبۇلنىڭ ناۋاسى سېھرىلىكتۇر، بۇ ھېكمەتنى ئادەتتىكى كىشىلەر پەھىم قىلالمايدۇ، ــ دەپتۇ جاۋابەن.

ئەلىشىر نەۋايىدىن بۇ قېتىممۇ گەپتە دەككە يېگەن بىنايى ئۇلار ئايرىلغۇچە لام ــ جىم دېمەپتۇ.

ھەزىلكەشلىك

بىر كۈنى ئەلىشىر بىنايىنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرغان ئىدى. ئۇ- شىكى ئالدىدا ئۇنىڭ يىراقتىن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئەلى- شىر گويا تونۇمىغاندەك، ئۇنىڭغا قاتتىق تىكىلدى. بىنايى يېقىن كەلگەندىن كېيىن ئەلىشىر دېدى:

ــ ھە، بىنايىمۇسەن؟ يىراقتىن ماڭا ئېشەك كېلىۋاتقانىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

بۇنى ئاڭلىغان بىنايىمۇ:

ــ تەقسىر، ماڭىمۇ ئۇزاقتىن بۇ ئۆي خۇددى ئادەم ئولتۇرماي- دىغاندىكىدەك كۆرۈندى، ــ دەپ جاۋاب بەردى بوش كەلمەي.

«شائىرلىق نېمىتى، شۇئاق سېتىپ ئانىڭىزنى خۇش قىلىڭ...»

بىر يېزىدا رەھمانقۇل ئىسىملىك يىگىت بولۇپ، كىچىكلىكىدە ئاتىسى ئۆلۈپ كەتكەنىكەن، ياشانغان ئانىسى بىلەن ياشايدىكەن. رەھمانقۇل ئېتىز ـ قىرلاردىن شۇئاق تېرىپ ساتسا، ئانىسى روزغاردىكى بىردىنبىر مۇلكى بولغان سىيىرغا قاراش بىلەن تەستە كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

نېمە بولدىكىن، كۈنلەرنىڭ بىرى رەھمانقۇل شائىرلىقنى ھەۋەس قىلىپ قاپتۇ. يازغانلىرىنى «شائىرمەن» دېگەنلەرگە ئوقۇپ بېرىپتۇ. شۇندا كاتتىلاردىن بىرى:

ــ ئەي، رەھمانقۇل، ئۇستا شائىر بولىدىغان ئوخشايسەن، ئەمما بۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇستاز كېرەك. تاپقان ـ تەرگىنىڭنى ئال ـ دە، ھىرات شەھىرىگە بار. ئۇ يەردە ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىي دېگەن شائىرلار پىرىنى بار دەپ ئاڭلىدىم. شۇنىڭغا شاگىرت كىرەرسەن، ــ دەپتۇ.

بۇ مەسلىھەت رەھمانقۇلغا يېقىپتۇ. «ئەمما ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن پۇلنى قانداق غەملەش كېرەك» ــ دەپ ئويلاپتۇ. رەھمانقۇل ئاخىر ئانىسىغا سېغىن كالىنى سېتىش توغرۇلۇق ئېيتىپتۇ.

ــ مالدىن ئايرىلدىڭ، جاندىن ئايرىلدىڭ، دەيدۇ ماشايخلار، بولمايدۇ، بالام، ـ دەپتۇ ئانىسى.

ــ ئۇستا شائىر بولۇپ كەلگىنىمدىن كېيىن بۇنداق سىيىرىدىن سىزگە بىر ئەمەس بىر قانچىنى ئېلىپ بېرىمەن، ئانا، ـ دەپتۇ رەھمانقۇل جاۋابەن. بىچارە ئانا ئوغلىنىڭ ئارزۇسى ئۈچۈن

ئاخىر بېساتىنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. رەھمانقۇل بولسا «قايدىسەن ھىرات» دەپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. تاغ ـ داۋان ۋە نەچـچە يېزا ـ شەھەرلەردىن ئۆتۈپ ھىرات شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ. كىشىلەردىن «شائىرلارنىڭ شائىرى» دەپ ئاتالغان كىشىنىڭ ھەقىقەتەن مۇشۇ شەھەردە ياشايدىغانلىقىنى بىلىپ خۇشال بوپتۇ. ئەمما بۇ پەيتتە ئەلىشىر نەۋايى بىلەن ھۈسەيىن بايقارا شىكارغا چىقىپ كەتكەن ئىكەن.

رەھمانقۇلنىڭ كۈنلىرى شائىرنى كۈتۈپ شەھەرنى تاماشا قىلىش بىلەن ئۆتۈپتۇ. پۈلى تۈگەپ ناۋايغا ئوتياقار، ئاشخانىغا ئاشچى بولۇپ كىرىپتۇ، ئەمما ھېچ ئىشنى قاملاشتۇرالماي، ئاخىرى تىلەمچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ.

بىر كۈنى رەھمانقۇل چوڭ كوچىنىڭ بۇلۇڭىدا تىلەمچىلىك قىلىپ ئولتۇرسا، قارشى تەرەپتىن بىر توپ كىشى كېلىپتۇ. قارىسا ئۇلارنىڭ ياشتا چوڭراقىغا ھەممە كىشى ئالدى ـ ئارقىسىدىن سالام قىلار، ئۇ كىشىمۇ سالامىلىرىنى ئىلىك ئالار، ھەتتا توختاپ بەزىلەردىن ھال ـ ئەھۋال سورارئىكەن. رەھمانقۇل «بۇ قايسى زات بولغىيتتى» دەپ ئاۋامنىڭ يېنىغا كېتىۋېتىپ بىر كىشىنىڭ «ھەزرىتىم» دەپ چاقىرغىنىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. «ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋايى مۇشۇ كىشى بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. شائىرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىمۇ بارغانچە ئازلاپ، شەھەرنىڭ چېتىدىكى بىر باغقا كىرىپ كېتىپتۇ. باغدا گۈللەر ئېچىلىپ، تۈتى ـ بۇلبۇللار سايراپ تۇرغىدەك، سۇ بويىدىكى چىمەنلەردە كىتاب ئوقۇۋاتقان موللاچاقلار شائىرنى كۆرۈپ كۆنەكلىرىگە توپلانغان ھەسەل ھەرىلىرىدەك ئورىۋېلىشىپتۇ. بىر كەمدە ئەلىشىر نەۋايى گېپىنى ئېيتالمايۋاتقاندەك قىلغان بۇ يوچۇن يىگىتكە قارىغان ئىكەن، رەھمانقۇل يۈگۈرۈپ كېلىپ:

ـــ شائىرلارنىڭ پىرى ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋايى سىلى بولاملا، ـــ دەپ سوراپتۇ.

ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالغان شائىر:
ــ ھە، ئەلىشىر نەۋايى مەن، ئەمما شائىرلارنىڭ پىرى ئەمەس-مەن، ــ سۆزىنى داۋام قىلىپتۇ نەۋايى، ــ خوش يېگىت؟ ئۇنداقتا مەندە بىرەر ئىشىڭىز بارمىدى، تارتىنماي ئېيتىۋېرىڭ.
ــ كۆڭلۈمدىكىنى تاپتىڭىز، ھەزرىتىم، ــ دەپتۇ رەھمانقۇل، ئەڭ مۇھىم بىر ئۆتۈنۈشۈم سىزگە شائىرلىققا شاگىرت كىرگەن بولسام، دەيمەن.
رەھمانقۇلنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ تالىبلار قاقاقلاپ كۈلۈشۈپتۇ. نەۋايى ئۇلارغا مەنىلىك قارىغان ئىكەن تارقاپتۇ. شائىر يىگىتنى ئۆيىگە باشلاپ يۇيۇندۇرۇپ قورسىقىنى تويغۇزغاندىن كېيىن، رەھمانقۇل ئوتۇنچىلىق ھاياتى ۋە يالغۇز ئانىسى ھەققىدە ھېكايە قىلىپتۇ.
ئەلىشىر نەۋايى رەھمانقۇلنىڭ گېپىنى ئەستايىدىل تىڭشىغاندىن كېيىن قەلەم ــ قەغەز كەلتۈرۈپ:
ــ ئۇنداقتا، بىر نەزم تەرتىپ قىلىڭچۇ؟ ــ دەپتۇ.
رەھمانقۇل ئويلاپتۇ ــ ئويلاپتۇ، مېڭىسىگە شېئىر كەلمەپتۇ.
ــ ئىلھام يوق، يازالمايۋاتىمەن، ــ دەپتۇ ئاخىرى.
ــ بولمىسا، ــ دەپتۇ شائىر، ــ شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن بىر ــ ئىككىنى ئېيتىڭچۇ؟
رەھمانقۇلنىڭ ئېسىگە بىرەر مىسرا شېئىر كەلمەپتۇ. ئويلىغانسېرى تەر بېسىپتۇ. چۈنكى ئۇ ئۆمرىدە شېئىر ئوقۇغان ئەمەس ــ تە!
ــ ھەزرەت، ــ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايىغا مۇراجىەت قىلىپ، ــ ھەممىسىنى ئۇنتۇپ كەتكەنمەن، ياخشىسى ئۆزىڭىز ئوقۇپ بەرگەن بولسىڭىز.
رەھمانقۇلنىڭ سۆزىدىن شائىر كۈلۈمسىرەپتۇ ۋە:
ــ ناخشا ئېيتىشنى بىلەمسىز، ــ دەپ سوراپتۇ.
ــ ناخشا ئېيتسام ئېيتاي، ــ دېگىنىچە رەھمانقۇل نەۋايىنىڭ

تەمبۇرىنى ئېلىپ سازلاپتۇ. ئۇ قۇلىقىنى تولغاپ تىرىكشىتىپتۇ. بۇ قۇلۇقىنى تولغاپ جىرىكشىتىپتۇ، ئەمما ھېچ نېمىگە چالالماپ-تۇ. شائىر تەمبۇرىنى سازلاپ بەرسەمۇ بىر يېقىشلىق ئاھاڭ چى-قىرالماپتۇ. رەھمانقۇلنى ئەستايىدىل كۆزەتكەن شائىر سەۋرچان-لىق بىلەن چۈشەندۈرۈپتۇ.

ــ شائىر بولۇش ئۈچۈن كىمىدە ئۇچ نەرسىدىن تولۇق خە-ۋەردار بولماق زۆرۈر:

بىرىنچىسى، كۆپ شېئىر ئوقۇماق لازىم. بۇ جەمىكى ياخشى شائىرلارنىڭ شېئىر ــ ئەشھالىرىنى يادقا ئېلىش دېمەكتۇر.

ــ ئۇنداقتا، ــ دەپ سوراپتۇ رەھمانقۇل، ــ سىلى ھەممە مەش-ھۇر شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى يادلىيالامىلا، ھەزرىتىم؟

ــ بارلىق ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنى تولۇق بىلمە-سەمۇ، ھەرھالدا خاتىرەمدە كۆپ شېئىرلارنى ساقلىغانمەن، ــ جاۋاب بېرىپتۇ شائىر ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ:

ــ شائىرلىقنىڭ ئىككىنچى شەرتى ــ قان ــ تەر تۆكۈپ مېھ-نەت قىلماقتۇر. كىشى ئانا باغرىدىن شائىر بولۇپ تۇغۇلمايدۇ. مېھنەت بىلەن مەشىق ئۇنىڭدىكى ئەسلىي ھالنى ئۇلۇغايتىدۇ. كۈنلەر ۋە تۈنلەر سىرى ئەمگەك ھەۋەسنى تاۋلايدۇ.

ــ سىزمۇ، ــ دەپتۇ ئۇ ئەلىشىر نەۋائىغا قاراپ ــ كىچە ــ كۈندۈز دېمەي يازامسىز؟ ــ سوراپتۇ رەھمانقۇل ساددىلىق بىلەن.

ــ شۇنداق، ــ قىسقا جاۋاب بېرىپتۇ ھەزرەت ۋە گېپىنى داۋام قىپتۇ:

ــ شائىرلىقنىڭ ئۇچىنچى شەرتى شۇكى، رەسىم سىزىش، ناخشا ئېيتىش ۋە ساز چېلىشنى بىلمەك لازىم. بولمىسا شېئىرنى ئاھاڭغا سالماق بەسى مۇشكۈلدۇر. ــ ئەلىشىر نەۋائىي سۆزلەۋېتىپ خىيالغا چۆمۈپتۇ ــ يۇ، ئاستا ئېسىگە كېلىپ ئېيتىپتۇ:

ــ ھېلى «قىردىن شۇڭاق تېرىپ بازاردا ساتاتتىم» دەپ توغرا ئېيتقانسىز. شۇ كەسپىڭىز بىلەن ھاجەتمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى

قاندۇرۇڭ. بولار ـ بولماس شېئىر پۈتۈپ، ئۆزلىرىنى شائىر ساناپ يۈرگەنلەر تەمەچلەر يىغىپ غېرىبلارنىڭ كۈلبىسىنى ئىسسىتقان بولسا، نەقەدەر ياخشى بولاتتى ـ ھە! شۇنداق يىگىت، بىمەززە نەزم تۇزۇپ، كىشىلەرنى ئالدىغاندىن كۆرە، سىيىر سېغىپ مېھنەتلىك كۈن ئۆتكۈزۈش مىڭ مەرتە ئەلادۇر. مانا بۇ پۇلنى ئېلىڭ ـ دە، يۈرتىڭىزغا قايتىڭ. شائىرلىق نېمىتى، دالالاردىن شۇڭاق تېرىپ ئانىڭىزنى خۇش قىلىڭ. ئۆزىڭىزنى سەممىي ۋە پايدىلىق ئادەمگە ئايلاندۇرىدىغان مېھنەتتىن ئەسلا يۈز ئۆرۈمەڭ!

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئاتىلارچە ۋە دانىشمەنلەرچە نەسىھەتىدىن تەسىرلەنگەن رەھمانقۇل شائىرلىق تەماسىدىن ۋاز كېچىپتۇ ـ دە، تۇغۇلغان يېرىگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەل ئۇچۇن پادىشاھقا ئون قېتىم ئىلتىماس سۇنۇش*

سۇلتان ساھىبقراننىڭ مۇبارەك خاتىرىسىگە خارەزم ۋىلايىتى. نى ئاباد قىلىش خىيالى كېلىپ، خۇراساندىن ئۇچ مىڭ تۇتۇننى خارەزمگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈش ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. ئاھالە ئۇ يەرگە بېرىپ ۋە جايلىشىپ، بىناكارلىق ھەم دېھقانچىلىق بى. لەن شۇغۇللىنىشى كېرەك ئىدى.

ئەمىر (نەۋايى)... خەلقنىڭ ھالىغا رەھمى كېلىپ، شاھقا ئەرز قىلدىكى، گەرچە بۇنىڭدا ئالىي ھەزرەتنىڭ غەرىزى مەملىكەتنى ئاباد قىلىش ۋە بىر بۆلەك خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش بولسا. مۇ، بىراق ئۆگەنگەن ۋەتەندىن جۇدا بولۇش سەۋەبىدىن خەلق زور كۈلپەتلەرگە دۇچار بولۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا پادىشاھ مەرھە. مىتىدىن ئاۋامنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش ئۈمىد قىلىناتتى...

ساھىبقران بۇ سۆزنى بىرىنچى قېتىم رازىلىق قۇلىقى بىلەن تىڭشىمىدى. شەپقەتلىك ئەمىر بۇ ھەقتە كۆپ قېتىم تەكلىپ بەرسىمۇ بىرەر نەتىجە چىقمىدى. كېيىن تېخىمۇ جۇرئەت قىلىپ پادىشاھقا يەنە شۇنداق ئەرز بەردى: «ماڭا بەرگەن پەرمانىڭىزغا ئا. ساسەن، ھەربىر ئىش ئورۇنسىز بولسا، سىزگە توققۇز قېتىم قايتا ـ قايتا ئىلتىماس قىلىشقا ھەقلىقمەن. خەلقنى خارەزمگە كۆچۈرۈش مەسلىسى توغرىسىدا توققۇز قېتىم ئەرز قىلدىم، نە. تىجە بەرمىدى. بەلكى بۇ ئەھۋالنى يوقىتىش جەھەتتىن ئونىنچى قېتىم سىزگە باش ئاغرىقى بولدۇم ۋە ئۆز مۇددىئايىمغا مۇۋاپىق جاۋاب تاپالمىدىم. ئەمدىلىكتە يەنە بىر قېتىم ئۆز ئىلتىماسىمنى تەكرارلاش بىلەن قوبۇل قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن».

ئادالەتلىك پادىشاھ ئۆز جاۋابىدا: «مەن بىلىمەنكى، سىز بۇ توغرىدا، دۆلەت مەنپەئەتى ئۈچۈن قاتتىق تۇرۇۋالدىڭىز، بىراق سەلتەنەتىمىزنىڭ تۈنجى تاڭ يورۇشىدىن بۇرۇنلا ئۇ يۇرتنى گۈل-لەندۈرمەكنى نىيەت قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ قارارىدىن پۈتۈنلەي يېنىۋېلىشقا ئامالىم يوق. ئەمدى سىز ماقۇل كۆرسىڭىز، ئۈچ مىڭ ئۆيلۈكتىن تۆت دەنگى (ئۈچدىن ئىككىسى) قېلىپ، ئىككى دەنگى (ئۈچدىن بىرى) نى كۆچۈرۈشكە ھۆكۈم قىلدىم»، دەپ پەر-مان چىقاردى.

ئەبۇ سەئىد بىلەن نەۋايى*

بىر كۈنى شائىر ھۈجرىسىدا ئىشلەپ ئولتۇرغاندا سارايدىن دورغا كېلىپ، ئۇنى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى.

— بولىدۇ، ھازىر جىنىدەك سەبىر قىلىڭ، — دېدى ئەلىشىر چىرايىنى سەل ئۆزگەرتىپ، قەغەزلىرىنى تېز يىغىشتۇرغان ھالدا. «نېمىگە پايلاقچىلىق قىلار ئىكەن؟ ئىشقىلىپ ياخشىلىق بولسۇن» دەپ ئويلىدى شائىر ئىچىدە، تەمكىنلىك بىلەن بېشىغا كۆك شايى سەللىسىنى ئوراپ، ھاۋا رەڭ تونىنى كىيىدى — دە، دورغىغا:

— قېنى، يۈرسىلە، — دېدى.

شائىرنىڭ يۈرىكى سىقىلىپ، بىرەر كىشىمەسلىكتىن دېرەك بېرىۋاتقاندەك ئەنسىز سوقۇشقا باشلىدى. چۈنكى ئەبۇ سەئىد-نىڭ ① ئەمرى بىلەن ھەر كۈنى ئونلىغان بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ كاللىسى كېسىلىپ ۋە ئادەملەر تىرىك پېتى داشقازاندىكى قايناۋاتقان سۇغا تاشلانماقتا ئىدى.

پادىشاھ «ھۈجرەئى خاس» دا زەر تۇشەك ئۈستىدە، يۇمىلاق ياستۇقتا جەينىكىنى تىرەپ، ۋەزىرى سۇلتان ھەسەننىڭ مەلۇمات تىنى تىڭشاۋاتاتتى.

— ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، سۇلتان مۇھەممەدنىڭ كەنجى ئوغلى، كاشغەردە قوشۇن توپلاۋاتقانمىش.

---

① ئەبۇ سەئىد — زالىملىقى بىلەن مەشھۇر بولغان ماۋارائۇننەھر ۋە خۇراسان پادىشاھلىرىدىن بىرى. ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادى بولغان بۇ سۇلتان 1451 — يىلى تەختكە چىقىپ 1468 — يىلى ئەزەربەيجان ۋالىيسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

پەشانە ۋە قاپاق قاچىلىرى تۇرۇلگەن ۋەزىر سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ تېخىمۇ يامىنى ھۆسەيىن بايقارا قوشۇننىڭ خۇراسان چېگرىسىدىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم. ــ دېمىسىمۇ نەۋايىنىڭ تاغىسى مىرسەئىد ھۆسەيىن بايقارانىڭ مۇھىم ئەسكەر بېشى سۈپىتىدە ئەبۇ سەئىدكە زور تەھدىق بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى.

ئەبۇ سەئىد غەزەپلىك ھالىتىدە بىر قاتار پەرمانلارنى چىقارغاندىن كېيىن ئېيتتى:

ــ ئۇنداقتا مىرسەئىدنىڭ جىيەننىڭ بۇ يەردىكى ھەرىكىتىگە قانىتىق دىققەت قىلىنسۇن!

ــ مىرزام، نەۋايى شائىر ۋە دەرۋىش سۈپەت يىگىت، ئۇنىڭ سىياسەت ۋە رىيازەت ئىشى بىلەن ئەسلا كارى يوق. مەن ئەلىشىر نىزارەت ئاستىدا ساقلاۋاتىمەن. ئۆزلىرىگە مەلۇم، شائىر مېنىڭ ئوغلۇم مىرزابەكنىڭ مۇلازىمى بولغاچقا، ئۇنىڭ ھەربىر باسقان قەدىمى بىزگە مەلۇم.

ــ ئۇنداق دەپ غەپلەتكە پاتمىغايلا. بارچىدىن خەۋىرىم بار مېنىڭ. تاغىسى كىم ئۇنىڭ، ئۆزى كىم بولماقچىدى، ھەممە نەرسە ئەسلىگە يانىدۇغۇ ئاخىر، ــ دەپ ۋايسىدى ئەبۇ سەئىد.

دەل شۇ پەيتتە، دورغا نەۋايىنى باشلاپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئاردىدىن ئازراق ۋاقىت ئۆتۈپ ئۇ شائىرنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتقۇزدى. نەۋايى ئىشىكتىن كىرىپلا تەزىم بىجا كەلتۈردى ۋە ئىجازەتتىن كېيىن پەگاھتا ئولتۇردى. بۇ شائىرنىڭ يىگىرمە ئۈچ، يىگىرمە تۆت ياشلاردىكى نەۋبەر چاغلىرى ئىدى. پادىشاھ ئۇنىڭدىن ئەھۋال سورىغاندا:

ــ دۆلەتلىرىنىڭ سايىسىدا، ئەلھەمدۇلىللاھ، ساق ــ سالامەتمىز ۋە زاتى ئالىلىرىغا ئۇزاق ئۆمۈر تىلەپ يۈرۈپمىز، ــ دېدى ۋە شۇ تاپتا شائىر ئۆزىنى يىرتقۇچ ھايۋانلار غارىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلدى. شۇڭا بىرەر سەۋەنلىك كۆرۈلسە، ئامان قالمايدىغانلىقىنى پەملەپ، پادىشاھنىڭ سوئاللىرىغا ئېھتىياتچانلىق

بىلەن جاۋاب بەردى.
— سىزنىڭ ياخشى غەزەللىرىڭىز كۆپ، لېكىن بەزىلىرى غەزىپىمنى كەلتۈردۇ، — دېدى ئەبۇ سەئىد ۋە ياستۇقى تېگىدىن بىر ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ تۆۋەندىكى مىسرالارنى ئوقۇدى:

مېنى ئىشقىدىن مەنئىي ئېتەر ساددە شەيخ،
دېمە ساددە شەيخ، ئىت كەبى لادە شەيخ!

— كېيىنكىلىرىنى ئوقۇمىسامۇ، ئۆزىڭىزگە مەلۇم، بۇ غەزەلنى سىزنىڭ پۈتكىنىڭىز راستمۇ؟
ئەبۇ سەئىدنىڭ قىسقى كۆزلىرىدە ۋە ھىجايغاندىكى گۆشلۈك يۈزىدە غەزەپ ئارىلاش مەسخىرە ئالامىتى كۆرۈلدى.
— بۇ مېنىڭ غەزىلىم، — دادىل جاۋاب بەردى شائىر.
ئەبۇ سەئىد ئېغىر خۇرسىندى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنى چاقنىدى.
— قانداق جۈرئەت قىلدىڭ، — دېدى سەنلەپ، — شەيخلەر، قەلەندەرلەر ۋە ئىشانلار ئاۋام خەلقنى دىن — دىيانەت يولىغا باشلىغۇچى رەھنامىلەردۇر. ئون نەپەر ئالىمنى بىر شەيخنىڭ ھارام تۆكىگە ئالمايمەن.
— غەزەلنىڭ شاھمغا تاپشۇرۇلغان نۇسخىسىدا خاتالىق بار، — دېدى نەۋايى بېشىنى كۆتۈرۈپ، — بىتىكچى «ئايتكىم» سۆزىنى «ئىت كەبى» قىلىپ خاتا يازغان. ئەسلىدە مۇنداق:

مېنى ئىشقىدىن مەنئىي ئېتەر ساددە شەيخ،
دېمە ساددە شەيخ، ئەيتكىم لادە شەيخ!

ئەبۇ سەئىد بۇ قېتىممۇ ئەلىشىر مېنى مات قىلدى، دېگەندەك ۋەزىرى سۇلتان ھەسەنگە قاراپ قويدى. شۇ ۋاقىتقىچە شائىرنىڭ

هایاتی ئۇچۇن قورقۇپ غەم چېكىۋاتقان ۋەزىرنىڭ كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى ۋە پادىشاھ ئۇچۇن جاۋاب ئورنىغا باش لىڭشىتتى.

ــ گەپ بىر سۆز ئۇستىدە ئەمەس، ــ دېدى ئەبۇ سەئىد شاھلىق كىبرىدىن چۈشمەي، ــ مۇھىمى غەزەل غەزەلنىڭ ۋە يامان نىيەت بىلەن يېزىلغان. ئادالەت، خەلقپەرۋەرلىك ھەققىدە ۋە شەيخلەر توغرىسىدا غەزەل يېزىپ نېمە قىلىسىز؛ سىياسەت ۋە رىيازەتكە ئارىلىشىشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟ سەنەملەرنىڭ قاش ــ كۆزى ھەققىدە شېئىر پۈتۈڭ، ھېچ كىم ھېچ نەرسە دېمەيدۇ.

نەۋايى ئىندىمەستىن ھۆرمەت بىلەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالدى. ئەبۇ سەئىد شائىرنىڭ مۇرۇۋۋەت ۋە كەمتەرلىك ئەكس ئەتكەن يۈزىگە تىكىلىپ، ئۇنىڭ ئىلىم ــ مەرىپەت شەيداسى ئىكەنلىكىنى، قېلىچ كۆتۈرۈپ شۆھرەت ۋە بايلىققا ئېرىشمەكچى بولغان تاغلىرىغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقىدى. ئاندىن «شەيخلەرگە قارشى شېئىرلارنى يازسىمۇ مەيلى، ئەمما سىياسەتكە ئارىلاشمىسۇن. شۇنداقتىمۇ كۆز ــ قۇلاق بولۇپ تۇرماق لازىم»، دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزدى.

تاك پەرۋانىلىرى

ئەبۇ سەئىد بىر ۋاقىتلار بەدەخشاننى ① بېسىۋالغاندا، ئۇنىڭ پادىشاھى سۇلتان مۇھەممەدنى ۋە پادىشاھنىڭ تۇنجى ئوغلىنى ئەسىر قىلىپ، ھىراتقا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. سۇلتان مۇھەممەدنىڭ كەنجى ئوغلى كاشغەرگە قېچىپ قۇتۇلدى.

كۆپ يىللاردىن بېرى پادىشاھ بىلەن شاھزادە ھىراتدا نازارەت ئاستىدا، ئاددىي كىشىلەر ئارىسىدا ياشايتتى. ئەسىر شاھ «لەئىلى» تەخەللۇسى بىلەن تاجىك تىلىدا ياخشى غەزەللەرنى يازاتتى. ئەسلى بەدەخشيانلىق ھىراتدا ياشايدىغان شائىر ئابدۇسەمەت ئۇنىڭ يېقىن دوستى، ئۇ «بەدەخشىي» دەپ ئاتىلاتتى.

بىر كۈنى بەدەخشىنىڭ ئۆيىگە سۇلتان مۇھەممەد مېھمان بولۇپ كەلدى. سابىق پادىشاھنىڭ رەڭگى سۇنۇق ۋە قوللىرى تىترەپ تۇراتتى. شائىر بەدەخشىي ئەسىر پادىشاھ بىلەن سالاملىشىپ، ئۇنى تۆرگە باشلىدى ـ دە، ئەھۋال سورىدى.

ـ دۈشمەنلىرىمىزدىن ئۆچ ئالىدىغان پەيت يېقىنلاشماقتا، ـ دېدى ساقلى كۆكرىكىگە چۈشكەن قامەتلىك لەئىلى، ـ يا ئۆلمەمىز يا ئازاد بولىمىز.

ـ نېمە دەۋاتىسىز، تەقسىز؟ ئوچۇقراق سۆزلەڭ!

شۇندا لەئىلى كاشغەردىكى كەنجى ئوغلىنىڭ بەدەخشانغا ئۆتۈپ، ئەبۇ سەئىدگە قارشى جەڭگە ھازىرلىنىۋاتقانلىقىنى ۋە ھۆسەيىن بايقارانىڭ مەرۋ تەرەپتىن باستۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بەردى.

---

① ئافغانىستاننىڭ ھازىرقى فەيزىئاباد شەھىرى. بۇ دەۋرده نىسبىي مۇستەقىللىقى بىلەن ھىراتقا قارىغان. بۇ جاي تارىختا بەدەخشان قىزىل ياقۇتى بىلەن مەشھۇر.

ئىككى دوست ئېھتىيات بىلەن بولغان ۋەقەلەرنىڭ ئاقىۋىتى ۋە پىلانلىرى ھەققىدە ئۇزاق مەسلىھەتلەشتى. شۇ ئاردا ئىشىك ئېچىلىپ، ئەلىشىر كىرىپ كەلدى.

— نەۋايى كەلگەندۇر، چاقىرغان ئىدىم، — دېدى ساھىبخان سەل بىسەرەمجان بولغان مېھمانغا.

نەۋايى كېلىشى بىلەن مەجلىسكە جان كىردى. ئۆيگە چىراغ ياقتۇرۇلۇپ، دوستلارنىڭ يۈزى تەبەسسۇم بىلەن يورىدى. شائىر ئۆي ئىگىسى ۋە لەئىلى بىلەن كونا تونۇشلاردەك ئەھۋال سورىشىپ، داستىخانغا ئولتۇردى.

— مەجلىسىڭىزنى ھازىر ۋە لېكىن ئوتتۇرىدا مەجلىس كەيپىياتى زاھىر ئەمەس، — دېدى نەۋايى.

— دوستلار ئەمدى ئۆز ئورنىمىزنى ئىشغال قىلىدىغان ۋاقىت كەلدى، — دەپ بەدەخشىي شىرە ئاستىدىن بىر شىشە شەربەت چىقاردى، — سىزنى كۈتۈپ تۇرغان ئىدۇق.

نەۋايى تولدۇرۇلغان پىيالىنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ، لەئىلىگە:

— لەئىلى بەدەخشانىنىڭ تاجىئىزدىن ئورۇن ئېلىشى ئۇچۇن! — دەپ پىيالىنى كۆتۈردى. كېيىن پۈتۈكچىلەر خاتا كۆچۈرگەن، شەيخلەر توغرىسىدىكى شېئىرنى ئوقۇپ، ئەبۇ سەئىد بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە سۆزلىدى.

— دېمەك كاتىپلارنىڭمۇ شەيخلەرنى كۆرەرگە كۆزى يوق ئىكەن — دە، — دېدى بەدەخشىي كۈلۈپ، — ئەمما شەيخلەرگە ئاداۋىتى سىزنىڭكىدىن كۈچلۈك ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئەيتكىم» سۆزىنى «ئىت كەبى» دەپ پۈتۈپتۇ. ئەجەب ھالكى، ئەبۇ سەئىدكە بۇ سۆز ياقماپتۇ.

— لەقمى ئىت بولغانلىقى ئۈچۈن ياقتۇرمىغان، — دېدى زەردە بىلەن لەئىلى.

دوستلار ئۈلپەتچىلىك ۋە شېئىرخانلىق قىلىشىپ يېرىم كېچىگىچە ئولتۇرۇشتى.

ۋەتەنداشلار سەپىرى

بىر ۋاقىتلاردا بەدەخشان پادىشاھى سۇلتان مۇھەممەدنىڭ كىشىردىكى كىچىك ئوغلى بەدەخشانغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئازادلىق كۈرىشى باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا ھۇسەيىن بايقارامۇ مەرۋدىن ھىراتقا ـ ئەبۇ سەئىدكە قارشى ئۇرۇش قىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن زالىم پادىشاھ ھىراتدا نەزەربەندتە تۇرۇۋاتقان بەدەخشان پادىشاھىنى چوڭ ئوغلى بىلەن ئاۋامنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆلتۈردى.

ئاردىدىن نەچچە كۈن ئۆتۈپ ئەبۇ سەئىدنىڭ ۋەزىرى سۇلتان ھەسەن ئەلىشىرنى چاقىرتىپ ئۇشتۇمتۇت:

ــ ئىككى كۈندىن كېيىن سەمەرقەند ① كە ماڭىسىز، تەييارلىق قىلىڭ، ــ دەپ ئۇقتۇردى.

ــ بۇ قانداق بولغىنى بېگىم؟ مەن...

ــ گەپنى سوزماڭ. بۇ پەرمانى ئالىي، ئىندىنلىققا ئەھمەد ھاجىبەگ ② نىڭ كارىۋىنى يولغا چىقىدۇ، شۇلارغا قېتىلىڭ.

نەۋايى ۋەزىيەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشنى بەدەخشانلىقلارغا ئارىلاش قىلىنىم، مۇھىمى تاغلىرىمىنىڭ ھۇسەيىن بايقارا تەرىپىتە بولغانلىقى، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەبۇ سەئىد ياش شائىرنى نامرات

---

① بۇ ۋەقە 15 ــ ئەسىرنىڭ 60 ــ، 70 ــ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. نەۋايىنىڭ سەمەرقەندكە نېمە سەۋەبتىن ۋە قانچە قېتىم بارغانلىقى ھەققىدە ھەرخىل قاراشلار بار.

② ئەھمەد ھاجىبەگ ــ سۇلتان مالىك كاشغەرىينىڭ ئوغلى، ئەينى دەۋردىكى خۇراسان ۋە ماۋارا ئۇننەھىردە يۈقىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ئۇيغۇر. بىر مەزگىل ھىرات ھۆكۈمىتىدە، كېيىن سەمەرقەنتە ۋالى بولغان. مەرد ــ مەردانە كىشى بولۇپ، چوڭقۇر ۋەتەنداشلىق مېھرى بىلەن نەۋايىغا كۆپ ئىلتىپات كۆرسەتكەن. «ۋاپائىي» تەخەللۇسى بىلەن شېئىر يازغان. تېمۇرىيلەرگە ئائىت ئەسەرلەر جۇملىدىن «مەجالىسۇن نەفائىس» ۋە «بابۇرنامە» دە بۇ كىشى ھەققىدە ئىشەنچلىك ۋە تەپسىلىي مەلۇماتلار بار.

قويغانىدى.
شۇڭا نەۋايى ۋەزىرگە يەنە ئېغىز ئاچتى:
ــ مەندە سەپەر قىلغۇدەك خىراجەت يوق.
ــ ئىككى ــ ئۈچ دىنار خىزمەت ھەققىڭىزنى بېرىمەن. ئەمما ھاجىبەگ باغرى كەڭ، مەرد ئادەم... سەمەرقەنتتە ... خارلىق تارتمايسىز.
شۇنداق قىلىپ، تەقدىرنىڭ يېتەكلىشىگە بويسۇنماي نېمە چارە! نەۋايى يولغا چىقتى. تۇغۇلغان يېرىدىن كەتكۈزۈڭىتىلگەنلىكى ئۈنىڭ روھىنى چۈشۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ۋەتەندىشى ئەھمەد ھاجىبەگ بىلەن سەپەر قىلىش ۋە سەمەرقەنتتە بىرگە ياشاش شائىرنى سەل ئاۋۇندۇردى. سەپەر ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا چېتىلغان ئۈزۈن تۆگە كارىۋانىنىڭ قەدەملىرىنى بارغانچە كىچىكلەتتى.
شائىر ھارغىنلىقتا ھاياتىدىكى بىرەر خۇشاللىقنى ئەسلەپ روھىنى كۆتۈرمەكچى بولسىمۇ، لېكىن ماڭار چېغىدا ئەبۇ سەئىد نىڭ بىر نەۋكىرى ئېيتىپ بەرگەن تاغىسى ــ مىرسەيىدنىڭ پاجىئەلىك ئۆلىمى ھەققىدىكى خەۋەر ئۈنىڭ پىغانىنى ئۆرلىتىۋەتكەنىدى.
... بۇ قېتىم مىرسەيىد كابۇلى ھۈسەيىن بايقارانىڭ مۇھىم قوماندانلىرى قاتارىدا ئەبۇ سەئىدنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپتۇ. ئۇ قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، ئاز ئادەمى بىلەن قورغانغا قاپسىلىپ قاپتۇ. ھۈسەيىن بايقارادىن ياردەم كەلمەپتۇ. «دۈشمەن» نى ئاچلىقتا قالدۇرغان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئاتامانلىرىدىن بىرى مىرسەيىدكە: «ئەگەر تەسلىم بولسىڭىز پادىشاھى زامان سىز ۋە نەۋكەرلىرىڭىزنىڭ قېنىدىن كېچىدۇ» ، دەپ ۋەدە بېرىپ-تۇ. مىرسەيىد قورالسىزلىنىپتۇ، نەتىجىدە ئەبۇ سەئىد ئۈنى نەۋكەرلىرىدىن ئايرىپ، جاللاتقا تاپشۇرۇپتۇ ... كېيىن سەمەرقەنتتە دەرۋىشانە ھايات كەچۈرۈۋاتقان مىرسەيىدنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئەلى غەربىيىنىمۇ تۈتۈپ قىيناپ ئۆلتۈرۈپتۇ ...

نەۋايى ئاتا ـ ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قالغان. ئەمدىلىكتە ئۇ ـ نى قاتارغا قوشۇپ چوڭ قىلغان مۇرەببىيلىرىنىڭ پاجىئەسىنى ئەسلەپ ئۆپكىدەپ ـ ئۆپكىدەپ يىغلىدى. كارۋاندا ئۇنىڭ ئالـ دى ـ كەينىدىكى شائىرنى ئىلگىرى تونۇيدىغانلارمۇ كۆز يېشى قىلىشتى. نەۋايى توختىماي ئۇزۇن يەڭلىرى بىلەن ياشلىرىنى سۈرتەتتى.

شۇنداق قىلىپ ھارغىن كارۋان خۇپتەن مەزگىلى بىلەن بەلـخ چېگرىسىدىكى چۆللۈكتە چۈشكۈن قىلدى. شامالنىڭ قۇملارنى ئۇچۇرتۇپ تۇرۇشى بىلەن شەكىل ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغان قەدىمكى ئۆتەڭ بۇگۇن ئاخشام ئادەملەرنىڭ ئاۋازى ۋە ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ كىشنەش ـ بوزلاشلىرى بىلەن يەنە جانلاندى. ئايالـلار بىلەن بـا ـ لىلار كارۋان توختىشى بىلەن ئايدالانىڭ خالىغان يېرىگە قىمىسـ ـ يىپ ئۇخلاشقا تۈتۈنسا، يەنە بەزىلەر ئۆتەڭنىڭ سەل چېكىسىدىكى دائىرىلەنگەن كونا قۇدۇقتىن سۇ ئېلىشىپ ئۇلاغلىرىنى سۇغـار ـ دى... تەخمىنەن بىر سائەتتىن كېيىن ئۆتەڭدە گۈلخان يېقىلىپ، چوڭ دائىرە ھاسىل بولدى. ھەي ئىنسان، ھەممىنىڭ سەرۇىرى، ئادەم بار يەر بازار، دەپ بىكارغا ئېيتمىغان، قۇمغا داستىخانلار سېلىنىپ قاق، مېۋە ـ چېۋە، نان ـ توقاچ دېگەنلەر تۆكمە قـ ـ لىنىدى.

ئۇستىبېشى ھەممىدىن پەرقلىنىپ تۇرغان غۇنچە بوي ئەھمـەد ھاجىبەگ ۋاپائىي يوقلىما قىلغاندەك سىنچى كۆزلىرى بىلەن پۈ ـ تۈن يولۇچىلارغا بىر نەزەر سېلىپ چىققاندىن كېيىن ساربانىنى ئەگەشتۇرۇپ قارىشىدا پەرىشان ئولتۇرغان نەۋايىنىڭ يېنىغا كەلدى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم شېرىن ـ سۇخەن يىگىت!

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، بېگىم، ھارمىغاي...

ۋەتەنداشلارنىڭ سالامىلىشىشلىرى ئاخىرلاشماي تۇرۇپ گۈلخاڭ ـ نىڭ بىر چېتىدىن جاراڭلىق، ئۇمىدلىك ۋە مۇڭلۇق تەمبۇر ئاۋا ـ

زى ياخشىدى. ئايدالادىكى بۇ سازمۇنىنى ئەھمەد ھاجىبەگ مەقسەتلىك ئورۇنلاشتۇرغاندەك ئېيتىلىۋاتقان تونۇش غەزەلنىڭ باشلانما بېيتىنى تەمبۇرغا جور قىلىپ، پەسرەك ئاۋازدا خۇشال ئېيتتى.

ياردىن ھېچكىم مېنىڭدەك زارى مەھجۇر بولماسۇن،
جۇملەئىي ئالەمدە رەسۋالىقتا مەشھۇر بولماسۇن.
مەن بولاي ئاۋارە تا ئىشقىمدىن ئەيلەپ گۇفتىگۇي،
ئاتى ئانىڭ ھەر كىشى ئاغزىدا مەزكۇر بولماسۇن.
جانىمە بېدادۇ زۇلمىن، يارەب، ئول مىقدار قىل،
كىم ئانىڭ ئاشىقلىقى ھەر كىمگە مەقدۇر بولماسۇن.
مەن خۇد ئۆلدۇم، لېك ھەر ئاشىقكى، باردۇر پاكباز،
نەۋھە تارتىپ ماتىمىم تۇتماققا مەزۇر بولماسۇن.
بەند بىلە كۆڭلۇم ئۆيۇن قىلما ئىمارەت، ئەي رەفىق،
بىزنى بۇزدى ھەرگىز ئول يارەبكى، مەمۇر بولماسۇن.
كېچىلەر ئول گۇل چېكەر ئېرمىش قەدەھ، ئەي تاڭ ئېلى،
ۋاقىف ئول ئەھۋالىم ئېيتۇر چاغدا مەخمۇر بولماسۇن.
يار ۋەسلىغە قۇۋاندىم، قۇۋدى كۇيىدىن مېنى،
ئەي نەۋايى، ھېچ كىشى دەۋلەتكە مەغرۇر بولماسۇن.

ھاپىز يىگىت پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن كۇيلەۋاتاتتى. تەمبۇرنىڭ ئالتۇن تىللىرىدىن تۆكۈلۈۋاتقان بۇ سادانى چۆلنىڭ خۇشبۇي شامالىلىرى ئۇچۇرۇپ، تېخىمۇ يىراقتىكى كارۋانىڭ كولدۇرمىسىغا قوشۇلۇپ كەتتى. چۆل گۈلۈستانغا ئايلانغاندى... يولداشلارنىڭ سەپەر ھاردۇقى چىققاندەك بولدى. بەزىلەر شۇكلەنىشە، يەنە بەزىلەر ئېزىز كىشىلىرى بىلەن كۆرۈشكەندىكى خۇشال مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئۇمىدلىنەتتى.

چارتان قۇرۇپ ئولتۇرغان نەۋايىنىڭ ئىككى مەڭزىدىن ئېقىۋاتقان ياش يالقۇنلاپ كۆيۈۋاتقان گۈلخانىنىڭ يورۇقىدا مەرۋا-

يىتتەك پارقىرايتتى. ئىشقىلىپ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئارقا - ئارقىدىن كېلىۋاتقان كۆڭۈلسىزلىكلەر سەۋەبىدىن ياش شائىرنى بىر خىل ئاۋاپ ئېڭى چىرمىۋالغانىدى.

كۈي ئەمدى نەۋايىنىڭ «قارا كۆزۈم» غەزىلىگە ئالماشقاندا شائىرنىڭ پىغانى تېخىمۇ ئۆرلىدى:

قارا كۆزۈم كەلۈ مەردۇملۇغ ئەمدى فەن قىلغىل،
كۆزۈم قاراسىدا مەردۇم كەبى ۋەتەن قىلغىل ...

ھاكىم ھاياجانلاندى.

— تۈركىيگۈي شائىرلارنىڭ مەلىكۈل كالامى يىگىت، - دېدى ۋاپائىي ئالىقانلىرىنى نەۋايىنىڭ تىزىغا قويۇپ، - تېخى نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا خۇراسانىنىڭ مەشھۇر مۇسىيقىچىلىرى ئۈشبۇ غەزىلىڭىزنى كۈيلىگەن مەجلىسكە قاتناشقان ئىدىم، مانا قاراڭ بۈگۈن سەييا ھ يىگىتلىرىمىزدىن بىرسى ئۈنى سەمەرقەنتدىكە تار - قاتماقچى بولۇپ مېڭىپتۇ.

شائىرنىڭ كۆڭۈل دەردى پەسلىگەندەك بولدى. ۋاپائىينىڭ سۆزلىرىدىن كېيىن بىر خىل پەخرىيە تۈيغۇسىدا نەۋايىنىڭ يىغىدىن قىزارغان يۈز ۋە كۆزلىرىدىن نازۇك جىلۋىلىنىش كۆرۈندى. ئەھمەد ھاجىبەگ تەسەللىسىنى داۋاملاشتۇردى:

— كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلماڭ، سەمەرقەنتدە نېمە كۆرسەك تەڭ كۆرىمىز. سەپەرمۇ سەير، تەقدىرنىڭ يۈكىدىن قاچماق دەركار ئەمەس.

— رەھمەت بېگىم، شائىرلىقىڭىز ۋە مۇرۇۋۋىتىڭىز ھەققىدە كۆپ ئىشتىكەنمەن. مانا ئەمدى تەقدىرىمگە سىزدەك ئىزىز قېرىندىشىمنىڭ رەھنامىلىقىنى پۈتكەن تەڭرىمگە مىڭ ھەسسىات، - دېدى نەۋايى جۈرئەتلىنىپ.

نەۋايىنىڭ پالۋان مۇھەممەددىن ھەيرىتى

پالۋان مۇھەممەد كۆشتىگىر [1] قىرىق يىلغا يېقىن پېقىر بىلەن جان دوست ۋە سىرداش ھەمراھ بولۇپ ئۆتتى. ئېغىرچىلىق، پالا-كەت باسقان ۋە باشقا كۈن چۈشكەن چاغلاردىن، شان - شۆھرەت قازانغان چاغلارغىچە، بىز ئىككىمىز كۆپرەك ۋاقىتتا بىللە بولۇ-غان، ھەر كوچىدا بىللە يۈرگەن، ھەر يولدا بىللە يۈگۈرگەن. ئا-خىرى ئۆزىنى ئۇلۇغ ئەھلى تەرىقەت خىزمىتىگە كىرگۈزگەن. ئۇ-نىڭدەك كىشىنىڭ يولداشلىق ۋە ھەمراھلىقىنى قانداقمۇ يېزىپ تۈگىتەلەيمەن؟ قەلەم ئارقىلىق قانداقمۇ بايان قىلىپ بولالايمەن؟

بۇندىن ئارتۇق بولماسكى، بىر ئادەمنىڭ قىرىق يىل مېنىڭدەك بىر ئۆزۈمچىل، ئاۋارە، پەرىشان ھال بىر كىشى بىلەن دوست ئۆ-تۈشىنى ئويلاپ يەتكىلى بولمايدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇنىڭدىن كۆڭۈلگە كېلىدىغان بىرەر ئىش سادىر بولغان ئەمەس، شۇنىڭدەك ئۇنى-ڭ-دىن كۆڭۈلگە ئازار يەتكەنمۇ ئەمەس. ئۇ ماڭا شۇنداق مۇئامىلىدە بولغانكى، ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۇندىن - كۈنگە مۇھەببەت رىشتىم مۇستەھكەم باغلانغان ۋە دوستلۇق قائىدىمىز تېخىمۇ پۇختا بولۇ-غان ئىدى. ھالبۇكى، يەتمىش ئىككى فىرقە بىلەن بولغان بار-دى - كەلدى مۇئامىلە ئۇشبۇ يول بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى. ھەر-قانداق كىشى ئۇنىڭ ئۆزىگە قىلغان مۇئامىلىسىگە قاراپ ئۇنىڭ مەندىن يېقىنراق باشقا بىر دوستى يوق، دېگەن تونۇشقا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۆتكۇر زېھنى، ئىنچىكىلىكى، ئەستە تۇتۇش قابىلىيە-

---

① نەۋايى «ھالەتى پالۋان مۇھەممەد» ناملىق ئەسىرىدە ئۇ كىشىنى زامانىسىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئىستېدات ئىگىسى دەپ تەرىپلەپلا قالماي، يەنە بەش يۈز ھەتتا مىڭ يىل ئۆتۈپ ئۆز تائىپىسىدىن بۇنداق بىر كىشى دۇنياغا كەلمىدى، دەپ يازغان.

تى توغرىسىدىكى بىر نەچچە ئىش يادىمغا كېلىپ قالدى، ئەمما ئۇنى بايان قىلىش مۇناسىپ ئەمەس ئىدى.

پېقىرنىڭ نامراتلىق ۋە كېلىشمەسلىك كۈنلىرىدە تەقدىر ۋە تەلەي پېقىرنى مەشھەدكە ئېلىپ باردى ۋە ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن مېنىڭدە رېماتىزم كېسىلى پەيدا بولۇپ قالدى. ئاخىر ھوشۇمدىن كېتىپ بىر بۇلۇڭدا يېتىپ قالدىم. دەل شۇ مەزگىللەردە، پالۋان مەشھەدتە خىزمەت قىلىۋاتاتتى. ئۇ زات پېقىرنىڭ ھالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەر كۈنى پېقىرنى يوقلاپ كەلدى. ئۇ ماڭا شۇ قەدەر شەپقەت، مېھرىبانلىق ۋە دوستلۇق يولى بىلەن مۇھەببەت، غەمخورلۇق بەجا كەلتۈرەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي كېسىلىم ساقايدى. مەرھۇم مەۋلانا ئابدۇسالام شىرازى ئۆز زامانىنىڭ ماھىر تېۋىپى ئىدى. ئۇ پېقىرنى داۋالاۋاتاتتى. تېۋىپلارنىڭ ئادىتىدە، كېسەلنىڭ مىزاجىدىن داۋالاش بىلەن كېسەلنى يوق قىلغاندىن كېيىن، تۆۋەن خىلىت تېرىنىڭ ئاستىدا قالاتتى. ئالدىنى ئېلىشتا، ئۇ تېۋىپ پېقىرغىمۇ مۇشۇ داۋانى بۇيرۇدى. پالۋان مېھرىبانلىق ۋە شەپقەت يۇزىدىن ھەر كۈنى مېنى يوقلاپ كېلەتتى. ئۇنىڭلاش ھۇنىرىنى ھېچ كىشى ئۇنىڭدەك ياخشى بىلمەيتتى. ئۇ ئۆزىمۇ ھەكىم سۈپەت كىشى ئىدى. ئۇ كېسەل داۋالاشقا كۆڭۈل بۆلەتتى.

بىر كۈنى سەھەردە پېقىر بىر شېئىر يازغانىدىم. باشلانما بېيتى مۇنداق ئىدى:

ھەر قايان باقسام كۆزۈمگە ئول قۇياشدىن نۇر ئېرۇر،
بىر تەرەپ قىلسام نەزەر ئول ئاي ماڭا مەنزۇر ئېرۇر.

بۇ شېئىر يەتتە بېيىت ئىدى. نۇسخىسىنى يانچۇقۇمغا سېلىۋالغان بولۇپ، تېخى ھېچكىمگە كۆرسەتمىگەنىدىم. پالۋان ئىلتىپات يۇزىدىن دائىملىق ئادىتى بويىچە ئىگىنىمنى، ئەزالىرىمنى

تۇتاتتى.
ئۇ شۇنداق سۆز باشلىدى:
ــ ئەل باھاسىچە سىز تۈركىي شېئىرنى ياخشى يازىدىكەنسىز. تۈركىيىچە، پارسچە شېئىر يازىدىغان شائىرلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق دېيىشىدۇ. سىزگە بىر سوئالىم بار، شۇنىڭغا جاۋاب بەرسىڭىز.
ــ بىلسەم جاۋاب بېرەي، سوئالىڭىزنى ئېيتىڭ، ــ دېدىم.
ــ شېئىرلىرى جاھاندا پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان تۈركىي شائىرلاردىن قايسىسى شېئىرنى ئەڭ ياخشى يازىدۇ؟
ــ ھەممىسى ياخشى يازىدۇ.
ــ سىز تەكەللۇپ ۋە كەمتەرلىكنى قويۇپ، قانداق بولسا، شۇنى ئېيتىڭ. ھەممىسى بىر خىل ئەمەس، پەرقى بار، ئەلۋەتتە.
ــ مەۋلانا لۇتفى ھەممىسىدىن ئۈستۈن، ئۇ ھەممە تۈركىي شائىرلارنىڭ ئۈستازى ھەم سۆز پادىشاھىدۇر.
ــ نېمىشقا سەئىد نەسىمىنى دېمەيسىز؟
ــ ئېسىمگە كەلمەپتۇ. سەئىد نەسىمىنىڭ شېئىرلىرى باشقا رەڭگە ئىگە. ئۇ زاھىر ئىدراكلىق شائىرلاردەك شېئىر يازمايدۇ. بەلكى ھەقىقەت يولىنى ئادا قىلىدۇ. سىزنىڭ ئەسلىدە بۇ سوئالىنى سوراش ئوبيېكتىڭىز مەجاز ئۈسۈلىدا شېئىر يازىدىغان شائىرلار ئىدى.
پالۋان كىنايە بىلەن:
ــ سەئىد نەسىمى تۈرۈقلۇق سىز لۇتفىنى ئۈستۈن قويمىسىز. ۋەھالەنكى نەسىمىنىڭ شېئىرلىرى زاھىدلىق يۈزىسىدىن مەجاز يولىغا ئالاقىدار، مەنا جەھەتتىن ھەقىقەت يولىدا، ــ دېدى.
ئاندىن پالۋان شېئىر ئوقۇشقا باشلىدى ۋە يۇقىرىدا پېقىر يازغان شېئىرنى ئوقۇدى. پېقىر بۇ شېئىرنى بۇگۈن سەھەردە يازغانىدىم. ھېچكىمگە كۆرسەتمىگەنىدىم. ئۇ ئالدى بىلەن مەتلەئىنى ئوقۇدى، ئاندىن قالغىنىنمۇ بىر ــ بىرلەپ ئوقۇدى. تەخەللۇس

ئېلىنغان تۈگەللەنمە بېيىتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

نەۋايى ئەگەر كۈموش بەدەنلەر ۋەسلىنى ئىزدەپ ريازەت چەكمىسە ئەجەبلەنمە، چۈنكى خام خىيال جاپادىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«نەۋايى» نى «نەسىمى» گە ئۆزگەرتىپ ئوقۇدى. ئەمەلىيەتتە بۇ بېيىتتا «نەۋايى» دېيىش مۇۋاپىق ئىدى.

پېقىر ئەجەبلەندىم. ئاستا يانچۇقۇمغا قولۇمنى سالدىم. كوپىيە يانچۇقۇمدا بار ئىدى. ھەيرانلىقىم تېخىمۇ ئاشتى.

پالۋان ئۆز گېپىدە چىڭ تۇردى. ئۇ شېئىرنىڭ بېيىتلىرىنى تەكرار ئوقۇيتتى. بۇ ئەھۋال تېخىرقىغان ھالدا سورىدىم ۋە بۇ جەريانىدىن خەۋەردار بولۇشۇم كېرەكلىكىنى ئېيتتىم. ئۇ بۇ ئىشىتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئىسپاتلارنى كۆرسەتتى. پېقىر تەكرار سورىغانسېرى، پەھلىۋانمۇ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇراتتى. زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن سورىدىمكى:

ــ بۇ شېئىرنى قاچان يادقا ئالغانىدىڭىز؟

ئۇ دېدىكى:

ــ ئون ئىككى يىل بولدى، بابۇر مىرزىنىڭ بىر مەجلىسىدە بۇ شېئىر ئوقۇلغانىدى، مەن ئىنتايىن ياقتۇرۇپ قالغاچقا، كۆچۈرۈۋالدىم ۋە يادلىۋالدىم.

شۇنداق قىلىپ، بۇ كۈن ئۆتتى. ئۇ ياتقىغا قايتىپ كەتتى. ئەتىسى ئۇ ئادىتى بويىچە يەنە كەلدى. يەنە سۆھبەت باشلىنىپ بۇ سۆز ئوتتۇرىغا چۈشتى. پېقىر ئىشىنىڭ ھەقىقىتىنى قايتا ــ قايتا سورىدىم. بۇ قېتىم ئۇ: «شېئىرنى يادقا ئالغان ۋاقتىمدا، كۈشتەگىرلاردىن بىر نەچچىسى بار ئىدى. ئۇلارمۇ ئۆگىنىپ يادقا ئالغانىدى» دەپ، ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن بىر نەچچە پارس كۈشتەگىرنى تاشقىرىدىن چاقىرتىپ كىرىپ:

ــ مەن بىلەن بابۇر مىرزىنىڭ مەجلىسىدە يادلىغان نەسىمەنىڭ شېئىرىنى ئوقۇڭلار، ــ دېدى. ئۇلار بىر، بىرلەپ ئوقۇدى. پېقىرغا ھەيرانلىق ئۈستىگە ھەيرانلىق يۈزلەندى. پالۋان ئۆز سۆزىنىڭ راستلىقىدا چىڭ تۇردى. تەكرار سوراشنىڭ ھاجىتى قالمـ

مغانىدى. چۈنكى گېپىنىڭ راستلىقىغا بىر نەچچە گۇۋاھچى كەلتۈرگەنىدى.

ئاخىر مەلۇم بولدىكى، ئۇخلايدىغان ۋاقتىمدا، ئۇنىڭ قولىغا يانچۇقۇمدىكى قەغەز ئۇرۇنۇپتۇ. ئۇ ئاستا قەغەزنى ئېلىپ، شېئىرنى يادلىۋېلىپ، يەنە يانچۇقۇمغا سېلىپ قويۇپتۇ ھەم يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى ئېيتىپتۇ. مۇساپىرخانىسىغا بارغاندا، بايىقى كۈشتىگىرلارغا بۇ شېئىرنى يادلىتىپتۇ. ئوقۇغان چاغدا راۋان ئوقۇسۇن، دەپ ئۇلارغا كۆكۈل قويۇپ تەكرارلاشقا بۇيرۇپتۇ.

پەھلىۋاننىڭ مۇنداق ئاجايىپ ئىشلىرى نۇرغۇن بولۇپ، كېيىنكى ئەجەبلەندۇرىدىغان ۋە ئەقىلنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان قىزىقچىلىقلىرى كۆپ ئىدى.

پېقىر ئاسترابادتىن بىر مەكتۇپ يېزىپ، بىر رۇبائىينى تىكەپ قويغانىدىم، مەزمۇنى:

تەپەككۇر يولىدا سېنىڭ يېتەكلىشىڭ بىلەن،
پانىيلىق دائىرىسىدە سېنى ئەسلەپ سۆز سۆزلەيمىز.
ھەممىمىز كېچە ـ كۈندۈز سېنى ئەسلەيمىز.
يەنى، سېنىڭ نېمەت ئاباتىڭدىن يېتىم بولغانلاردىنمىز.

پالۋان جاۋاب مەكتۇپىدا بۇ رۇبائىينى يازغانىدى، مەزمۇنى:

ئەي مىر، سەن پىرسەن،
بىز سېنىڭ يولباشچىلىقىڭدا ماڭىمىز،
دائىم سېنى يادلايمىز ۋە ساڭا دۇئا قىلىمىز.
بۇ شەھەردىن سەن خۇرسەن بولساڭ،
بىز سەن بىلەن خۇرسەنمىز،
ئۆلسەك، سېنىڭ ئاستراباتىڭ خاراباتى بولۇپ ئۆلىمىز.

سەترىسى ئالتە يۇز تەڭگىلىك
« ئوتۇنچى شائىر »

كۇنلەرنىڭ بىرىدە ھۇسەيىن بايقارا قارا نىيەتلەرنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئەلىشىر نەۋائىينى ئاستراباد دېگەن يۇرتقا يوتكىۋېتىپ-تۇ. شۇنىڭ بىلەن پايتەخت ھىرات مەشھۇر شائىردىن ئايرىلىپ قاپتۇ. ھىراتتا كۆپ شائىرلار بولسىمۇ، غەزەلنى ھېچقايسىسى ئەلىشىر نەۋائىيدەك يازالمايدىكەن. ۋاقىت ئۆتۈپ ھۇسەيىن بايقارانىڭ غەزەل ئوقۇشقا ھەپسىلىسى تۇتۇپتۇ ـ يۇ، باشقا شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى ياقماپتۇ. چۈنكى پادىشاھ كىچىكىدىن دوستى نەۋائىينىڭ غەزەللىرىگە ئادەتلىنىپ قالغانىكەن. بىر كۈنى پادىشاھ ۋەزىرلىرىنى ياخشى غەزەل تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. ئەمما ئېلىپ كېلىنگەنلەر يارىماپتۇ. «پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ» دەپ ھىراتتىكى شائىرلار سارايغا يىغىلىپ، پادىشاھ ئۇچۇن مەخسۇس ئەنجۇمەن ئۇيۇشتۇرسىمۇ ھۇسەيىن بايقاراغا بىرمۇ شائىرنىڭ غەزىلى «تېتىماپتۇ»، «ئەتە كەچكىچە دىتمىغا بەس كەلگۇدەك شېئىر ۋە شائىرنى تېپىپ كېلىشمىسەڭ دارغا ئاسقايمەن» دەپ خاپىلاپتۇ پادىشاھ بىر كۈنى. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىرلەرنىڭ بېشى قېتىپ، جەمئىيەتكە «كىمكى، توقۇغان ياخشى غەزەلى بولسا ئېلىپ ئوردىغا كەلگەي» دەپ جاكارلاپتۇ.

ھىرات شەھىرىنىڭ چېتىدە يولۇاس ئىسىملىك بىر نامىرات يىگىت بولۇپ، ئوتۇنچىلىق قىلىپ كۈن ئالىدىكەن. بىر كۈنى ئۇ تاغدىن ئېلىپ كەلگەن بىر باغلام ئوتۇننى سېتىپ پۇلىغا نان ـ تۇز ئېلىپ ئۆيىگە كېتىۋاتسا، بىر توپ كىشى ئات چاپتۇرغىنىچە شەھەر مەركىزىگە كەپتۇ. تېۋىلباز تېۋىلغۇغا كۇچەپ ئۇرۇپ جېـ-

ىنىڭ بارىچە ۋارقىراپتۇ:

ـ ئادەملەرۇ، ئادەملەر، باغدا پىشقان بادامىلار،
ئىشتىمىدىم دېمەڭلار، خام تاۋۇزنى يېمەڭلار،

كىمدە كىم غەزەل توقۇسا ۋە ئۇنىڭ غەزىلى پادىشاھى ئالەم، سۇلتانۇ كەرەم مۇھەممەد ھۈسەيىن بايقارا ھەزرەتلىرىگە مەنزۇر كەلسە، شۇل كىشىگە ئىككى يۈز تەڭگە ھەدىيە قىلىش پەرمانغا پۈتۈلدى. ھەي ئادەملەر، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، غەزەل پۈتۈڭلار! غەزەل...

جارچىنىڭ ۋارقىراشلىرىنى ئاڭلىغان ئادەملەر: «بولمىغۇر گەپتۇ بۇ، بىمەنىلىك» دەپ تارقىلىشقا باشلاپتۇ. پەقەت يولۋاسلا «دۇنيادا مۇنداقمۇ ئىش بار ئىكەن ـ دە» دەپ ئويلاپتۇ ۋە غەزەل توقۇشتا ئۆزىنى دەڭسەپ باقماقچى بوپتۇ. «غەزەل توقۇشمۇ؟ ـ دەپتۇ ئۇ، ئۆز ـ ئۆزىگە، ـ بىر پەستە نەچچە ئون كۈپلېت توقۇ- شۇم مۇمكىن. غەزەل قاپىيە قىلىش قانچىلىك ئىشتى؟ مانا مې- نىڭ ئوتۇنچىلىقىمنى ئەڭ قىيىن ئىش دېسە بولىدۇ، دۇنيادا!... تاڭ ئاتماستا بېرىپ، سەرەتان ئىسسىقتا بىر كۆتۈرۈم ئوتۇننى يۈدۈپ بازارغا كېلىسەن. دۇمبىلىرىڭ يارا بولۇپ كەتكەن. ئۇ ياقتا ئىتتىرىپ، بۇياقتا تېپىپ، ھېچكىم ئالمىغاندا يالۋۇرۇپ دېگەندەك بىر تەڭگىگە ساتىسەن. بۇنىڭغا قارىغاندا غەزەل توقۇپ پۇل تېپىش دېگەن ياخشى سودىكەن!... مانا ھازىرلا توقۇيمەن، گەپنى نېمىدىن باشلىسام بولاركىن! ھەي، بىمەنە ۋاقىتتا ئىلھام دېگەن نەرسە قاينىپ تاشىدۇ، ئەمدى زۆرۈر بولغاندا نەگە قاچتىكىن!». يولۋاس ئويلاپ ـ ئويلاپ ئۆيىگە كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمەي قاپتۇ. ئۇ غەزەل توقۇش كويىدا كۈن ـ تۈن باش قاتۇرۇپتۇ. ئەمما ئۇنىڭ خىيالىغا مىسرا تۇگەل تۇزۇكرەك بىر شېئىرىي سۆزمۇ كەلمەپ- تۇ. ئۇ ئەتىگەن ئورنىدىن تۇرۇپ، «ئەي، غەزەل توقۇش دېگەنمۇ

قىيىن ئىش ئىكەن، باشلىرىم قاپاق بولۇپ كەتتى. دۇنيادا مەن ئۇچۇن يەنىلا ئوتۇنچىلىق ئوڭاي ئوخشايدۇ. مۇشۇ ھۇنىرىمدىن ئايرىمىغىن خۇدا» دەپتۇ ئۆزۈ ـ ئۆزىگە ۋە كۇلا ـ كەكسىنى ئېـ لىپ تاغقا راۋان بوپتۇ. ئەمما يول بويى «غەزەل»، «غەزەل» دېگەن سۆز مېڭىسىدىن كەتمەپتۇ. ئىككى يۇز تەڭگىنى بىراقلا ئېلىپ يامان كۇنلەردىن قۇتۇلۇشنى ئويلاپتۇ. شۇنداق خىيال بىلەن بېشى قايغان، پۇتى تايغان تەرەپكە مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇزاقدىن كېيىن ئۆزىگە زىگە كېلىپ قارىسا، تاغنىڭ ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان جايىغا كېلىپ قاپتۇ. ئۆزى بولسا پايانسىز يۇلغۇنرارلىقنىڭ ئىچىدە تۇرغىدەكمىش.

يولۋاس «تاپتىم»، «تاپتىم» دەپ خىيابانلىقىنى لەرزىگە كەلتۈـ رۈپ ۋارقىرىغانلىقىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قاپتۇ. ئوتۇن ـ پوتۇن دېـ گەننى قويۇپ، پادىشاھ سارىيىغا قاراپ يۈگۈرۈپتۇ ۋە سارايغا يېـ قىن قالغاندا بىر كىشىگە سوقىلىپ يىقىتىپتۇ. بۇ ئەلىشىر نەۋائـ يى ئىكەن. يولۋاس چوپان ۋە ئوتۇنچى قاتارلىق دەردمەنلەردىن ئە ـ لىشىر نەۋايى غەزەللىرىنى كۆپ ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما شائىر ـ نى تونۇماس ئىكەن. جۇلدۇر كىيىملىك، زەپەردەست ۋە كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان بۇ يىگىتكە بىر پالاكەتچىلىك كەلگەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپتۇ شائىر يىقىلغىنىغا قارىماي ۋە يـ ـ گىتتىن ئەھۋال سوراپتۇ:

ــ ئىنىم، بۇنچىلىك ئالدىرىشىڭىزنىڭ سەۋەبى نېمىكىن؟

يولۋاس كۆرۈنۈشىدىن ئېسىللىكى چىقىپ تۇرغان بۇ كىشىگە ھەممە ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ:

ــ دېمەك پادىشاھقا ئاتاپ توقۇغان غەزىلىمنى ئوقۇپ ئىككى يۇز تەڭگىگە ئىشلىمەكچىمەن.

ئەلىشىر نەۋايى ئاتارمەن ـ چاپارمەنلەرنىڭ پادىشاھقا ياقىدىغان غەزەل توقۇش ئۇچۇن ئاۋامنى ھەربىكەتلەندۇرگەنلىكىدىن خەۋەر ـ سىز ئىكەن. شۇڭا يولۋاستىن ھەممە ئەھۋالنى سوراپ بىلىپتۇ ۋە

دەپتۇ:
ــ ئۇنداقتا پادىشاھى ئالەمگە ئاتاپ توقۇغان غەزىلىڭىزنى ئاڭلاپ باقساق بولامدۇ؟
ــ بولمايدۇ، بەلكىم سىزمۇ مۇكاپات كويىدا يۇرگەن مولا بولسىڭىز كېرەك. ئوقۇسام غەزىلىمنى ئوغرىلىۋېلىپ، سۇلتان ھۇسەيىن بىلەن يەڭ ئىچىدە سودا قىلارسىز بەلكى! ئېيتىڭچۇ، كىم بولسىز ئۆزى.
نەۋايى ئوتۇنچى يىگىتنىڭ گەپلىرىدىن كۇلۇپ كېتىپتۇ، ئۇ-زىنى تونۇشتۇرۇپ:
ــ ساددا يىگىت ئىكەنسىز. مەن «غەزەل» ئىڭىزنى ئىشتىپ «بولىدىكەن» دەپ مۆھرىلەپ بەرمىگۈچە پادىشاھ ۋەدە قىلغان تەڭ-گىلەرنى بەرمەيدۇ. بۇ ئىش مەن ئەلىشىر نەۋايىغا تاپشۇرۇلغان، ــ دەپتۇ.
نەۋايىدىن بۇلارنى ئاڭلاپ ئوتۇنچى يولۋاس ھېلىدىن بېرىقى سۆز ــ ھەربىكەتلىرىگە پۇشايمان قىلىپتۇ ۋە «چاتاقنىڭ چوڭىنى تېرىپتىمەن» دەپ ئويلاپتۇ كۆڭلىدە. ئەمما قارشى تەرەپنىڭ سە-مىمىيلىكى ئالدىدا شېئىرنى ئوقۇشقا مەجبۇر بولۇپتۇ:

كۇلبەمدىن چىقتىم يۇلغۇنلار ئارا.

يولۋاس بۇلارنىمۇ دۇدۇقلاپ ئوقۇپتۇ ــ يۇ، توختاپ قاپتۇ.
ــ داۋاملاشتۇرۇڭ، ــ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى.
ــ بارى شۇ، مېنىڭچە قىسقا بولۇشى كېرەك، ــ جاۋاب بېرىپ-تۇ يولۋاس.
ــ بۇ بىر مىسرا بولۇپ قالدى، غەزەل كەم بولغاندا بىر بېيىت ياكى ئىككى قۇر بولۇشى كېرەك.
ــ بۇ غەزەلنى شۇنداقلا دەپ تاشلىغانمەن، ئويلىنىپ يازمە-غان... ئوتۇنچى يولۋاسنىڭ گېپىدىن نەۋايى ئويلىنىپ تۇرۇپ:

— مۇنداق دەڭ، ئۇنداقتا سىزنىڭ سۆزلىرىڭىزنىڭ ئاستىغا بىر مىسرا قوشىمەن - دە، بۇ بەيىت پىكرىي ۋە مەنتىقىي جەھەتتىن قىيامىغا يېتىدۇ. شۇنداً غەزەلگە شەيدا ئالەمپاناھقا ئوقۇپ بېرىپ، ئىككى يۈز تەڭگە تارتۇقنى ئالىسىز. شەرت شۇكى، ئىسمىڭىزنى بۆلۈشمىسۇن، - دەپتۇ.

ئوتۇنچى يولۋاس: «يۈز تەڭگە بولسىمۇ بولىدۇ. بۇ يۈز باغ ئوتۇن دېگەن گەپ. شۇنىڭدىمۇ ھالىم كۆپ ياخشىلىنىپ قالىدۇ» دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپتۇ. نەۋائىي يولۋاسنىڭ مىسراسىنى تۆۋەندىكىدەك بىر بەيىتلىق غەزەلگە ئايلاندۇرۇپتۇ:

كۆلبەمدىن چىقتىم يۈلغۇنلار ئارا،
ئاغزىڭغا كەپسەك، يۈزۈڭگە قارا.

بىراق يولۋاس ئەلىشىر نەۋائىي قوشقان مىسرانى «ياخشى يەھ-زىلمىغان، بۇنى ئوقۇسام پادىشاھ ئالىيلىرى مېنى ئۆلتۈرۈشتىن يانمايدۇ، يەنىلا ئۆز غەزىلىمنى ئوقۇپ، ئىنئامنى شېرىكسىز ئالغىنىم ياخشى» دەپ تۇرۇۋاپتۇ.

نەۋائىي يولۋاسقا: «ئاۋۋالقىدەك چوڭ يۇرەك بولۇڭ، سىز پادىشاھنىڭ پەرمانى بويىچە ئۇنى خۇش قىلىش ئۈچۈن غەزەل ئوقۇغاچقا غەزەپلەنمەيدۇ، يەنە كېلىپ يېنىڭىزدا مەن بار» دەپ نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى سارايغا كىرگۈزۈۋېتىپتۇ. يولۋاس سارايى - قەسىرلەرنىڭ چۆچەكلەر دۇنياسىدەكلىكىنى كۆرۈپ ئاغزى ئېچىلىپ قاپتۇ. ھەربىر دوقمۇش - ئىشىكلەردىكى قاراۋۇللارنىڭ سوراق - دەشنامىلىرى ئارقىلىق توققۇز قازناقنىڭ ئىچىدە ئالتۇن كۆرۈستا دۇر - گۆھەرلەرگە پۈركىلىپ ئولتۇرغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانى كۆرۈپ ھوشىنى يوقىتاي دەپتۇ.

— نېمە ۋەجىدىن كەلدىڭ؟ — سوراپتۇ پادىشاھ.

ــ يارلىقىڭىزغا بويسۇنۇپ، غەزەل توقۇپ كەلدىم، ــ دەپتۇ ئۇ، ــ ئوتۇنچى بولغىنىم بىلەن يالغۇز ئاياغ يۇك يۇدۇپ ماڭغاندە- كى مۇشاقەت، سېتىپ پۇل قىلغاندىكى ھالاۋەتتە شېئىر توقۇشقا ئادەتلەنگەنمەن. ــ يولۋاسنىڭ جۇلدۇر ــ كىپەن ئۇستى ــ بېشى- دىن مەيۇسلەنگەن ھۇسەيىن بايقارا:

ــ ھە، مۇنداق ــ دە! ئوتۇنچى تۇرۇپمۇ شائىرلىقتىن تەمايىڭ بار ئىكەنده تېخى! مەيلى ئىجازەت، قانداق ئۇسلۇبتا يازدىڭكىن، ئوقۇغىن، ــ دەپتۇ. يولۋاس ئۆمۇر بويى تاغقا قاتناپ توڭگە تاپىنى- دەك چىڭىپ كەتكەن يوغان ئاياغلىرى بىلەن گورسۇلداپ دەسسەپ پادىشاھقا يېقىنراق كېلىپ غەزەلنى ئۇنلۇك ئاۋازدا ئوقۇپتۇ:

كۇلبەمدىن چىقتىم يۇلغۇنلار ئارا،
ئاغزىڭغا كېسەك، يۇزۇڭگە قارا.

غەزەل تۇگە ــ تۇگىمەيلا يولۋاس «ئالەمپاناھ، ياقتىمۇ؟» دەپتۇ. پادىشاھ بولسا «جاللات» دەپ ۋارقىراپتۇ ۋە:

— بۇ شائىر ناكەسنى ئىككى يۇز دەررە ئۇرۇپ، زىندانغا تاشلا. زۇلۇكلەر قېنىنى شوراپ چىرىپ ئۆلسۇن، ــ دەپ بۇيرۇپتۇ.

جاللات يولۋاسنى يالىڭاچلاپ ياتقۇزۇپ، قۇرۇپ سىمدەك بولۇپ كەتكەن قېيىش دەررەدە ساۋاشقا باشلاپتۇ. ئۇ ھوشىدىن كەتكۈچە دەررە يەپ دادلاشقىمۇ ماجالى قالماپتۇ. بىر جاللات ئۇرۇپ ــ ھېرىپ ئىككىنچى جاللات ئالماشقاندا ئەلىشىر نەۋايى كىرىپ كەپتۇ. ھۇسەيىن بايقارا دوستىنى كۆرۈپ قوۋنىپتۇ، ئۇلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. نەۋايى يەردە تۇنىشسىز ياتقان «شائىر» يولۋاسنىڭ ھالىغا قاراپ ئېچىنىپتۇ ۋە ئۇرۇشنى توختىتىشنى سوراپتۇ.

يولۋاس بىر ئازدىن كېيىن ھوشىغا كەپتۇ ۋە شائىرغا: «ئى، نەۋايى ھەزرەت! سىز قوشقان لەنىتى مىسرانىڭ كاساپىتى بۇ! پۇ-

تۇمىمىز بويىچە تاياقنىڭ قالغان يېرىمىنى سىز...». ئەلىشىر نەۋايى كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن «سىزگە ئۇۋال بوپتۇ، ئىنسىم» دەپ ئۆزرە سوراپتۇ ۋە ھۈسەيىن بايقاراغا ئېيتىپتۇ:

— غەزەل ئوقۇغۇچىلارنى جازالاش ئېيتىلمىغان، سىز بولسىڭىز بۇ بىچارىنى ئۆلتۈرۈپ قويماي دەپسىز.

— غەزەل توقۇدۇم دەپ مېنى ھەجۈي قىلماقچى بولدى. يۈرىكى تاغدەك ئىكەن بۇ ئوتۇنچىنىڭ، ئۆلۈمگە لايىقتۇر بۇ، — دەپتۇ ھۈسەيىن بايقارا.

— ياق، شاھىم، — سۆز باشلاپتۇ نەۋايى، — ئۇنداقتا يېڭىلىشىكەن بولسىز، چۈنكى بۇ يىگىت ئېيتقان غەزەل، بىرىنچىدىن، سىزگە ئالاقىدار ئەمەس، ئىككىنچىدىن كېيىنكى مىسراسىنى مەن پۈتكەن.

— نېچۈك ئەمدى، — سوراپتۇ ھۈسەيىن بايقارا.

— شاھىم، ئۆزلىرىگە مەلۇمكى، شېئىر قانچە مىسرا بولۇشىتىن مۇستەسنا ئۇنىڭدا تولۇق بىر پىكىر بولمىقى كېرەكتۇر. مەن ئۇنىڭ «ئارا» سۆزىگە «قارا» نى ئاھاڭداش قىلىپ، بۇ مەقسەتكە يەتتىم.

ھۈسەيىن بايقارا شېئىر مۇلاھىزىسىدە ئەلىشىر نەۋايىغا تاقابىل كېلەلمەي جىمىپ كەتكەن پۈرسەتتە، شائىر يەنە:

— شاھىم، جانابلىرىغا مەنزۇر كەلگۈدەك غەزەل توقىغان كىشىگە ئىككى يۈز تەڭگە بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئاۋامغا جار سېلىشنىڭ بائىسى نېمىدۇر، — سوراپتۇ پادىشاھتىن.

— نەۋايى ھەزرەتلىرى، — گەپ باشلاپتۇ ھۈسەيىن بايقارا، — كېچىكمىدىن شېئىر ھەۋىسىنىڭ بارلىقى سىلىگە ئايان. ياخشى ئەشئارلارغا ئۆگەنگەنمەن. تېگى — تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ سىلىنى سېغىنغانلىقىم ئىدى. شۇڭا ئۇلارغا يېڭى، ياخشى نەزمىلەر بولسا ئوقۇش، ئاڭلاش ئىستىكىدە ئىكەنلىكىمنى ئېيتقانمەن. كىم بىلىدۇ، بۇ نائەھلىلەرنىڭ بودۇنغا شېئىر ئالۋان سالغىنىنى!

ـ ياخشى غەزەل شۇنداق مەنىۋى ئوزۇقتۇركى، ئۇنىڭ ئورنىنى ھېچ نەرسە باسالماس، ئەمما ئۇنى بازارلاردا جار سېلىش ۋە ئات بىلەن قېلىچ ئوينىتىپ يازغىلى بولماس، بۇ سىلىدەك شائىر پادىشاھقا سىر ئەمەس.

ـ ۋەزىرلەرنىڭ نادانلىقىدىن ئۈيلىپ، نەۋايىنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلەنگەن ھۆسەيىن بايقارا يولۋاسقا ئىككى يۈز تەڭگە بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. يولۋاس ئىنئامنىڭ خۇشاللىقىدا تاياقنى ئۇنتۇپ ئالدىراش ماڭماقچى بولغاندا ئەلىشىر نەۋايى پادىشاھقا:

ـ ھەقىقەت ۋە سالاھىيىتىڭىز ئۇنىڭ بىگۇناھ يىگىن دەردىلىرى ھېسابىغا يېنە ئىككى يۈز تەڭگە بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ـ دەپ ئىلتىماس قىپتۇ. ئوتۇنچى يولۋاس ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئارا-چىلىقى بىلەن يەنە ئىككى يۈز تەڭگىلىك بولۇپ چۆنتىكى توشقاندا «ئەمدى مېنىڭ كېتىۋالغىنىم ياخشى» دەپ مېڭىپتۇ. ئۇ-چىنچى ئىشىككە بارغاندا نەۋايىنىڭ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ:

ـ پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇقمۇ؟ ـ مەنىلىك سوراپتۇ نەۋايى.

ـ پادا باققاندىغۇ دوست ئىدۇق، دەررىگە باسقاندىچۇ؟ ـ جاۋاب بېرىپتۇ يولۋاس ۋە ۋەدە بويىچە بىر مىسرانىڭ ھەققى ئۇچۇن نەۋايىغا يۈز تەڭگىنى ئايرىپ بېرىپتۇ. شائىر ئۇنىڭ راست سۆز-لىكى، ساددىلىقى ۋە مەردانىلىكىدىن تەسىرلىنىپتۇ ۋە تاياق زەر-بىسىدىن ماغدۇرسىزلىنىپ ئۆيىگە يېتىۋېلىشقا ئالدىراۋاتقان يولۋاسنىڭ قولىنى سىقىپ تۇرۇپ:

ـ مىننەتلىك تاجۇ ـ دۆلەتتىن، بىمىننەت بورىيا ياخشى، دەيدۇ ماشايخلار، بىلىڭكى، پېشانە تەرىڭىز بىلەن تاپقان بىر بۇردا نان، پادىشاھلار سارىيىدىن ئالغان ئالتۇندىن ئەلا. بۇ دۇنيادا سىز ئۇچۇن دۇمبىڭىزنى يېغىر قىلىپ بولسىمۇ ساتقان يۇدۇم ـ يۇ-دۇم ئوتۇنلىرىڭىزنىڭ ھەر كۇنى بىر غېرىبنىڭ خانىسىنى ئىسـ-ستىدىغانلىقىنىڭ ساۋابى ۋە خۇشاللىقىغا نېمىمۇ يەتسۇن، ـ

دەپتۇ ـ دە، يولۇاستىن ئالغان يۇز تەڭگىگە يەنە ئىككى يۇز تەڭگە قوشۇپ، ئۇنى ئۇزىتىپتۇ.

يولۇاس شائىرنىڭ ئالىي ھىممىتى ۋە ئەقلۇ ـ زاكاۋىتىدىن ئالەمچە خۇشال بولۇپ، دۇئالار قىپتۇ ھەم يېڭىباشتىن ئوتۇنچە لىقنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

ئادىللىق ئۇچۇن*

مەۋلانە ساھىب دارا مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ:

ھىجرىيە 903 ـ يىلى (مىلادىيە 1498 ـ يىلى) ھىرات شەھـ
رىدە ئوغرى، لۇكچەك ۋە تەرتىپسىز باشباشتاقلار كۆپەيىپ كەت
تى. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، مەھەللىلەردىن ھەر
ئەتىسى ئۆلتۈرۈلگەن ياكى مەجروھ قىلىنغانلار ھەققىدە گەپ ـ
سۆز تارقالمايدىغان كۈن بولمايتتى. ۋەزىيەت تاقەت قىلغىلى بول
مايدىغان دەرىجىگە يەتكەندە، ھەزرىتى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا
ئاشۇرە (مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئونىنچى) كۈنى ئەھمەر كەبى قىزىل
لىباسىنى كىيىپ، قىرمىزى تاجىنى تاقاپ ھۆكۈم قىلدى: «قايسى
كوچا ۋە مەھەللىدە ئوغرى ۋە لۇكچەكلەر بولسا، تۈتۈپ تاپشۇرۇل
سۇن! بولمىسا ئاشۇ مەھەللە ئاختۇرۇلۇپ، پۈتۈن ئاھالە تالان ـ
تاراج قىلىنسۇن».

شۇنداقلارنى سۈرۈشتۈرۈپ ۋە تۈتۈپ مىڭبىر ئازاب ـ ئوقۇبەت
لەرگە دۇچار قىلىشتى. بەزىلىرىنى تامغا مىخلاشتى، ئايرىملىرى
نىڭ قولتىقىدىن ئېسىپ، ئايىغىدىن تاش باغلاپ، ئىككىگە پار
چىلاپ تاشلاشتى... كېيىن ئەلدە مەزكۇر بۇزغۇنچىلار تائىپىسى
نىڭ كاساپىتى بىلەن ئاز بولمىغان بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ جازالى
نىۋاتقانلىقى ھەققىدە نارازىلىق كۆچەيدى. بۇ خەۋەر پادىشاھقا
ئىشتىلگەندە، ھەق ـ ناھەقنى تەكشۈرۈش ۋە تەپتىش قىلىش ۋە
زىپىسىنى ئەمىر ئەلىشىرغا تاپشۇردى...

ئەڭ كۈچلۈك نېممەت

بۇرۇنقى زاماندا سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا «زىياپەتلەردە ئەڭ دانا ئادەم بىرىنچى بولۇپ تاماققا قول ئۇزارتىش ھوقۇقىغا ئىگە» ـ دەپ پەرمان چىقىرىپتۇ. چۈنكى ئۇ ئۆزىنى ھەممىدىن ئەقىللىق ۋە دانىشمەن ھېسابلايدىكەن. كۈنلەردىن بىرى ئوردا ئەھلى زىيا-پەتكە يىغىلىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن بىرىنچى بولۇپ داستىخانغا قول ئۇزارتىپتۇ. تاماقدىن كېيىنكى چاي ئۈستىدە پادىشاھ ۋە-زىر ـ ۋۇزرالارنىڭ ئەقلىنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇپ:

ـــ دۇنيادىكى نېمەتلەر ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى قايسى؟ـــ دەپ سوئال تاشلاپتۇ.

ھېچ كىمدىن سادا چىقماپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئەلىشىر نەۋايى ئىسىملىك بىر ۋەزىرى بار ئىكەن، ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ:

ـــ تەقسىر، ئىجازەتلىرى بىلەن جاۋاب بېرىمەنكى، ئەڭ كۈچ-لۈك نېمەت شۇبھىسىزكى تۇخۇمدۇر، ـ دەپتۇ.

پادىشاھ بۇنى ئىشتىپ بېشىنى يەڭگىلگىنە لىڭشىتىپ قويۇپ-تۇ ـ يۇ، لام ـ جىم دېمەپتۇ. تا زىياپەت تۈگىگىچە ھېچكىم بۇ مەسىلە ھەققىدە قايتا ئېغىز ئاچماپتۇ. ئاردىدىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتۈپ، بىر كۈنى سۇلتان ھۈسەيىن بىلەن ئەلىشىر نەۋايى ئوۋغا تەييارلىنىپتۇ. پادىشاھنىڭ ئىككى ئاساۋۇ ئېتى بار ئىكەن، ئاتلار بىر ـ بىرىنى كۆرسە كىشنىشىپ ۋە چىشلىشىپ زادىلا پېتىش-مايدىكەن. پادىشاھ ئات باقارنى چاقىرىپ ئاشۇ ئۇچقۇر ئاتلارنى ئىگەرلەشكە بۇيرۇپتۇ. ئاتلارنىڭ بىرسىگە پادىشاھ، ئىككىنچى-سىگە ۋەزىر مىنىپتۇ. ئۇلار يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ-تۇ ۋە بىر تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ توختاپتۇ. پادىشاھ ئې-

تىدىن چۇشۇشىگە ۋەزىر دەرھال كېلىپ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ چۇلۇۋ-رىنى تۇتۇپتۇ. شۇ پەيت ئىككى ئاساۋ ئات ئۇرىدەپ چىشلىشىشكە باشلاپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى ئاتلارنى ئاجرىتىش بىلەن بەند بولۇپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىتتا، پادىشاھ:

— نېمە بەلەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇشتۇمتۇت.

— تەقسىر، تۇز بەلەن، — جاۋاب بېرىپتۇ ئەلىشىر نەۋايى.

پادىشاھ بىلەن ۋەزىر ئوۋدىن قايتىپ كەپتۇ. ساراي ئەھلى بۇ مەنىلىك سۆھبەتنىڭ قانداق نەتىجە بىلەن ئاخىرلىشىشىغا قىزىقسىدىكەن. شىكاردىن قايتقان بۇ ئىككى نەپەر ئەركانى دۆلەتكە ئوردا كاتتا زىياپەت تەييارلاپتۇ. شۇ چاغدا ھۈسەين مىرزا ئەلىشىر نەۋايىغا قاراپ:

— تاغامغا ئاۋۋال سىز مەرھەمەت قىلىڭ، دوستۇم، — دەپتۇ.

نەۋايى داستىخانغا قول سۇنۇپتۇ، پادىشاھنىڭ دانالار سۆھبىتىدە يېڭىلگەنلىكى ھەممىگە ئايان بولۇپتۇ.

ئەركسىز شاھدىن ئەركلىك گادا ياخشى

سارايدا تۇرۇۋېرىپ ئىچى سىقىلغان سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەلىشىر نەۋائىينى ساياھەتكە چاقىرىپتۇ. ئۇلار بىر سەھرادىن ئۆتۈۋېتىپ، چۆلدەرىگەن ئۆيى ئالدىغا كەلگەندە بىر ئايالغا يولۇقۇپتۇ. قىرىق يەردە يامىقى بار كۆڭلەك كىيگەن ئايال ئورۇقلۇقتىن بىر تېرە، بىر ئۈستىخان بولۇپ قالغان ئىكەن. پادىشاھ بىلەن ۋەزىر ئىنچىكىلەپ قارىسا بۇ نەچچە زامان ئاۋۇال ئوردا ھەرەمخانىسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىسيانكار توقالنىڭ ئۆزى ئىكەن. ئۆز كېنىزىكىنى دەرھال تونۇغان پادىشاھ ئەلىشىر نەۋائىيغا دەپتۇ:

— دوستۇم ئەلىشىر، قېنى بۇ ئايالدىن سوراپ بېقىڭچۇ، ئورىدىكى كۈنى بىلەن ھازىرقى كۈننىڭ قايسىسى ياخشىكەن؟ نەۋائىي ئويلىنىپ قاپتۇ ۋە:

— ئۇنىڭ ئۇچۇن قايسى كۈننىڭ ياخشىلىقىنىغۇ مەن ئوبدان بىلىمەن، مەيلى سىزنىڭ كۆڭلىڭىز ئۇچۇن سوراپ باقسام باقاي، دەپ ئايالنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ:

— ئەي سىڭلىم، سەن بىر ۋاقىتلار ئالتۇن تۆشەكتە ياشايتتىڭ، يەيدىغىنىڭ ئالدىڭدا، يېمەيدىغىنىڭ ئارقاڭدا ئىدى. ئەمدى بولسا ئۇستى ـ بېشىڭ قىرىق ياماق، بەدەنلىرىڭ ئوچۇق، ئورۇقلاپ قاق سەنەم بولۇپ قاپسەن. ماڭا راستىڭنى ئېيتە، بۇرۇنقى سارايدىكى ئەھۋالىڭ بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىڭنى سېلىشتۇرغاندا قايسىسى ياخشى؟ ـ دەپ سوراپتۇ. ئايال جاۋاب بېرىپتۇ:

— تەقسىر توغرا ئېيتتىڭىز، مەن بىر ۋاقىتلار تۆشەكتە قىرىق خانىشىڭىز بىرى ئىدىم، سۇلتانىڭ ئايىغى مېنىڭ ھۇجرامدا

غا قىرىق كۈندە بىر قېتىم يېتەتتى. بىلىڭكى، قىرىق قىزنىڭ ھەممىسىگە بۇنداق تۇرمۇش ھارام ئىدى. يۈرىكىمىز لەختە قان، باغرىمىز خۇن ئىدى. ئەمدى كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، ھازىر يېرىم ئاچ، يېرىم توق يۈرسەمۇ، ئۆز ئېلىم، ئۆز ئۆيۈم ۋە پۈت تىققۇدەك خانەم بار. ئېرىم مېنى ياخشى كۆرىدۇ، مەنمۇ ئۇنىڭا سادىقمەن، پەرىشان كۈنىمدە ئۇنىڭ مېھرى بىلەن باغرىغا بېسىشى مەن ئۈچۈن ئۇزۇق، بىر ئېغىز شېرىن گېپى مەن ئۈچۈن ئەتلەسۇ، شاھى كىيىمدىنمۇ ئەتىۋار، سورىغىنىڭىز ئۈچۈن ئېيتىمىشىم جائىزكى، ئەركسىز پادىشاھلىقتىن ئەركلىك گادا ياخشى.

ئەلىشىر نەۋائىي خىيالچان تۇرغان پادىشاھنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. بىراق سۇلتان ھۈسەينمۇ ھەممە گەپنى ئاڭلىغان ئىكەن.

ــ نېمە، قىرىق ئايالنىڭ بىرسىنى قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنى ئازاد قىل، دېمەكچىمۇسىز؟ ــ سوراپتۇ پادىشاھ. بۇ گەپنى ئىشتىكەن ۋەزىر مەنۇن بولغان ھالدا:

ــ سۇلتانىمنىڭ دانىشمەنلىكىگە ئاپىرىن، ــ دەپتۇ.

سۇلتان ھۈسەين ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك، دوستىنىڭ نېمىگە ئىشارە قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپتۇ.

ئەركسىز شاھدىن ئەركلىك گادا ياخشى

سارايدا تۇرۇۋېرىپ ئىچى سىقىلغان سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئەلىشىر نەۋائىنى ساياھەتكە چاقىرىپتۇ. ئۇلار بىر سەھرادىن ئۆتۈۋېتىپ، چۆلدەرىگەن ئۆي ئالدىغا كەلگەندە بىر ئايالغا يولۇقۇپتۇ. قىرىق يەردە يامىقى بار كۆڭلەك كىيگەن ئايال ئورۇقلۇقتىن بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئىكەن. پادىشاھ بىلەن ۋەزىر ئىنچىكىلەپ قارىسا بۇ نەچچە زامان ئاۋۇال ئوردا ھەرەمخانىسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىسيانكار توقالنىڭ ئۆزى ئىكەن. ئۆز كېنىزىكىنى دەرھال تونۇغان پادىشاھ ئەلىشىر نەۋائىيغا دەپتۇ:

— دوستۇم ئەلىشىر، قېنى بۇ ئايالدىن سوراپ بېقىڭچۇ، ئورىدىكى كۇنى بىلەن ھازىرقى كۇننىڭ قايسىسى ياخشىكەن؟ نەۋائىي ئويلىنىپ قاپتۇ ۋە:

— ئۇنىڭ ئۇچۇن قايسى كۇننىڭ ياخشىلىقىنىغۇ مەن ئوبدان بىلمەن، مەيلى سىزنىڭ كۆڭلىڭىز ئۇچۇن سوراپ باقسام باقاي، دەپ ئايالنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ:

— ئەي سىڭلىم، سەن بىر ۋاقىتلار ئالتۇن تۆشەكتە ياشايتتىڭ، يەيدىغىنىڭ ئالدىڭدا، يېمەيدىغىنىڭ ئارقاڭدا ئىدى. ئەمدى بولسا ئۇستى ـ بېشىڭ قىرىق ياماق، بەدەنلىرىڭ ئوچۇق، ئورۇقلاپ قاق سەنەم بولۇپ قاپسەن. ماڭا راستىڭنى ئېيتە، بۇرۇنقى سارايدىكى ئەھۋالىڭ بىلەن ھازىرقى ئەھۋالىڭنى سېلىشتۇرغاندا قايسىسى ياخشى؟ ـ دەپ سوراپتۇ. ئايال جاۋاب بېرىپتۇ:

— تەقسىر توغرا ئېيتتىڭىز، مەن بىر ۋاقىتلار تۆشەكتە قىرىق خانىشىڭىز بىرى ئىدىم، سۇلتانىڭ ئايىغى مېنىڭ ھۇجرامدا

غا قىرىق كۈندە بىر قېتىم يېتەتتى. بىلىكى، قىرىق قىزنىڭ ھەممىسىگە بۇنداق تۇرمۇش ھارام ئىدى. يۈرىكىمىز لەختە قان، باغرىمىز خۇن ئىدى. ئەمدى كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، ھازىر يېرىم ئاچ، يېرىم توق يۈرسەمۇ، ئۆز ئېلىم، ئۆز ئۆيۈم ۋە پۈت تىققۇدەك خانەم بار. ئېرىم مېنى ياخشى كۆرىدۇ، مەنمۇ ئۇنىڭ سادىقەمەن، پەرىشان كۈنىمدە ئۇنىڭ مېھرى بىلەن باغرىغا بېسىشى مەن ئۈچۈن ئۆزۈق، بىر ئېغىز شېرىن گەپى مەن ئۈچۈن ئەتلەسۇ، شاھى كىيىمدىنمۇ ئەتىۋار، سورىغىنىڭىز ئۈچۈن ئېيتىمىشىم جازىكى، ئەركسىز پادىشاھلىقتىن ئەركلىك گادا ياخشى.

ئەلىشىر نەۋايى خىيالچان تۇرغان پادىشاھنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. بىراق سۇلتان ھۈسەينمۇ ھەممە گەپنى ئاڭلىغان ئىكەن.

ــ نېمە، قىرىق ئايالنىڭ بىرسىنى قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنى ئازاد قىل، دېمەكچىمۇسىز؟ ــ سوراپتۇ پادىشاھ. بۇ گەپنى ئىشتىكەن ۋەزىر مەمنۇن بولغان ھالدا:

ــ سۇلتانىمنىڭ دانىشمەنلىكىگە ئاپىرىن، ــ دەپتۇ.

سۇلتان ھۈسەين ئۇيقۇدىن ئويغانغاندەك، دوستىنىڭ نېمىگە ئىشارە قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپتۇ.

«يېغى ياندىن قوپار...»*

ئەمىر ئەلىشىر بىر يىل ئاسترابادقا ① ئەمىرلىك قىلغاندىن كېيىن ھىراتقا كېلىپ، بۇ شەھەرگە باشقا كىشىنى ھاكىم قىلىپ تەينىلەشنى ۋە ئۆزىنى پايتەختتە قالدۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. سۇلتان بۇنىڭغا رازى بولمىدى ۋە شائىرنى يەنە ئاسترابادقا جۆنەتتى...

ئەلىشىر يەنە بىر نەچچە ئاينى ئاسترابادتا ئۆتكۈزۈپ، بىر كۈنى ئۆگەي ئۈكىسى ئەمىر ھەيدەرنى بەزى ئىشلار بىلەن ھىراتقا ــ پادىشاھ ئالدىغا ئەۋەتتى. ھەيدەر «جۇنۇندىن تەمام بەھرەسى بار ئەردى» (تەلۋە، غەرەز ئۇقمايدىغان ئادەم ئىدى) ئۇ ھىراتقا كەلگەندىن كېيىن مەست ھالەتتە، پادىشاھ ئادەملىرىنىڭ ئەلىشىرنىڭ ئاشپىزى ئارقىلىق شائىرنىڭ تامىقىغا زەھەر سېلىپ بېرىشنى پىلانلىغانلىقىنى، بۇنىڭدىن ھۇسەيىن بايقارانىڭمۇ خەۋىرى بارلىقىنى، بۇ سۇيىقەستنى سېزىپ قالغان نەۋائىينىڭ «كۆڭلى لەۋھىفە مۇخالىفەت ئەندىشەسىن نەقىش قىلۇر» (ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتىدە) يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.

بۇ مىش ـ مىشتىن ۋاقىپ بولغان سۇلتان ھۇسەيىن دەرھال ئاسترابادقا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئەلىشىرنى پادىشاھنىڭ خىيالىغا ھېچقاچان ئۇنى زەھەرلەش قەستىنىڭ كەلمىگەنلىكى، بۇ ھەقتە كى گەپلەرنىڭ يالغانلىقىغا ئىشەندۈردى.

شۇنىڭ بىلەن نەۋايى دەرھال ھىراتقا قايتىپ كېلىپ، پادىشاھ ھۇزۇرىدا بولدى، سۇلتان ھۇسەيىنگە ھەيدەرنىڭ ھەممە گەپلىرىنىڭ يالغان ۋە بوھتان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى. نەتىجىدە ھەي-

---

① شائىرنىڭ ئاسترابادقا ھاكىم بولغان ۋاقتى 1487 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

دەرىنىڭ پۈت ـ قولىغا كىشەن سېلىنىدى.

كېيىن شائىرنىڭ قاتتىق ئىلتىماسىغا ئاساسەن ئۇ ھىراتتا قالدۇرۇلدى ۋە مۇمىن پۇقرا بولۇپ ياشايدىغان بولدى. ئەمما پادىشاھنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن نەۋائىغا «سۇلتان ھەزرەتلىرىنىڭ يېقىنى» دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى.

ئادالەت

ئۇلۇغ دانىشمەن ۋە دۆلەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋايى ئاسترابادقا ھاكىم بولۇپ بارغاندىن كېيىن پارىخور قازىلارنى، ئادالەتسىز لەشكەر بېشى ۋە خەلققە ئورۇنسىز سېلىق سالغان مەنسەپدارلارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپتۇ. ئەل ـ يۇرتنى تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىققا باشلىغىنى ئۈچۈن ھۆرمىتى ئېشىپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئىككى ئاكا ـ ئۇكا ئاتىسىدىن مىراس قالغان موزايلىق ئۈنىكنى بۆلۈشۈش مەسىلىسىدە ماجىرالىشىپ شائىرنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىشىپتۇ.

ـــ ھەزرىتى ئەمىر بوۋا، ئاتا ـ ئانىمىزدىن مىراس سىيرىنى ئاكام ئېلىپ، موزىيىنى ماڭا بەرمەكچى بولدى، شۇ توغرىمۇ؟ ـ دەپتۇ ئۇكىسى ئاكىسىنىڭ ناتوغرا تەقسىماتىدىن نارازى بولۇپ ۋە ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ.

شۇ چاغدا نەۋايى سەمىمىيلىك بىلەن:

ـــ بالىلىرىم، بۇ ئىشتا تۇغقانچىلىق بىلەن باراۋەرلىكنى ئاساس قىلىمىز،ـــ دەپتۇ ۋە خەزىنىچىسىنى چاقىرىپ، ئانا ـ بالا سىيرىغا باھا قويۇپ، پۇلىنى بۇلارغا تەڭ بۆلۈپ بېرىشنى تاپشۇرۇپتۇ.

خەزىنىچى تاشقىرىغا چىقىپ موزايلىق ئىنەككە يىگىرمە تەڭگە باھا قويۇپتۇ ۋە ئاكا ـ ئۇكىلارغا ئون تەڭگىدىن بۆلۈپ بېرىپتۇ. ئۇلار رازى بولۇشۇپتۇ ۋە ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئادىللىقى بىلەن بىر ئۆمۈر ئىناق ياشاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

بىرنى كەسسەڭ ئوننى تىك

ئەلىشىر نەۋايى ئاسترابادقا ھاكىم بولۇپ تۇرغان مەزگىللەر-
دە، شەھەر چېتىدىكى ئېگىز بىر تۆپىلىكتە ئەتراپقا يېيىلىپ
ئاسمان پەلەك ئۆسكەن بىر تۇپ قەدىمىي تېرەك بار ئىكەن.
شائىر ھەمىشە يېقىنلىرنى بىلەن بىرگە كېلىپ تېرەك ئاس-
تىدا سالقىندايدىكەن. مۇھىمى تېرەكنىڭ سانسىز كۈمۈش يوپۇر-
ماقلىرىنىڭ مەيىن شامالدا دولقۇنلىنىپ، رېتىملىق شىلدىرلە-
شىنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرىدىكەن. تېرەك گويا مۇڭلۇق تارىخىي
داستاننى كۈيلەۋاتقان ماھىر سازەندىدەك تەبىئەت ساداسىنى مۇ-
جەسسەملەپ شائىرنىڭ پىغانىنى پەسلىتەر ۋە شېئىرىي ئىلھام
بېغىشلار ئىكەن.
گۈزەل باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، نەۋايى يېقىنلىرى ۋە مۇلا-
زىملىرىنى ئېلىپ غەزەلخان تېرەكنى سېغىنىپ شەھەر سىرتىغا
چىقىپتۇ. يىراقتىن دەرەخ كۆرۈنمەپتۇ. ئۇلار ھەيرەتلىنىپ كې-
لىپ قارىغۇدەك بولسا دەرەخ بىرسى تەرىپىدىن «قەتىل» قىلىنغا-
نىكەن. ئەلىشىر نەۋايى بۇنىڭدىن ئازابلىنىپتۇ ۋە مۇلازىملىرىغا
«قاتىل» نى تېزدىن تېپىپ كېلىشنى تاپشۇرۇپتۇ.
مۇلازىملار قىسقا ۋاقىتتا بەز چىراي ۋە كۈسا ساقاللىرى
چارلاشقان بىرسىنى ئاتلىق ھەيدەپ كېلىپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى
غەزەپلەنگەن ھالدا:
ــ ئەي قاتىل، بۇ ئەزىم تېرەكنى نابۇت قىلىشقا قولۇڭ قانداق
باردى، بۇ ئاتاڭنى ئۆلتۈرگەنگە باراۋەرغۇ ئاخىر، ياكى مەندىن ئا-
لىدىغان ئۆچۈڭ بارمىدى؟ ــ دەپ ۋارقىراپتۇ. كېيىن بۇ نائەھلە-
نى قىرىق دەررە ئۇرۇشنى، ھەر دەررىدە «بىرگە ئون» دېگەن سۆز-

نى تەكرارلىتىپ تۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ.

ياغىچىدىن قوشۇق ياساپ سېتىش مەقسىتىدە تېرەكنى كەسىكەن بۇ ئادەم مەھەللە ئىمامى بولۇپ، قىرىق دەررە تاياقتىن كېيىن ئوتۇنلۇقتىن كەلگەن ئېشەكتەك ياۋاشلاپتۇ. «تۆۋە قىلىپ» ئەلىشىر نەۋايىنىڭ «بىرگە ئون» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپتۇ ۋە ئەشۇ تۆپىلىكتە ئون تۈپ تېرەك ئۆستۈرۈش قەسىمىنى ئىچىپ قايتىپتۇ.

نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تۆپىلىكتە تېرەكلەر كۆككە بوي تارتىپ يەنە گۈركىرەشكە باشلاپتۇ. نەۋايى ئادەملىرى بىلەن كېلىپ قارىغۇدەك بولسا تۆپىلىكتىكى ياش تېرەكلەر يۇرتنىڭ قارا-ۋۇللىرى ياكى باھار چىللىغۇچى سۈمۈولى سۈپىتىدە يەڭگىل تولغىنىپ، بوۋاقنىڭ ئالقانلىرىدەك كىچىك، سانسىز يوپۇرماق-لىرى بىلەن چاۋاك چېلىپ كۈيلىشىدىغان بوپتۇ.

ئەلىشىر نەۋايى تىكتۇرگەن شۇ خاسىيەتلىك تېرەكلەرنىڭ بە-رىكىتىدىن ئاستراباد باغۇ ـ بوستانلىشىپ، يۇرت ئابادلىققا ئايلىنىپتۇ.

قايسى پىچاق پادىشاھنىڭكى؟

راۋىلارنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ئۆتكەن زامانلارنىڭ بىر كۈنى چىنماچىن مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن ئەلچىلەرنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپتۇ. بىراق ئەلچىلەر تەزىم ـ تەۋەززۇ بىلەن:

ـ پادىشاھىمىز سىز زاتى ئالىيلىرىغا ئىككى دانە پىچاق ئەۋەتتى. پىچاقلارنىڭ سېپى، تىغى، نەقىشلىرى ئوپمۇ ئوخشاش. قايسى پادىشاھى ئالەمپاناھنىڭ، قايسى ۋەزىر ئەزەمنىڭ ئايرىۋالغايلا،— دەپتۇ.

ھۈسەيىن بايقارا ئەركانۇ دۆلىتىدىكى بىلەرمەنلەرنى توپلاپ بۇ ئىش توغرىسىدا مەسلىھەت سورىغان بولسىمۇ، ئۇلاردىن تۈزۈك-رەك جاۋاب چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھىراتنىڭ چوڭ ـ كىچىك گۈزەرلىرىگە چاپارمەن ئەۋەتىپ يەتتە ياشتىن ـ يەتمىش ياشقىچە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى سۇلتانلىق مەيدانىغا توپلاپتۇ. ئەمما بۇ سانسىز ئادەملەردىن ھېچكىم قايسىسىنىڭ پادىشاھنىڭ پىچىقى ئىكەنلىكىنى ئايرىپ بېرەلمەپتۇ. شۇ چاغدا مىر ئەلىشىر قارانىيەت ۋەزىرلەرنىڭ ئېغۋاسى بىلەن ئوردىدىن كېتىپ قالغان ئىكەن. سۇلتان مىر ئەلىشىرنىڭ كۆڭلىنى بىكارغا ئاغرىتقانلىقىنى ھېس قىلىپ ھەسرەتلىنىپتۇ:

ـ ئەلىشىر بولغىنىدا شۇنچە خالايىقنى توپلاپ پاراكەندە بولماس، باشقىلارنىڭ سىنىقىدىنمۇ دانالىق بىلەن ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتۇق. شۇڭقاردىن ئايرىلىپ، سەنلەردەك چۈجە ئالالماس سارلار بىلەن قالغىنىمغا ئېچىنىمەن.

شۇ چاغدا باش ۋەزىر يەتتە تەزىم قىلىپ تۇرۇپ:

ــ ئالەمپاناھ، كۆپ قايغۇرۇۋەرمىگەيلا، بىر ئەمەس قىرىق ۋەزىرلىرى بار. مۆھلەت بەرسىڭىز، مۇشكۈلىڭىزنى ئاسان قىلىپ، يېگەن تۇزىڭىزنىڭ ھەققىنى قايتۇرغايمىز!، ــ دەپتۇ.

ــ ئۇنداقتا، ئۇچ كۈن سۈرۈڭ، ــ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ سۇلتان، ــ مۇشۇ ۋاقىتتا پىچاقلارنىڭ ئىگىسىنى تېپىشىمىسىڭ قىرىقىڭنىڭ ھەممىنى ئوردىدىن قوغلايمەن.

پادىشاھ دېگەن پادىشاھ ــ دە! ئۇ دېگەن ئالدىغا كەلگەننى يالماپ يۇتىدىغان كەلكۈن، ئوت! ۋەزىرلەر ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، بۇ ئىشنى ئويلىغانسېرى سۇلتاننىڭ غەزىپىدىن قورقۇشقا باشلاپتۇ. كاللىسىغا ھېچ نەرسە كەلمەپتۇ. ئاخىر، ئېگىلگەن باشنى قېلىچ كەسمەپتۇ، شائىرنىڭ يۈرىكى ئەپۇچانلىق بىلەن تولغان، گۇناھىدىن كېچەر، بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر، دېيىشىپ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ.

مىر ئەلىشىر تالىپلىرى بىلەن كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغان ئىكەن. قىرىق ۋەزىرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپتۇ. ئۇلارنى كىمخاپ ــ دۇردۇنلار سېلىنغان خانىلاردا ئوچۇق كېچە ــ كۈندۈز مېھمان قىلىپتۇ. مىر ئەلىشىر ئۇلارنى كۈتۈش جەريانىدا ۋەزىرلەرنىڭ «تېشى يالتىراق، ئىچى قالتىراق» لىقىنى، ئۇلارنىڭ ئوردىدا بىرەر كېلىشمەسلىك بولمىسا ئۆزىنى ئىز دەپ كەلمەيدىغانلىقىنى پەم قىلىپ، سۇلتان ھۈسەيىننىڭ تەنچ ــ ئامانلىقىدىن سۆز ئاچقان ئىكەن، ئۇلار غەم ــ قايغۇ بىلەن:

ــ ھاسىل كالام، مەۋلانەم، ئوردىدا يەنىلا ئۆزلىرى بولمىسىلىرى بولمايدىكەن، ھىراتتەك شەھىرى ئەزىمدە بۇ بىر جۇپ پىچاقنىڭ سىرىنى ئاچىدىغان ئەھلى دانىش تېپىلمىدى، ئەمدى پۇتۇن ئۈمىد ئۆزلىرىدىن، يارەم قىلمىسىلىرى كۆرىدىغىنىمىز قارا كۈن، ــ دەپ چالۋاقىشىپتۇ.

ۋەزىرلەردىن ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى چۈشەنگەن ئەلىشىر

نەۋايى ئوڭ قولى بىلەن ياڭشىلىق قىسقا ساقال - بۇرۇتلىرىنى تاراپ، بىر نۇقتىغا تىكىلىپتۇ - دە:

— ئۇنداقتا سىلەر ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا سارايغا قايتىپ، بىر جايغا ئوت يېقىڭلار - دە، ئىككىلا پىچاقنى تاۋلاڭلار، پىچاقلارنىڭ بىرسى تەرلەيدۇ، يەنە بىرسى تەرلىمەيدۇ. تەرلىگەن پىچاق پادىشاھنىڭ بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ئىشلىتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن سۈيى قاچمىغان. ۋەزىرنىڭ پىچىقىدا ئالما سويۇلغان، گۆش يېيىلگەن بولغاچقا تەرلىمەيدۇ، - دەپتۇ.

ۋەزىرلەر مىر ئەلىشىردىن گويا ئۆلمەسنىڭ دورىسىنى تاپقاندەك خۇشاللىنىپتۇ. ئالدىراپ - سالدىراپ ئاتلىرىغا مىنىشىپتۇ ۋە شۇ ھالەتتە بەزىلىرى «خوش» دېيىشىنىمۇ ئۇنتۇپتۇ. ئۇلار ئور - دىغا بارغاندا مۆھلەت توشقان بولغاچقا توپ - توغرا سۇلتاننىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ.

— خوش، ۋەزىپە ئورۇنلاندىمۇ؟ — سوراپتۇ سۇلتان ھۈسەيىن.

— شۇنداق، شۇنداق پادىشاھى ئالەم، - دېيىشىپتۇ ۋەزىرلەر بىر - بىرىدىن قىزغىنىشقاندەك تەلەپپۇزدا ۋە مىر ئەلىشىرنىڭ ئېيتقىنى، دېگىنى بويىچە قىلىپ پىچاقلارنى ئايرىپتۇ. سۇلتان خۇشال بولۇپ، ئۇلارنى تارتۇقلىماقچى بولۇپتۇ. بىراق شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ كۆڭلىگە «بۇ ۋەزىرلەرنىڭ ئەقلىمۇ ياكى...» دېگەندەك بىر جىن كىرىپتۇ - دە، ئۇلاردىن سوراپتۇ:

— قانداق قىلىپ كاللاڭلارغا بۇ ئەقىلنىڭ كەلگەنلىكىنى راستى بىلەن ئېيتىڭلار؟ بۇ قانۇنىيەتنى ئۆزەڭلار ئويلاپ تاپقانمۇ ياكى بىرسى ئۆگەتكەنمۇ؟

— كىم بولاتتى! ئۆزىمىز، تەقسىر، - رىتىملىق ئاۋازدا ۋاقىرىشىپتۇ ئۇلار.

— ئۇنداقتا دەسلەپتە ئېيتماي، مۆھلەت كۇتۇشكىنىڭ نېمىسى؟ ئۇچ كۈندىن بېرى سارايدا بىرەرسىڭنىڭ قارىسىنى كۆرمىگىنىمگە قارىغاندا، سىلەر دانىشمەن ئىزدەپ سىرتلاردا يۈرۈش-

كەن! مېنى ئالدايمەن دېسەڭ، گۇناھىڭ تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ، راستىڭنى ئېيتىش!، ـ ۋارقىراپتۇ سۇلتان.

قىرىق ۋەزىر لاغىلداپ تىترەپ، تىلى كالۋالىشىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى كۆپىنى كۆرگەن، ياشانغان بىر ۋەزىر سۇلتاننى قارا باستۇرۇشتىكى ئاخىرقى كۈزۈرىنى ئىشقا سېلىپ ئېيتىپتۇ:

ــ بىر قوشۇق قېنىمىزدىن كېچىڭ، ئالەمپاناھ، ـ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ ئۇ، ـ ئۇچىنچى كۈنى چۈش كۆرۈپتىمەن. چۈشۈمدە ئاپپاق ساقاللىق، سەللە، تونلۇق بىر پىرى مۇرشىد يېنىمغا كېلىپ «قايغۇرماڭلار، بۇ ئىشنىڭ يولى ئاسان» دەپ ئەشۇ جەريانلارنى ئۆگەتكەندى، ـ دەپتۇ. سۇلتان ھۈسەين بولسا «سەنلەرنىڭ بۇ قاپاق كاللاڭلارغا كۈندۈزى چىراغ يېقىپ قارىسىمۇ، زەررىچە ئەقىل نۇرى تېپىلمايدىغانلىقى ماڭا ئايان» دەپ ۋەزىرلەرنى قىستاۋېرىپتۇ، ئاخىرىدا:

ــ بىز بۇ ئەقىلنى مىر ئەلىشىردىن سوراپ بىلگەن، ـ دەپ ئىقرار قىلىپتۇ ۋەزىرلەر ئامالسىزلىقتىن.

ــ ھەممىڭلارنى يىغسا مىر ئەلىشىرنىڭ بىر تال مويىغىمۇ تەڭ كېلەلمەيسىلەر ـ دەپتۇ سۇلتان ھۈسەين، ـ يەنە ھالىڭلارغا باقماي ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ ئەللامە بىلەن پۇت تېپىشىسىلەر! سەلەردەك ئەخمەقلەرنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ دوستۇمنىڭ نازۇك دىلىنى ئاغرىتقان مەندەك ھاماقەت سۇلتانغا بۇ كۈن ئاز! ھازىردا مىر ئەلىشىرنى سارايغا ئېلىپ كېلىپ، سەلتەنەتىمىزنىڭ مۆھرى مۇبارىكىنى قولىغا تاپشۇرغايمەن، ـ دەپ شائىر تۇرۇۋاتقان قىشلاققا قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

كېيىكنىڭ قۇلىقى قايدا ـ يۇ، تۇيىقى قايدا؟

بىر كۈنى سارايدا ئۇۋچىلىق ھەققىدە پاراڭ بولۇپ، ھۈسەيىن بايقارا ئۇۋلىغان ئۇۋلىرى، شىكارغا چىققاندىكى بەزى مەرگەنلەر ـ نىڭ ئۇستىلىقلىرى توغرىسىدا ئېچىلىپ سۆزلەپتۇ. شۇ چاغدا بىر ۋەزىر ئۆزىنىڭ مەرگەنلىكى ھەققىدە تازا ماختىنىپ، نەچچە يىلنىڭ ئالدىدىكى بىر قېتىملىق شىكاردا، ئوقنى بىر كېيىكنىڭ قۇلىقىدىن ئېتىپ، تۈيىقىدىن چىقىرىۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ ماختىنىپتۇ. شۇ چاغدا سۇلتان ھۈسەيىننىڭ كەيپى ئۇچۇپ ۋەزىرنىڭ نادانلىقىدىن غەزەپلىنىپتۇ:

ــ ھەي ئەبلەخ، كېيىكنىڭ قۇلىقىدىن ئېتىپ تۈيىقىدىن چىقىرىش دېگەن قانداق گەپ؟ ھايۋاننىڭ تۈيىقى بىلەن قۇلىقىنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلەمسەن؟ مېنىڭ ساريىمدا سېنىڭدەك ئەقلى گەجگىسىگە ئۆتۈپ قالغان ھاماقەت لاپچىنىڭ جازاسى ئۆلۈم، جاللات، ــ دەپ ۋارقىراپتۇ.

شۇندا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بىچارە ۋەزىرگە رەھمى كېلىپتۇ ـ دە، پادىشانىڭ قۇلىقىغا:

ــ جانابى ئەمرىم! ۋەزىرنىڭ سۆزى يالغان ئەمەستۇر، چۈنكى شۇ قېتىملىق ئۇۋدا پېقىرمۇ بار ئىدى. ۋەزىر تاغ ئاستىدا تۇرۇپ تاغ ئۈستىدە تۇيىقى بىلەن قۇلىقىنى قاشلىۋاتقان كېيىكنى قارىغا ئېلىپ ئاتقانىدى، ئوق ئۇۋنىڭ قۇلىقىغا تېگىپ، تۈيىقىدىن چىققىنى راست، ـ دەپتۇ، نەۋايىنىڭ ئاڭىغا چۈشۈپ بىمەنىلىكىنى مەنتىقىيلىققا ئايلاندۇرۇشى بىلەن پادىشاھ پەسكويغا چۈشۈپ، ۋەزىر ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپتۇ.

بىر چېكىتنىڭ قۇدرىتى

مىر ئەلىشىر نەۋايى ئۆز غەزەللىرىنى زامانىنىڭ بىلىمدان خەتتاتلىرىغا يازدۇرىدىكەن. نېمە بولدىكىن، ئۆز كاتىپىنىڭ تاۋى قېچىپتۇ. ئۆزىنى مەشھۇر خەتتاتمەن، دەپ يۈرۈيدىغان مەنمەنچى بىرسى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ: «مۇمكىن بولسا، نەۋايى ھەزرەتـ نىڭ خىزمىتىنى جانىم بىلەن بېجىرەتتىم» دەپتۇ.

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى شائىر ئىشتىپ، شېئىرلىرىنى كۆچۈرۈشكە بېرىپتۇ.

بىر قېتىملىق كاتتا مۇئاشىرىدە ئەلىشىر نەۋايى ھېلىقى كاـ تىپقا كۆچۈرتكەن غەزەللىرىنى ئوقۇپتۇ ۋە ئوقۇغانىرى بەزى سۆزلەرنىڭ غەلىتىلىكىنى سېزىپتۇ. دەل شۇ پەيت مەجلىسدىكى بەزىلەرنىڭ «مالىكۇل شۇئارانىڭ ئۆزلىرى شۇنداق نۇقسانلارغا يول قويغان يەردە، باشقىلاردىن نېمىنىمۇ كۈتكىلىك» دېيىشۇاتقانلىـ قى نەۋايىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. دانا شائىر سەزگۈدەك بولسا ماختانچاق خەتتات بىر سەترەنىڭ ئاخىرىدىكى «كۆز» سۆزىنىڭ چېكىتىنى چۈشۈرۈپ «كۆر» قىلىپ يازغان ۋە شۇنىڭ بىلەن شېـ ئىر ئەكسى مەناغا ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىكەن. نەۋايى شېئىر ئاـ خىرلاشقانىرى شۇنچە ۋەزمىن ئاھاڭدا ئوقۇپتۇ، تۇغىللەنمە بېـ يىتقا كەلگەندە بولسا ئەھلى فازىللارغا قاراپ تۇرۇپ:

ــ كۆزۈمنى كور قىلغانلار كور بولسۇن ئاخىر.

دەپ غەزەلنى ئاخىرلاشتۇرۇپتۇ شۇنىڭ بىلەن ھېلى شائىرغا مىيىقىدا كۈلگەن مۇخالىبىيەتچىلەرنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ.

ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مۆررىۋىتى*

بىر كۈنى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ئەمىر ئەلىشىر بىلەن خىلۋەتتە ئۇچرىشىپ، ھەممە ساھەدىن پاراڭلىشىپتۇ ۋە ھېكمەت گۆھىرىنى چېچىپ ئەلىشىردىن سوراپتۇ:

ــ خالايىقنىڭ پېقىرنىڭ ھەققىمدە نېمىلەرنى دېيىشۋاتقانلىقىنى بىلىدىغانسىز؟

ــ بىلمەن، ــ جاۋاب بېرىپتۇ ئەمىر ئەلىشىر، ــ سىزنى ئاۋام لوتفۇ كەرەمدە، ساخاۋەت ۋە شىجائەتتە، باھادىرلىق ۋە دىلا-ۋەرلىكتە دەۋرىنىڭ يېگانىسى، دەپ بىلىدۇ.

ــ ياق، مېنىڭ غەيۋىتىم ۋە ئەيىبلىرىم ھەققىدە خەلق ئىچىدە قانداق گەپلەرنىڭ بارلىقىنى بىلمەكچىمەن؟ ــ ياندۇرۇپ سوراپتۇ سۇلتان.

ئۇستىلىق بىلەن جاۋاب بېرىپتۇ ئەمىر ئەلىشىر:

ــ ئاخشام ئۆيگە كېتىۋاتسام، بىر دېرىزىدىن خېلى ئۇنلۇك ئاۋاز ئاڭلاندى. ئاستا يېقىن باردىم ۋە ئۆي ئىگىسىنىڭ شۇنداق دېگەنلىكىنى ئاڭلىدىم: «سۇلتان ھۈسەيىن مىرزانىڭ ھەممە قىلىقى ياخشى، دانا، كۆڭۈلدىكىدەك تېخى يوق پادىشاھ... ئەمما ئەۋۋالا پېشانىسىگە مۆررىۋەتسىزلىك ۋە ھەققانىيەتسىزلىك پۈتۈلگەنمىكىن!؟... ئۆزىنىڭ كونا خىزمەتكارلىرى ۋە قۇللىرىنى، يىللار داۋامىدا ئۇنىڭغا ئىتائەت كەمىرىنى بىلىگە مەھكەم باغلاپ، خىزمەت كۆرسەتكەن جانكۆيەرلەرنى مۇبارەك نەزىرىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، بىر پۇلغا ئەرزان قىلغىنى نېمىسى...»

ــ كېيىن مەن ئۇنىڭ ئەمىر جاھانگىر بارلاس [1] ئىكەنلىكىنى

---

① ئەمىر جاھانگىر بارلاس ــ دەسلەپتە ھۈسەيىن بايقارانىڭ يېقىنلىرىدىن بولغان ۋە نەۋايىغا قارشى تۆھمەتخورلار تەرىپىدە تۇرغان كىشى.

بىلدىم، ـ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ ئەلىشىر، ـ ئۇ يەنە مەن ئۆمرۇم بويى جېنىمنى دوغا تىكىپ خىزمەت قىلدىم، ھالا بۇگۈن- كى كۈنگە كەلگەندە ئەھۋالىم شۇنچىلىك خاراپكى، بۇنى ھېچكىم تەسەۋۋۇر قىلالمايدۇ، دېگەنمىش!

بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ مىرزانىڭ ئۆڭى ئۆزگىرىپتۇ ۋە:

ــ مىر، ئۇنىڭ قانداق ئادەملىكىنى سىزمۇ بىلىسىز. ئەگەر ئۇنىڭغا ئازراق ئىلتىپات كۆرسەتسەم، تېرىسىگە سىغماي، كۈندە بىر ئادەمنىڭ ئۇۋالىغا قېلىشىم مۇمكىن. ياخشىسى ئۇنىڭ ئۈ- شىنى سىزگە تاپشۇردۇم، ـ دەپتۇ.

ــ تەربىيەت قىلىش ۋە سىناپ ئىشلىتىش مەقسىتىدە ئۇنىڭغا ئاخىرقى پۇرسەتنى بېرەيلى، ـ دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ مىر سۇلتانغا ۋە بىر ئادەمنى ئەمىر جاھانگىر بارلاسنىڭ يېنىغا بۇ گەپلەرنى ئېيتىش ئۈچۈن ئەۋەتىپتۇ. ئېيتىلىشچە، بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ئەمىر جاھانگىر ساقلىنى يۇلۇپ ۋە ئۆز كاچىتىغا ئۇ- رۇپ: «مانا ئەپسۇس، بىز ئەمىر ئەلىشىرنىڭ قەدرىنى بىلمەي ھەمىشە ئۇنىڭغا قارا چاپلايمىز. ئەمەلدە ئۇ بولسا بىزگە شۇنچە لوتفۇ ئېھسان كۆرسىتىپ يۈرۈيدىكەن ئەمەسمۇ!»، دەپ دەرھال شائىرنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ئەپۇ سوراپتۇ.

ئادەمى ئېرسەك...

شائىر ئەلىشىر نەۋايىنىڭ يېشى ئۇلغايغان يىللىرى ھەجگە بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ. ۋاقتى ـ سائىتى يېتىپ يۇرت سۇلـ تانى، دوستى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن خوشلىشىش مەقسىتىدە ئۇـ نىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپتۇ.

ـ سىزنىڭ قىلغان خەيرىلىك ئىشلىرىڭىز قايسى ھەجىخانـ نىڭكىدىن كەم ئەمەس، ئىجازەت يوق، ـ دەپ رۇخسەت قىلماپتۇ پادىشاھ. سۇلتانغا بۇنىڭدىن ئارتۇق قانداق سەۋەب كۆرسىتىش مۇمكىن؟ بۇ ئىشتا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تازىمۇ بېشى قېتىپتۇ.

ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپتۇ. ھەرخىل كۆڭۈلسىزلىكلەر سەۋەبـ دىن مىر ئەلىشىر ھەج تاۋاپ قىلىپ كېلىشنى قارار قىلىپ يەنە سۇلتان ھۈسەيىندىن رۇخسەت سوراپتۇ. سۇلتان يولىنىڭ تىنچـ سىزلىقى ۋە ئۇلۇسلار ئارىسىدا ھەرخىل زىددىيەتلەر كۆرۈلۈۋاتـ قانلىقىنى باھانە قىلىپ:

ـ ھەزرەتلىرىسىز ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ بولمايـ دۇ. ئۆزگىلەرگە ئىشەنمەيمەن. ئۇلار ھامان شېخىمنى پۈتاش كـو ـ يىدا. مېنى ھەقىقىي دوستۇم دەپ بىلىسىڭىز مۇشۇنداق ئېغىر كۇنلەردە يېنىمدىن ئايرىلمىغان بولسىڭىز، ـ دەپ تۇرۇۋاپتۇ.

ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋايى تازىمۇ تەڭقىسلىقتا قاپتۇ. كېتىۋېرەي دېسە كىچىكىدىن بىرگە ئۆسكەن پادىشاھ دوستى ئۇنىڭدىن كەتـ مەسلىكىنى ئۆتۈنسە، ئوردىدا قېلىپ داۋاملىق ئىشلەي دېسە بىر كۇنمۇ خاتىرجەم ئۆتمىگەنلىكى ئۈستىگە يېزىقچىلىق ئىشلىرى يۇرۇشمەيۋاتسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىممۇ شائىرنىڭ ھەج تىلىكى ئىجابەت بولماپتۇ. ئەمما «كېلەر يىلى

نەۋرۇز ئېيىدا تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن چوقۇم سەپەر قىلغايمەن»، دەپ كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ. بۇ ئاردىدا قىش بوۋاي كېتىپ، بىھار توزى قاناتلىرىنى يېيىپ كەپتۇ. ھەممە ياقىنى نەۋرۇزى ئايىم قاپلاپتۇ. «شاھمىنىڭ نېمە دېيىشىدىن قەتئىينەزەر بۇ قېتىم چوقۇم جۆنەپ كېتىمەن»، دەپتۇ شائىر ئۆز ـ ئۆزىگە، شۇنداقتىمۇ بىر كۆرۈنۈپ قويۇش ئۈچۈن سۇلتانىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ.

ـــ سەپەرگە ئاتلىنىشىڭىز ئېنىقمۇ؟

ـــ شۇنداق، بۇ قېتىم قەتئىي قارارغا كەلدىم.

ـــ ئۇنداقتا، مەنمۇ رازى دوستۇم، ھەج ھەربىر مۇسۇلمان بىلىسىغا پەرز. مېنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەج رەسمىيەتلىرىنى بېجىرگەيسىز، ـــ دەپ فاتىھە ئوقۇپتۇ سۇلتان ۋە، ـ كەتكىنىڭىزنى ھېچكىم بىلمەسۇن، تۇنده، يوشۇرۇنچە يولغا چىققايسىز، ـ دەپ تىلاپتۇ.

ئەلىشىر نەۋايى سۇلتان بىلەن خەيرلىشىپ، خۇشال خانىسىغا جۆنەپتۇ. كوچىنىڭ ئۇ بېشىغا يېتەي دېگەندە بىر يىگىت يولداش بولۇپتۇ. بۇ يىگىت شائىرلارنىڭ شائىرى ئەلىشىر نەۋايى. ئۆزىگە ئوخشاش مىسكىن ـ پەقىرلەرگە كۆپ يارەم بەرگىنىنى ئاڭلىغان ئىكەنۇ، ئەمما شائىرنى تونۇمايدىكەن. شۇڭا نەۋايىغا ئەدەپ بىلەن سالام بېرىپتۇ:

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، سىزمۇ بۇ ياقمۇ؟

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، بۇ ياق دېگىنىڭىز قەيەر؟

ـــ قاياق بولاتتى، نەۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ ئۆيى تەرەپ بولمىدۇ، ـ دەپتۇ يىگىت ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، ـ مەن يىراق قىشلاقتا ئوتۇن سېتىپ كۈن ئۆتكۈزىمەن. ئاڭلىشىمچە نەۋايى دېگەن كىشى شائىر ۋە پادىشاھلىقنىڭ كاتتىسى بولۇشىغا قارىماي بىزدەك نامراتلارغا كۆپ نەپ يەتكۈزىدىكەن. شۇ كىشىدىن پاناھ ئىزدەپ بۇ يەردە يۇرۇپتىمەن. ئەمدى ھىراتقا كېلىپ خاتا قىلغانلىقىمنى بىلدىم.

ـ نېمە ئۈچۈن؟ ـ سوراپتۇ ھەزرەت.
ـ ھەي، سىز سورىماڭ، مەن ئېيتماي، ئاڭلىماپسىز ـ دە! شائىرنىڭ ئىختىيارى ھەجگە تارتىپتۇ. بىلمىدىم، ئاخىرىسى نېمە بولاركىن، ـ خۇرسىنىپتۇ يىگىت.
ئەلشىر نەۋايى يىگىت بىلەن پاراڭلىشىپ ئۆيىگە يېتىپ كەلگىنىنى سەزمەي قاپتۇ. قارىسا دەرۋازىسى ئوچۇق، ھويلىسى ئادەملەر بىلەن لىق تولغان. شائىرۇ ھاپىز، كاتىپۇ خەتتات، تەسۋىرچى نەققاش، ئۆلىمايۇ پالۋان قاتارلىق دوستلىرىدىن سىرت، ئاشپەز، باغۋەن، تۆمۈرچى، ھارۋىكەش، ئوتۇنچى، ھاممال... ئىشقىلىپ شائىرنى تونۇغان ـ ئاڭلىغان ياخشى ـ يامان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ھازىرۇ نازىر ئىمىش.
ـ ئەنە، ھەزرەتنىڭ ئۆزى كەلدى! ـ دەپ ھەممە شائىرغا يول بېرىپتۇ. ھېلىقى يىگىت ھەمراھىنىڭ ئەلشىر نەۋايى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ھەيرانلىقتىن ياقىسىنى چىشلەپتۇ. نەۋايى ھويلىسىنىڭ ئىچى ـ تېشىدا بارغانچە كۆپىيىۋاتقان كىشىلەرگە قاراپ:
ـ تىنچلىقمۇ؟ نېمە ئالامەت بۇ؟ ـ دەپ سوراپتۇ خىزمەتچىسىدىن.
ـ تىنچلىق بولىشىغۇ، تىنچلىق، ـ ئىككىلىنىپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇ.
ـ ئۇنداقتا بۇنچە كۆپ كىشىنىڭ خانىمگە قەدەم تەشرىپ قىلىشى ۋە يۈزلىرىگە تەشۋىش بۇلۇتلىرىنىڭ سايە تاشلىشىدىكى بىئىس نېمىدىن، ـ سوراپتۇ ئەلشىر نەۋايى.
ـ بۇنىڭغا ئەڭ ياخشىسى كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرى جاۋاب بەرسۇن، ـ دەپتۇ مۇلازىم.
ـ ئەل ـ ئۇلۇسقا سالدۇرغان مەسچىت ـ مەدرىسلىرىڭىز، سىز بىنا قىلغان باغۇ راۋاقلار، قازدۇرغان كۆل ـ ئۆستەڭلەر، ياساتقان كۆۋرۈك ـ يوللار ۋە سالدۇرغان ھاممام، كۇتۇپخانىلارنىڭ

قايسى بىرى ھەج قىلماقتىن كەم.

— سىز يېتىملارغا ئاتا، ئۆيسىزلەرگە خانا ۋە خەستىلەرگە شىفا بولدىڭىز، ئىلتىپاتىڭىزدىن بىزلەرلا ئەمەس بارلىق جا-نۇارلارمۇ بەھرىمەندۇر. بۇنىڭدىن ئارتۇق يەنە قانداق ساۋاب بول-سۇن. مۇھىمى سىزسىز ئۇلۇستا قىينىچىلىق بولماس. ھاسىلىق بوۋاينىڭ گېپىى تۇگىشى بىلەن ئەتراپتىن:

— توغرا ئېيتتىڭىز ئاتا، كۆڭلىمىزدىكى گەپ شۇ، — دېگەن سادالار ياڭراپتۇ.

— دېھقان بابا ھەق گەپنى ئېيتتى. مەۋلانە ئۆز قەلىمىڭىز بە-لەن:

ئادىمى ئېرسەڭ دېمىگىل ئادىمى،
ئانىڭكىم يوق خەلق غەمىدىن غەمى.

دەپ يازمىغانمىدىڭىز؟! ئۆزىڭىزچە ھەج تەۋاپ سەپىرىنى دە-غاجا قىلغان بولسىڭىز بېرىش — بارماسلىقنى ئەل — ئۇلۇس بە-گىلىسۇن ئاخىر، — دەپتۇ شائىرنىڭ كونا ئۇلپەتلىرىدىن بىنايى.

ئەلىشىر نەۋايى ئويلا — ئويلا ئاخىر ھەج سەپىرىنى كېچىكتۇ-رۇش قارارىغا كەپتۇ. ئادەملەر بۇنى ئىشتىپ كۆڭۈللىرى تەسكىن تاپقان ھالدا ئۆيلىرىگە قايتىشىپتۇ. قىشلاقتىن كەلگەن ھېلىقى يىگىتنى ھەزرەت بالا قىلىۋاپتۇ.

بويۇن يۇكىنىمۇ يەڭگىللىتىڭ*

مەۋلانە سانىي زالىم كىشى ئىدى. ئۇ بىر قانچە ۋاقىت ۋەزىر - لىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ئىشلىدى. ئۇ بېشىغا قازاندەك يوغان سەللە ئوراپ يۈرەتتى. ئومۇمەن، ئۇنىڭ يېقىمسىز قىلىقلىرى ساھىبقىرانىنىڭ [1] قۇياشتەك نۇرلۇق دىلىغا ئايان بولغاچ، سانىي - غا غەزەپ قىلىپ، بېشىدىن سەللىسىنى ئېلىۋېتىشكە بۇيرىدى. ھەزرىتى ئەمىر دەل شۇ ۋاقىتتا پادىشاھقا يۇزلىنىپ تۆۋەندىكى بەيىتنى ئوقۇدى:

چۇ بارى سەر سەپۈك كەردى،
سەبۈك كۇن بارى گەردەن ھەم.

(باش يۇكىنى يەڭگىللەتتىڭىز، ئەمدى تاينىلىق بويۇن يۇكى - نىمۇ يەڭگىللەتكەيسىز!).

---

① ھۈسەيىن بايقارانى دېمەكچى.

«نەۋايى ئۆتتى كوچاڭدىن»

ھىرات يۇرتىنىڭ سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ياشلىقىدىن بىرگە ئوسكەن مىر ئەلىشىر نەۋايى دېگەن بىر دوستى بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېقىنلىقىغا قىل سىغمايدىكەن. ھۈسەيىن بايقارا پادىشاھ بولىۋاق ئۈچۈن لەشكىرىي كۈچ توپلىغىلى چەت تاغلارغا چىقىپ كېتىپتۇ. ئەلىشىر شائىرلىقنى تاللاپ، يىراق مەملىكەتكە ئوقۇشقا كېتىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن بىھىساپ ئەسكەر بىلەن ئۇروش ـ ماجرالار قىلىپ مەقسىتىگە يېتىپتۇ. يۇرتقا پادىشاھ بولۇپتۇ. شەھەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا باغ بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا بىرىدىغان كوچىنىڭ نامىنى «باغ كوچا» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇنىڭدىن پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ خاس كىشىلىرىدىن باشقا ھېچ كىمنىڭ يۇرۇشىگە يول قويۇلمايدىكەن. كىمكى بۇ كوچىدىن يۇرۇپ قالسا، پاسىبانلار دەرھال تۇتۇپ، شاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىدىكەن. سۇلتان ھۈسەيىن «مەن يۇرگەن كوچىدىن مېڭىپسەن» دەپ ئۇنى گۇناھكار ھېسابلاپ زىندانغا تاشلايدىكەن.

ئارىدىن ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. ئەلىشىر ئوقۇشنى تاماملاپ، شائىرلارنىڭ پىرى سۈپىتىدە ھىراتقا قايتىپتۇ. ھەممە شاد ـ خۇراملىق ئىچىدە ئۇنى قارشى ئالغىلى چىقىپتۇ. بىراق دوستى ھۈسەيىن بايقارا كەلمەپتۇ. «كەلگىنىمنى ئاڭلىمىغاندۇر، بەلكى پادىشاھلىق ئىشلىرى ئالدىراش بولۇپ كەتكەندۇر، ئەگەر ياخشىسى ئۆزەم ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشۈپ كېلەي»، دەپ ئويلاپ، سۆيگەن قىزى گۈلىنى ئېلىپ يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار پاراڭلىشىپ ماڭغاچقا، بىلمەستىن، «باغ كوچا» غا كىرىپ قاپتۇ. بىر پەستىن كېيىن قاراۋۇل خان كوچىسىدا، ھېچنېمىنى بىلمىگەندەك بىمالال ۋە

راھەت كېتىۋاتقان ئەلىشىر بىلەن گۈلىنى كۆرۈپتۇ ـ دە، ئۇلار ـ نىڭ يولىنى توراپتۇ. ـ «باغ كوچا» دىن يۇرۇشكە نېمە ئىختىيا ـ رىڭ، ـ دەپ ماجىرا تېرىپ سوراقلاپتۇ. بۇنىڭدىن ھەيران قالغان ئەلىشىر نەۋايى:

ـ ئۆز ئىختىيارىم، نېمە، كوچىدا يۇرۇشمۇ گۇناھمۇ؟ ـ دەپ ـ تۇ.

ـ بۇ ئاجىزەچۇ ـ دەپ گۈلىنى كۆرسىتىپتۇ قاراڭۇل، ـ ئۇ ھەم «باغ كوچا» دا ئۆز ئىختىيارى بىلەن يۇرگەنمۇ؟

ـ شۇنداق، ـ دەپتۇ شائىر ـ بۇ مېنىڭ سۆيگەن مەشۇقۇم، ئۇمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ماڭدى.

ـ ئۇنداقتا زىندانغىمۇ ئۆز ئىختىيارلىرىڭ بىلەن كىرىسەن. زىندانداپ بىر ئۆمۇر چىرىپ، ئۆلۈشۈڭمۇ ئۆز ئىختىيارىڭ بىلەن بولىدۇ، شۇنداقمۇ؟

ـ نېمىشقا ئۇنداق بولغىدەك؟ ـ ھەيران بولۇپتۇ ئەلىشىر نەۋايى، ـ ئىختىيارىم ئۆزەمدە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەسىلەن، مەن قايسى كوچىدىن مېڭىشنى خالىسام شۇ كوچىدىن ماڭالمىسام، بۇ ئادالەت ئەمەسقۇ، قېرىندىشىم!

ـ ياق، ـ دەپتۇ پاسىبان، ـ سەن ھېچنېمىنى بىلمەيدىكەن ـ سەن. كوچىنىڭ ئىختىيارى پادىشاھى ئالەم، شاھىنشاھ مىرزا ھۈسەين بايقارادا. بىلمىسەڭ بىلىپ قوي. بۇ كوچىدىن غەيرى كىشىلەرنىڭ يۇرۇشىگە، ھەتتا قۇشلارنىڭ ئۇچۇپ ئۆتۈشىگىمۇ يول قويۇلمايدۇ. شۇنداق ئىكەن مۇشۇ سائەتتىن ئېتىبارەن ئىخ ـ تىيارىڭ ئۆزەڭدە ئەمەس، زىندانبېگىنىڭ قولىدا بولىدۇ.

ـ ئاپلا، ـ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى ئۆز ئۆزىگە ـ ئىشتىن چاتاق چىقتىغۇ ئەمدى. يېنىمدا گۈلى بولمىسىغۇ بۇ باشقا گەپ، ھازىر پاسىبان بىلەن گەپ تالىشىپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس. ياخ ـ شىسى پادىشاھىڭ ھۈسەين بايقارانىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار، دېسەم بولغىدەك، دوستۇم ھۈسەين مېنى تونۇپ، بەلكىم گۇناھىمىزدىن

ئۆتەر، دەپ ئويلاپتۇ ۋە پاسىبانغا:

ئېيتقىنىڭچە بولسۇن، زىندانبېگىنىڭ ئالدىغا بېرىشقا تەييار. مىز، بىراق بىزنى ئالدى بىلەن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ بار، ــ دەپتۇ.

پاسىبان نائىلاج نەۋايى بىلەن گۇلىنى ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئالدىغا باشلاپ بېرىپتۇ. سۇلتان قارىغۇدەك بولسا كۆز ئۆڭىدە با. لىلىقىدىن بىرگە ئۆسكەن قەدىردان دوستى تۇرغۇدەك، نېمە قد. لىشنى بىلمەي ئويلىنىپ تۇرۇپ قاپتۇ. ئەلىشىر نەۋايى بولسا ئىچىدە «قېنى، دوستۇم نېمە دەركىن؟» دېگەندەك قىلىپ ئۇنچىقا. ماي تۇرۇۋېرىپتۇ. گۇلى ھەم «پادىشاھ نېمە گەپ ئېيتار، ئەلىشىر قانداق جاۋاب بېرەر، مۇھىمى ئۇلار ئازارلىشىپ قالمىسا بولاتتى. غۇ!» دەپ تىت ــ تىتلىنىپتۇ. سۇلتان ھۇسەيىن: «بۇ كىشىنى تو. نۇيمەن، ياشلىقىمدىن بىرگە ئۆسكەن دوستۇم»، دەپ قويۇۋېتسەم، ئەمەلدارلىرىم ئالدىدا ناقۇلاي بولىدۇ. تونۇمايمەن، دەپ زىندانغا تاشلىسام، بۇمۇ ئىنسابتىن ئەمەس. ئەلىشىرنى رەنجىتسەم ئۇ. مۇرلۇك دوستلىقىمىز بۇزۇلىدۇ. ياخشىسى ئۇنىڭدىن بىر سوئال سوراي، توغرا جاۋاب بېرىپ ھەممىنى قائىل قىلسا تونۇشلىقا. مىزنى بىلدۇرۇپ قويۇپ بېرەي، خاتا جاۋاب بەرسە پېشانىسىدىن كۆرسۇن،» دەپ ئويلاپتۇ.

ــ ھەي، مۇسۇلمانلار، ــ ئېغىز ئېچىپتۇ ھۇسەيىن بايقارا نەۋايى بىلەن گۇلىگە قاراپ، «باغ كوچا» دىن مېڭىپ گۇناھكار بو. لۇپسىلەر. سىلەرنى زىندانغا تاشلىشىم كېرەك. لېكىن سوئال سوراپ كۆرەي، جاۋاب بېرەلمىسەڭلار، گۇناھىڭلاردىن ئۆتىمەن. سوئالىم شۇكى: بىر شېئىر ئېيىت، ئۇنىڭدا ئۆزۇڭ بىلەن مەشۇ. قىڭنىڭ ئىسمى ۋە نېمە بائىسىدىن «باغ كوچا» دىن ماڭغىنىڭ ئىشتىلسۇن. شەرت، جاۋابىڭ ماڭا، ۋەزىر ــ ۋۇزرالارغا مەنزۇر كەلسۇن. شائىر بۇ ھەقتە دەقىق ئويلىنىپتۇ ــ دە، ئاغزىدىن راۋان مىسرالار تۆكۈلۈپتۇ:

نەۋايى ئۆتتى كوچاڭدىن پىيادە يارى بىلەن،
كىشى بالاغا قالغايمۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن.
باغۋەننى دوست دېبان كەلدىم «كوچا باغى» بىلەن،
ئەپۇ ئەتسەلەر كەتكۈمدۇر گۈلى يارىم بىلەن.

ھۈسەيىن بايقارا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىپ ئېيتقان سۆزلىرىدىن مەمنۇن بولۇپتۇ. قارىسا ئەتراپتىكىلەرمۇ قايىللىق بىلدۈرۈشۈپتۇ ۋە «كەچۈرۈڭ دوستۇم!»— دەپ ئۆزىنىڭ شائىرنىڭ قۇچىقىغا تاشلاپتۇ.

خەيرىلىك ئىش

بىر ژاقىتلاردا ئالىي مەزرەتنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ياقۇت ئىسىملىك كاتىپ كۆچۈرگەن ۋە بىرنەچچە بەتتى يوقالغان «قۇرئان» ساقلانغان ئىدى. مەزرىتى ئەلىشىر ئەشۇ نەپىس يادىكارلىقنى تەكەمۇللاشتۇرۇشنى ئويلاپ، چۈشۈپ قالغان سەھىپىلەرنى يېزىپ چىقىشنى خاجە هافىز مۇھەممەدگە تاپشۇردى. خاجە هافىز بولىسا، بەتلىرى ئارتۇق ـ كەملىك قىلمايدىغان ۋە سەھىپىلىرى «قۇرئان» سەھىپىلىرى بىلەن جىپسلىشىدىغان قىلىپ كۆچۈرۈشنىڭ ئامالى ئۇستىدە ئىزدەندى. شۇ كۈنلەردە ئالىي مەزرەتنىڭ قولىغا «قۇرئان» نىڭ مەۋلانە شەمىس مەرۇف قەلىمىگە مەنسۇپ يەنە بىر نۇسخىسى چۈشۈپ قالدى. ئالىي مەزرەت نۇسخىسى ۋە خەت شەكلىنىڭ ئاۋۋالقى «قۇرئان» بىلەن ئوخشايدىغانلىقىنى بىلىپ، «چۈشۈپ قالغان سەھىپىلەرنى بۇنىڭدىن كۆچۈرسىڭىز، ئېھتىمال بەتلىرى توغرا كېلەر» دەپ ئويلاپ، ئۇنى خاجە هافىزغا ئەۋەتتى. خاجە تەكشۈرۈپ كۆرسە، بۇ نۇسخىنىمۇ مەۋلانە شەمىس مەرۇف ئىلگىرى ياقۇت كۆچۈرگەن «قۇرئان» دىن بەتمۇبەت، قۇر-مۇ قۇر ۋە بىر هەرپىنىمۇ ئۆزگەرتمەي كۆچۈرگەن ئىكەن. بۇنداق كۆيۈنۈش ۋە ئامەتلىك توغرا كېلىپ قېلىش نەتىجىسىدە بۇ خەيرىلىك ئىش ئوڭايلا ئورۇنلاندى.

نەۋايى ۋە مەدىكار

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر مەدىكار يىگىت يۇرگەن يوللىرىدا كۆپ ساۋاب ئىشلارنى قىلىدىكەن. مەسىلەن، ئىككى ئادەم ئۇرۇشۇپ قالسا دەرھال بېرىپ ئاجرىتىدىكەن. بىراۋنىڭ ھارۋىسى لايغا پېتىپ قالسا «ھە، ھۇ» لىشىپ چىقىرىپ بېرىدىكەن، بۇزۇلۇغان كۆۋرۈكنى ئوڭشاپ قويىدىكەن... ئەمىر نەۋايى ئۇياق - بۇ - ياقلارغا يۇرگەنلىرىدە شۇ يىگىتنى كۆرسە ئالدىن ئۇنىڭغا سالام بېرىپ، ساۋاب ئىشلىرى ۋە سالامەتلىكى ئۈچۈن دۇئا قىلىدىكەن. شۇنداق قىلىپ نەۋايىنىڭ ياخشى مۇئامىلىسى بىلەن يىگىت كۇزلەرنىڭ بىرى ئۆزى ئۇستىدە ئويلىنىپ قاپتۇ: «ئەمىر نەۋايىدەك ئادەم ھۆرمىتىمنى قىلىپ سالام بەردى. مەن بولسام ئەتىدىن - كەچكىچە خەلقنىڭ جاڭجاللىرىدا، ھاجەتمەنلەرنىڭ لاي - پاتقاقلىرىدا يۇرۇيمەن. ئۆمرۈمدە پېشانەم سەجدىگە بارمىسا، روزا تۇتمىسام بۇنداق ھاياتتىن ماڭا نېمە پايدا!؟ يا بالام يا كالام بولمىسا دۇنيانىڭ ماڭا نېمە كېرىكى، كەل، تۇر ئورنىڭدىن، ئەمدى گۇناھلىرىڭغا تۆۋبە قىلىپ، كېيىنكى ئۆمرۈڭنى تائەت - ئىبادەت بىلەن ئۆتكۇز».

ھاسىل كالام، مەدىكار يىگىت ئەشۇ كۇندىن باشلاپ بىر پىرى مۇرشىدىغا قول بېرىپتۇ. ئاۋۋالقىدەك، ئاۋامنىڭ ئىشلىرى بىلەنمۇ كارى بولماپتۇ. كىشىلەرگىمۇ ئارىلاشماپتۇ. بىر مەسچىتتە ئەتىگەندىن - كەچكىچە تائەت - ئىبادەت قىلىپتۇ. يولنىڭ چەتىدە مۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ كۆزلىرىنى يېرىم يۇمغانچە تەسۋىي سۈرۈپ ئولتۇرۇپتۇ. يەنە ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. بىر جۇمە كۈنى مەدىكار يىگىت ئادەتتى بويىچە سەللە - كۇلاھىنى كىيىپ،

مەسچىت ھويلىسىدا تەسۋىي سىرىپ ئولتۇرۇپتۇ. شۇنداق قارىسا سەل نېرىدا ئەلىشىر نەۋايى بىرسى بىلەن گەپلىشىۋاتقۇدەك، شا- ئىرمۇ مەدىكار يىگىتنى تونۇغاندەك قىلىپ قاراپتۇ. شۇ چاغدا مەدىكار يىگىت: «ئەمىر نەۋايى كارامەت ئىنسان ئىكەن. ئاشۇ ۋاقىتتا مېنىڭ مۇشۇنداق بولۇشۇمنى ئارزۇ قىلىپ تەزىم - ھۆرمەت بىلدۇرگەن ئىكەن - دە!» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈ- زۈپتۇ. ئۇنىڭغىچە نەۋايىمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاپتۇ. يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ شائىرغا سالام بېرىپتۇ. ئەمما نەۋايى ئۇنىڭ ئەپتىگىمۇ قا- رىماستىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. مەدىكار: «ئۇ زاتنىڭ كۆڭلى پەرىشان بولسا كېرەك. سالىمىمنى ئىلىك ئالمىغانغا قارىغاندا مېنى كۆر- مىگەن ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپتۇ.

ئارىدىن بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتۈپ مەدىكار يىگىت ئاۋۇالقى جا- يىدا تەسۋىي سىرىپ ئولتۇرسا، نەۋايى بىر توپ كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئېيتىدىغان نۇرغۇن سۆزلىرى بارەدەك ئورنىدىن چاققان تۇرۇپ شائىرغا ئىگىلىپ سالام قىلغان ئىكەن، نەۋايى بۇ قېتىمۇ تەزىمنى ئىلىك ئالماي، ئۇندىمەستىن كېتىپ قاپتۇ. بۇنىڭدىن يىگىت تاقەتسىزلىنىپتۇ ۋە:

ــ ھەي، تەقسىر، بۇ قانداق بولغىنى ئەمدى؟ بىر ئۆمۈر پېشا- نەمگە سەجدىگە تەگمەي، يۈگۈر - يېتىم ئىشلارنى قىلىپ يۈرگە- نىمىدە قىزغىن سالام قىلىپ ئۆتتىڭىز. ئەمدى سەھەردىن - شام- غىچە تائەت - ئىبادەت قىلىپ، قىلغان گۇناھلىرىمغا تۆۋە - تە- زەررۇ بىلەن كۇن ئۆتكۈزۈپ، سالام قىلسام ئىلىك ئالماستىن يې- نىڭىزچە ئۆتۈپ كېتىشىڭىزنىڭ سەۋەبى نېمە؟ - دەپ سوراپتۇ.

شۇنداً مىر ئەلىشىر نەۋايى سەممىي ۋە جىددى قىلىپ:

ــ قېرىندىشىم، سىز ئاشۇ ۋارقىراپ - جارقىراپ يۈرگەن چېغىڭىزدا راستچىل ۋە قىزغىن ئىدىڭىز. كىشىلەر تىرىكچىلە- كىدىكى ھەرخىل قىيىنچىلىقلارغا يارىدەم قىلاتتىڭىز. خەلقە كۆپ يارىدەمىڭىز تەگكەن، كۇنىڭىز ھالال ئۆتەتتى. شۇڭا ھەققىڭىزگە

دۇئا قىلىپ سالام تەزىمى قىلغان ئىدىم. ئەمدى قارىسام بۇ ھۇجـ
رىغا قامىلىپ تاشەت ـ ئىبادەت قىلىپسىزۇ، لېكىن ئەتىگەنلىك
ناشتا بىلەن كەچكى تاماقنىڭ غېمىدە كىشىلەردىن ئۇمۇنۇپ ـ
تىلەپ ئولتۇرۇپسىز. دېمەك خۇراپات ۋە رىيانىڭ پاتقىقىغا پېـ
تىپسىز. بەشرىڭىزگە قارىماسلىقىمنىڭ بائىسى شۇلدىر، ـ دەپـ
تۇ ـ دە، كېتىپ قاپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن مەدىكار يىگىت مېھنەتنىڭ نەقەدەر ئۇلۇغـ
لىقىنى چۈشىنىپ يېتىپتۇ ـ دە: «تەرىتىڭنى ئېلىپ، كالىچمنى
بەر» دەپتۇ ئۆز ـ ئۆزىگە ۋە يۇغان سەللە ـ تونلىرىنى يېشىپ
ناشلاپ بۇرۇنقى مەدىكارچىلىق ـ مېھنەت تۇرمۇشىغا قايتىپتۇ.

ئەمەلدارلار دەستىدىن تىلەمچىلىك قىلىش*

سۇلتان ئەبۇ سەئىد زامانىدا، بىر كۈنى شەۋكەتلىك ئەمىر نەۋايى... پالۋان مۇھەممەد بىلەن ھىراتدىكى باغى سافىدا سەير قىلىپ يۈرگەن ئىدى. شۇ پەيتتە پالۋان مۇھەممەدنىڭ تونۇشلىرىدىن يۈسۈپ ئىسىملىك بىر كىشى ئۇچراپ قالدى ۋە بەزى ۋەزىرلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ:

— ئۇلار دېھقانچىلىق سۈيىمنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى، مەن ئەھۋالىمدىن ئەبۇ سەئىد مىرزىغا ئەرز قىلغىلى كەلگەن ئىدىم، ئەپسۇس ياساۋۇللار ئۇنىڭ ئالدىغا كىرگۈزمىدى، ئەھۋالىم شۇ دەرىجىدە ناچارکى، كۈنلۈكۈم تىلەپ يېيىش بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ، — دېدى.

شۇنىڭ بىلەن ئالىي ھەزرەت نەۋايى ئول كىشىگە قاراپ مۇنۇ بەيىتنى ئوقۇدى:

گايدايىكى نان ئەز دەرى شاھ جۇست،
بىبايار زى ئابى خۇدەش دەست شۇست.

(پادىشاھ ئىشىكىدىن نان تىلىگەن تىلەمچى ئۆز سۆيى بىلەن قولىنى يۇيۇپ، قولىنى قولتۇقىغا قىسىقى يەنى ئۇمىدىنى ئۈزمىكى كېرەك.)

بۇرۇچلارنىڭ قوشۇلۇشى

خۇراسان ھۆكۈمدارى سۇلتان سۈيۈننىڭ ئاتىسى مەشھۇر پادىشاھ بولغانىكەن. مىر ئەلىنىڭ ئاتىسى بولسا ئۇنىڭ سادىق خىزمەتكارلىرىدىن ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلۇس ئارىسىدا قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز تۇغارمىش، دېگەن مىش - مىش گەپ تارقىلىپتۇ. ئەل ئارىسىدىكى بۇ سۆز - چۆچەك شۇ زامان سارايغا يېتىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ ھوللا - ئىملىرى يىغىلغان كاتتا مەجلىستە، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز ھەققىدە سۆز ئاچقان ئىكەن، سورۇن ئەھلىدىن ھېچ سادا چىقماپتۇ. پادىشاھ كېيىن قۇرئاندازلارنى چاقىرتىپ بۇ ھەقتىكى گەپلەرنىڭ راست - يالغىنىنى ئېنىقلاشقا بۇيرۇپتۇ. قۇرئاندازلار قۇرئە تاشلاپ، ھەقىقەتەن مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنىڭ تۇغدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ خاسىيەتلىرى ھەققىدە پادىشاھنى خەۋەردار قىلىپتۇ:

— پادىشاھى ئالەم، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز ھەر ئوتتۇز يىلدا بىر قېتىم تۇغىدۇ. بۇ يۇلتۇزنىڭ ئۆمرى گۇلدەك قىسقا بولۇپ بىر ئاخشام چاقناپ يۇز ئاچىدۇ. كىمدە - كىم ئۇشبۇ يۇلتۇزنىڭ جالىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولسا ۋە يۇلتۇز كۆچۈشتىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك جۈپتى ھالالى بىلەن ۋىسال تاپسا ئۇلاردىن تۇغۇلغان پەرزەنت يەر يۈزىدە ئەڭ مۆتىۋەر ئىنسان بولغاي...

شۇنداق قىلىپ قۇرئاندازلار قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنىڭ قايسى يىل، قايسى ئايدا تۇغىدىغانلىقىغا قەدەر ئېنىق ئېيتىپ بېرىپتۇ.

ئوردىدىن نەچچە چاقىرىم يىراقتىكى ئېگىز دۆڭلۇكنىڭ ئۈستىگە پادىشاھ بىر مۇنار سالدۇرۇپ، مىر ئەلىنىڭ دادىسىنى قارا-ۋۇللۇققا قويۇپتۇ ۋە كۈندۈزى ئۇخلاپ كېچىسى كىرپىك قاقماس-

تىن ئاسمان گۈمبىزىگە قاراڭغۇللۇق قىلىشنى، قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز كۆرۈنگەن هامان سارايغا يەل تاپاندەك ئۇچۇپ كېلىپ ئۆزىنى خەۋەردار قىلىشنى تاپىلاپتۇ. مىر ئەلنىڭ ئاتىسى مۇنار ئۇستىدە قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە تۇغۇلۇشىنى پايلاپ تۇرۇۋېرىپتۇ. چەكسىز ئاسمان بوشلۇقىدىكى يۇلتۇزلار مىر ئەلنىڭ ئاتىسىغا كۆز قىسىۋاتقاندەك بىلىنىپتۇ. شۇنداق قىلىپ كۈنلەرنىڭ بىرى تۇن يېرىمدىن ئاشقاندا ئاسماننىڭ يىراق بىر چېتى ئاقىرىپ كۆرۈنۈشكە باشلاپتۇ. زېھىن سېلىپ قارىسا خاسىيەتلىك يۇلتۇزنىڭ ئوبرازى گەۋدىلىنىشكە باشلاپتۇ. مىر ئەلنىڭ دادىسى دۆڭلۇكتىن چۈشۈپ ئوردىغا قاراپ شامالدەك ئۇچۇپتۇ. كىم بىلسۇن، شۇ مېڭىشىدا كەڭ دەشتتىكى بىر ئويمان يايلاقتا ياتقان قوي پادىسىنىڭ ئۈستىدىن چۈشۈپتۇ. قويلارنىڭ دۈپۈر - دۈپۈر بولۇشۇپ، مەرھۇمنىڭ تۇيغان پادىچى چارۇغا يىرتقۇچلار تەگكەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ، يوغان بۆرە ئىتلىرىنى قويۇۋېتىپتۇ. قارىسا ئىتلارنىڭ كۆزى چوغدەك يېنىپ تۇرغىدەك، مىر ئەلنىڭ دادىسى پادىلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ ئىتلاردىن قۇتۇلسۇن، لېكىن پادىچىغا تۇتۇلۇپتۇ.

— ئوغرىمۇ سەن، توغرىمۇ سەن، راستىڭنى ئېيت؟ كىچىدە بۇ خىزىرنىڭ چۆلىدە قويلىرىمغا چېقىلغان زادى كىم سەن؟ - سوراپتۇ پادىچى. مىر ئەلنىڭ دادىسى ئىتلارغا يەم بولمىغىنى ئۈچۈن خۇداغا مىڭ شۈكۈرلەر دەپتۇ ۋە پادىشاهنىڭ ئادىمى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا يەتكۈزىدىغان مۇهىم خەۋەر بارلىقىنى ئېيتىپ پادىچىدىن قويۇۋېتىشنى ئۆتۈنۈپتۇ. نېمە خەۋەرلىكىنى بىلمىسە قويۇۋەتمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. پادىچى:

— ئۇنداقتا يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا قارا، - دەپ سۆز باشلاپتۇ مىر ئەلنىڭ دادىسى ئامالسىزلىقتىن، - سەن ئۆمۈر بويى مۇشۇ ئايدالادا يۈرۈپ ئاشۇنداق يارقىن يۇلتۇزنى كۆرمىگەن بولغىيدىڭ،

ئۇنىڭ خاسىيىتى باشقىچە...

ــ قانداق خاسىيىتى بار ئىكەن، ــ دەپتۇ پادىچى ئېسىگە كەل-
گەندىن بېرى قولىدىن بىر قېتىممۇ چۈشمىگەن تايىقىغا يۆلىنىپ
تۇرۇپ، ــ كىمكى شۇ يۇلتۇزنىڭ تۇغۇشىنى كۆرگەن ھامان ئايە-
لى بىلەن قوۋۇشسا، ئۇلاردىن تۇغۇلغان پەرزەنت لاتاپەت ۋە كاما-
لەتتە تەڭداشسىز بولۇرمىش. ــ مىر ئەلىنىڭ دادىسىدىن بۇ گەپ-
نى ئىشتىكەن پادىچى پادىسىنى ئىتلىرىغا تاپشۇرۇپ، تايىقىنى
سۆرىگىنىچە ئۆيىگە قاراپ يۈگۈرۈپتۇ...

مىر ئەلىنىڭ دادىسى ھاسىراپ ــ ھۆمىدەپ ئوردىغا كەلسە
ھەممە قۇۋۇقىلار بېكىك ئىمىش. دەرۋازىنى قاتتىق ئۇرۇپتۇ. مىڭ
تەستە ئىچكىرىدىن دەرۋازىۋەننىڭ گۇڭرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ:

ــ يېرىم كېچىدە ئالەمنى مالەم قىلغان قايسى دەردمەنسەن؟
ئەرزىڭنى تېزراق ئېيت، بولمىسا ئىشكىنى ئاچمايمەن.

مىر ئەلىنىڭ ئاتىسى بىتاقەت بولغاچقا دەرۋازىۋەنگە قۇيرۇقلۇق
يۇلتۇزنى كۆرسىتىپ، خاسىيىتىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ، دەرۋازىۋەن
ئىشىك كۇنگۇرىسىدىن يۇلتۇزنى كۆرۈپتۇ ۋە شۇ خۇشاللىقىدا
دەرۋازىنى يېپىشنىمۇ ئۇنتۇپ، دائىرە قىلىپ ئۆتكۈزۈلگەن بىر
قۇچاق ئاچقۇچنى شاراقلاتقىنىچە ئۆيىگە ئۆزىنى ئېيتىپتۇ...
شۇنداق قىلىپ مىر ئەلىنىڭ ئاتىسى مىڭ بىر تەستە سارايغا كى-
رىپ پادىشاھقا ئەھۋالنى سۆزلەپ بېرىپتۇ ۋە شاھمۇ ئاسمان سەت-
ھىدە ئېسىلىپ تۇرغان قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزغا ھەۋەسلىنىپ قاراپ-
تۇ. ئۇنىڭ ئاجايىپلىقىدىن ئاغزىلىرى ئېچىلىپ قاپتۇ. قۇر-
ئاندازلارنىڭ قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنىڭ خاسىيىتى ھەققىدىكى سۆز-
لىرى ئېسىگە كېلىپ ھەۋەسلىنىپتۇ، ھاياجانلىنىپتۇ ۋە سەللە-
سىنى قوزۇقتا ئېسىپ، ئېچىرقاپ كەتكەن بۆرىدەك قايسىدۇر بىر
ھەرەمگە كىرىپ كېتىپتۇ...

مىر ئەلىنىڭ ئاتىسى بولسا كۆككە تىكىلىپ تۇرۇپ يەنە بىر

قېتىم دۇئا قىلىپتۇ ۋە ئۆزىچە: «قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى ئوڭدا يېـ
تىپ بايقىغان ۋە بۇ خەۋەرنى يەتكۈزگەن مەن. ئەمەلىيەتتە بۇ مې
نىڭ يۇلتۇزۇم، بۇرۇچلارنىڭ بېشىم ئۆزرە ۋە تەقدىرىمدە قوشۇ
لۇشى! باشقىلار بۇ شادلىقتىن بەھرىمەن بولغان يەردە مەن سىرتـ
تا قالسام بولماس! ئى، خۇدا، بۇ ھېكمەتنى تۇنجى ماڭا يولۇقتۇر
غان قۇدرىتىڭ بىلەن بىر ئوغۇل پەرزەنت ئاتا قىلغايسەن!» دەپ
تەكبىرگە ئىلتىجا قىپتۇ ـ دە، كۈلبىسىگە قاراپ جۆنەپتۇ...

ئارىدىن نەچچە كۈن ئۆتۈپ پادىشاھ ھېلىقى قۇرئاندازلارغا
قۇرئە سالدۇرۇپتۇ. ئۇلار:

ـ ئاشۇ كۈندىكى قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى دۇنيادا تۆت ئادەم كۆـ
رۈپتۇ. ئۇلاردىن تۆت نەپەر قابىل پەرزەنت دۇنياغا كەلگەي ۋە
ئۇلارنىڭ ئىككى نەپىرى ئوغۇل، قالغان ئىككىسى قىز بولغاي،
نەسىپ ئەتسە ئەنە شۇ ئالتۇن كۈكۈلىلىق ئوغۇللارنىڭ بىرى
شاھىنشاھىمىزنىڭ بوي ـ پۇشتىدىن بولغاي، ـ دېيىشىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ بىردەم پەرزەنت كۆرىدىغانلىقىنى ئويلاپ
سۆيۈنسە، بىردەم ئوغۇل ئەمەسلىكى ۋە باشقىلارنىڭ ھۆسۈن ـ
پاساھەتتە يۇقىرى بولۇشىدىن ھەسەت قىلىپ چېچىلىدىكەن:

ـ مەن ساڭا بۇ سىر پەقەت ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالـ
سۇن! قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى كۆرۈش بەختى بىزگىلا نېسىپ بولـ
سۇن، دېمىگەنمىدىم. شۇنچە يىل تۇزۇمنى يەپ ئەمدى تۇزلۇقۇمغا
تۇكۇرگىنىڭ نېمىسى؟

ـ ئۇنداقتا بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە، بۇ ئىشلارنىڭ
سەۋەبىدىن ئۆزلىرىنى ۋاقىپلاندۇرغايمەن جانابلىرى.

ـ كەچتىم، ـ دەپتۇ پادىشاھ.

شۇنىڭ بىلەن مىر ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى يولدا ئوچرىغان ئاۋا
رىچىلىكلەرنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپتۇ:

ـ شاھى ئالەم قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى كۆردۇم ـ دە، ئوردا تامان

يول ئالدىم. كېتىۋاتسام باياۋاننىڭ بىر چېتىدە يايلاق ھاكىمى قاراقچىلىرى بىلەن ئالدىمنى توستى، ئۇلار مېنى ئارىغا ئېلىپ: «نېمە خەۋەر بىلەن كېتىۋاتقانلىقىڭنى ئېيتمىساڭ، قويۇۋەتمەيمىز» دېيىشتى. ئويلاپ ئولتۇرۇشقا ۋاقىت يوق ئىدى. چۈنكى پۇرسەت ئۆتۈپ كەتسە قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز ئۆچۈپ ياكى كۆچۈپ كېتەتتى. شۇڭا يايلاق ھاكىمىغا راست گەپنى ئېيتىپ، بۇ سىر-دىن سىزنى تېزراق خەۋەردار قىلماقچى بولدۇم. پادىشاھ غەزەپتىن پىرىلىپ كەتكۈدەك بوپتۇ ۋە:

— پادىشاھلىقىمنىڭ ئىچىگە پادىشاھلىق قۇرغان يايلاق ھاكىمى دېگىنىڭ كىم ئۆزى ئۇ، — دەپ ۋارقىراپتۇ.

— شاھىم! سىز پۈتكۈل خۇراسانىڭ مۇتلەق ھاكىمى سىز، مەملىكىتىمىزنىڭ سەھرالىرى ھۇدۇدسىز. شۇڭا قەدەم تەشرىپكە ۋاقتىڭىز يەتمىگەن كەڭ جايلاردا ئەلنىڭ قويچىلىرى ئۆز ھۆكۈمىنى يۈرگۈزىدۇ، — دەپتۇ مىر ئەلنىڭ ئاتىسى.

— خوپ، مەيلى، ئىككىنچىسى كىم ئىكەن؟

— پادىشاھىمىزنىڭ شەھرى مۇبارەكلىرى ئېگىز قورغانلار بىلەن ئورالغان. ئۇنىڭ ئۈستىدىن قۇشلارمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ. تاڭ سۈزۈلۈپ قالسا بولمايتتى. شۇڭا ھۇزۇرلىرىغا تېزراق يېتىش ئۈچۈن دەرۋازىۋەنگىمۇ يۇلتۇزنىڭ قۇيرۇقىدىن تۇتقۇزۇشتىن باشقا ئامالىم بولمىدى.

پادىشاھ بۇلارنى ئاڭلاپ ساقلىنى سىلىغىنچە ئويلىنىپ قاپتۇ ۋە پەلەكتىن زارلىنىپتۇ:

— ئەي، بىۋاپا دۇنيا! مەن كىمۇ، مەن بىلەن يۇلتۇزى قوشۇلغان كىشىلەر كىملەر؟! قارىمامسەن، بىرى پادىچىيۇ، يەنە بىرى دەرۋازىۋەن!... خەير، تەقدىرگە سالاۋات! قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى كۆرگەن يەنە بىر كىشى قالدى، ئۇ كىم؟ — سوراپتۇ پادىشاھ.

— شاھىنشاھىم، سىزگە خەۋەر يەتكۈزۈپ بولۇپ، كۆشىگىم

ئايۇانىغا چىققان ئىدىم، شۇ زامان ئاشۇ قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز قۇيرۇقىنى بوينۇمغا سالما قىلىپ تاشلىدى ۋە ئۆيۈمگە قاراپ سۆرىدى. شۇ پەيت غايىبتىن: «جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دۇنياغا كەلمىش پەرزەنتى ئۈچۈن مۇناسىپ ياردەمچى زۆرۈر»، دېگەن سادا ئاڭلاندى. شۇڭا كەمىنە قۇلىڭىز ھەم غېرىبانە كۇلبەمدە بىر مەھەل ئىشرەت شارابىدىن مەست بولدۇم.

ئارىدىن توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت ۋە توققۇز دەقىقە ئۆتكەندىن كېيىن پادىشاھدىن سۈلتان سۆيۈن، خىزمەتكارلىرىدىن مىر ئەلى، پادىچى بىلەن دەرۋازىۋەندىن ئىككى قىز تۇغۇلۇپتۇ. بۇلارنىڭ بىرى گۈلى ئىكەن...

سۇلتان سۆيۇن ۋە مىرئەلى

نەقىل قىلىنىشىچە، سۇلتان سۆيۇن پادىشاھ بولۇپ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن يەتتە يىللىق باج ـ سېلىقنىڭ ھېسابىغا كەلگەن قىممەت باھا تاجىنى كىيىپ، دانىشمەنلۇ ئاكابىر، ۋەزىرلۇ ئەزەم ۋە قۇرئاندازۇ مۇنەججىملەرنى ئەتراپىغا توپلاپتۇ. ئەركانۇ دۆلەتكە ئىگە بولغان ياش شاھزادە ئىران بىلەن تۇرانغا قوشۇن تارتىپ، تېز ئارىدا ئۇ يەرلەرنى ئىشغال ئېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھىراتقا قايتىپ كەلگەن شاھزادە غەلىبە تەنتەنىسىدىن مەست بولۇپ مەغرۇرلىنىپتۇ: «پۈتۈن دۇنيانى تەختى پايىم ئاستىغا ئالدىم. يەنە مەندە نېمە ئارمان!» دەپ ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپتۇ. پادىشاھنىڭ كۈن ـ تۈن زىياپەت قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغانلىقى ساراي ئەھلىنى تەشۋىشلەندۈرۈپتۇ. شۇنداپ ئاپپاق ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن نۇرانە چىراي چاللاردىن بىرى:

ـ ئايا شاھىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىڭىز، سىزگە ئېيتار ئەرزىم بار، ـ دەپتۇ.

ـ كەچتىم، ئېيت! ـ دەپتۇ سۇلتان سۆيۇن.

ـ ئالەمپاناھ، سىز تېخى ياشسىز، مەغرۇرلۇق ياراشماس! يەر يۈزى ئايىقمىنىڭ ئاستىدا دەپ تەكەببۇر ئەيلىمەك خاتادۇر. ئالەمنىڭ ئېتىكى كەڭ. سىزدىنمۇ دانا‌راق كىشىلەر ۋە بىزگە قارام ئەمەس ئۇلۇسلار سامانەك. پۈتۈن دۇنيانى ئىگىلىيەمەن دېگەن ئىسكەندەردەك جاھانگىرمۇ بۇ قېرى ئالەمنىڭ پايانىغا يېتەلىگەن ئەمەس...ـ سۆزلەپتۇ ئاقساقال.

ـ ھە، سېنىڭ سۆزۈڭگە قارىغاندا، تېخىچە بىزگە بەيئەت قىلمىغان ئەللەرمۇ بار ئىكەندە، ـ سۇلتان سۆيۇن شۇنداق دەپتۇ

ـ ده، قولىدىكى مەي تولدۇرۇلغان كاسىسىنى غەزەپ بىلەن يەرگە ئۇرۇپتۇ ۋە دانىشمەنگە ۋارقىراپتۇ:

ـ قەيەردە ئىكەن ئاشۇ باشباشتاق ئەل؟! تاڭلا قوشۇن تارتىپ بېرىپ، بەدبەخلەرنىڭ بېشىدا ياڭاق چاقمىسام سۇلتان بولمايكەنمەن!

دانىشمەن چال پادىشاھقا سەۋرچانلىق بىلەن تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشكە باشلاپتۇ:

ـ سۇلتانىم، دۇنيا كۆرگەن سودىگەرلەر ۋە ئەلكەزەر سەياھلارنىڭ ئېيتىشلىرىچە، بالقان تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدا پۈلەتەندىلەر دېگەن بىر ئۇلۇس ياشار ئىمىش. ھېچكىمگە بويسۇنماس، قورقۇمسىز ۋە باھادىر بۇ ئەلنىڭ سەردارى ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر كەسىپنىڭ ماھىر ئۇستىسى ئىكەن. بۇلارنىڭ چوڭى دېھقانچىلىقنىڭ، ئوتتۇرانچىسى تۆمۈرچىلىكنىڭ پىرى ئىمىش. كەنجىسىنىڭ قېلىچبازلىقتىكى ماھارىتىگە تەڭرىسىمۇ سەغمايدىكەن! شۇڭا بۇ ئەل تارىخىدا مەن ـ مەن دېگەن جاھانگىرغا بويۇن ئەگمىگەن، ھەتتا سىزدەك شاھى جاھانغا نەزەر ـ پىسەنت قىلماسمىش!

ـ ئۇنداقتا، ـ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن، ـ ئۇلارغا ئۆزۈمنىڭ كىملىكىنى كۆرسىتىپ قويىدىغان ۋاقىت كەپتۇ. ئالدى بىلەن مەندىنمۇ داناراق كىشىنىڭ كىملىكىنى ئېيت.

ـ بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن، ـ سۆز باشلاپتۇ بوۋاي، ـ سىزگە ئوخشاش بىر يىگىت دۇنياغا كەلگەن ئىدى. ۋاقتى ـ سائىتى يېتىپ يېشى ئۇلغايسا ئەقىل ـ كامالەتتە ۋە غەيرەت ـ جاسارەتتە بۇ دۇنيادا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان ئادەم تېپىلمايدۇ.

ـ بولغۇسى دانىشمەن قەيەردە ئىكەن؟

ـ سۇلتانىم، ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ نام ـ شەرىپى ۋە ئىستىقامەت جايى مەلۇم ئەمەس. ئۇنى ئىزدەشنىڭمۇ ھاجىتى يوق. بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى ئالدىلىرىغا كېلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

ــ ئۇنداقتا، بۇ دانىشمەننىڭ ئىشى كېيىن بىر تەرەپ بولار. ئالدى بىلەن بۇگۈنلا ئاتلىنىپ ئۆز باش پۇلەتەنلەرنىڭ تەختىۇ بەختىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، قىشلاقلىرىنى ياندۇرۇپ، ئو-غۇل ــ قىزلىرىنى ئولجا ئېلىپ چارۋا ــ مالدەك ھەيدەپ كەلگەي-مەن، ــ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن. ئۇ دەرھال لەشكەر باشلىرىنى توپلاپ پەرمان بېرىپتۇ. ھەش ــ پەش دېگۈچە قوشۇن دەريادەك شاۋقۇن ــ سۇرەن بىلەن سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئەمما پازىل مەس-لىھەتچىلەر سۇلتان سۆيۈنىڭ ئالدىراقسانلىقىدىن تەشۋىشلە-نىپتۇ:

ــ ھەزرەت ئالىيلىرى، لەشكەر تارتىشقا ئالدىراشنىڭ ھاجىتى يوق! بىھۇدە قان تۆكۈش ۋە غەزىنىدىن شۇنچە كۆپ چىقىم قە-لمىشتىن نە پايدا؟ ئاۋۋال ئاشۇ ئەلنىڭ ياشاش شارائىتى ۋە يېڭىل-مەسلىكىنىڭ سەۋەبىنى بىلەيلى. ئەۋلىيالاردىن قالغان «كېڭەش-لىك ئىش بۇزۇلماس» دېگەن گەپ بار. ئەركانۇ دۆلەت بىلەن بار مەسلىھەت ئىش قىلغان ياخشى. سىلىدىن ئاۋۋال ئۇلارغا كۆپكىنە جاھانگىرلار ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزمەكچى بولغان بولسىمۇ، بوسۇغا ئاتلاپ كىرەلمىگەن! ئاچچىق ئەقىلنى كېسەر، شاھىم، ئوبدان تەييارلىق قىلماي، چوڭ ئىشلارنى باشلىساق كېيىنكى ئا-پەتنى يۇغۇشتۇرماق قىيىن، ــ دەپ پادىشاھنى يولدىن قايتماقتا ئاگاھلاندۇرۇپتۇ.

شاھلارنىڭ ئەسەبىيلىكى ۋە شۆھرەتپەرەسلىكى تۇتقاندا قا-سىبىرى دانالارنىڭ پىكرىنى ئاڭلىغان دەيسىز!؟ ئەركانۇ دۆلەت كۆپ ئېيتىپتۇ، ئەمما پادىشاھ ئاز ئىشتىپتۇ. ئاتتىن چۈشەلمەپ-تۇ. شۇنداق قىلىپ لەشكەر سەپەرنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

لەشكەر يول يۈرۈپ، يۈرگەنسىرى مول يۇرۇپ، قۇش ئۇچسا قا-نىتى، ئادەم يۇرسە ئايىغى كۆيىدىغان سەھرايى كەبىرنىڭ ئوتتۇ-رىسىغا يېتىپ كەپتۇ. تۆت ئەتراپ قىزىرىپ يېلىنجاۋاتقان قۇم، گىياھسىز چەكسىزلىك ئىكەن. قوشۇن نەچچە كۈن يول يۈرۈپ

ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپتۇ، قالغانلىرى كۆيۈپتۇ ۋە ئۇزاقتىن قارىيىپ كۆرۈنگەن تاغنى بالقان شۇ بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ ئىلگىرىلەپتۇ. نەچچە كۈنلۈك تونۇردەك ئىسسىقتا ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىرى تۈگەپ، سۇسىزلىنىشقا باشلاپتۇ ۋە ئاخىرى كۆرۈنگەن تاغ باغرىغا يېتىپ كەپتۇ.

قوشۇن «ھەيھات، بۇ چۆلىستانىنىڭمۇ باش ـ ئاخىرى بار ئىكەن! ئاچلىق ـ ئۇسسۇزلۇق نۇرغۇنلىرىمىزنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. ئەمدى بىردەم ئارام ئالغايمىز» ـ دەپ سايىلىق جايلارغا ئۆزىنى تاشلاپ تۇرۇشىغا بىردىن قىقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈلۈپتۇ. قارىسا پۈلەتەنلەرنىڭ ئاتلىق سەرۋازلىرى ئەمدىلا چۆلدىن چىققان ئۆلەرمەن لەشكەر ئۇستىگە يەجۇج ـ مەجۇجلاردەك يوپۇرۇلۇپ كەپتۇ. جان تۇمشۇقىغا يەتكەن سۇلتان سۆيۈن قوشۇنلىرى «قاچقان قۇتىلار، قالغان تۇتىلار» دەپ تەرەپكە پىتراپ كېتىپتۇ. سۇلتان سۆيۈنمۇ جېنىنى قويغىلى يەر تاپالماي ھايات قالغان ئازغىنە كىشىلىرى بىلەن قېچىپتۇ ۋە شۇ يۇرۇشىدە يولدىن ئادىشىپ، مەرۋ ھاكىمىغا قاراشلىق يېزىلارنىڭ بىرسىگە كىلىپ قاپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن بىر توقايلىقنىڭ ئىچىگە پاناھلانماقچى بولۇپ، دۆڭلۈكنىڭ ئۇستىگە چىقىپ قارىسا يىراقلاردىن ئاشقان ـ تاشقان قوشۇنلىرى چۇمۇلىدەك سۇرەتتە كېلىۋاتقۇدەك. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ۋەزىرلىرىگە:

ـ مەرۋلىكلەر پۈلەتەنلەردىن يېڭىلىپ قېچىپ كەلگەنلىكىمىزنى بىلسە، بىر پۈلچىلىق قەدىمنى قىلمايدۇ، ئازراق ئىلتىپات قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى يۇزىمىزگە قارا سۇرتۇپ، ئاتلىرىمىزغا تەتۇر مىنگۈزۈپ، ھىراتقا ھەيدىۋېتىشلىرى مۇمكىن. شۇڭا قوشۇنىڭ ئالدى ـ كەينى تەڭشەلگەندە مۇشۇ توقايلىقتا كېچىنى ئۆتكۈزۈڭلار. بىز شۇ كۆرۈنگەن قىشلاقنى كۆزدە تىپ كېلەيلى،ـ دەپتۇ ـ ده، ئۇستى ـ باشلىرىنى قېقىشتۇرۇپ،

هېچنېمه كۆرمىگەن ئادەملەردەك بولۇپ يېقىن ئاۋۇللارنىڭ بىر - سىگە جۆنەپ كېتىپتۇ.

قىشلاقتا يېقىن قالغاندا پادىشاھ بىر توپىلىكنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان بالىنى كۆرۈپ قاپتۇ. بالا چۈشۈرۈلگەن باشتەك ئوتۇ - لىرى پاكىز ئورۇۋېلىنغان بۇ تاقىر توپىلىككە تەرەپبال كەلگەن بۇ كىشىلەرگە قارىماستىن ئۆز ئىشىنى قىلىۋېرىپتۇ. قارىسا بالا قولىدىكى تاشتەك قاتقان پۇچۇق نانىنى قاراس - قۇرۇس چاينىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغىنىچە قارا چېكەتكە ئۆلتۇرۇۋاتقاندەك، ئۇنىڭ پادىشاھقا نەزەر - پىسەنت قىلماي ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بو - لۇشىدىن ئەجەبلەنگەن ئاتلىق سۇلتان سۆيۈن بالىنىڭ يېنىغا كې - لىپ توختاپتۇ ۋە:

— نېمە قىلىۋاتىسەن يىگىت؟

بالا شۇنداق قارىسا يېنىدا ساۋۇت - قالقانلىرى پارقىراپ تۇر - غان ئاتلىق جەڭچىلەر تۇرغان. ئۇلارنىڭ يۈزلىرى پوستلاپ، ئاغ - زىلىرى يېرىلىپ كەتكەنمىش. يىگىت يەنە نېنىنى يېگەچ، چال - غىسى بىلەن ئوتلارنى تۇرتۇپ، چېكەتكە ئىزدەشنى داۋاملاشتۇر - غاچ:

— تاغامنىڭكىگە كېتىۋاتقانمەن. يول - يولدا توختاپ تېيىمنى ئوتلىتىپ ماڭىمەن.

سۇلتان سۆيۈن «بۇ بالىنىڭ ئېسى جايىدىمۇ قانداق؟» - دەپ ھەيران بولۇپتۇ ۋە يەنە سوراپتۇ:

— ئەقلىڭ جايىدىمۇ، ئوغۇل؟ بۇ يەردە يا ئات، يا تاي بولمىسا! مۇشتەك تۇرۇپ بىزنى ئالدىماقچىمۇ سەن؟

— توغرىسىنى ئېيتسام بىزدە تاي تۇغۇل مىنگۈدەك ئېشەكمۇ يوق، - جاۋاب بېرىپتۇ بالا.

— ئۇنداقتا يالغان - ياۋىداقلار بىلەن بىزنى ئەخمەقلەشتۇ - رۇۋاتقانلىقىڭنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بىز نېمە قىلىۋاتقانلىقىڭنى كۆ - رۈپ تۇرۇپتۇقمۇ؟!

— سىز ھەممىنى كۆرۈپ - بىلىپ سورىغاندىن كېيىن مەن بىر ئالا تايچاق مىنسەم نېمە بوپتۇ!

يىگىتنىڭ ئۆزىنى تۇتۇشى، سوئاللارغا بەرگەن جاۋابىنىڭ غەلىتىلىكى سۇلتان سۆيۈننى ئاز - پاز جىلە قىلغان بولسىمۇ، پادىشاھ سۇكۇت قىلىپتۇ ۋە كېيىن قامچىسىنىڭ دەستى بىلەن ئېگەرگە «تاق - تاق» ئۇرۇپ تۇرۇپ:

— سېنىڭ بۇنداق ئولتۇرۇشۇڭنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. ھاجەتكە ئولتۇرغاندا نان يېيىش ئەدەپسىزلىكتۇ؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەم دېگەن بىر جايدا ئولتۇرۇپ ھاجەت قىلىدۇ، سەن بولساڭ چېكەتكە ئۆلتۇرۇش بانىسىدا ھەممە يەرنى چىتلايسەن. ئۆمرۈم بويى سەندەك غەلىتە بالىنى كۆرمىگەنمەن. شۇڭا ھەيران بولدۇم، بۇنداق قىلىشىڭمۇ بىرەر سەۋەبى باردۇر؟— دەپتۇ.

بالا تايىقىنى چالغىتىپ نەچچە چېكەتكىنى ئۆلتۇرۇپتۇ، قولىدىكى ناننى ئاغزىغا سېلىپتۇ ۋە شۇ ئولتۇرۇشىنى بۇزماي جاۋاب بېرىپتۇ:

— پادىشاھىم، سىز كۆرۈپ تۇرغاندەك، ئەسكىسىنى چىقىرىپ، يېڭىسىنى تولۇقلاۋاتىمەن ھەم شۇ ئاردا دۇشمەنلەرنى يوقىتىۋاتىمەن.

— ئۆيۈڭگە بارساق، مېھمان قىلامسىلەر؟

— باش ئۈستىگە! ئەۋلىيالار مېھمان ئاتاڭدىن ئۇلۇغ، دېگەن ئىكەن. بىمالال بېرىۋېرىڭلار، ئۆيىمىزنىڭ تۆرى سىلەرنىڭكى!

— بارساق ئېتىمىزنىڭ چۇلۇۋۇرىنى ئالىدىغان ئادەم چىقارمىكىن؟

— ئۆيىمىزنىڭ ئالدىدا قاتار ئاق ساقاللىق بوۋايلار ئولتۇرۇشىدۇ. مېھمانىنىڭ ئېتىنى باغلاپ كۆتۈۋالىدىغانمۇ شۇلار.

— ناھايىتى ياخشى! ئۇنداقتا ئالدىمىزغا چىقىپ «خۇش كېلىپسىز» دەيدىغان ئادەم بار ئىكەن - دە!

— ئولتۇرغانلارنىڭ ئارىسىدىكى ئالا تونلۇقى شۇ. ئۇنى بىزگە

كەلگەنلەردىن ئالدىن خەۋەر بەرگۈچى قاراۋۇل دېسسىمۇ بولىدۇ. ئۇ ئاۋۋال ئالدىنكىلارغا كېلىدۇ. كەلگەن ـ كەتكەنلەرگە خۇش پېئىل مۇئامىلە قىلىدۇ.

ـ ھە... ياخشى، ئۇنداقتا ئاقساقال بىزنى زېرىكتۈرمەيدىكەن، شۇنداقمۇ؟ راست سۆزلىگەنىنىڭ ئەيپى يوق. نەچچە كۈندىن بۇيان تاماق يېمىگەچ، ئاشقازانلىرىمىز قۇرۇپ كەتتى. بارساق بىرەر يېرىم قوي ـ پوي سۇيارمۇ؟

ـ كەمبەغەل بولساقمۇ ساخاۋەتلىك ئادەملەرمىز! ئۇ يېقىندىن غەم قىلماڭ مېھمان، تاپساق بىرنى، تاپالمىساق ئىككىنى سۆيىمىز.

ـ ئۆيۈڭلار قايسى تەرەپتە؟

بالا ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشتانلىرىنى تۈزەشتۈرۈپتۇ ـ دە، چالغىسى بىلەن مەھەللە تامانىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

ـ يېزىنىڭ چېتىدىكى كەپىدەك كۆرۈنگەن، كۈنگۇرەلىرى قىرىق نەيزىلىك ئۆي بىزنىڭكى، ـ دەپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن ئۆزىچە: «بۇ خاسىيەتلىك بالا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئەھۋالىنى بىلەي، ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرەي. گەپ ـ سۆزلىرى سىرلىق، ۋاقتى كېلىپ دانا ۋە مەردۇ ـ مەردانە ئادەم بولسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلاپ، بالا ئىشارە قىلغان تامانغا يول ئاپتۇ. سۇلتان سۆيۈن بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، ئۆگزىلىرىدىكى بورا ـ جەگىلەر شامالدا ئېچىلىپ لەپپەكشىپ تۇرىدىغان كونا ئۆي شۇ ئىكەن. پادىشاھ كۆڭلىدە: «بالىنىڭ كۈنگۇرلىرى قىرىق نەيزىلىك، دېگىنى شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپتۇ ۋە يېقىنراق بېرىپ ئاتتىن چۈشۈشىگە، ئۆينىڭ يېنىدىكى ئازگالدا ياتقان ئىت ھاۋشىغىنىچە ئېتىلىپ كەپتۇ. «ئاپلا، بالا تەككۈر، بالىنىڭ ئاپئاق تونلۇق، شېرىن ـ سۈخەن دېگىنى ئىت ئىكەن ـ دە، ئېگىسى چىقمىغۇچە قاۋاشتىن توختايدىغاندەك ئەمەس»، دەپ غۇدىراپتۇ پادىشاھ.

ئۆينىڭ ئالدىدىكى ئەخلەت ۋە ياغاچلارنى كۆرۈپ، سۇلتان سۆيۈنىڭ ئېسىگە بالىنىڭ گەپلىرى كەپتۇ ۋە مېيىقىدا كۇلۇپتۇ. «ئۆتە يوقسۇلنىڭ ئۆيىگە كىلىپ قاپتۇق» دېيىشىپ ئىتتىن قورقۇپ ئېتىدىنمۇ چۇشەلمەي تۇرغان ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ كۇلكىسىدىن تېخىمۇ تېرىكىپتۇ:

— ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك، دەپ بىزنى ئىتقا تالىتىش ئۇچۇن ئېلىپ كەلگەنمىدىلەر شاھىم. ئاچلىقتىن ئۆلگىلىۋاتساق كۇلۇۋاتقانلىرى نېمىسى؟

سۇلتان سۆيۇن:

— مەن باشقا ئىشقا كۇلۇۋاتىمەن، ئېسىڭلاردىمۇ، بالا ئۆيىدىمىزنىڭ ئالدىدا ئاق ساقاللىق بوۋايلار بار. سىلەرگە تۇنجى يولۇققۇچ ئاتلىرىڭلارنىڭ چۇلۇۋرىنى ئالىدىغانىمۇ شۇلار، دېمىگەنمىدى. مانا قاراڭلار، ئاپتاپتا تۇرۇۋېرىپ پوستى ئاقىرىپ كەتكەن بۇ مويسىپىتلارغا، — دەپ كالتە — كالتە كېسىلگەن ياغاچلارنى كۆرسىتىپتۇ ۋە بېرىپ ئېتىنى باغلاپتۇ. كەينىدىن ۋەزىرلەرمۇ ئاتلىرىدىن چۇشۇپتۇ. پادىشاھنىڭ بۇ قىلىقى تازا ياقمىغان ۋەزىرلەردىن بىرى ئېيتىپتۇ:

— بۇ سۇپرىسىغا چاشقان كىرسە، تۇمشۇقى ئاقارماس غېرىبخانا ئىكەن، شاھىم! كۆرۇنگەن ئاق ئۆيلەرنىڭ بىرسىگە كىرسەك، خىزمىتىمىزدە بولسا ئەجەب ئەمەس! شۇنداق بولسا بىر — ئىككى كۇن ئارامىمىزنى ئېلىپ ھىراتقا يېتىۋالاتتۇق.

— ياق، — دەپ ئۆڭۈپ ئېتىراز بىلدۇرۇپتۇ سۇلتان سۆيۇن، — ھېلىقى بالىنىڭ سۆزىدە مەنا، ئۆزىدە بىر خاسىيەت بارىدەك تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ تېگىگە يەتمەي تۇرۇپ ھېچيەرگە كەتمەيمىز.

ئەلقىسسە، باشقىلارنىڭ مەسلىھەت ۋە گۇڭگۇلداشلىرى پادىشاھنىڭ ئالدىدا نېمىگىمۇ ئەرزىسۇن! شۇنداق قىلىپ ئۇلار قېلىپتۇ. ھايال ئۆتمەي بالىمۇ يېتىپ كەپتۇ. بالىنىڭ ئاتىسى چېقىپ

قىپ خۇش چىراي بىلەن مېھمانلارنى ئۆيگە باشلاپتۇ. پادىشاھ باشلىق ئەركانۇ دۆلەت كىرىپ قارىغۇدەك بولسا ئۆيدە چىرىپ يەرگە چاپلىشىپ كەتكەن كونا كىگىزدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىكەن. كېيىن دەستۇرخان سېلىنىپ، نان ـ چاي كەلتۈرۈپتۇ. سەل مۇڭلۇق مال تېپىلسا قەرزگە بولسىمۇ ئېلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئاتا ـ بالا پۈتۈن مەھەللىنى ئايلىنىپ چىقىپتۇ. شۇ كۈنى لەردە ھەممىنىڭ چاڭۇسى يايلاقتا بولغاچقا ئۇلار قۇرۇق قول قايىتىپتۇ. ئۇلارنىڭ يېلىنى ئېسىلىپ، قورساقلىرى يوغىناپ قالغان بىر بوغاز ئۆچكىسى بار ئىكەن. ئاتا نائىلاجلىقتىن ئۇنىڭغا پىچاق سۇرۈپتۇ. قورسىقىدىكى ئوغلىقى يوغىناپ قالغان بولۇپ تېپچەكلەپتۇ. «قاساپ» ئۇنىڭغىمۇ پىچاق ئۇرۇپتۇ.

بۇ ئەھۋاللارنى كۆزىتىپ تۇرغان سۇلتان سۆيۈن: «بالىنىڭ تاپسىق بىرنى، تاپالمىساق ئىككىنى سۆيىمىز، دېگىنى شۇ ئىكەن ـ دە» دەپ ئويلاپتۇ ئەپسۇسلىنىپ.

بىر ئازدىن سوڭ داستىخان سېلىنىپ، مېھمانلارغا تاماق تارتىلىپتۇ. ساھىبخانلارمۇ مېھمانلارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن ئورۇن ئاپتۇ.

بىرنەچچە كۈندىن بۇيان تۇزۇكرەك تۇز تەمىنى تېتىمىغان سۇلتان سۆيۈننىڭ ھېلىدىن بېرى چاي ئىچىۋېرىپ قورساقلىرى كورکىراپ تۇرغان ئىكەن. داستىخانغا قويۇلغان ئىسسىق نانىنىڭ ھىدى «گۇپپىدە» قىلىپ دېمىقىغا ئۇرۇلغاندا بولسا ئۆمرىدە تاماق كۆرۈپ باقمىغان ئادەمدەك داستىخانغا دۈم چۈشۈپتۇ. نانىنى بىر چېتىدىن يېمەي، ئوتتۇرىسىدىن ئۈيۈپ، ئاغزىغا سېلىپتۇ. پادىشاھنىڭ بۇ قىلىقىدىن ئەجەبلەنگەن بالا سوراپتۇ:

ـــ بۇ قانداق قىلغىنىڭىز، مېھمان؟ خوددى پادىشاھ سۇلتان سۆيۈنگە ئوخشاش بەش بارمىقىڭىزنى بىراقلا ئاغزىڭىزغا سالماي، نانىنى ئوشتۇپ ئاز ـ ئازدىن، ئالدىرىماستىن يېسىڭىز بولماسمىدى؟

پادشاه بالىنىڭ گېپىدىن ئويلىنىپ قاپتۇ: «بۇ بالا مېنىڭ پۇلەتەنلەردىن يېڭىلىپ قېچىپ كەلگىنىمنى قانداق بىلىدىغاندۇ؟ تېخى ئۇنىڭ سۇلتان سۆيۈندەك بەش بارمىقىڭزنى بىراقلا ئاغزىڭزغا سالماي، نانىنى بىر چېتىدىن ئالدىرىماي يېيىشىڭز كېرەك ئىدى، دېگىنى نېمىسى؟ بۇ ئارقىلىق ئىتتىپاق ئەلنى بويسۇندۇرۇش قىيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا زىددىيەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، بىر ـ بىرىگە قارشى قويۇلسا ۋە ئۆزئارا ئىشەنچ رىشتىلىرىنى ئۇزۇپ تاشلىسا، ھەرقانداق ئۇلۇسنى زابىت ئېتىش مۇمكىن دېمەكچىمۇ؟ ھەم... ئەل ئېغىزدىن ئاينىسا، دۇشمەن كۆچلىنەر! دېگەن سۆز بىكارغا ئېيتىلمىغان ـ دە! يەنە كېلىپ بالا كىچىك بولغاچقا ھىراتقا بارمىغان تۇرسا مېنىڭ سۇلتان سۆيۈن ئىكەنلىكىمنى چۈشىدە كۆرۈپتىمۇ؟».

ئەمما بالىنىڭ ئاتىسى كۆپنى كۆرگەن، ئۆگە ئادەم بولغاچقا بىر زامانلار سۇلتان سۆيۈننىڭ ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىكەن. شۇڭا بىر قاراشتىلا ئۆيىگە پادىشاھنىڭ كۆڭۈل رەنجىش ئىچىدە كىرىپ كەلگىنىنى بىلىپتۇ ۋە ئوغلىنى نوقۇپ تۇرۇپ پەس ئاۋازدا:

كىشىنىڭ ئەيىبىنى يۈزىگە سالما،
بىگۇناھىنىڭ سىرىنى ئالەمگە يايما!

ـ دەپ شېئىر ئوقۇپتۇ.

بالا كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ بىر دەم مېھمانلارغا، بىر دەم ئاتىسىغا قاراپتۇ ـ دە، ئويلاپتۇ: «ھەر نېمە بولسا پادىشاھ دېگەنىنىڭ كۆڭلى نازۇك بولىدۇ. شۇنداقلا ئېيتقان سۆزۈم ئېغىر كەلگەن بولمىسۇن يەنە!». سۇلتان سۆيۈنمۇ: «بۇ بالا مۇشتەك تۇرۇپ شۇنچە چوڭ ئىشلاردىن بېشارەت قىلسا، چوڭ بولغاندا بىر دانىشمەن بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپتۇ.

مېھمانلار ئەتە ناشتىدىن كېيىن يولغا چىقىشنى پىلانلاپ بۇ ئۆيدە قونۇپ قېلىشىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى سۇلتان سۆيۈن يولغا چىقىش ئالدىدا ساھىبخانىغا:

ــ رۇخسەت بەرسىڭىز، ئاتا، ئوغلىڭىزنى بىرگە ئېلىپ كەتسەم، دەرگاھىمىزدا يۈرسە، پادىشاھلىققا مۇناسىپ ئادەم بولسا، ــ دەپتۇ.

ــ بۇ چۈجىدەك بالىدىن قانداقمۇ پادىشاھلىققا مۇناسىپ ئادەم چىقسۇن! ئانا سۈتى پۈراپ تۇرىدىغان بۇ بالا ئاغزىغا كەلگەننى بو-غۇزىغا يۈتماي سۆزلەۋېرىدۇ. تەقسىر، كۆزۈمنىڭ ئاقۇ قارىسى، يۆلەنگەن تېغىم شۇ يالغۇز ئوغلۇم، ئۇنى ئېلىپ كەتمىسىڭىز، ــ دەپ ئاتا بالىسىنى ئېلىپ كەتمەسلىكنى ئۆتۈنۈپ يالۋۇرۇپتۇ، يىغلاپتۇ. ئەمما پادىشاھنىڭ ئالدىدا ئاددىي دېھقاننىڭ كۆڭۈل ئار-زۇسى خۇددى پىلنىڭ دۈمبىسىدىكى پاشىدەك ھېچنېمىگە دال بولماپتۇ. ئاخىر يولغا چىقىش ئالدىدا ئاتا ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ تۇرۇپ نەسىھەت قىلىپتۇ:

ــ بالام، تارىختىن بېرى پادىشاھلار تائىپىسى زالىم ــ ئاچ كۆز بولغان. ھەمىشە ئۆز يەرلىرى ۋە رىزقىغا قانائەت قىلماي يات ئەللەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، بىگۇناھ ــ بىچارىلەرنىڭ ئۆي ــ جاي-لىرىنى ۋەيران، ئېتىزلىرىنى پەيخان قىلىدۇ. بوستان قىشلاقلار ئوت ــ تۈتەك ئىچىدە قالغاچقا، ئادەملەر زالىملارنىڭ دەستىدىن ئۇڭۇسى بۇزۇلغان ھەربىدەك تەرەپكە توزۇپ كېتىدۇ. زىن-ھار ۋە زىنھار بۇنداق ئىشلارغا ئارىلاشما، يېتىم ــ يېسىرلارغا باش پاناھ بول، يامانلارنى توغرا يولغا باشلاشقا تىرىش ۋە مۇمكىنقەدەر پادىشاھلارنى ئىنساپ ــ ئادالەتكە دەۋەت قىل! ئادەم تۇغۇل چۈمۇ-لىگىمۇ ئازار بەرمە! نەسىھىتىمنى يادىڭدا تۇتۇپ، دېگەنلىرىمنى قىلساڭ، ھېچنېمەڭ كەم بولمايدۇ. ئوغلۇم، يولۇڭ ئاق، تۇتقانلە-رىڭ ھەق بولسۇن!

مېھمانلار ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا ئاتلانغاندا ئاتا كۆرسەتكۈچ

بارمىقى بىلەن تىلىنى كۆرسىتىپ:
ــ ئەگەر، ئەگەر...ــ دەپ دۇدۇقلاپتۇ، يەنە.
ئاتىسىنىڭ بۇ ئىشارەتلىرىدىن «تىلىڭغا ئېھتىيات بول، ھەر كىمگە سىر بەرمە! تىل يۇگرىكى باشقا بالا» ــ دېگەن مەنىلەرنى چۈشەنگەن ئوغۇل ئاتىسىغا:
ــ ئاتا، مەن بىر كەمبەغەلنىڭ ئوغلى تۇرۇپ، بىرەر نەرسە ئىنئام قىلسا، ئەگەر...ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئاتا بېشىنى تۆۋەن سالغان ھالدا:

ئۆتمە نامەرت كۆۋرۈكىدىن،
كەلكۈن سېنى ئاقتۇرسىمۇ.
خائىن بولۇپ، قاچما جەڭدىن،
دۈشمەن سېنى ئۆلتۈرسىمۇ.

دەپ شېئىر ئوقۇپتۇ.
بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ئاتا ــ بالىدىن باشقىلار ئانچە چۈشەندىمەپتۇ. سۇلتان سۆيۈن ئۆي ئىگىسى بىلەن خوشلىشىپ ئاتىنى قامچىلاپتۇ. بالا ۋە ۋەزىرۇ ۋۈزرالار ئۇنىڭغا ئەگىشىپتۇ. دالىدىن قويۇق تۈمان كۆتۈرۈلۈپتۇ... ئەمما بالا يول بويى: «يەر ــ بايلىققا تويماي، سۇلتان سۆيۈننى تېخى يېقىندىلا چوڭ پالاكەت باستى! ئەپتىدىن ئۇ يەنە ئەل بېشىغا كۆپ تالاپەتلەر سالىدىغان ئوخشايدۇ. ئۆز ئايىغىم بىلەن جاھالەت پاتقىقىغا قاراپ ماڭغۇچە، چارە تېپىپ قاچقىنىم ئەۋزەل»، دەپ ئويلاپ پۈرسەت كۈتۈپتۇ. ۋەزىرلەر بولسا: «پادىشاھقا ماقۇل بولغان بىلەن، بۇ بالىنىڭ خۇي ــ پەيلى غەلىتە. يەنە قېچىپ كېتىپ بالاغا قالمايلى!» ــ دېيىشىپ ئۆزلىرى ئاتلىق، ئوغۇلنى بولسا پىيادە ئوتتۇرىغا ئېلىپ مېڭىپتۇ. بالا قانچە قىلسىمۇ ھازىرچە قېچىشنىڭ ئامالىنى قىلالماپتۇ. «ئېھتىمال، توقايلىققا بارغاندا پۇرسەت تېپىپ قېچىپ، چاتقاللار ئارىسىغا يوشۇرۇنسام، ئىزدەپ ــ ئىزدەپ ئاخىر بۆرە ــ

يولۇاسلارغا يەم بولغايسەن! دېيىشىپ كېتەر» ـ دەپ ئويلاپ توقايلىقتا يېتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا سېپى بۇزۇلۇپ، روھى چۈشكەن لەشكەرلەر سۇلتان سۆيۈننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ كۈتۈلمىگەن تالاپەتتىن كېيىن بىر كېچە ھاردۇق چىقىرىپ ۋە ئەل كۆزىدىن چەت جاڭگالىلىقتىكى لەشكەرلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ «قايدىسەن ھېرات» ـ دەپ يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. لەشكەرلەر باش ـ ئاخىرى يوق چۆلدە بوراندەك توپا توزۇتۇپ، ئۇزاق يول يۇرۇپتۇ. يالاڭئاياغ ۋە كىيىملىرى ئەسكىرگەن بالىمۇھىبرىش ـ چاڭقاشقا بەرداشلىق بېرىپ يۇرۇپتۇ. شۇ يۇرگىنىچە لەشكەرلەر بىر يېرىغا يېتىپ كەپتۇ. سۇلتان سۆيۈن يەرلىك كىشىلەردىن بىر ئەبگار ئىشەك سېتىۋېلىپ بالىغا بېرىپتۇ ـ دە:

ـ مانا بۇ ئۇچقۇر جانۋار مەندىن ساڭا سوۋغات بولۇپ قالسۇن! مىنسەڭ راھەتلىنىپ قالىسەن، بۇ باھانىدا ئۇلاغلىقمۇ بولۇپ قالدىڭ، ـ دەپتۇ. ئوغۇل پادىشاھنىڭ ئىشەك باھانىسىدا ئۆزىنى مەسخىرە قىلىۋاتقانلىقىنى ياخشى چۈشەنسىمۇ گەپ قايتۇرۇشقا نائىلاج قاپتۇ. چۈنكى ئۇزاق يولنى پىيادە مېڭىپ، ئاياغلىرى قاپىرىپ كەتكەن بالا ئەمدى ھىراتقىچە بولغان ئۇزاق مەنزىلنى ئىشەكلىك باسىدىغانلىقىدىن سەل ئاۋۇنۇپتۇ. قوشۇن بىر ئاز يۇرگەندىن كېيىن سۇلتان سۆيۈن بالىغا يەنە:

ـ ئەي ئوغۇل، سوۋغامدىن مەمنۇنمۇ سەن؟ ئاياغلىرى قانداق ئىكەن تۇلپارنىڭ، ئۇستى قاتتىقلىق قىلمىغاندۇ ئۆزى، ـ دەپ چاقچاق قىلىپتۇ.

سۇلتان سۆيۈننىڭ ئىشەكنىڭ ئىگىرى يوقلۇقىغا ئىشارە قىلىپ گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنگەن بالا بۇ سەپەرمۇ ئۇندىمەپتۇ. پادىشاھ بولسا زېرىكىشلىك چۆل يۇرۇشىدە بۇ گەپنى نەچچە تەكرارلاپتۇ. «مىننەتلىك ئاشتىن بىمىننەت تاش ياخشى» دېگەن

دەك بالىنىڭ كۆڭلى پادىشاھنىڭ ئەگىتمىلىرىدىن غەش بولسا مۇ، سۆكۈت قىلىپ بېرىۋېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ قاش قارايغان كەمدە لەشكەرلەر بىر تۆپىلىككە كېلىپ چۈشكۈن قېلىپتۇ. ھەممە ئۆز چېدىرلىرىنى تىكىپ، غىزا تەرەددۇتىنى قىلىپتۇ. ئەتىسى بۇ ئۇمىدسىز ۋە ھارغىن يۇرۇش يەنە داۋاملىشىپتۇ. بىراق ۋەزىر لەر يول بويى:

ــ پادىشاھى ئالەم، بۇ پىتىلىق پادىنىڭ ئارقىسىدىن يۈرگەن ئەخمەق پادىچىنىڭ بالىسى بولۇپ، ئۆمۈر بويى ئەگرى تاياق بىلەن كۈمەچتىن باشقىنى كۆرمىگەن. دانىشمەن ئېيتقان ئوغۇل بۇ ئەمەس. بۇ يالاڭتۆشنى سارايغا ئېلىپ بېرىپ قۇلىقىڭىزغا قىسسا تىڭىزمۇ؟ ياخشىسى ئېشەكنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى ھەيدىۋېتىڭ! ــ دەپ سۇلتان سۆيۈنىڭ قۇلاق ــ مېڭىسىنى يەپتۇ. بىراق پادىشاھ بۇ كالتە پەم ۋەزىرلەرگە ئىرەن قىلماپتۇ. شۇنداقتىمۇ غەيۋەت ــ چېقىمچىلىقتىن بىزار بولغان سۇلتان سۆيۈن ئەكسىچە:

ــ بالىغا ئوبدان كۆز ــ قۇلاق بولۇش! ئۇنىڭغا بىرەر ئىش بولسا ھەممىڭنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، تېرەڭگە سامان تىقىمەن، ــ دەپ پەرمان قىلىپتۇ.

قوشۇن چەكسىز بايۋاندا چۈمۈلىدەك يېيىلىپ يول يۈرۈپتۇ. يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ، ئاخىرى سۇ ــ ئوتلىرى مول يايلاققا چىقىشىپتۇ. غۇر ــ غۇر مەيىن شامال، يېشىل يايلاقنى كۆرۈپ دىل بەھرلىرى ئېچىلىپ كەتكەن پادىشاھ:

ــ جانغا راھەت، سالقىن جاي ئىكەن. لەشكەر چۈشكۈن قىلسۇن، ــ دەپ جاكارلاپتۇ. ئۆزى ئالدىن ئاتتىن چۈشۈپ، يايلاقنىڭ تازا ھاۋالىق جايىغا چېدىر قۇرۇپتۇ.

جېنى ئارام تاپقان لەشكەرلەر قىقاس ــ چۇقان بىلەن كەڭ يايلاققا يېيىلىپتۇ. كىمدۇر چېدىر تىكىپ، يەنە بىرسى ئېتىنى چۈشەپ باشقىلىرى يۇز ــ كۆزلىرىنى يۇيۇش بىلەن بەند ئىكەن. سۇلتان سۆيۈن يايلاقنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن ئاستا يۈرۈپ بىر

چەتكىرەك يېتىپ كەپتۇ. بالا بولسا ئېشىكىدىن چۈشمەي ئولتۇ-رۇۋېرىپتۇ ۋە ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا شاھقا يېقىنلىشىپ قاپتۇ. سۇلتان سۆيۈن رەڭمۇرەك ئېچىلغان يايلاق گۈللىرى ئارىسىدا بەرق ئۇرۇپ تۇرغان نەرگىسكە مەھلىياھ بولۇپ سەل ئويلىنىپتۇ ـ دە:

گۈل ياقاسىن چاك ئېتىپ،
قىيمىش قارا تۇن بوينىمە.

ـ دەپ نەزمە توقۇپ گۈلنى ئۈزمەككە قول ئۈزارتقان ئىكەن، پادىشاھنى كۆزىتىپ تۇرغان بالا:

ـ قول تەگكۈزمە، قان ئېتەر،
خەنجەر سالبىمىش قويىنىمە!ـ

دەپ مۇشائىرە ئوقۇپتۇ.

ئاۋازدىن چۆچۈگەن سۇلتان سۆيۈن ئارقىسىغا قارىسا بالا ئېشىكىنى ئوتلىتىۋاتقان ئىكەن. پادىشاھ بالىنىڭ ھازىرغىچە ئېشەكتىن چۈشمىگەنلىكىگە ھەيران بولۇپ سوراپتۇ:

ـ ئېشەكتىن چۈشۈپ ئارام ئالساڭ بولمامدۇ؟

ـ پادىشاھى ئالەم، چۈشۈش ـ چۈشمەسلىك ئىختىيارىمدا ئەمەس! ئەل قاتارى ئارامىمنى ئېلىپ ھاردۇق چىقىراي دەپ تۇرسام، ئېشىكىمنىڭ دالا ئايلانغۇسى كېلىپ قالدى، ـ جاۋاب بېرىپتۇ بالا.

سۇلتان سۆيۈن لام ـ جىم دېمەي، چېدىرغا قايتىپ بىر كېچىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئەتىسى تاڭ مەلىدە، چېدىردىن چىقىپ قارىسا پۈتۈن لەشكەر شېرىن ئۇيقىدا، دالىدا بالا ۋە ئۇنىڭ ئېشىكىدىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەپتۇ. پەقەت ئېشەك ئىككى پۇتى چۈشەلگەن ھالدا ئوتلاۋاتقۇدەك، بالىنىڭ قولىدا ئۈزۈن تاياق، نېمىدۇر بىر نەرسىنى ئۆزى بىلەن ئۆزى سىزىۋاتقۇدەك، سۇلتان سۆيۈن ئۇنىڭ

يېنىغا بېرىپ، ئوغۇلنىڭ ھەرخىل شەكىللەرنى سىزغانلىقىنى كۆرۈپتۇ.

ــ ئەي ئوغۇل، شۇنچە ئەتىگەن تۇرۇۋېلىپ نېمە قىلىۋاتىسەن؟

ــ شاھىم، بۇ يەرگە بىر پىشايۋانلىق قەسىر قۇرماقچىمەن.

بۇنىسى ئىشىك، ماۋۇ يەتتىنچى قازناق، بۇ يول بىلەن غەزىنە. گە كىرگىلى بولىدۇ. ھور ھامام بۇ يەرگە جايلاشقان، ــ دەپ رە. سىمنى بىر ــ بىرلەپ چۈشەندۈرۈپتۇ. پادىشاھ قىزىقىپ ھەممىنى سوراپتۇ. ئەمەلىيەتتە بالا تەسەۋۋۇرىدىكىدەك بىر قەسىرنىڭ لايە. ھەسىنى پۈتتۈرگەن ئىكەن. پادىشاھ كۆڭلىدە بالىنىڭ ئەقىل ــ پاراسىتىگە قايىل بولۇپ، «بۇ ئادەتتىكى بالا ئەمەس، ئىشقىلىپ بۇ يەردە بىر سىر بار» دەپ ئويلاپتۇ ۋە چېدىرىغا قايتىپ، ۋەزىر. لىرىنى چاقىرتىپ:

ــ ھېلىقى بالا بىر ئاجايىپ قەسىرنىڭ رەسىمىنى سىزىپتۇ. سىزىق سىزىلغان جايلارنى كولاپ، ئېنىق ئىزىنى چىقىرىڭلار. ۋاقتى ــ سائىتى كەلسە شۇ يەرگە بىر ئىمارەت سالىمىز، ــ دەپ بۇيرۇپتۇ.

ــ سۇلتانىم، بۇ بىئەقىل بالىنىڭ قىلىقلىرىغا ئىشەنمىگەيلا، بۇ بىتايىن سەھرائىي بىزنى ئەخمەقلەشتۇرۇپ، ئارا يولدا سەرسان قىلماقچى. تەنتەكنىڭ قالايمىقان سىزىقلىرىنى دەپ يولدىن قالە. مايلى. بۇ دەھشىتى قىيامەتنى قانچە كولىغىنىمىز بىلەن نەتە. چىسىز يەنە پۇشايمانغا قالىمىز. بۇنىڭسىزمۇ لەشكەرلەرنىڭ ئە. لىكى قۇرىدى. ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ ھىراتقا يېتۈالايلى، ــ دېيىشىپ سۇلتان سۆيۈننى تەزدۇرمەكچى بولۇشۇپتۇ.

جەھلى چىققان پادىشاھ غەزەپلىنىپتۇ.

ــ پەرمان بىر. ئېيتقىنىم بويىچە كولاشنى باشلا، بولمىسا ئۆزەڭنى داردا كۆر.

شۇنىڭ بىلەن ئۆپكىسى ئۆرلىگەن ۋەزىرلەر ئادەملىرىنى يىغىپ ئالدىراپ ــ تېنەپ ئىشقا كىرىشىپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ، دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. ئەھلى قوشۇن بىر بولۇپ كەتمەن، خەنجەرمۇ، قولىغا چىققانلىكى نەرسە بىلەن يەرنى قېزىشقا باشلاپتۇ. بىر مەھەل بالىنىڭ «بۇ يەر، بىر قەدىمىي كۆشەك» دېگەن جايىنى قېزىشقان ئىكەن، كەتمەن «تاراققىدە» قىلىپ بىر نەرسىگە تېگىپتۇ. قېزىپ قارىسا، شۇ جايدىن خىش پارچىسى چىقىپتۇ. بىلىنىپتۇكى، بۇ يەر نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى ۋەيران بولغان ئىمارەتنىڭ كۆشەك تېمى ئىكەن. كۆشەكنىڭ ئىشىك، ئايۋان ۋە تاملىرىنىڭ بالا سىزغان سىزىقلارغا ماس كېلىشى پادىشاھنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرۇپتۇ. بالا ئايلىنىپ كەلسە «غەزنەخانا بولىدۇ» دېگەن جاينىڭ ئۇستىدە ۋەزىرلەر ئىش باشلىماي «بىر ئەخمەق بالىنىڭ گېپى گەپ ـ يۇ، بىز ئەزىزلەرنىڭ سۆزى بىر تىيىنغا ئەرزىمەس!؟ چۆل ئاپىتىپىدا يەر چېپىش دېگەن قانداق گەپ ئۆزى، بۇ يامان ئاقىۋەت! تاڭ بىلەن يولغا چىققىنىمىزدا بۇ كەمگە مەنزىلنىڭ يېرىمى تامام بولاتتى» دېيىشىپ پادىشاھنىڭ غەيۋىتىنى قىلىپ تۇرۇشقان ئىكەن. بالا كۆزىنى ئالايتىپ تۇرغان باش ۋەزىرنىڭ قولىدىن كەتمەننى تارتىپ ئېلىپتۇ ـ دە، سىزىقنىڭ ئۇستىدىن كولاشقا باشلاپتۇ. شۇ ئاردا سۇلتان سۆيۈنمۇ يېتىپ كەپتۇ. بىر پەستىن كېيىن بالىنىڭ كەتمىنى بىر نەرسىگە تېگىپ قاتقىپ كېتىپتۇ. بالا ئاشۇ جايىنى يەنمۇ چوڭقۇرراق كولىغان ئىكەن، بىر نەچچە ئۇدۇش چىقىپتۇ. بىرسىنىڭ ئېغىزىنى ئېچىپ قارىسا، لىق تولدۇرۇلغان تىللامىش! بۇنى كۆرگەن ۋەزىرلەرنىڭ ئېغىزى ھەيرانلىقىدىن چاشقان تەشكەن كامارەك ئېچىلىپ قاپتۇ. ئوغۇل قۇياش نۇرىدا قىلىچ بىسىلغان پارقىراپ تۇرغان بىر ئوگۇچ تىللانى سۆيۈنىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپتۇ ـ دە:

ـــ پادىشاھىم، ھېسابلىق دوست ئايرىلماس دەپتىكەن. مانا بۇ ئېشىكىڭىزنىڭ ھەققى! ئۇچ پۇللۇق ئېشىكىڭىزنىڭ مىنىتى يول بويى قۇلاق مېڭەمنى يەپ كەتتى!ـــ دەپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، ئېشەك ھەققىدە قايتا ئېغىز ئاچماپتۇ. ئوغۇل تىللا قاچىلانغان بارلىق خۇمرىلارنى كولاپ چىقىرىپ غەزىنىچىگە تاپشۇرۇپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئەمرى بىلەن لەشكەر يەنە يۈك ـ تاقلىرىنى كۆتۈرۈپ يولغا ئاتلىنىپتۇ. زېرىكىشلىك سەپەردە بالا نەۋكەرلەر بىلەن پاراڭلىشىپ:

ـ پادىشاھنىڭ قىرىق ۋەزىرىۋ ئۆلىماسىدىن مېنىڭ ئېشىكىم ياخشى. سەللىلىرىنى قازاندەك ئورىغان بۇ ۋەزىرلەرنىڭ كاللىسىدىن كۈندۈزى چىراغ يېقىپ ئىزدىسەڭمۇ زىغىرچىلىك ئەقىل نۇرى تېپىلمايدۇ، ـ دەپتۇ.

ئەل ئېغىزىنى ئېتەك بىلەن يېپىپ بولغىلى بولاتتىمۇ؟ بۇ گەپ تېزلىك بىلەن ۋەزىرلەر ئارىسىغا تارقاپتۇ. بالىنىڭ ئالدىدا يۈزى چۈشۈپ، قۇسۇر تاپالمايۋاتقان قىرىق ۋەزىر بۇ گەپنى ئىشىتىپ، توقاملىرىنى تېقىمىغا ئېلىشىپ پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپتۇ:

ـ ئى ئالەمپاناھ، سىزدەك زاتى ئالىيلىرىغا ئەركانى دۆلەت بولمىش بىز بەگلەر ئېزىزمۇ ياكى ئاشۇ تېگى پەس پادىچىنىڭ پۇشتىمۇ؟ مۇبادا بىزنى دەيدىكەنسىز، ئاشۇ ئەخمەق سەھرالىقتىن ئېشەكنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى ھەيدىتەكەيسىز. بىر مۇشتەك بالا نەچچە يىللاپ مەدرىستە تۇپراقنى يالاپ، ئىلىم ئالغان ۋەزىرۇ ئۆلىمالىرىمىزنى ھاقارەت قىلىپ، بولمىغۇر گەپلەرنى تارقاتقاڭمىش. بۇنىڭغا تاقەت قىلغۇلۇق ئەمەس،ـ دەپ ئەرز قىلىشىپتۇ.

ۋەزىرلەرنىڭ مىجەزىنى ياخشى چۈشىنىدىغان سۇلتان سۆيۈن ئۇلارنى مۇرەسسەگە كەلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما جاھىل ۋەزىرلەر «يا ئۇ تۇرىدۇ ياكى بىز» دەپ قاتتىق تۇرۇۋاپتۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟ ۋەزىرلەر ھېچ خۇي ـ پەيلىدىن يانىدىغاندەك ئەمەس!...

ـ مەيلى، سىزلەر ئېيتقاندەك بولسۇن، ـ سۆزىنى

داۋاملاشتۇرۇپتۇ سۇلتان سۆيۇن، ـ ئەمما شەرتىمنى ئىشتىمەن، يە-نە بىر مەنزىلدىن كېيىن چۈشكۈن قىلىمىز. شۇ چاغدا ھەم-مىڭلار مېنىڭ چېدىرىمغا كىرىڭلار، بالىنىمۇ ئېلىپ كېلىمىز. ئەگەر ئۇ بۇ گەپلەرنى ئېيتقانلىقىنى تەن ئېلىپ دېگەنلىرىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلىسە، ئۇندا ھەممىڭىز پېشانىڭىزدىن كۆرۈڭ،ــ دەپتۇ.

قىرىق ۋەزىر بىر ـ بىرىگە قارىشىپ:

ــ قايسى زامانداً سېپىق ھايۋاننىڭ ئادەمدىن ئەقىللىق بولغىنى بار؟ ئېشەكنىڭ دانالىقىنى ئىسپاتلاش قولىدىن كەلمەيدۇ، ئۇنىڭ! ـ دەپ چۈۋۈلدىشىپتۇ. لەشكەر يۈرە ـ يۈرە بىر مەنزىلگە يەتكەندە پادىشاھ قونۇشقا ئىجازەت بېرىپتۇ. كەچقۇرۇنلۇقى ۋەزىرلەر ھېچنېمىگە قارىماي سۇلتان سۆيۇنىنىڭ چېدىرى ئالدىدا يىغىتنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپتۇ. ئىككى ياساۋۇل ئۇنى يالاپ ئېلىپ كەپتۇ. دېيىشكەندەك ھەممە ھازىر بوپتۇ:

ــ نەۋكەرلىرىم ئارىسىدا مىش ـ مىش گەپلەر كۆپ. قايسى كۇنى ۋەزىرلىرىمنى بىئەقىل دەپ قارىلىغىنىڭ راستىمۇ؟ــ سوراپتۇ سۇلتان سۆيۇن.

ــ خۇددى شۇنداق، سۇلتانىم! ۋەزىرلىرىڭىزنىڭ كالتەپەملىكىدىن شىكايەت قىلغىنىم راست، ـ جاۋاب بېرىپتۇ يىگىت.

ــ ئۇنداقتا قىزىققۇ! سېنىڭ ئېشىكىڭ قانداق قىلىپ ۋەزىرلىرىمدىن ئەقىللىق بولغۇدەك! شۇنچە يىل سەلتەنەتنىڭ تۈزىنى يەپ، پادىشاھلىققا خىزمەت قىلغان تەۋەررۈك زاتلارنىڭ كاللىسىدا بىر ئېشەكچىلىك ئەقىل ـ ھوشنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن-مۇ؟! ياخشىسى سۆزۈڭنى چۈشەندۇر.

ــ ھەزرىتىم، ـ دەپتۇ يىگىت، ـ ئېشەك ئىشچان ۋە ئىتائەت-چان ھايۋان، قاياقتا ھەيدىسىڭىز مېڭىۋېرىدۇ. ئەمما ۋەزىرلىرى-ڭىز بولسا ھەمىشە ئېيتقانلىرىڭىزنى بېجىرمەستىن، ئۆزى بىل-گەنچە قىلىدۇ. ئويلاپ بېقىڭچۇ؟ ئېشىكىم ئەقىللىقمىكەن ياكى

ۆەزىرلىرىڭىزمۇ؟ ئاشۇ تىللالارنىڭ تېپىلىشىغا ئېشىكىم سەۋەب-
چى بولغان. ھېلىقى تۆپىلىككە قونغان كۈنىمىز مەن ئۇنىڭدىن
چۈشمەي ئوتلىتىۋاتقىنىمدا شۇ جايىنى ئېشەك تۇياقلىرى دەسسەپ-
ۆىدى ئاستىدىن تاق ـ تۇق ئاۋاز چىقتى. ئەتىسى ئەتىگەن تۇرۇپ،
ئازغىنە كولىسام، كۆڭگۈرىدار كۆشەكنىڭ ئورنى چىقتى. ۆەزىر-
لىرىڭىز بولسا مېنى ئەخمەقتىن ـ تەنتەككە چىقىرىپ قۇلاق ـ
مېڭەمنى يەپ كەتتى! ئەگەر ئۇلاردا زىغىرداك تەمكىنلىك بولسا
ئىدى، سىز پادىشاھنىڭ رايىغا بېقىپ بولسىمۇ ئۇنداق قىلماس-
تى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردىن مېنىڭ ئېشىكىم ئەقىللىق دېگىنىم
راست!

بۇ گەپنى ئىشتىكەن پادىشاھ:

ــ ئەمدى نېمە دەيسىزلەر؟ ئۇ ھەق گەپنى ئېيتتى! ئېشەكچە-
لىك ئەقلى بولمىغان ۆەزىرلەردىن خانىدانلىققا نە پايدا كەلسۇن؟
بۇ ئىبرەتنى دىلىڭلارغا مۆھۈرلىۋالغايسىلەر، ـ دەپ ئۇلارنى راسا
ئۇيالدۇرۇپتۇ. ئاھانەتتىن يۈزلىرى كۆپۈپ كەتكەن ۆەزىرلەرنىڭ
زۇۋانى چىقماپتۇ. ئەمما قىرىق ۆەزىر بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى
يىغىتتىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم ئىچىپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن پادىچى بالىنىڭ دانالىقىغا ھەيران قېلىپ، ئۇ-
نى ئۆزى بىلەن ھىرات شەھىرىگە ئېلىپ كەپتۇ. بۇ يىگىت پەدەرى
بۇزرۇك ـ يۇلتۇز كۆرگەننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمى مىر ئەلى
ئىكەن. مىر ئەلى ئوقۇپ، كامالەتكە يەتكەچ سۇلتان سۆيۈن ئۇنى
باش ۆەزىرلىككە تەينىلەپتۇ. بۇنىڭغا چىدىيالمىغان قىرىق ۆەزىر-
نىڭ ئىچى ـ تېشى كۆيۈپ، ئۇنىڭ بىلەن ئاشكارا ـ يوشۇرۇن ئۆ-
چەكىشىشكە باشلاپتۇ. شۇنداقتىمۇ مىر ئەلى بىلەن سۇلتان سۆ-
يۈنىڭ چوڭقۇر دوستلۇقى ئۆمۈر بويى بۇزۇلماپتۇ.

قىزلار چاقچىقى

ئەلىشىر نەۋايى بىغدىكى راۋاقتا ئولتۇرۇپ غەزەل پۈتۈشنى ياخشى كۆرىدىكەن. شائىرنىڭ بىغى جەننەت مىسال بولۇپ، تۈ- نى ـ قۇمرىلار سايراپ، بۇلبۇللار ناۋا قىلىدىكەن. راۋاق ئەتراپى- دىكى گۈلى رەيھانلارنىڭ ھىدى كۆڭۈلگە تېگىپ، ئەتراپقا خۇش- پۇراق چاچىدىكەن. ئادىتى بويىچە شائىر بۇگۈنمۇ راۋاقتا ئولتۇ- رۇپ چاشكا ۋاقتىغچە غەزەل يېزىپتۇ. قاق چۈشتە ئىشلەپ چار- چىغان شائىر جايىدا ئۇخلاپ قاپتۇ.

ھەمىشە باغ سەيلىسىگە چىقىدىغان قىزلار ئەلىشىر نەۋايىنىڭ سۆزلىرىگە خۇشتار ئىكەنۇ، ئەمما شائىر ئۇلارنى ئۆزىگە يې- قىنلاشتۇرمايدىكەن. شۇ كۈنى شوقراق بىر قىز نېمىشقىدۇر باغقا كىرىپ، شائىرنىڭ راۋاقتىكى شىرەگە باش قويغىنىچە ئۇخلاپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، بىردەمدە «ھېچكىم يوق باغدا ئەلىشىر بەگ شىرەگە يۆلىنىپ ئۇخلاپ قاپتۇ»، دەپ گەپ تارقا- تىپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قىزلار گېپىنى بىر قىلىپ ئوغرلىق- چە باغقا كىرىپتۇ ۋە شەپە چىقارماستىن راۋاقنىڭ ئەتراپىغا كەپ- تۇ. قىزلاردىن بىرى شائىرنىڭ دۆۋىتىنى سۇقۇپ قويۇپتۇ. نەۋايى ھېچنېمىنى سەزمەستىن ئۇخلاۋېرىپتۇ. ئەسىرگە يېقىن ھاۋا سالقىنلاپتۇ. بۇلبۇل ناۋاسىدىن ئويغانغان شائىر يېزىشنى داۋاملاشتۇراي، دەپ قارىسا قەلىمى بار، دۆۋىتى يوق تۇرغىدەك، ھەيران بولۇپ ئەتراپىغا قارىسا گۈل شاخلىرى مىدىرلىغان تەرەپ- تىن قىزلارنىڭ شوخ كۈلكە ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ.

ــ بولدى، قىزلار چاقچىقىڭلارنى قويۇپ، دۆۋىتىمنى بې- رىڭلار، ــ دەپتۇ نەۋايى. قىزلار ھېچنېمىنى بىلمىگەندەك جىم

بولۇشۇاپتۇ. شائىر قايتا ۋارقىرىغاندىن كېيىنلا قىزلار گۈللەر ئۆزرە ئۇچۇشقان ھەسەل ھەرىلىرىدەك راۋاق ئەتراپىغا ئولىشىپ-تۇ.

ــ ئەلىشىر بەگ، دۆۋىتىڭىزنى بىزنىڭ ئالغانلىقىمىزغا قانداق ئىسپاتىڭىز بار؟ ــ سوراپتۇ قىزلاردىن بىرى.

نەۋايى قىزغا كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ:

ــ كېلىشىڭلاردىن بۇرۇن غەزەل پۈتۈۋاتقىنىمدا يېنىمدا ئىدى. ھازىر بولسا يوق، قەيەرگىدۇ يوقالغىنىغا ھەيرانمەن. بىرىڭلار بىلەن كېتىپ قالمىغاندۇ ــ ھە؟! ــ دەپ چاقچاق قىلىپتۇ. قىزلارمۇ چۈرۈقلىشىپ بوش كەلمەپتۇ. بىر قىز:

ــ كۈتۈپ تۇرۇڭ، كەتكەن يېرىدىن ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ قالار، ــ دېسە، ئىككىنچىسى: ــ بەلكىم، شەيتان ياكى جىن ــ پەرى ئېلىپ قاچقاندۇر، ــ دەپتۇ.

ئەلىشىر نەۋايى قايتا ــ قايتا سورىسىمۇ قىزلار «بىز كۆرمىدۇق» دەپ ئۇنىماپتۇ. شائىر يالۋۇرۇپ قىزلارنى ئەيۈەشكە كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ ماختاشقا باشلاپتۇ:

جان قىزلار، جانان قىزلار، دۆۋىتىمنى بېرىڭلار،
بولمىسا ئىلھام پەرىسى قاچقۇسى!

شۇ چاغدا بىر گۈلى رەنا:

ــ سىياھدىنىڭىزنى بەلكىم ئىلھام پەرىسى تېپىپ بېرەر، ــ دەپتۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

ــ ياق، دەپتۇ شائىر ئۇرغاچسىز ئالدىدا ياۋاشلاپ كەتكەن ئەركەك شىرەدەك رايىشلىشىپ، ــ بۇ ئىش ئىلھام پەرىلىرىنىڭ ئەمەس بەلكى سىلەردەك گۈلشەن پەرىلىرىنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

نەۋايىنىڭ شېرىن سۆزلىرى قىزلارغا تەسىر قىلىشقا باشلاپ-تۇ.

ـ ئەلىشىر بەگ، ئۇنداقتا سىياھدىنىڭىزنى ھازىرنىڭ ئۆزىدە پەيدا قىلىپ بەرسەك بىزگە قانداق سۆيۈنچىڭىز بار؟ ـ سوراپتۇ ئاق يۈزلىرى خىجىللىقتىن گۈلگۈن تۈسكە كىرگەن قىز نازلىنىپ.

ـ نېمىنى خالىساڭلار ئېيتىۋېرىڭلار! جېنىم تەسەددۇق سەلەرگە، ـ دەپتۇ نەۋايى ھاياجان بىلەن.

ـ ئۇنداقتا، ـ دەپتۇ قىزلار شائىرنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىلەردەك ئىنتىلىپ، ـ مۇشۇ لەھىزىدە بىزگە ئاتاپ نەزم توقۇيسىز. شەرت شۇكى، نەزمىڭىزدە يوقالغان بويۇمىڭىزنىڭ ئىسمى بولغاي!...

نەۋايى ئىشىنىڭ ئاسان توختىغانلىقىدىن مەمنۇن بوپتۇ ۋە ھېچ ئويلاپ تۇرماستىن شېئىر باشلاپتۇ:

ئېلىڭ قىزلار، بېرىڭ قىزلار،
قەلەم ياشىن تېزراق تۆكسۇن.
سۆز گۆھىرىن ئۇنچە تىزاي،
ئاشىق ـ مەشۇق ئوقۇپ قالسۇن.

قىزلار بىردەك «داۋاملاشتۇرۇڭ!» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. شائىر ئوقۇۋېرىپتۇ:

ئېلىڭ قىزلار، بېرىڭ قىزلار،
تىزدىن سۆزۈم ئېلىڭ قىزلار.
مەشۇقلەرنى شېئىردا كۆرسۇن،
دىدار تەلەپ ئىشقبازلار.

قىزلارنىڭ بەزىلىرى «ئەلىشىر بەگ» دېسە، بەزىلىرى «نەۋايى» دەپ توۋلاپتۇ. باغ قىز ۋە قۇشلارنىڭ چاڭىلداشلىرىغا توشۇپتۇ.

نەۋايى بۇنىڭدىن تېخىمۇ ھاياجانلىنىپ، خۇددى ئىلھام پەرىسىنىڭ ساداسى ئاڭلىنىۋاتقاندەك يېقىملىق ئاۋازدا كۈيلەۋېرىپتۇ:

ئېلىڭ قىزلار، بېرىڭ قىزلار،
قەلەم سازىن كۆپرەك چالسۇن.
سۆز ئۇنچەسىن تېزراق تېرەي،
گۈلسەنەملەر ئوقۇپ قالسۇن.
ئېلىڭ قىزلار، بېرىڭ قىزلار،
شائىرىڭىز ئەشئار پۈتسۇن.
دۆۋتىمگە قىلماڭ ھەزىل،
قەلەم ئۇنچە ئىزىن تىزسۇن.
دۆۋتىمنى بېرىڭ قىزلار،
ھايال بولماي، نەزمەم پۈتەي.
ئازار بەرمەڭ، شېرىن سۆزلەر،
سىزگە باريم ھەدىيە ئېتەي.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ شېئىرىدىن خۇشاللانغان قىزلار دۆۋەتىنى سۇقۇپ قويغان يېرىدىن ئېلىپ، شائىرغا بېرىپتۇ. قىزلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنتۇلماس چاقچىقى شائىرغا تۇڭمەس ئىلھام ئاتا قىلىپ، يېزىۋېرىپتۇ. نەۋايىنىڭ بۇ شېئىرلىرى باشقا غەزەللىرى بىلەن قوشۇلۇپ، توم ـ توم كىتاب بولۇپ ئەل ئىچىگە تارقاپتۇ.

ئۇقۇشماسلىق*

جانابىي مىرنىڭ شەيخ بەھلۇل ئىسمىلىك مۇلازىمى بولۇپ، ھەزرەت ئۇنى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى ۋە ئىشەنچلىك، ئېتىقادلىق ئادىمىم، دەپ بىلەتتى. ھەزرەت كىچىكىدىن چوڭغىچە، ئادەتتە كىسىدىن تارتىپ مۇھىمىغچە ھەممە ئىشنى ئۇنىڭ چارە ـ تەدبىرلىك ئىختىيارىغا تاپشۇرغان ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى مىرنىڭ ئاچقۇچى ۋە ھېسابلىدى، دەپ بىلەردى. چۈنكى بەھلۇل مىرنىڭ رايى، مىجەزى ھەم قىزىقىشلىرىنى بەش قولدەك بىلەتتى.

شەخسەن بەھلۇلنىڭ جىمى «لاياقەت ۋە پەزىلىتىنىڭ كامالى جانابىي ھەزرەتنىڭ ئالىي نەزەرى تۈپەيلى يېتىلگەنىدى. ئۇ كۆپ-لىگەن خۇلۇق ۋە ئىقتىدارغا ئىگە بولىدى، ھەممە پەنلەردىن خەۋەردار ۋە ۋاقىپ ئىدى. ئەمما ئۆز پەزىلەتلىرىنى زادىلا كۆز ـ كۆز قىلمايتتى. بەزى كۆرەلمەسلەر بولسا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىغۋا تارقىتاتتى.

بەھلۇل ئىنشا ۋە مۇئەمما ئىلمىدە مىسلىسىز ماھارەت يېتىلدۇرگەنىدى. ھەزرىتى مىر داۋاملىق ئۇنى بېزەكلىك چىنە پۇشۇرىدىغان خۇمدانغا ئوخشىتىپ ماختايتتى. شۇڭا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يامان گەپ ئېيتقۇچىلارغا دارتىپ، بەھلۇلنىڭ تەرىپىدە تۆۋەندىكى بەيىتلارنى ئېيتتى:

خاكى مەشرىق، شەنىدە ئەم، كى كونەند،
ۋە چېھىل سال، كاسەئى چىنى.
سەدبە رورئىي زەنەند دەر بەغداد،
لاجەرەم، قىيمەتەش ھەمىنى!

(شەرق تۇپرىقىنى قىرىق يىل پىشۇرۇپ، چىنە تەييارلايدىغان-لىقىنى ئاڭلىغانمەن، باغداتتا بىر كۈندە يۇز چىنە ياسايدۇ. ئەمما ئىككىسىنىڭ تەننەرخىنى سېلىشتۇرۇپ بىل!)

كۈنلەردىن بىرى، ساھىبدارا ① بەھلۇل مۇنداق بىر ئىشنى ھېكايە قىلىپ بەرگەن:

بىر كۈنى مىر دوستلىرى بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇردى. سورۇنغا مىرنىڭ شائىر ۋە باشقا ئۇلپەتلىرى يىغىلغان ئىدى.

مەجلىس باشلىنىشى بىلەن مىر ماڭا:

ــ مەھدۇم ئۇستاز... (جامىي) خېلىدىن بۇيان ساقسىز. مەن ئول زاتنى يادات قىلالمىدىم. بېرىپ ئۆزرەخاھلىق قىلىڭ، ــ دېدى.

مېنىڭ چىقىپ كېتىشىم بىلەن تائام تارتىلىپتۇ. تائامدىن كېيىن كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا مىرنىڭ بىردىنلا مىجەزى ئۆزگىرىپ، راھەتسىزلىنىپتۇ. سورۇن ئەھلى مۇنداق ۋاقىتلاردا شائىرنىڭ يالغۇزلۇقنى خالاش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ... بىر-بىرىگە قاراشقىنىچە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تاشقىرىغا مېڭىشىپ-تۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ كۈنلەردە سۆھبەت ۋە ئۇلپەتچىلىكنى سېغىنغان مىر مېھمانلارغا قاراپ:

ــ ئەلىشىرنىڭ ئۆيى تونۇشلار خالىسا كېلىپ تائام يەپ كېتىدىغان ئاشخانا، ئەلىشىر بولسا ئاشپەز ئىكەن ــ دە! ــ دەپ ئۇلارغا غەزەپ ۋە ئېتىراز بىلدۈرۈپتۇ.

دەل شۇ ۋاقىتتا مەن يېتىپ كەلدىم. مىرنىڭ جەھلى چىققانلىقىدىن، مېنى مەۋلانانىڭ يېنىغا ئەۋەتكەنلىكى ئېسىمدىن چىققان بولسا كېرەك، دېدى:

ــ ئەي ساھىب، بۈگۈن ساڭا نېمە بولدى. نېمىشقا ئاشتىن كېيىن يېنىمدا بىر پەس تۇرمايسەن ياكى سەنمۇ مەنسۈى پەست،

---

① شائىرنىڭ يېقىن دوستى ۋە سۆھبەتدېشى.

نەفسىنىڭ كەينىدىن يۈرۈيدىغان ئادەملەرگە ئوخشاپ قالدىڭمۇ؟...

مەن تېز چۆكۈپ تۇرۇپ:

— مەھدۇرم، ئادەم بەدىنى سەھەتۇ كېسەلدىن خالىي بولالماس ئىكەن. مەلەكسىمان زاتىڭىز سالامەت بولسۇن. دۇشمەنلىرىڭىز جىسمى ھەمىشە كەسەلۇ ئىللەتلەرگە تولسۇن! ئاپتاپتەك مۇنەۋۋەر خاتىرىڭىزگە مەخپىي قالمىسۇنكى، سىز پېقىرنى ئاخۇند [1] يادە-تىگە جۈنەتكەن ئىدىڭىز، — ئەسلەتتىم ئۇنىڭغا.

ئىزاھىمنى ئاڭلاش بىلەن ئۇ شولدەك قىزاردى، يەنە ئەرۋاھى ئۇركىدى بولغاي، زوڭزىيىپ ئولتۇردى ۋە: «شۇنداق ئادەملەر بەلەن ئاشنا ھەم ئۇلپەت قىلغانغا لەنەتلەر بولسۇن»، دېدى. كېيىن غەزەپلىك بىر ھالەتتە ئورنىدىن تۇرۇپ، ھەرەمگە كىرىپ كەتتى. مەن نېمە قىلىشنى بىلمەي، جايىدا قاققان قوزۇقتەك تۇرۇپ قالغانلارغا قارىدىم. دوستلار، كۆرۈپ تۇرۇپسىلەركى، ئەمدى قانداق بالالارغا قالدۇق...

ئەلقىسسە، جېنىمدىن تويغان بىر ھالەتتە ئۆيگە قايتتىم، پېشىن نامىزى پەيتى يەنە ئادەتتىكىدەك مىرنىڭ مۇلازىمىتىگە كەلدىم.

شائىر بىنەفشىزاردا تۇرغان ئىكەن. ماڭا كۆزلىرى چۇشۇشى بىلەن تەتۇر قارىۋالدى، يۈزلىرىگە توغرا بولۇشقا شۇنچە ھەرىكەت قىلسامۇ، ئۆزىنى ئەپقېچىپ، پۇرسەت بەرمىدى. ئۆيۈمگە قايتتىم. ئەتىسىگە كەلسەم، يەنە شۇ خىل مۇئامىلە... شۇ تاپتا «ئەمدى كەتسەم، زادى كەلمەيمەن» دېگەنلەر خىيالىمدىن كېچىۋاتاتتى، «دۆلەت ئەربابلىرى ئاللا ئىلھامىغا ئىگە كىشىلەردۇر» دەپ ئېيتىلغاندەك، توساتتىن مىر مېنى چاقىرىپ ئېيتتى:

— ئەي، مەۋلانە ساھىب، غەلەت ۋە خاتاغا يول قويماسلىق بىر پەرۋەردىگارغا راۋادۇر. مەن كامالى غەزىۋىم تۇپەيلى سېنى ئۇستاز

---

① بىلىملىك، تەربىيە كۆرگەن، ئۇستاز.

يادەتىگە جۆنەتكىنىمنى ئۇنتۇپ ساڭا ئېتىراز بىلدۈردۈم. ئەمما سېنىڭ تىز چۆكۈپ، شۇنچىلىك ئىشنى ھەممىگە بىلدۈرۈشۈڭ ۋە باشقىلارنى ئەلىشىر قېرىپ ئەقلىدىن ئادىشىپتۇ، دېگەن ھېسىياتقا كەلتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا مېنى شەرمەندە قىلىشىڭ لازىممىدى؟ دوستلۇق ئالىمى نېمە بولدى؟ بۇ خاتايمىنى يوشۇرۇپ، مېنى ئادەملەر ھەيرىتىگە سەۋەبچى بولۇشتىن ساقلىساڭ بولماسمىدى؟

ئاخىرى بەھلۇل ئىنسابقا كېلىپ، «دەرۋەقە ھەقىقەت مىر تاماندا ئىدى، خاتالىق مەندىن ئۆتكەن» دەپ تەن ئالدى.

« ئېلىپ كېلىڭ »

ھۈسەيىن بايقارانىڭ قىرىق ۋەزىرى بولۇپ، قىرىقىنچىسى ئە-لىشىر نەۋايى ئىكەن، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر كەم قىرىق ۋەزىر ئۈنىڭغا تۆھمەت قىلىپ، پادىشاھقا يامان كۆرسىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان شائىرنى ۋەزىرلىكتىن قالدۇرۇپتۇ. بىر كۈنى ھۈ-سەيىن مىرزا تورۇسقا قاراپ يېتىپ ۋەزىرلىرىگە:

— ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپتۇ.

ۋەزىرلەر چىلىم كەلتۈرۈپتۇ، ئەمما پادىشاھ يەنە:

— ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپتۇ.

ۋەزىرلەر ھەرخىل تائىلاردىن كەلتۈرۈپتۇ، پادىشاھ ۋارقىراپ رەت قىلىپتۇ ۋە ھېلىقى گېپىنى تەكرارلاپتۇ. ئۇلار بىلگەن ئىش-لىرىنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ باقسىمۇ پادىشاھنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپالماي بېشى قېتىپتۇ.

— سەنلەرنىڭ ئۆزىرلىرىڭنى بېشىمغا تاڭاتتىمۇ؟ ئەتە ئەتە-گەنگىچە تاپسىڭ تاپتىڭ، تېپىشمىسىڭ ئوردىدىن يوقىلىش. سۆز تامام ۋەسسالام، — دەپ ھەرىمگە كىرىپ كېتىپتۇ پادىشاھ. ۋە-زىرلەر ئەلىشىر نەۋايىنىڭ قېشىغا بېرىشنى مەسلىھەت قىلە-شىپتۇ. بىر ۋەزىر بولغان ئەھۋالنى ئەينى بويىچە بايان قىلىپتۇ، ئىشنى تەپسىلىي بىلگەن شائىر:

— بىر ئۇستا ئېلىپ بېرىڭلار، بىر قولىدا چوت، يەنە بىر قو-لىدا گۈرجىكى بولسۇن، — دەپتۇ.

ئىككىنچى كۈنى پادىشاھ بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ، ۋەزىرلەر ئۇستىنى ھازىرلاپتۇ.

— ئاۋۇ ياغاچنى تۇزەت! — دەپتۇ پادىشاھ ئۇستىغا.

ۋەزىرلەر قارىغۇدەك بولسا خان ياتقان ئۆينىڭ تورۇسىدىكى بىر ياغاچقا دەز كەتكەن ئىكەن، ئىشتىن كېيىن پادىشاھ ئۇلارغا بۇ چارىنى كىمنىڭ ئۆگەتكەنلىكىنى سوراپتۇ. «ئۆز ئەقلىمىز بىلەن ئويلاپ تاپتۇق» دېيىشىپتۇ ئۇلار بىر ئېغىزدىن. پادىشاھ ئۇلارنى سەمىمىيەتسىز دەپ ئويلاپتۇ ۋە قاماپتۇ. «توغرىسىنى ئېيتمىساڭلار بىر ـ بىرلەپ بېشىڭلارنى ئالىمەن» دەپ قورقۇتۇپتۇ، شۇ چاغدا ۋەزىرلەر ئىشتانغا سىيىپ قويغان بالىدەك باشلىرىنى سېلىپ:

ـ بىزگە بۇ ئەقلىنى ئەلىشىر نەۋايى ئۆگەتكەن، ـ دەپ ئىقرار قىلىشىپتۇ.

ـ ئۆزلىرىڭ ئۇنى ماڭا كۆندە يامانلاپ پاتقۇزۇشمىدىڭ، يەنە ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىشقا قانداق يۈزۈڭ چىدىدى؟ دېمەك، ئەلىشىر سىز ئىشلىرىڭ ئاقماس ئىكەن ـ دە، ـ دەپتۇ ھۈسەين بايقارا ۋە نەۋايىنى چاقىرىپ ئۆز ئورنىغا قويۇپتۇ.

هاجەتمەنگە تەسەددۇق بولۇش*

كۈنلەرنىڭ بىرىدىكى سۆھبەتتە گەپ ئايلىنىپ ئەلىشىرغا كەلگەندە هېممىتى دەريا ئەمىر مۇنداق هېكايە قىلدى:

ــ مىرزا ئەبۇ سەئىد زامانىدا بىر جۇمە كۈنى هىرات شەهىرىدىكى جامە مەسچىتىدە جۇمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن خىيابان ① دا سەير قىلىش ئۈچۈن شۇ تامانغا ماڭدىم. «مۇفەررىھ» كوچىسىغا يېقىنلاشقىنىمدا باش ــ ئايىغى يالاڭ هالدا ئولتۇرغان بىر گادايىنى كۆردۈم.

ئۇ ئىلتىجا قىلدى:

ــ ئائىلەم بار كىشىمەن، ئايال، ئۇششاقلىرىم نەچچە كۈندىن بۇيان ئاچ، يولۇمغا قاراۋاتىدۇ. قارا تاڭدىن باشلاپ تىلىدىم، هېچكىم بىر پۇل بەرگىنى يوق.

ئۇل هەزرەت ئېيتتىكى، ئاشۇ ۋاقىتتا يېنىمدا بىر تەڭگە بار بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا دۇنيا مېلىدىن هېچ نەرسەم يوق ئىدى. ئۆز ــ ئۆزۈمگە شۇنداق دېدىم: ئەرتىنى ئويلىمايلا ياراتقۇچىغا تەۋەككۇل قىلىپ، بۇ بىر تەڭگىنى شۇ گادايغا بەرسەك، تاكى خوتۇن ــ بالىلىرىنىڭ بۇگۈن كەچكى قورسىقىنى هەل قىلسا، سېنىڭ كېيىنكى رىزقىڭنى خۇدانىڭ ئۆزى يېتكۈزەر. شۇ خىيال بىلەن تەڭگىنى ئۇنىڭغا بېرىپ ئۆتۈپ كەتتىم. نامازشامغىچە خىيابانىدا سەير قىلىپ يۈرۈپ، قايتىشىمدا كۆردۈمكى، هېلىقى دەرۋىش جايىدا ئولتۇرۇپ، ئاۋۋالقىدەك سۆزلىرى بىلەن تىلەمچىلىك قىلمۇهتىپتۇ. ئۇنىڭ قىپقىزىل يالغانچىلىقى ۋە گادايلىقىدىكى بالا ـ

---

① دەل ــ دەرەخ ۋە گۈللەر بىلەن قاپلانغان مەيدان، كوچا. گۈل، باغ ۋە ئورمانلىق ئارىسىدىن ئۆتىدىغان يول.

دەك نەپسىدىن بەكمۇ تەئەججۇپلەندىم، ئەمما ئۆزۈمنى ئاشكارىلاپ، ئۇنى چاندۇرمىدىم.

مەزكۇر ئەھۋالنىڭ شاھىتى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ تايانچى سۈپىتىدە ھەزرىتى مەھدۇمنىڭ «باھارىستان»[1] دىن ئىقتىباس:

ھاتەمدىن سوراپتۇ:

ــ ئۆزۈڭدىنمۇ سېخىيراق بىر كىشىنى كۆرگەنمۇ سەن؟

ئېيتىپتۇ:

ــ ھەئە، كۆرگەنمەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر يىگىتنىڭ ئۆيىگە چۈشتۈم. ئۇنىڭ ئېغىلىدا بىرنەچچە تۈياق قويىي بار ئىكەن. دەرھال ئۇلاردىن بىرىنى سويۇپ ۋە پىشۇرۇپ ئالدىمغا كەلتۈردى، ماڭا گۆشنىڭ بىر پارچىسى يېقىپ قالدى، ئىشتىها بىلەن يېدىم ۋە دېدىم:

ــ خۇداغا رەھمەتكى، قوي گۆشىنىڭ بۇ يېرى ئاجايىپ تاتلىق ئىكەن.

ئۆي ئىگىسى تاشقىرىغا چىقىپ، قويلىرىنى بىر ــ بىرلەپ سويۇپ، ھېلىقى جايىنى پىشۇرۇپ ئالدىمغا كەلتۈرۈۋەرگەن ئىدى.

مەن بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرسىز ھالدا ئاتقا مىنىش ئۈچۈن تاشقىرىغا چىقىپ، ئىشىك ئالدىدا ناھايىتى كۆپ قانىنى كۆردۈم ۋە «بۇ قانداق ئىش؟» دەپ سورىدىم ساھىبخاندىن.

ھەممە قويلىرىنى سويغانلىقىنى ئېيتتى.

ئۇنىڭ بۇ قىلىقى ئۈچۈن كايىدىم، ئەمما يىگىت ئېيتتى:

ــ ئەجەبا، ساڭا يېقىپ قالغان نەرسە مەندە بار تۇرۇقلۇق بەرمەي، بېخىللىق قىلسام بۇ نامەردلىك ئەمەسمۇ؟

شۇنىڭدىن كېيىن ھاتەمدىن سوراشتى:

ــ ئۇنداقتا سەن بۇنىڭ بەدىلىگە نېمە بەردىڭ؟

---

① پارس ــ تاجىك مۇتەپەككۇرى ئابدۇراھمان جامى ۋە ئۇنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرى.

هاتەم ئېيتتى:
ــ 300 قىزىل تۆگە ۋە 500 تۈياق قوي.
كۆپچىلىك سورىدى:
ــ دېمەك، سەن ئاشۇ يىگىتتىنمۇ سېخىيراق ئىكەنسەن ــ دە؟
هاتەم ئېيتتى:
ــ تەڭرىگە مىڭ رەھمەتكى، ئۇ بار نەرسىنىڭ ھەممىسىنى بەردى، مەن بولسام كۆپ نەرسەمدىن ئازغىنىسىنى بەردىم.

ۋەزىرلەر قارىغۇدەك بولسا خان ياتقان ئۆينىڭ تورۇسىدىكى بىر ياغاچقا دەز كەتكەن ئىكەن، ئىشتىن كېيىن پادىشاھ ئۇلارغا بۇ چارىنى كىمنىڭ ئۆگەتكەنلىكىنى سوراپتۇ. «ئۆز ئەقلىمىز بىلەن ئويلاپ تاپتۇق» دېيىشىپتۇ ئۇلار بىر ئىغىزدىن. پادىشاھ ئۇلارنى سەمىمىيەتسىز دەپ ئويلاپتۇ ۋە قاماپتۇ. «توغرىسىنى ئېيتمىساڭلار بىر - بىرلەپ بېشىڭلارنى ئالىمەن» دەپ قورقۇتۇپتۇ، شۇ چاغدا ۋەزىرلەر ئىشتانغا سىيىپ قويغان بالىدەك باشلىرىنى سېلىپ:

— بىزگە بۇ ئەقلىنى ئەلىشىر نەۋايى ئۆگەتكەن، - دەپ ئىقرار قىلىشىپتۇ.

— ئۆزلىرىڭ ئۇنى ماڭا كۇندە يامانلاپ پاتقۇزۇشمىدىڭ، يەنە ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىشقا قانداق يۈزۈڭ چىدىدى؟ دېمەك، ئەلىشىر سىز ئىشلىرىڭ ئاقماس ئىكەن - دە، - دەپتۇ ھۇسەين بايقارا ۋە نەۋايىنى چاقىرىپ ئۆز ئورنىغا قويۇپتۇ.

هاجەتمەنگە تەسەددۇق بولۇش*

كۈنلەرنىڭ بىرىدىكى سۆھبەتتە گەپ ئايلىنىپ ئەلىشىرغا كەلگەندە ھېممىتى دەريا ئەمىر مۇنداق ھېكايە قىلدى:

ــ مىرزا ئەبۇ سەئد زامانىدا بىر جۇمە كۈنى ھىرات شەھىرىدىكى جامە مەسچىتىدە جۇمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن خىيابان ① دا سەير قىلىش ئۈچۈن شۇ تامانغا ماڭدىم. «مۇفەررىھ» كوچىسىغا يېقىنلاشقىنىمدا باش ــ ئايىغى يالاڭ ھالدا ئولتۇرغان بىر گادايىنى كۆردۈم.

ئۇ ئىلتىجا قىلدى:

ــ ئائىلەم بار كىشىمەن، ئايال، ئۈششاقلىرىم نەچچە كۈندىن بۇيان ئاچ، يولۇمغا قاراۋاتىدۇ. قارا تاڭدىن باشلاپ تىلىدىم، ھېچ-كىم بىر پۇل بەرگىنى يوق.

ئۇل ھەزرەت ئېيتتىكى، ئاشۇ ۋاقىتتا يېنىمدا بىر تەڭگە بار بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا دۇنيا مېلىدىن ھېچ نەرسەم يوق ئىدى. ئۆز ــ ئۆزۈمگە شۇنداق دېدىم: ئەرتىنى ئويلىماي ياراتقۇچىغا تەۋەككۇل قىلىپ، بۇ بىر تەڭگىنى شۇ گادايغا بەرسەڭ، تاكى خوتۇن ــ بالىلىرىنىڭ بۇگۈن كەچكى قورسىقىنى ھەل قىلسا، سېنىڭ كېيىنكى رىزقىڭنى خۇدانىڭ ئۆزى يەتكۈزەر. شۇ خىيال بىلەن تەڭگىنى ئۇنىڭغا بېرىپ ئۆتۈپ كەتتىم. نامازشامغىچە خىيالىدا سەير قىلىپ يۈرۈپ، قايتىشىمدا كۆردۈمكى، ھېلىقى دەرۋىش جايىدا ئولتۇرۇپ، ئاۋۋالقىدەك سۆزلىرى بىلەن تىلەمچىلىك قىلمۇھتىپتۇ. ئۇنىڭ قىپقىزىل يالغانچىلىقى ۋە گادايلىقىدىكى بالا-

---

① دەل ــ دەرەخ ۋە گۈللەر بىلەن قاپلانغان مەيدان، كوچا. گۈل، باغ ۋە ئورمانلىق ئارىسىدىن ئۆتىدىغان يول.

دەك نەپسىدىن بەكمۇ تەئەججۇپلەندىم، ئەمما ئۆزۈمنى ئاشكارىلاپ، ئۇنى چاندۇرمىدىم.

مەزكۇر ئەھۋالنىڭ شاھىتى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ تايانچى سۈپىتىدە ھەزرىتى مەھدۇمنىڭ «باھارىستان»[1] دىن ئىقتىباس:

ھاتەمدىن سوراپتۇ:

— ئۆزۈڭدىنمۇ سېخىيراق بىر كىشىنى كۆرگەنمۇ سەن؟

ئېيتىپتۇ:

— ھەئە، كۆرگەنمەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر يىگىتنىڭ ئۆيىگە چۈشتۈم. ئۇنىڭ ئېغىلىدا بىرنەچچە تۈياق قويىي بار ئىكەن. دەرھال ئۇلاردىن بىرىنى سويۇپ ۋە پىشۇرۇپ ئالدىمغا كەلتۈردى، ماڭا گۆشنىڭ بىر پارچىسى يېقىپ قالدى، ئىشتىها بىلەن يېدىم ۋە دېدىم:

— خۇداغا رەھمەتكى، قوي گۆشىنىڭ بۇ يېرى ئاجايىپ تاتلىق ئىكەن.

ئۆي ئىگىسى تاشقىرىغا چىقىپ، قويلىرىنى بىر - بىرلەپ سويۇپ، ھېلىقى جايىنى پىشۇرۇپ ئالدىمغا كەلتۈرۈۋەرگەن ئىدى.

مەن بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرسىز ھالدا ئاتقا مىنىش ئۈچۈن تاشقىرىغا چىقىپ، ئىشىك ئالدىدا ناھايىتى كۆپ قانىنى كۆردۈم ۋە «بۇ قانداق ئىش؟» دەپ سوريدىم ساھىبخاندىن.

ھەممە قويلىرىنى سويغانلىقىنى ئېيتتى.

ئۇنىڭ بۇ قىلىقى ئۈچۈن كايىدىم، ئەمما يىگىت ئېيتتى:

— ئەجەبا، ماڭا يېقىپ قالغان نەرسە مەندە بار تۇرۇقلۇق بەرمەي، بېخىللىق قىلسام بۇ نامەردلىك ئەمەسمۇ؟

شۇنىڭدىن كېيىن ھاتەمدىن سوراشتى:

— ئۇنداقتا سەن بۇنىڭ بەدىلىگە نېمە بەردىڭ؟

---

① پارس - تاجىك مۇتەپەككۇرى ئابدۇراھمان جامى ۋە ئۇنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرى.

هاتەم ئېيتتى:
ــ 300 قىزىل تۆگە ۋە 500 تۈياق قوي.
كۆپچىلىك سورىدى:
ــ دېمەك، سەن ئاشۇ يىگىتتىنمۇ سېخىيراق ئىكەنسەن ــ دە؟
هاتەم ئېيتتى:
ــ تەڭرىگە مىڭ رەھمەتكى، ئۇ بار نەرسىنىڭ ھەممىسىنى بەردى، مەن بولسام كۆپ نەرسەمدىن ئازغىنىسىنى بەردىم.

تۇكى يۇڭدالغان توخۇ

قەھرىتان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە سۇلتان سۆيۈن ۋەزىر - ۋۇزرالىرى بىلەن شەھەر ئايلىنىشقا چىقىپتۇ. ئىزغىرىن بولۇ- شىغا قارىماي ئۇلارنىڭ كۆزى كوچىنىڭ بىر چېتىدىكى دۇكاندا ئاياغ ياماپ ئولتۇرغان موزدۇزغا چۈشۈپتۇ. ئەركانۇ دۆڭلەت موز- دۇز ئۇستىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، مىرئەلى سۇلتان سۆيۈنگە:

— ئىجازەت بەرگەن بولسىلا شاھىم، ئۇستىغا ئۆتۈكۈمنى كۆرسىتىپ باققان بولسام، - دەپتۇ.

— بۇنچىلىك ئىشنى سوراشنىڭ ھاجىتى يوق، بىمالال كۆر- سىتىۋېرىڭ! ھازىر بىرەر ئىشقا ئالدىراۋاتقىنىمىز يوققۇ؟ - جاۋاب بېرىپتۇ پادىشاھ.

مىرئەلى ئۇستىنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرسىدا ئولتۇرۇپ ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ئۆتۈكىنى كۆرسىتىپتۇ. ئۇلارنىڭ سۆھبىتى ئاستا - ئاستا قىزغىن كەيپىياتقا كۆتۈرۈلۈپتۇ. مىر- ئەلى سوئال قويۇپتۇ، موزدۇز بولسا جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

— ئۇچىگىز تۆت بولمايۋاتامدۇ ئۇستا؟ زىمىستان قىشتا ئىس- سىققىنە ئۆيىگىزگە كەتمەي، دۇكاندا ياماقچىلىق قىلۇېتىپ- سىز، — دەپ گەپ باشلاپتۇ مىرئەلى.

— ھە، نېمىسىنى دەيسىز! زامانىنىڭ كارىدىن قانچە قىلسامۇ بەربىر ئۇچنى تۆت قىلالمايۋاتىمەن، - جاۋاب بېرىپتۇ ئۇستا.

— ھە، سىز ۋاقتىدا تېرىمىغان ئىكەنسىز - دە!

— تېرىشمىغۇ تېرىغان، لېكىن ئەل ئورۇپ كەتتى!

— دوستلىرىڭىز بىلەن ئارىڭىز يىراقمۇ - يېقىنمۇ؟

— ئۇلار ئاللىقاچان دۇشمەن تەرەپكە كەتكەن.

ـ ئۇزىقىڭىز قانداق؟
ـ ئۇزىقىم يېقىن بولۇپ قالغىنىغا ئۇزۇن بولدى.
ـ ئىككىڭىز قايسى ئەھۋالدا؟
ـ ئىككىمنىڭ ئۇچ بولغىنىغا كۆپ يىللار بولغان.
ـ بىر توخۇ ئەۋەتسەم، يۇڭدىيالارسىزمۇ؟
ـ بىلمەيمەن، ئىشقىلىپ ئورۇنلىتىمەن.
ـ مالنى يەنە ئەرزان سېتىۋاتامسىز!؟...
ـ خاتىرجەم بولۇڭ تۆرەم، بەلگىسى بار.

سوئال ـ سوراق تامام بولغۇچە ئۇستىمۇ مىرئەلى ئۆتۈكىنىڭ چېكىنى ياماپ بولۇپتۇ، ۋە ئۇستىنىڭ شېرىنكانىسىنى بېرىپ سىرلىق گەپ ـ سۆزدىن ھەيران بولغان ھەمراھلىرى بىلەن يولـ ىنى داۋام قىلىپتۇ. شۇ يۇرۇشتە سۇلتان سۆيۈن بىر پۇرسەت تېـ پىپ مىرئەلىنى توختىتىپتۇ ـ دە، ھەييارلىق بىلەن كۇلۇمسـ رەپ بايىقى ئەستەرلىك سوئال ـ جاۋابنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.

مىرئەلى بولسا ئالدىدا كېتىۋاتقان ۋەزىرلەردىن بىرنى كۆرسـ تىپ: «شۇ ۋەزىرنىڭىزنى بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشـ ىنەركىن دەپ ئۇستا بىلەن يېپىقراق سۆزلەشتۇق» دەپ جاۋاب بېـ رىپتۇ. پادىشاھ مىرئەلىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى دەرھـال چۈشىنىپتۇ. چۈنكى ئىچى قارا بۇ ۋەزىر، شائىرنىڭ ئەل ـ ئۇلۇس ئالدىدىكى ئابرۇيىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرخىل باھانىلەر بىلەن ئۇنى پادىشاھقا چاقىدىكەن، شۇڭا مىرئەلىنىڭ ئىشارىسىنى چۈشەنگەن سۇلتان سۆيۈن ھېلـ قى ۋەزىرنى چاقىرىپ:

ـ تەقسىر، قېنى سۆزلەڭچۇ، مىرئەلى بىلەن موزدۇز بىزدىن يوشۇرۇن نېمە ھەققىدە گەپلەشتى؟ سۆھبەتنىڭ شەكلى بىلەن مەزمۇنىنى قانداق چۈشەندىڭىز؟ ئېيتىڭچۇ، بىلەيلى، ـ دەپتۇ.

پادىشاھتىن بۇنداق سوئال كۈتمىگەن ۋەزىرنىڭ ھوشى كۆتـۈ رۈلۈپ، تىلى كالۋالىشىپتۇ.

تۇكى يۇخدالغان توخۇ

قەھرىتان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە سۇلتان سۆيۈن ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن شەھەر ئايلىنىشقا چىقىپتۇ. ئىزغىرىن بولۇ-شىغا قارىماي ئۇلارنىڭ كۆزى كوچىنىڭ بىر چېتىدىكى دۇكاندا ئاياغ ياماپ ئولتۇرغان موزدۇزغا چۈشۈپتۇ. ئەركانۇ دۆۋلەت موز-دۇز ئۇستىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، مىرئەلى سۇلتان سۆيۈنگە:

ــ ئىجازەت بەرگەن بولسىلا شاھىم، ئۇستىغا ئۆتۈكۈمنى كۆرسىتىپ باققان بولسام، ــ دەپتۇ.

ــ بۇنچىلىك ئىشنى سوراشنىڭ ھاجىتى يوق، بىمالال كۆر-سىتىۋېرىڭ! ھازىر بىرەر ئىشقا ئالدىراۋاتقىنىمىز يوققۇ؟ ــ جاۋاب بېرىپتۇ پادىشاھ.

مىرئەلى ئۇستىنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرسىدا ئولتۇرۇپ ھال ــ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ئۆتۈكىنى كۆرسىتىپتۇ. ئۇلارنىڭ سۆھبىتى ئاستا ــ ئاستا قىزغىن كەيپىياتقا كۆتۈرۈلۈپتۇ. مىر-ئەلى سوئال قويۇپتۇ، موزدۇز بولسا جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

ــ ئۇچىگىز تۆت بولمايۇاتامدۇ ئۇستا؟ زىمىستان قىشتا ئىس-سىققىنە ئۆيىگىزگە كەتمەي، دۇكاندا ياماقچىلىق قىلىۋېتىپ-سىز، ــ دەپ گەپ باشلاپتۇ مىرئەلى.

ــ ھە، نېمىسىنى دەيسىز! زامانىنىڭ كارىدىن قانچە قىلسامۇ بەربىر ئۇچنى تۆت قىلالمايۇاتىمەن، ــ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇستا.

ــ ھە، سىز ۋاقتىدا تېرىمىغان ئىكەنسىز ــ دە!

ــ تېرىشىمغۇ تېرىغان، لېكىن ئەل ئورۇپ كەتتى!

ــ دوستلىرىڭىز بىلەن ئارىڭىز يىراقمۇ ــ يېقىنمۇ؟

ــ ئۇلار ئاللىقاچان دۇشمەن تەرەپكە كەتكەن.

— ئۇزىقىڭىز قانداق؟
— ئۇزىقىم يېقىن بولۇپ قالغىنىغا ئۇزۇن بولدى.
— ئىككىڭىز قايسى ئەھۋالدا؟
— ئىككىمىنىڭ ئوچ بولغىنىغا كۆپ يىللار بولغان.
— بىر توخۇ ئەۋەتسەم، يۇڭدىيالارسىزمۇ؟
— بىلمەيمەن، ئىشقىلىپ ئورۇنلىتىمەن.
— مالنى يەنە ئەرزان سېتىۋاتماڭ!؟...
— خاتىرجەم بولۇڭ تۆرەم، بەلگىسى بار.

سوئال — سوراق تامام بولغۇچە ئۇستىمۇ مىرئەلى ئۆتۈكىنىڭ چېكىنى ياماپ بولۇپتۇ، ۋە ئۇستىنىڭ شېرىنكانىسىنى بېرىپ سىرلىق گەپ — سۆزدىن ھەيران بولغان ھەمراھلىرى بىلەن يول-نى داۋام قىلىپتۇ. شۇ يۇرۇشتە سۇلتان سۆيۈن بىر پۇرسەت تې-پىپ مىرئەلىنى توختىتىپتۇ — دە، ھەييارلىق بىلەن كۇلۇمسە-رەپ بايىقى ئەستەرلىك سوئال — جاۋابىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.

مىرئەلى بولسا ئالدىدا كېتىۋاتقان ۋەزىرلەردىن بىرنى كۆرسە-تىپ: «شۇ ۋەزىرنىڭىزنى بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشە-نەركىن دەپ ئۇستا بىلەن يېپىقراق سۆزلەشتۇق» دەپ جاۋاب بې-رىپتۇ. پادىشاھ مىرئەلىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى دەرھال چۈشىنىپتۇ. چۈنكى ئىچى قارا بۇ ۋەزىر، شائىرنىڭ ئەل — ئۇلۇس ئالدىدىكى ئابرۇيىنىڭ كۈندىن — كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرخىل باھانىلەر بىلەن ئۇنى پادىشاھقا چاقىدىكەن، شۇڭا مىرئەلىنىڭ ئىشارىسىنى چۈشەنگەن سۇلتان سۆيۈن ھېلە-قى ۋەزىرنى چاقىرىپ:

— تەقسىر، قېنى سۆزلەڭچۇ، مىرئەلى بىلەن موزدۇز بىزدىن يوشۇرۇن نېمە ھەققىدە گەپلەشتى؟ سۆھبەتنىڭ شەكلى بىلەن مەزمۇنىنى قانداق چۈشەندىڭىز؟ ئېيتىڭچۇ، بىلەيلى، — دەپتۇ.

پادىشاھتىن بۇنداق سوئال كۈتمىگەن ۋەزىرنىڭ ھوشى كۆتۈ-رۈلۈپ، تىلى كالۋالىشىپتۇ.

ـــ هازىرنىڭ ئۆزىدە شۇ سوئال ـ جاۋابنىڭ مەنىسىنى تاپساڭ قۇتۇلدۇڭ، بولمىسا تۇتۇلدۇڭ! ئەگەر ئۇچ كۈنگىچە سەندىن يەنە سادا چىقمىسا، مېلىڭ تالاڭدا، بېشىڭ ئۆلۈمدە، ـ دەپ ئەمىر قىپتۇ پادىشاھ.

ھەييارلىقتا شەيتانغا دەرس بېرىدىغان بۇ ۋەزىر ھېچنېمىنى بىلمىگەندەك قىياپەتتە مىرئەلىنىڭ قېشىغا بېرىپ، شۇ كۈندىكى سۆھبەتنىڭ ئاجايىپلىقىنى ئېيتىپتۇ ۋە «ئۇنداق دېيىش، بۇنداق دېيىش قانداق قىلىپ ئېسىڭىزدىن كەچتى» دېگەندەك قىلىپ بەرەر نەرسە بىلمەكچى بولۇپتۇ. شائىر بولسا «ئاشۇ ئۇستىنى تاپسىڭىز، مەندىنمۇ ياخشى چۈشەندۈرىدۇ» دەپ موزدۇزغا بۇيرۇپتۇ. ۋەزىر نائىلاج ئۇستىنى تېپىپتۇ، ئۇستا ھېچنېمىنى بىلمىگەندەك ئۆز ئىشىنى قىلىۋېرىپتۇ. پەقەت چوڭقۇر تەزىمدىن كېيىنلا:

ـــ قېنى، بۇياقتا ئۆتۈپ ئولتۇرۇڭ! سىزنىڭ ئۆتۈكىڭىزنىڭمۇ ماڭا ھاجىتى چۈشۈپتىمۇ نېمە؟ ـ دەپ يالغاندىن تۇۋزۇت قىلغان بولۇۋاپتۇ. چۈنكى ئۇستا مىرئەلى ۋەدە قىلغان «سېمىز توخۇ» نىڭ دەل شۇ ۋەزىر ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان پەھىم قىلغانىكەن!

ۋەزىر مۇساپىرنىڭ مۇشتىكىدەك ئۆزۈن بويۇنلىرىنى قىسىپ، بۇرۇنقى كىبىر ـ تەمەننالىرىدىن چۈشكەن قىياپەتتە:

ـــ يوقسۇ، ئۇنداق ئەمەس ئۇستام، كىيىملىرىمدە يىرتىق يوق، شۇ ۋاقىتتا ئانچە دىققەت قىلماپتىمەن. يېنىڭىزغا قايسى كۈنى مىرئەلى بىلەن بولغان سۆھبەتنىڭ مەزمۇنى قىزىق تويۇلۇپ كەلگەنمەن، ـ دەپتۇ مۇغەمبەرلىك بىلەن.

ـــ بىز قانداقتۇر چۈشىنىكسىز پاراڭ قىلىشقىنىمىز يوق، ـ دەپتۇ موزدۇز، ـ لېكىن خۇدا بىلىدۇ، بىرەر نەرسە ئېنىق بولمىسا سوراۋېرىڭ.

ـــ ئوچۇقىنى ئېيتسام، ـ گەپ باشلاپتۇ ۋەزىر، ـ شۇ سۆھبەتنىڭ بىر كېلىمىسىنمۇ چۈشىنەلمىدىم. مىرئەلىنىڭ سوئالى بىلەن سىزنىڭ جاۋابىڭىز گويا تاغدىن ـ باغدىنەدەك كۆرۈندى، بۇ

سروئەسرارنىڭ مەنسىنى دەل ئېيتىپ بېرەلمىسەم، پادىشاھ كاللامنى ئالىدۇ. بالىلىرىم كىچىك، دوست ـ دۇشمەننىڭ ئالدىدا جېنىمغا سىزلا ئارا تۇرالايسىز، ـ يېلىنىپتۇ ۋەزىر.

بۇ سېھىرى «توخۇ» نىڭ ھەرقانداق ۋاقىتتا قارىغاندا ھازىر «سۇغا چۈشكەن مۇشۇك» تەك بولۇپ قالغانلىقىنى، شۇڭا ئۇنىڭ تۇكىنى ئوبدان يۇڭدۇېتىش پۇرسىتىنىڭ كەلگەنلىكىنى پەملەگەن ئۇستا:

ـ ئۇنداقتا ئىش مۇنداق بولسۇن! دانالار «ھېكمەت ئالتۇندىن قىممەت» دەپ ئېيتقان ئەمەسمۇ؟ ئېسىل سۆھبەتنىڭ مەنىسىنى چۈشىنەلمىسىڭىز، ھېچكىم سىزگە مېغىزىنى چېقىپ بېرەلمەيدۇ، ـ دەپتۇ ئۆزىنى ئاسمانغا ئېسىپ.

ـ ئەي ئاتا، كېرەكلىك مالنىڭ باھاسى سۇرۇشتۇرۇلمەيدۇ. تېزراق سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى ئېيتىپ بېرىڭ، شۇ بالا ـ قازادىن بېشىمنى ئامان قىلاي، قانچە دېسىڭىز، مانا مەن بارغۇ، ـ دەپتۇ ۋەزىر.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار ھەربىر سوئال ـ جاۋابنىڭ باھاسىنى يۈز تىللادىن كېلىشىپتۇ. جان قايغۇسىدا قالغان ۋەزىرنىڭ بۇ باھاغا «ياق» دېيىشكە نېمە ئىلاجى بولسۇن! موزدۇز ھەربىر سوئال ـ جاۋابنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەشكە باشلاپتۇ:

ـ مىرئەلى قاتتىق سوغۇقتا ئىش قىلىۋاتقانلىقىمنى كۆرۈپ ماڭا رەھمى كەلدى بولغاي، «ئۇچىڭىز تۆت بولمايۋاتامدۇ؟» دەپ سورىدى. بۇ ئۇنىڭ باھار، ياز ۋە كۈزدە ئىشلەپ تاپقىنىڭىز قىشقا يەتمەمدۇ، دېگىنى ئىدى. مەن زورلۇق ـ زومبۇلۇق تۇپەيلى قانچە قىلسامۇ ئۇنداق بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتىم.

ئىككىنچى قېتىم ئۇ مېنىڭ «ئېكىن» لىرىم ھەققىدە سورىدى. بۇ ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىم توغرىسىدا سورىشى ئىدى، مەن بۇلسام ئەل ئوروپ كەتكەن دەپ جاۋاب بەردىم. بۇ ئۇلار ماڭا ئانچە ياردەم قىلالمايدۇ، ئۆز تىرىكچىلىكىنىڭ غېمى بىلەن دېگىنىم.

ئۇچىنچى قېتىم مىرئەلى دوستلىرىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمنى سۈرۈشتۈردى. بۇ ئۇنىڭ «چىشلىرىم» ھەققىدە سورىشى ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ بۇرۇنلا «دۇشمەن» بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتىم. بۇنىڭ مەنىسى چىشلىرىمنىڭ ئاللىقاچان چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.

تۆتىنچى قېتىم مىرئەلى كۆزۈم توغرۇلۇق بىلمەكچى بولۇپ، «ئۇزىقىڭىز قانداق؟» دەپ سورىدى. بۇندا ئۇ يىراق – يېقىننى كۆرەلەيدىغان ياكى كۆرەلمەيدىغانلىقىمنى بىلمەكچى بولغان. مەن «ئۇزىقىم يېقىن بولدى» دېيىش ئارقىلىق كۆزۈمنىڭ ئاجىزلىغانلىقىنى بىلدۈردۈم. كېيىن ئۇ «ئىككىڭىز قايسى ئەھۋالدا!؟» دەپ سوراش ئارقىلىق پۈتلىرىمنىڭ ماغدۇرى توغرۇلۇق بىلمەكچى بولدى. مەن ھاسا تايىنىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم.

ئاخىرىدا ئۇنىڭ ماڭا ئىچى ئاغرىغان بولسا كېرەك، بىر «تو-خۇ» ئەۋەتسەم، تۆكلىرىنى يۇڭدىيالارسىزمۇ؟ دەپ سورىدى. مەن ئۇنىڭغا «بۇنىڭ چارىسىنى قىلمەن» دەپ جاۋاب بەردىم. مانا ئىككىمىزنىڭ سۆھبىتىمۇ تامام بولۇپ، توخۇنىڭ تۆكلىرىمۇ پا-كىز يۇڭدالدى...

نادان ۋەزىر خىجالەت بولۇپ چىرايى تامدەك تاتىرىپتۇ. گەپ شۇ يەرگە كەلگەندىمۇ دېتسىزلىق قىلىپ:

— بىرسى چۈشۈپ قالدى، ئۇنداقتا مىرئەلىنىڭ «مالنى ئەرزان ساتماق» دېگىنى قانداق گەپ، – دەپ سوراپتۇ ئۇستىدىن.

— شۇنىڭغىمۇ ئەقلىڭ يەتمىدىمۇ ئەي نادان، – دەپتۇ ئۇستا تېرىكىپ، – پادىشاھ ئەسلىدە ئەتراپىغا بىر توپ نان قېپىلارنى يىغىۋالغان ئىكەن – دە! ھالىڭغا باقماي تېخى مىرئەلىدەك خىزمەتچىنىڭ كۆزىگە توپا چاچمەن دېگىنىڭ نېمىسى! مىرئەلىنىڭ مالنى ئەرزان ساتماق دېگىنى «كىمكى بۇ سوئال – جاۋابنىڭ مەنىسىنى بىلمەكچى بولۇپ كەلسە، قىممەت باھا قويۇڭ» دېگىنى. بىز باشتا ئەرزانمۇ – قىممەتمۇ ئەمەس باھاسىنى كېلىشتۇق. بۇ

سىزدەك «ئۆزىنى ئەر چاغلىسا، باشقىلارنى يەر چاغلايدىغان» لارغا سىناق، ئاگاھلاندۇرۇش! مىرئەلى بىلەن بولغان سۆھبەت ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى شۇلار، ئەمدى ئاستا ئۆيىڭىزگە كېتىۋېلىڭ.

شۇنىڭ بىلەن پېيى كېلىشتۇرۇلۇپ يۇڭدالغان بۇ «مەغرۇر خوراز» شۇمشەيگەن «مېكىيان» غا ئايلىنىپ، سارايغا قاراپ يول ئاپتۇ.

قەلەندەردىن شېئىر تىلەش

ئەلىشىر سەمەرقەنتتە ئوقۇۋاتقان يىللىرى بىر غەزەل باشلانما بېيىتتىنىڭ ئەسىرى ۋە مەپتۇنى بولۇپ قالىدۇ.

كۆكرەكىمدۇر سۇبھىنىڭ پىراھەنىدىن چەكراق،
كىرپىكىم شەبنەم تۆكۈلگەن سەبزەدىن نەمرەكراق.

ئەلىشىرنى ئۆزىگە رام قىلغان بۇ بېيىتنىڭ ئىگىسى بىر قەلەندەر ئىدى، قەلەندەر سەمەرقەنت بازىرىدا ئەتىدىن - كەچكىچە مەزكۇر بېيىتنى يۇقىرى ۋە يېقىملىق ئاۋازى بىلەن تەكرار ئېيتاتتى، ئۇنى قايتا - قايتا ئاڭلاپ زوقلىنىدىغانلارمۇ، قەلەندەرگە سەدىقە بېرىدىغان ئەھلى دەردمەن، پازىللارمۇ كۆپ ئىدى. نەۋايى قەلەندەرنىڭ يېقىملىق ئىجراسىدىكى بۇ بېيىتنى يېنىش - يېنىشلاپ ئاڭلايتتى، ئۆيگە قايتقاندىمۇ بۇ ئاۋاز ئۇنىڭ قۇلاق تۆشىدە جاراڭلايتتى، ھەتتا كېچىلىرى ئويقۇ بەرمەيتتى.

«خېرىدار بولۇپ، شۇ بېيىتىڭنى ماڭا سېتىڭ دېسەم، ساتار-مىكىن؟... يا ساتار، يا ساتماس! لېكىن سېتىپ قالسىمۇ ئەجەب ئەمەس!». بۇ ئىستەك نەۋايىنى ئارام تاپقۇزماي، قەلەندەرنىڭ ئار-قىسىدىن غۇربەتخانىسىغىچە ئەگىشىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قوللىرى-دىن سۆيۈپ ئىلتىماس قىلىشقا ئۇندەيتتى:

— ئاتا، سىزدىن شېئىر تىلىسەم، ھېلىقى بېيىتىڭنى ماڭا سېتىپ بەرسىڭىز؟ ئاقچامنى ئاز كۆرسىڭىز، تونىمنىمۇ قوشۇپ بېرەي، ياق دېمەڭ!

ئىلتىماسنى ئاڭلىغان ياشانغان قەلەندەر قاقاقلاپ كۈلۈپ كەت-

تى ۋە كېيىن بېشىنى چايقاپ رەت قىلدى:

ــ ئەپتىڭىزدىن يوقسۇل تالىپلىقىڭىز چىقىپ تۇرىدۇ! شۇنداقمۇ؟

ــ شۇنداق.

ــ شۇنداق بولغاچقا، بېيىتنى سېتىۋېلىش نىيىتىڭىزدىن ۋاز كېچىپ بىكارغا ئېلىڭ ــ دە، يادلاپ، ئوقۇپ يۇرۇۋېرىڭ! بۇنىڭ ئۈچۈن مەندىن سىزگە ھېچقانداق مالاللىق يەتمەيدۇ.

ــ شۇنىڭ ئۈچۈن سېتىۋېلىشىم كېرەككى، ئۇ چاغدا سىز بۇ بېيىتنى كۆيلەپ تىلەمچىلىك قىلىشتىن مەھرۇم بولىسىز.

ئەلىشىر نەۋائىيدىن بۇ گەپنى ئاڭلىغان قەلەندەر مىيىقىدا كۇلۈپ مۇغەمبەرلىك بىلەن باش چايقىدى:

ــ بۇ بېيىتنى سېتىۋېلىشقا قۇربىڭىز يەتمەيدۇ، پادىشاھلىقىمۇ تېگىشمەيمەن. چۈنكى، بۇ بېيىت ماڭا ئاتامدىن مىراس، قەدىرلىك يىلدىن بېرى ئۇنى تەكرار ئېيتىمەن، شۇ يول بىلەن جاھاندارچىلىق قىلىمەن، بالا ــ چاقامنى باقىمەن...

ــ ئاتىڭىز شائىر كىشىمىدى؟

ــ ئاتام شائىر ئەمەس، باغۋەن ئىدى، بۇ بېيىتنى ناخشا قىلىپ ئېيتىپ، باغنى پەرۋىش قىلاتتى.

ــ بۇ پەقەت بىرلا بېيىتمۇ ياكى سىجىل غەزەلدىن ئېسىڭىزدە قالغىنى شۇمۇ؟

ــ ياق، ئاتامۇ مۇشۇ بىرلا بېيىتنى تەكرارلاپ ئېيتاتتى.

ــ قايسى زاتنىڭ ئەسىرى ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز؟

ــ ئەپسۇس، نامۇ ــ تەخەللۇسلىرىدىن خەبەرسىزمەن، ئاتام رەھمىتىمۇ بىلمىسە كېرەك...

ئەلىشىر نەۋائىي غەمكىن سۈكۈتكە چۆمدى، قەلەندەر سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ــ سىزنىڭ ياد ئېلىپ، ئوقۇپ يۇرۇشىڭىز ئۈچۈن مېنىڭ رازىلىقىم يېتەرلىك ئەمەسمۇ؟

ـــ سىزنىڭ رازىلىقىڭىزسىز يادلاپ، خۇشاللىنىپ يۈرگەنـ
مەن، لېكىن مەن ئۇچۇن بۇ كۈپايە قىلمايدۇ، ـ شۇنداق قىلىپ ئۇمىدى ئۈزۈلگەن شائىر بوشاشقىنىچە ھۇجرىسىغا قايتتى.

ئاردىن بىرنەچچە يىل ئۆتتى، ھۇسەيىن بايقارانىڭ تەكلىپى بىلەن ئەلىشىر نەۋايى ھىراتقا يۈرۈپ كەتتى. سەلتەنەتتە باش ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىنى ئىگىلىدى. سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا دۆلەت، سەلتەنەت مەقامىدا بولسا، ئەلىشىر نەۋايى «غەزەل مۇلكىنىڭ سۇلتانى» بولۇپ تونۇلدى. ئاردىن ئون يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، نەۋايى دۆلەت ئىشى بىلەن سەمەرقەنتكە بېرىپ، قەدىردانلىرى ھۇزۇرىدا مېھمان بولدى ۋە بىر سۆھبەتتە نەۋايى ئۆزىنى ئەسرۇ مەپتۇن قىلغان ئاشۇ بېيىتنىڭ ساھىبى ـ قەلەندەرنى ئەسلىدى. ھەمسۆھبەتلەردىن بىرى شائىرغا ئاشۇ قەلەندەرنىڭ ھازىر بەكمۇ قېرىپ كەتكەنلىكىنى، بۇرۇنقىدەك رەسىمۇ رەستە كېزىپ يۈرەلمەي، بىر يەردە پۇكلىنىپ ئولتۇرغىنىچە بېيىتنى پىچىرلاپ، تىلەمچىلىك قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ئەلىشىر نەۋايى ئىككىنچى كۈنى قەلەندەرنى زىيارەت قىلىپ، ئۆزىنى تونۇشتۇردى:

ـــ يادىڭىزدا بارمىكىن، نەچچە يىلىنىڭ ئالدىدا بېيىتقا خېرىدار بولغان ئىدىم، سىز رەت قىلغانتىڭىز.

ـــ ئېسىمگە كەلدى! ھازىرغىچە ئاشۇ نىيىتىڭىزدىن قايتمىدىڭىزمۇ؟

ـــ ياق، ئاتا! ھامان ئاشۇ غەزەلنىڭ شەيدايى ۋە خېرىدارىمەن!

قېرى كۈلدى:

ـــ ساتىمەن! بىراق ئەمدى ئېلىشقا چىقىش قىلالامسىزكىن، بىلمىدىم.

ـــ بەلكىم چىقىش قىلارمەن...

ـــ قېرىپ كەتتىم، ئەمدى غەزەلنى يۇقىرى ئاۋازدا ئوقۇيالمايمەن. ئىشقى ـ ئارمانلىرىم توزىدى. ھەق سۆزنى ئېيتقاندا، گەدا-

لىق جېنىمغا تەگدى! ماقۇل كۆرسىڭىز، مېنى بىر ئېشەككە، ياخشى قورۇ ـ جايغا ۋە ئۇنىڭ يېنىدا چۆرگىلەپ تۇرىدىغان تۈگمەنگە ئىگە قىلىڭ ـ دە، بېيىت سىزنىڭ بولسۇن. تا ئۆلگىچە ھەققىڭىزگە دۇئا قىلغايمەن، قالغان ئۆمرۈمنى تۈگمەنچىلىك بىلەن ئۆتكۈزەي.

ئىلىشىر نەۋايى مەنسۇنىيەت بىلەن «بولىدۇ!» دېدى. بۇ ئاينىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئۇنىڭغا كەڭ ـ كۈشادە ھويلىلىق ئۆي، ئېشەك ۋە بىر تاشلىق تۈگمەن چۆرگىلىتىپ بەردى. ئىگىسى نامەلۇم بولغان بېيىت نەۋايىنىڭ سېتىۋالغان مۈلكى بولۇپ قالدى. شۇ-نىڭدىن كېيىن شائىر بېيىتقا دادىل قەلەم تەگكۈزۈپ، ئۇنى مۇ-كەممەل غەزەل ھالىتىگە كەلتۈردى:

كۆكرىكىمدۇر سۇبھىنىڭ پىراھەنىدىن چەكراق،
كىرپىكىم شەبنەم تۆكۈلگەن سەبزەدىن نەمنەكراق.
بۇ كۆڭۈل غەمناكىدىن تا شادمان كۆردۈم سېنى،
ئىستەرەم ھەر دەمكى ئۇلغاي خاتىرىم غەمنەكراق.
لەيلى ئاندىن كۆيدى مەجنۇن كۆڭلىدە راھەت غەمىن،
كىم، يوق ئەردى مەنزىل ئول ۋادىيدا ئاندىن بەكراق.
ئويلا، مىژگان خەنجەرىگە يېپىشىپتۇر دارد ئانىڭ ـ
كىم، مەگەر ئاندىن تېنىم يوقدىر ۋەلي بېبەكراق.
ئادەمىيلىك تۈپراغىن بەرسە فەنا ئېلىگە جەرخ،
ئاھكىم، يوقتۇر كىشى ئەھلى فانادىن خەكراق.
نېچە يوقلانسا نەۋايى كۆڭلى زەمىن چەك بولۇر،
كۆرمۈدۈك، زەھمىنى تىككەن ساری بولغاي چەكراق.

هاشاردىكى نەۋايى

ھىرات جامىئە مەسچىتىنى سېلىشقا باش بولغان 57 ياشلىق ئەلىشىر نەۋايى ھەققىدە تارىختا مۇنداق تەسىرلىك قۇرلار پۈتۈلگەن:

خەيرى ـ ساخاۋەتلىك بىناكار ئەمىر ئەلىشىر شۇ ئىمارەتنى قۇرۇش يولىدا كۆپ غەمخورلۇق قىلغاندىن باشقا ھەر كۈنى ئۇشبۇ شاراپەتلىك مەنزىلگە يېتىپ كېلەتتى. كۈنبويى ئېتىكىنى بېلىگە قىستۇرۇۋېلىپ، يالاڭغان ئىشچىلار كەبى ئۇستىلارغا خىش ئېلىپ بېرەتتى ھەمدە توختىماي باشقا ئىشلارنى قىلاتتى...

تاشتىنمۇ تۇماق تىككىلى بولامدىكەن؟

بىر كۈنى سۇلتان سۆيۈن مىرئەلىنى گەپتە مات قىلماقچى بو-لۇپ، ئۇنىڭغا ئەقىلگە سىغمايدىغان بىر ئىش تاپشۇرۇپتۇ:

— سىزگە ئۈچ كۈن مۆھلەت، شۇ ئۈچ كۈن ئىچىدە تاشتىن تۇماق تىكتۈرۈپ كېلىسىز! — دەپتۇ.

— ھەزرىتىم، ئەگەر يىپنى تېپىپ بەرسىلە، ئۈچ كۈن ئەمەس، يېرىم كۈندە تىكىپ كېلىمەن، — جاۋاب بېرىپتۇ نەۋايى.

— قانداق يىپ؟ — سوراپتۇ سۇلتان سۆيۈن ئەجەبلىنىپ.

— مەجنۇنتالنىڭ كۈلىدىن ئىگىرىلگەن يىپ، شاھىم!

— ۋاي، «دانا» مىرئەلى، سىز قايسى زامانىدا مەجنۇنتالنىڭ كۈلىدىن يىپ ئىگىرگىلى بولىدۇ دەپ ئاڭلىغان؟

— ئۇنداق بولسا، جاھاندا تاشتىن تۇماق تىكتۈرۈپ كىيگەن پادىشاھمۇ بولغانمىكىن، شاھىم!

مىرئەلىنىڭ ھازىر جاۋابلىقىدىن قاتتىق ئىزا تارتقان سۇلتان سۆيۈن بېشىنى سىلىپ، كىچىك بالىدەك پۇتى بىلەن يەرنى جە-جىلاپتۇ.

قەيەردە چۈڭ يوق

بۇرۇنقى زاماندا ھۈسەيىن بايقارا ئاتلىق بىر پادىشاھ ياشىغان ئىكەن، ئۇ بىر كۈنى ۋەزىر ئەلىشىرغا:

ــ قەيەردە چۈڭ بولمايدۇ؟ ــ دەپ سوئال قويۇپتۇ. ۋەزىر ئانچە ئويلاپ ئولتۇرماستىن:

ــ ئادەم يوق يەردە چۈڭنىمۇ بولمايدۇ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇلار ئاتلىرىغا مىنىپ ئادەم يوق يەرنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. يول يۈرۈپتۇ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ بىر چۆلگە يېتىپ كەپتۇ. شۇ يەردە بىر ئاز دەم ئالماق ئۈچۈن ئاتلىرىنى چۆشۈپتۇ.

ئەلىشىر چاي قاينىتىپتۇ، ئۇلار چاي ئىچىشىپ ئولتۇرغاندا، بىر چۈڭ «ۋىز» قىلىپ ئۇچۇپ كېلىپ، ھۈسەيىن بايقارانىڭ پىيالىسىگە بىر قونۇۋېتىپ، ئۇنىڭ ئېتىكىدە توختاپتۇ. شۇ چاغدا پادىشاھ:

ــ ئەلىشىر، ئادەم يوق يەردە چۈڭ بولمايدۇ، دېگەن ئىدىڭ، مانا بۇ چۈڭ بولماي نېمە؟ ــ دەپتۇ.

ــ ھە، ئۇنداقتا سىز بىلەن مەن ئادەم ئەمەسكەنمىز ــ دە، ــ جاۋاب بېرىپتۇ ئەلىشىر.

شۇنىڭ بىلەن ھۈسەيىن بايقارا ھەمياندىن مىڭ تىللا ئېلىپ ئەلىشىرنى تارتۇقلاپتۇ ۋە:

ــ باركاللا، بۇ قېتىمىمۇ ساڭا يېڭىلدىم، ــ دەپتۇ.

تۈركىي تىلنىڭ بايلىقى*

بىر كۈنى نەۋايىنىڭ مېھمانخانىسىغا يىغىلغان شائىرلار سۆھبەتتە بىرسى: تۈركىي تىلدا يۈكسەك سەۋىيەلىك بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارىتىش قىيىن، چۈنكى بۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيەتلىرى چەكلىك، دېگەن پىكىرنى ئىزھار ئەتتى.

— ئەكسىچە، — دېدى نەۋايى ئېتىراز بىلدۈرۈپ، — تۈركىي سۆزلەرنىڭ مەنالىرى شۇ قەدەر بايدۇركى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى چۈشەندۈرۈش ۋە تەرجىمە قىلىشنى يەككە بىر سۆز يارىدەمدە ئورۇندىغىلى بولمايدۇ.

مىسال ئۈچۈن شائىر تۆۋەندىكى بەيىتنى ئوقۇدى:

ساقىيا، تۇت بادەكىم، بىر لەھزە ئۆزۈمدىن باراي،
شەرت بۇ كىم، ھەر نەچە تۇتساڭ لەبالەب سىپقاراي.

— سىپقاراي سۆزىنىڭ مەناسىنى پارسچىدا نېمە دەپ چۈشەندۈرىسىز؟ — دېدى ئۇ سۆھبەتداشلىرىغا قاراپ.

مەجلىس ئەھلىدىن زۇۋان چىقمىدى، ھەقىقەتەن بۇ سۆزنى بىر ئىبارە بىلەن تەرجىمە قىلىش قىيىن ئىدى.

شائىر يەنە بىر بەيىت ئوقۇدى:

ساقىي چۇ ئىچىب ماڭا تۇتار قوش،
تامشىي — تامشىي ئەنى قىلغاي نۇش.

— تامشىي — تامشىي سۆزى نېمە مەنانى بىلدۈرىدۇ؟ — دەپ كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلدى شائىر يەنە.

ـــ ئاجايىپ زەۋقدىن لەززەتلىنىپ، لەۋنى تامشىپ ـ تامشىپ ئىچىش، ـــ دېدى ئولتۇرغانلاردىن بىرى.

ـــ بەللى، ـ دېدى نەۋايى، ـ توغرا ئېيتتىڭىز. ئەمدى بۇ مەنا نى پارسچىدا قانداق ئىزھار قىلىسىز؟ ـ مەجلىس ئەھلى يەنە جىمىپ كېتىشتى، بۇنى پارسچىدا بىر سۆز بىلەن ئىپادىلەش تەسىرەك ئىدى.

ـــ بۇنداق سۆزلەر تۇركىيدە كۆپتۇر، ـ دېدى يەنە بىراۋ.

ـــ ئەمما خەلق ئېغىزىدا نېمە سۆز بولسا، ئۇڭا شېئىر لىباسىنى كەيدۇرمەك ھەرقاچان مۇمكىن بولۇۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، «غىچىرلاتماق» سۆزىنى ئالساق، ئادەم چىشىنى غىچىرلىتىدۇ، ئەمما بۇ تۇركىي ئەلفازىنى نەزمىدە قوللانماق قىيىن ۋە قوللانىشمۇ تازا دۇرۇس بولمايدۇ.

ـــ ئەگەر مەزمۇن توغرا ئىپادىلەنسە، شېئىردا ھەرقانداق ئىبارىنى قوللىنىش مۇمكىن، ـ دېدى نەۋايى ئېتىراز بىلدۈرۈپ ۋە ـــ ئاگاھ بولىدىغىنىمىز نەزمىدە مەنىسىز سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى، ـ دېدى.

نەۋايى خىيالغا چۆمدى. ئولتۇرغانلار مۇنازىرىدە شائىرنى مۇخالىپىگە تەن بەردى، دەپ ئويلاشقانىدى. كىمدۇر بىرسى ئۇنى بۇ ئوڭايسىزلىقتىن قۇتۇلدۇرماقچى بولۇپ، سۆھبەت تېمىسىنى يۆتكەش مەقسىتىدە تەمبۇرنى سازلاشقا باشلىدى. ئويغا چۆمگەن شائىر ئوڭ قولىنى ئۇزاتتى. ئۇنىڭ ئادىتىنى ياخشى بىلىدىغان زەينىددىن ۋاسىفىي شۇئان نەۋايىنىڭ قولىغا قەغەز، قەلەم بەردى. تەكچىدىن سىياھدانىنى ئېلىپ ئالدىغا قويدى، شائىر ئالدىراپ يېزىشقا باشلىدى، كېيىن پۈتكەنلىرىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇدى:

چۈشتە كۆردۈم ياربى خەندان رەقىبىم ئوترادا،
رەشكىدىن ھەر لەھزە چىش غىچىرلاتۇرمەن ئۇيقىدا.

ـ ئاپىرىن، ـ دەپ ۋاقىراشتى مەجلىس ئەھلى. ھازىر جاۋاب-لىق بىلەن يېزىلغان مەزكۇر بېيىت، مۇنازىرىنى خۇلاسىلىدى.

نەۋايى تۈركىي تىلىنىڭ بايلىقى ۋە ئەۋزەللىكلىرى توغرىسىدىكى بۇنداق سۆھبەتلەرگە كۆپ ئىشتىراك ئەتكەنىدى. ئەمدى شۇ بېتۇك پىكىرلەرنى جەملەپ، بىر كىتاب يېزىش پىكرىگە كەلدى ۋە بۇ كىتاب 1499 ـ يىلدا يېزىلىپ تاماملاندى. شائىر ئۇنى «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين [1]» دەپ ئاتىدى.

كىتابنىڭ باش قىسمىدا ئەرەب، پارس، تۈركىي ۋە ھىندىدىن ئىبارەت تۆت تىلنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات بەردى. كېيىنكى قىسىملىرىدا تۈركىي ۋە پارسچىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلدى. يۇقىرىقىدەك كۆپلەپ مىسالىلار ئارقىلىق شائىر تۈركىي تىلنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئىسپاتلىدى ھەمدە پارس تىلىغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى ۋە بۇ تىلنىمۇ مۇكەممەل بىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

① «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» ـ «ئىككى تىل توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر».

گۈل بىلەن سۈلتان سۆيۈن

كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۈلتان سۆيۈن بىلەن مىرئەلى ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن سۆزلىشىۋېتىپ بىر ۋاقىتلاردا قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز كۆرگەن پادىچىنىڭ قىزى ھەققىدە ئەسلىشىپ قاپتۇ، ئۇلار قانچە قىلسىمۇ پادىچى قىزىدىن دېرەك ئالالماپتۇ.

— دوستۇم، - دەپتۇ سۈلتان سۆيۈن، - بۇ تۆت تامنىڭ ئىچىدە قانچە سىقىلىپ ئولتۇرغىنىمىز بىلەن بىر كىم قىزنى بىزگە تېپىپ بەرمەيدۇ، ياخشىسى قىشلاقلارنى ئايلىنىپ ھەم پۇقرانىڭ ھالىنى بىلەيلى ھەم پادىچىلاردىن قىزنى سۈرۈشتە قىلايلى!

پادىشاھتىن بۇ گەپنى ئاڭلىغان مىرئەلى تەنە سوئال بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

— قىز خۇسۇسىدا ئېيتقانلىرىغۇ ماقۇل، ئەمما بىز قىشلاققا ئاۋامنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن بارىمىزمۇ ياكى ياخشىلاش ئۈچۈنمۇ؟

مىرئەلىنىڭ بۇنداق «ئىنجىق» لىرىدىن زېرىكىپ كەتكەن پادىشاھ:

— ھەزرىتىم، سىلىنىڭ بۇنداق «تۈگمەس» تەلەپلىرىدىن چانمۇ قۇتۇلارمەن، - دەپتۇ.

— سۈلتانىم، قان بىلەن كىرگەن خۇي ئۆلگەندە چىقىدۇ، چان جىنازامنى كۆتۈرسىڭىز، بۇ ئادىتىمدىنمۇ بىر يولى قۇتۇلىسىز، - جاۋاب بېرىپتۇ مىرئەلى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار تارتىشىپ - قىزىرىشىپ دېگەندەك، ئاساۋ ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چىقىپتۇ. پادىشاھ بىلەن ۋەزىر بىر-مۇنچە ھاۋالىق جايلارنى ئايلىنىپ، كۈن پېشىنگە ئاغقاندا ئۇزاق-

تىن بىر يېزىنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار شۇ يېزىغا قاراپ يە-
رىم يول ماڭغاندا، شارقىراپ يامغۇر يېغىپتۇ. يېزىغا يېقىن قال-
غاندا، بۇلارغا بىر توپ قىزلار ئۇچراپتۇ. ئۇلار تاغدىن ئوتۇن
كەسلەپ كېلىشكەن ئىكەن. ئەركانى دۆلەتلەر قارىغۇدەك بولسا،
قىزلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوتۇننىڭ دالدىسىدا يامغۇردىن پاناھلانسا،
پەقەت بىرلا قىز ئوتۇن دۆڭىسىنى كونىراپ كەتكەن نىمچىلىرى
بىلەن يېپىپ، ئۇستىدە دۇم ياتقىنىچە ئوتۇننى يامغۇردىن
ساقلاۋاتقۇدەك.

مىرئەلى بۇ قىزدا بىر گەپ بار، دەپ ئويلاپ پادىشاھقا ئىشارە
قىپتۇ. سۇلتانسۆيۈن قىزنىڭ ھەربىتىگە ئەمەس، بەلكى سەھرا
قىزلىرىغا خاس ساددا، ئايدەك جامالىغا ۋە تولغان بوي ـ بەستىگە
مەپتۇن بولۇپ تۇرغانىكەن. مىرئەلىنىڭ دەۋتى بىلەن ئۆزىگە
كېلىپ، قىزغا سوئال تاشلاپتۇ:

ــ ئەي چىرايلىق قىز، دوستلىرىڭ يامغۇردىن ساقلىنىش
ئۈچۈن ئوتۇننىڭ دالدىسىغا كىرىۋاپتۇ، سەن بولساڭ ئەكسىچە،
بەدەنلىرىڭ چىلىق ـ چىلىق سۇ، ئوتۇنلىرىڭ قۇرۇق، بۇنىڭ
سەۋەبى نېمە؟

ئۇنىڭغىچە يامغۇرمۇ توختاپتۇ، قىز ئاۋۋال نىمچىسىنى كە-
يىپ، ئاندىن ئوتۇننى يۇدۇپتۇ ـ دە، سۇلتان سۆيۈنگە جاۋاب بە-
رىپتۇ:

ــ يولۇچى، ئازراقلا چىدىسام، يامغۇرمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ، كە-
يىملىرىممۇ قۇرۇيدۇ. كۇلىبىمزدە تۇتۇرۇقلۇق ئوتۇن قالمىغان،
ئەگەر يېغىن ئۇلىشىپ كېلىۋەرسە، ئازراق ۋاقىتتىن كېيىن
قارا قىش قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ كېلىدۇ ـ دە، قېرى ئانامنىڭ
ھالى يامان بولىدۇ. جاپا تارتساممۇ قۇرۇق ئوتۇن بىلەن ئۆيگە
بارسام، ھۆلچىلىك ۋە قىشتىنمۇ قورقمايمىز، ئانامۇ ئوڭشىلىپ
كېتىدۇ.

ــ ئۆيۈڭلار قەيەردە؟

— ئەنە، ئاۋۇ يېزا چېتىدىكى تۇرخۇنلۇق ئۆگزە!
— ئىسمىڭ نېمە؟
— گۇل.
— ئۆيۈڭگە بارساق، مېھمان قىلالامسىلەر؟
— شۇنچە بولۇپ مەن تۇركىلەرنىڭ ئۆيگە كەلگەن مېھمانىنى قۇرۇق قول يولغا سالغىنىنى كۆرمىگەن. بىز بىچارە ئادەملەر. مىز، مول دەستۇرخىنىمىز بولمىسىمۇ، بارىنى ئايىمايمىز، — دەپتۇ گۇل.
شۇندا مىرئەلى گەپكە ئارىلىشىپ:
— ئەسلا خىجالەت بولماڭ، گەپ يېمەك — ئىچمەكتە ئەمەس، مېھمان ئاچ قېلىپ ئەمەس، بەلكى ئوچۇق يۈز، كۇلەر كۆز ۋە شېرىن سۆز ئۈچۈن كېلىدۇ! — دەپتۇ.
قىزلار ئوتۇنلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، يولغا چىقىپتۇ. مىرئەلى بىلەن سۇلتان سۆيۈن يېزىنى ئايلىنىپ كېيىن گۇللەرنىڭ ئۆيىگە بېرىپتۇ.
سۇلتان سۆيۈن گۇلنىڭ ئۆزىنىڭ پادىشاھلىقىغا ئانچە پىسەنت قىلمايۋاتقانلىقىدىن تېرىكىپ، ئۆگزىگە قاراپ:
— ياخشى ئۆي ئىكەن، ئەمما تۇرخۇنى قىڭغىر كېتىپتۇ، — دەپتۇ.
ئۆي ئىچىدە سۇلتان سۆيۈننىڭ گېپىگە دىققەت قىلىپ تۇرغان گۇل:
— ئۆزى قىڭغىر كەتكەن بىلەن تۇتۇن تۈز چىقىۋېرىدۇ، — دەپتۇ پادىشاھنى مات قىلىپ ۋە ھويلىغا چىقىپ، مېھمانلارنى ئۆيگە باشلاپتۇ.
دەستۇرخان سېلىنغاندا پادىشاھ بىلەن ۋەزىر قىزدىن بىر چىنىدىن قېتىق ۋە ئىسسىق نان سوراپتۇ. گۇل بولسا ئۇلارغا قېتىقمۇ، نانمۇ ئەمەس، ئۇگرە كەلتۈرۈپتۇ. شۇندا سۇلتان سۆيۈن مىرئەلىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپتۇ:

ـ قىزغا يەنە بىر سوئال بەرسەم، نېمە دەيسىز؟
ـ مېھمان قوينىڭ قوزىسىدەك دېگەن گەپ بار، ياخشىسى ئاب-رۇيىڭىزنى ساقلاڭ، ھېلىقى ھويلىدىكى ھەزىلدە دېمىڭىزنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئېسىڭىزدىمۇ؟
سۇلتان سۆيۈن مىرئەلىنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سالماي، گۈلگە قارىتىپ بىر مىسرا شېئىر ئوقۇپتۇ:

ئۇگرە ئاشنى قويدى بىزگە قېتىقسىز، نانسىز!

قىزمۇ پادىشاھقا شېئىر بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

بارنى يېمەي، يوقنى بىلمەي، قانداق مېھمانسىز!

شۇ چاغدا مىرئەلى ئوڭايسىزلانغان سۇلتان سۆيۈنگە دارىتىپ:
ـ ھىم، ئەھۋاللىرى شۇمىدى؟! ئەقىللىق قىز ئىكەن، ـ دەپ-تۇ.
شۇنداق قىلىپ گۈل قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزنى كۆرگەن ئىككىنچى ئادەم ـ پادىچىنىڭ قىزى ئىكەن. سۇلتان سۆيۈن سارايغا قايتىپ كېلىپ، گۈلنىڭكىگە ئەلچى ئەۋەتىپتۇ، ئەمما گۈل ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆزى كىرىپ:
ـ مېنىڭ باھايىمنى ئانامدىن ئەمەس، ئۆزۈمدىن سوراڭلار، ـ دەپتۇ. ئەلچىلەر قىزنىڭ تويلىقىنى سورىغان ئىكەن، گۈل ئۇلارغا:
ـ ئەگەر سۇلتانىمىزنىڭ قۇربى يەتسە، تويلىقىمغا 10 قۇزى، 20 بۆرى، 30 بوغرا، 40 ئاقساقال، 50 ئايغىر، 60 ئاختا، 70 نۇقتا، 80 چۈشەك ۋە 90 توۋرا كەلتۇرسۇن، ـ دەپتۇ.
سۇلتان سۆيۈن ئەلچىلەرنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، گۈل ئېيتقان نەرسىلەرنى تەييارلاشقا باشلاپتۇ. بۇ ئىشلاردىن خەۋەر تاپقان مىر-

ئەلى پادىشاھنىڭ ساددىلىقىدىن ئەجەبلىنىپ:

ــ ئەي پادىشاھى ئالەم، ئاۋۋال قىزنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى ئوبدان چۈشىنىپ، ئاندىن تەييارلىقىمىزنى باشلىساقمۇ كېچىكمەيمىز، ــ دەپتۇ.

ــ ئۇنداقتا، ــ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن مىرئەلىدىن خاپا بولغاندەك قىلىپ، ــ سىزنىڭچە گۈلنىڭ سۆزلىرىنىڭ باشقا قانداق مەنىسى بولۇشى مۇمكىن؟

ــ سۇلتانىم، مەن سىلىگە بۇرۇنمۇ ئېيتقان، گۈل بەكمۇ ئەقىللىق قىز ئىكەن. ئۇنىڭ گېپىدىن قارىغاندا، قىز تويلۇقنى باھانە قىلىپ، سىلىگە تېپىشماق تاشلىغاندەك تۇرىدۇ. مېنىڭچە قىز سۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى شۇكى، ئادەم 10 ياشتا قوزىدەك ئوينىقلاپ تۇرىدۇ، 20 ياشتا بۆرىدەك چاققانلىشىدۇ، 30 ياشتا تۆگىدەك كۈچلىنىدۇ، 40 ياشتا ئەقلى توشىدۇ، 50 ياشتا ئايغىردەك بولىدۇ، 60 ياشتا ئاختىلىنىدۇ، 70 ياشتا نۇقتىلىنىدۇ، 80 ياشتا ئايىغى چۈشۈلۈپ، 90 يېشىدا بېشىغا توۋرا كىيىدۇ. رۇلىدۇ. دېمەك، گەپنىڭ ئىچىدە گەپ بار، قىز بۇ تېپىشماق ئارقىلىق تويدىن ئاۋۋال ئەقىل ــ پاراسەتلىرىنى سىناپ باقماقچى بولغان، غەزەپلىرىگە هاي بەرسىلكى، سۇلتانىم، گۈل بۇنداق دېيىش بىلەن ياش جەھەتتىن سىلىنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆرمىگەن.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان سۇلتان سۆيۈن مىرئەلىدىن قاتتىق ئازارلاپتۇ ۋە:

ــ ئۇنداقتا هەرقايسىڭلارنىڭ نەزىرىدە مەن ئاللىقاچان پۈتــ قولىدىن ماغدۇر كەتكەن قېرى ئىكەنمەن ــ دە! گۈل هەرقانچە بولسىمۇ ئاددىي سەھرا قىزىغۇ؟ ــ دەپ ۋارقىراپتۇ.

ــ شاهىم، توغرا سۆز تۇغقىنىڭغا ياقماس، دېگەن گەپ بار، غەزەپلەنمىگەيلا، گۈل تېخى ئون گۈلنىڭ بىرىمۇ ئېچىلمىغان گۈدەك قىز. سىلى بولسىلا قىرىقنىڭ قارىسىنى ئالغان نەۋقىران ئەر، ماشايخلار قىرىقتىن كېيىن تاقلاپ ــ تاقلاپ كېتەرسەن، دەپ

بىكارغا ئېيتمىغان. شۇنداق ئىكەن، ئاغزىدىن ئانا سۈتى پۈراپ تۇرغان بىر قىزغا ساقال سۆرەشلىرى ئاقىلانىلىك ئەمەس، شۇنداقتىمۇ ياخشى مۇئامىلە بىلەن قىزنىڭ كۆڭلىنى ئوتاق كېرەك، ــ دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ مىرئەلى.

گۈل تويلۇق باھانىسىدە پادىشاھنى قانچە مەسخىرە قىلمىسۇن، لېكىن كەمبەغەلنىڭ ئىتى ئوۋغا يارىماس دېگەندەك، پادىشاھنىڭ ئالدىدا گېپى ئۆتمەپتۇ. سۈلتان سۆيۈن قانچە ھەيۋە كۆرسەتكەن بولسىمۇ يەنىلا مەلۇم ۋاقىت «كۈتۈش» شەرتى بىلەن قىزنى نىكاھىغا ئاپتۇ. تويدىن كېيىنكى ھەپتىسى سۈلتان سۆيۈن ئۇشتۇمتۇت ئۇزاق سەپەرگە ئاتلىنىدىغان بولۇپ قاپتۇ ۋە گۈلنى چاقىرتىپ:

ــ گۈل، ئەگەر گۈللىكىڭدە قېلىشنى خالىساڭ، گېپىمنى ياخشى ئاڭلا، ــ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ پادىشاھ، ــ ئەگەر ھەدىڭدىن ئېشىپ، ناشۇكۇرلۇك قىلساڭ، نە گۈلۈڭ، ياپرىقىڭدىن يىلتىزىڭغىچە قۇرۇتۇپ تاشلايمەن، دۇنيادىن ئازابلىنىپ ئۆتىسەن! مەن خۇدا ئەمىسەن قىلسا يەتتە يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلىگەن ئەينى پەيتتە، يەتتە ياشلىق ئوغلۇم مىنگەن قارا قۇلاننى يېتىلەپ ئىستىقبالىمغا چىقىسەن، ــ دەپ تاپىلاپتۇ.

سۈلتان سۆيۈن كەتكەندىن كېيىن گۈل نېمە قىلىشنى بىلمەي، ئويلىنىپتۇ. ئاخىرى كېنىزەكلەرنى چاقىرىپ، سۈلتاننىڭ بۇيرىقى ھەققىدە مەسلىھەت سوراپتۇ، كېنىزەكلەر:

ــ مەلىكەم ياش بېشىڭىزغا چۈشكەن بۇ سەۋدا توغرىسىدا بىرەر پايدىلىق مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزمىز، ئەمما قانداق خىزمىتىڭىز بولسا بېجىرىشكە تەييارمىز، ــ دەيىشىپتۇ چۈرۈقلىشىپ.

گۈل ئۆزىگە ساداقەتلىك ئوتتۇزچە كېنىزەكنى ئەركەكچە ياساپ، ئۆزىمۇ شاھزادىلەردەك كىيىنىپ، تولۇق قوراللانغان ئاتلىق قوشۇن بولۇپ، سۈلتاننىڭ ئارقىسىدىن سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ.

ئۇلار بىرنەچچە كۈن يول يۈرۈپ، ئاخىرى سۇلتان سۆيۈن چۈشـ
كۈن قىلغان جايغا يېتىپ بېرىپتۇ. گۈل پادىشاھ قارارگاھىدىن
بىر چاقىرىم يىراقلىققا چىدىر تىكىپتۇ ۋە ئىككى كىنىزەككە
گەپ ئۆگىتىپ سۇلتان سۆيۈنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپتۇ. كىنىـ
زەكلەر شاھنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئوتتۇز تەزىم بىجا كەلتۈرۈپ
گۈل ئۆگەتكەن گەپلەرنى بايان قىلىپتۇ:

ــ خوجايىنىمىز بىزنى سىلى مۆھتەرەمنىڭ ئالدىلىرىغا
شۇنداق مەقسەت بىلەن ئەۋەتتىكى، ئەگەر ھەزرەت ئالىيلىرى
مەرھەمەتلىرىنى ئايىماي، ئىلتىپات كۆرسەتسىلىرى سەربانىمىز
مۇبارەك خاكى پايىڭىزنى زىيارەت قىلماقنى ئىستەيدۇ!

سەرۋى قامەتلىك، شېرىن زۇبان ۋە تولىمۇ ئەدەپلىك بۇ «يېـ
گىت» لەرنى كۆرۈپ سۇلتان سۆيۈنىڭ تىلى باغلىنىپتۇ ۋە
ئۇلارغا ئىجازەت بەرگەنلىكىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قاپتۇ. «يىگىتلـ
رىنىڭ بۇنچىلىك سىپايىلىقىغا قارىغاندا خوجايىنى تازا ئۆكتەم
بولسا كېرەك، شۇنداق ئادەملەر بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ، دۇنيا
تەشۋىشلىرىنى ئۇنتۇساڭ، بەھرى ــ دىلىڭ ئېچىلغاي!» دەپ
ئويلاپتۇ پادىشاھ.

كىنىزەكلىرىدىن پادىشاھنىڭ ئىجازەت بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان
گۈل كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇپ، قۇندۇزدەك قارا چاچلىرىغا
تەلپىكىنى باستۇرۇپ، كېلىشكەن «بايۇەچچە» ــ سودىگەر قىياپـ
تىدە سۇلتان سۆيۈنىڭ قارارگاھىغا كەپتۇ. مۇلازىملار «سودىگەر
بايۇەچچە» گە مىڭ تۈرلۈك خۇشامەت قىلىپ، شاھنىڭ ئالدىغا
باشلاپ كىرىپتۇ. گۈل سۇلتان سۆيۈنگە ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم
بىجا كەلتۈرۈپتۇ. پادىشاھمۇ ئېزىز مېھمىنى قاتارىدا «بايۇەچچە»
گە ئۆز يېنىدىن جاي بېرىپتۇ. زىياپەت جەريانىدا ئۇلار ھەرخىل
ماۋزۇلاردا سۆزلىشىپتۇ. گەپ پادىشاھقا كەلگەندە سورايتۇ:

ــ خۇش كېلىپسىلەر مېھمان؟ قەيەرلەردىن سورايمىز؟

ــ سۇلتانىم، بىز ئەھلى سودىگەرلەر تائىپىسىدىنمىز، ئاتام

پۇتۇن ئۆمرىدە كارۋان تارتقان، ھازىر ياشىنىپ قالغاچقا، ئۆزۈم كارۋانبېشى بولۇپ قاتناۋاتىمەن. بۇ قېتىم چىن ـ ماچىندىن[1] سودا بىلەن قايتىشىمىز. بۇ چۆل ـ ئۆتەڭلەردە يول توسار قاراق ـ چىلار كۆپ بولغاچقا، مەن ئوتتۇز نەۋكەرنى بىلەن كارۋان ئالدىدىن يۇرگەنمەن. يېقىن ئەتراپتىن ئۆتۈۋېتىپ جانابىڭىز ھەققىدە ئىشتىپ قالدىم. كۆپتىن بېرى دىدارىڭىزغا مۇنتەزىر ئىدىم. ھۇ ـ زۇرىڭىزغا كېلىپ سۆھبىتىڭىزدە بولماقنى ھەم پەرھىز، ھەم قەرز بىلدىم ـ دە، ئالدىڭىزغا باش ئەگمىپ كېلىشنى جەزم قىلـ ىدىم، ـ جاۋاب بېرىپتۇ گۇل.

سۇلتان سۆيۈنۈپ بۇنداق كېلىشكەن، ئەدەپلىك سودىگەر بىلەن ئاشنا بولغىنىدىن بېشى كۆككە يېتىپ:

ـ دىدار غەنىيمەت مېھمان! بۇ جەزىرىدە سىزنى كۆرۈپ كۆڭـ لۈم بۆلەكچىلا ئېچىلىپ قالدى، يەنە سۆھبەتلەر قۇرىمىز. كارۋا ـ نىڭىز يېتىپ كەلگۈچە نەچچە كۈن تۇرۇڭ، ـ دەپتۇ.

دېمەك، ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرى قىزىپتۇ. گەپ ھەرخىل تېمىغا يۆتكىلىپتۇ، شۇندا سۇلتان سۆيۈن سوراپ قاپتۇ:

ـ بايۋەچچە، ئۇنداقتا سىزنىڭ سودىگەرچىلىكتىن باشقا يەنە قانداق ھۇنىرىڭىز بار؟

ـ بۇ ماڭا ئاتا مىراس ھۇنەر شاھىم! يەنە شاھمات ئويناشنى بىلىمەن.

ـ ئەمدى ياخشى بولدى، كېلىڭ، بىر قول ئوينايمىز.

ـ باش ئۇستىگە شاھىم! ئەمما بىزنىڭ ئىلدە كىم ئۇتۇۋالسا، ئۇتتۇرغۇچى ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نەرسىسىنى قارشى تەرەپكە سوۋغا قىلىدىغان ئادەت بار.

ـ ئەي، بۇ ناھايىتى ياخشى قائىدە ئىكەن. بىلەمسىز، مېنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نەرسەم چېدىر ئالدىدىكى قارا ئېتىم بىلەن

---

① چىن ـ ماچىن ـــ قەشقەر ـ خوتەن.

بېشىمدىكى ئالتۇن تاجىم. مۇبادا ئۇتۇلسام شۇلاردىن كېچىمەن، سىزچۇ؟ سىز نېمىگىزنى تىكمەكچى، ـ سوراپتۇ پادىشاھ.

ـــ شاھىم، چىن ـ ماچىندىن بىر «چۆرە» قىز سېتىۋالغانىمەن. ھۆسنۇ جامالدا يەر يۈزىدە ئۇنىڭدىن ئارتۇق نازىنىن بار دېسە ئىشەنمەيمەن. كىشى ئەمەس كۈندۈزى كۈن، كېچىسى ئاي ئۇنى كۆرسە ئۇيۇلىدۇ. ناۋادا ئۇتتۇرۇپ قويسام، ئاشۇ گۈزەلنى خىزمىتىگىزگە تاپشۇرىمەن!

گۆشكىدىن چىققىلى نەچچە ۋاق بولغان سۈلتان سۆيۈنۈپ قىزنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ خىيالى چېچىلىپتۇ، نەپسى تاقىلداپتۇ. ئەمما قاتتىق تىركەشكەن بىر قول ئويۇندا پادىشاھ ئۇتتۇرۇپتۇ. ۋەدىسى بويىچە قىممەتلىك ئېتى بىلەن تاجى «سودىگەر» گە تەۋە بولۇپتۇ. ئۇلار ئەتىسى يەنە ئويناشقا ۋەدىلىشىپتۇ.

ئىككىنچى كۈندىكى ئويۇندا پادىشاھ ئۇتۇپتۇ. گۈل ئەمدى ئۆزىنى ئۆزى تەرىپلىگەن گۈزەل «چۆرە» قىياپىتىدە ياساپ، پادىشاھ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىشنى، ئەمما نەچچە كۈندىن كېيىن بىرەر سەۋەب تېپىپ قايتۇرۇپ كېلىشنى كېنىزەكلىرىگە تاپشۇرۇپ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. قىزنى كۆرۈپ سۈلتان سۆيۈنۈپ ھوشى بېشىدىن ئۇچۇپتۇ. پادىشاھ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي، قىزنىڭ بېلىدىن تۇتۇپ، ئالدىغا تارتماقچى بولغان ئىكەن، گۈل ئۇنىڭ قولىنى سىلكىپ تاشلاپتۇ ۋە:

ـــ پادىشاھ بولسىڭىزمۇ، قولىڭىزنى يىغىشتۇرۇۋېلىڭ، شەرىئەت قانۇنلىرى ھەممىگە ئورتاق. چۆرى بولساممۇ تاكى نىكاھىڭىزغا ئالمىغۇچە سىز ئۇچۇن نامەھرەمەن! ـ دەپ تۇرۇۋاپتۇ. ئەگەر سارايدا بولغان بولسا ئىدى، قىزلار قانچە قەيسەر بولسىمۇ، پادىشاھقا بولغان بۇنداق «ھۆرمەتسىزلىكى» ئۈچۇن ھەرەمگە تاشلىنىار ئىدى. ئەمما ھازىر بولمايدۇ ـ دە! شۇنىڭ بىلەن نائىلاج قالغان سۈلتان سۆيۈن گۈلنىڭ شەرتىگە كۆنۈپ، نىكاھ خېتى يازدۇرۇپ، تامغىسىنى بېسىپ «چۆرى» گە تاپشۇرۇپتۇ.

ئاردىن ئۇچ – تۆت كۈن ئۆتۈپ، ئەرەنچە كىينىگەن كىنىزەك-لەردىن بىرى پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىلىپ، گۈل ئۆگەتكەندەك:

– سۇلتانىم، مېنى خوجايىنىم ئالدىلىرىغا: «مەن سۇلتان سۆيۈننىڭ تاجىنى كىيىپ، ئېتىنى مىنىپ يۈرۈشكە لايىق ئەمەسكەنمەن. ئويلىسام شۇنداق شانۇ – شەۋكەتلىك پادىشاھنىڭ بىر زاتى پەس (چۆرى) بىلەن بولۇشى ھېچ ئەقىلگە سىغمايدىكەن. بۇ گەپ ئەل – ئۇلۇسقا تارقالسا باشقا بالا. شۇڭا، ھەر كىم ئۆز نەرسىلىرىمىزنى قايتۇرۇۋېلىشقان بولساق، ياخشى بولاتتى» دەپ ئەۋەتتى، – دەپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن گەرچە گۈزەل «چۆرى» دىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىمىسىمۇ، لېكىن سودىگەر بايۇەچچە بىلەن ئۆتكۈزگەن نەچچە كۈنلۈك كۆڭۈللۈك دەملىرىنىڭ يۈز خاتىرىسى ئۈچۈن ئۇنىڭ تەكلىپىگە ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ، ئات بىلەن تاجىنى قايتۇرۇۋاپتۇ.

ئاردىن توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت ۋە توققۇز دەقىقە ئۆتكەندىن كېيىن، گۈل قاپلاندەك بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ، ئۇنىڭ بايىتىلمۇ قۇلۇنلاپتۇ. ئاردىن نۇرغۇن سۇلار ئېقىپتۇ، تاغلار ئېتىپتۇ. يەتتە يىل بولدى دېگەندە ئەلدە پادىشاھنىڭ سەپەردىن قايتىدىغانلىق خەۋىرى تارقىلىپتۇ. گۈل ۋەدە بويىچە يەتتە ياشلىق ئوغلىنى قارا تۇلپاردىن بولغان يەتتە ياشلىق قۇلانغا مىندۈرۈپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقىپتۇ. ئوغۇل ئاتىسىغا ئانىسى ئۆگەتكەندىنمۇ ئارتۇق سالام ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ:

– ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئاتا!

– كىمنىڭ ئوغلىسەن؟ – ھەيران بولۇپ سوراپتۇ سۇلتان سۆيۈن.

ئاتىسىنى كۆرۈپ خۇشاللىقىنى ئىچىگە سىغدۇرالمىغان بالا:

– پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلىمەن!– دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

غەزەپلەنگەن پادىشاھ ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ، ئۇچقاندەك سارايغا بېرىپتۇ. پادىشاھنىڭ مەجەزىنى ياخشى بىلگەن مىرئەلىمۇ ئىز

باستۇرۇپ يېتىپ كەپتۇ. پادىشاھ قىلىچىنى يالتىڭاچلاپ گۈلنى چېپىپ تاشلىماقچى بولغاندا، مىرئەلى ئارىغا كىرىپ:

ــ سۇلتانىم، شەيتانغا ھاي بەرگەيلا! ماشايىخلار: ئەڭ ياخشى ئادەم ئاچچىقى كەلگەن چاغدىكى ھالىتىدىن پۇشايمان قىلمايدىغان ئادەمدۇر، دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. قان يالىغان جاللاتلارمۇ سەۋەبسىز تىخ كۆتۈرمەس! ئاۋۋال خاتۇندىن گەپ سوراپ، كېيىن قانداق قىلىش قارارىغا كېلىڭ!

ــ بۇ ئىشقا سىز ئارىلاشماڭ مىرئەلى، غەزىپىم قايناپ ــ تاشقاندا سىزمۇ مەندىن ئاغرىنماڭ.

ــ ئۇنداقتا، قىلىچىڭىز بەكمۇ قانسىرىغان چېغى! بىر ئەمەس، ئىككى جان سىزگە تەسەددۇق بولسۇن. ئاۋۋال مېنىڭ كاللامنى كېسىڭ.

سۇلتان سۆيۈنىنىڭ قوللىرى تىترەپ، قىلىچى يەرگە چۈشۈپتۇ ۋە گۈلگە ۋارقىراپتۇ:

ــ ئەگەر جېنىڭدىن ئۈمىدىڭ بولسا، راستىڭنى ئېيت! بۇ زادى كىمنىڭ پۇشتى؟

گۈل ھېچ ئىش بولمىغاندەك كۈلۈپ تۇرۇپ ئېيتىپتۇ:

ــ سۇلتانىم، سىز سەپەرگە ئاتلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي بىر سودىگەر بىلەن شاھمات ئوينىغانمىدىڭىز؟

ــ ئوينىغان بولسام نېمە بوپتۇ، بۇ كۆپ يىللار ئاۋۋالقى ئىش.

ــ شاھماتتا ئۇتتۇرۇپ قويغاندا، ئۇنىڭغا نېمە بەرگەن؟

ــ قارا ئېتىم بىلەن تاجىمنى.

ــ ئۇتۇۋالغاندا نېمە ئالغان؟

ــ سودىگەر چىن ــ ماچىندىن ئېلىپ كەلگەن گۈزەل چۆرىسىنى سوۋغا قىلغان.

ــ چۆرە سىزدىن نېمە تەلەپ قىلغان؟

ــ نىكاھ خېتى.

ــ ئۇنى نىكاھىڭىزغا ئالغىنىڭىز ئېسىڭىزدىمۇ؟

ــ ئۇنىڭغا مۆھرىم بېسىلغان نىكاھ خېتى بەرگەنمەن.
ــ مۆھرىڭىز بېسىلغان خەتنى تونۇمسىز؟
ــ خۇراساندا مېنىڭ مۆھرۈمنى تونۇمايدىغان ئادەم يوق، ــ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن بارغانچە گاڭگىراپ. پادىشاھ كۆڭلىدە «گۈل بۇ ئىشلارنى نەدىنمۇ بىلگەندۇ؟» دەپ ئويلاپ ھازىر ساغلىقلار ئا-رىسىدىن كەلگەن قوشقاردەك ياۋاشلاپتۇ.

گۈل سۇلتانغا ئۇنىڭ مۆھرى بېسىلغان نىكاھ قەغىزىنى قو-يۇنىدىن چىقىرىپ بەرگەندە، پادىشاھ ھەم خىجىل، ھەم خوتۇنىنىڭ ئەقىللىقلىقىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا ئۇنى باغرىغا بېسىپتۇ. سادىق دوستى مىۋئەلىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپتۇ. سۇلتان سۆيۈن خۇددى باشلامچى ھەسەل ھەرىسىدەك بىر توپ دوستلىرىنىڭ ئال-دىدا كېلىۋاتقان ئوغلىنى كۆرۈپ قۇچاق ئېچىپتۇ.

كىمنىڭ ھەق؟

سۇلتان سۆيۈننىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى، خۇراسان تاغلىرىنىڭ ئۇستىدە بىھېساپ بايلىقلار بار، شۇلارنى قېزىپ، خەزىنىنى تولدۇرۇش كېرەك، دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. پادىشاھقا بۇ گەپ يېقىپ، بايلىقلارنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئادەملىرى بىلەن خۇراسانغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ. يازدا تاغنىڭ سالقىن بولىدىغانلىقىنى بىلمىگەن سۇلتان سۆيۈن قېلىن كىيىم ئالمىغان بولغاچقا، تازا توڭۇپ قىينالغانلىقىنى ئۇستىگە ھېچنېمە تاپالماي قايتىپتۇ. ئىشى يۇرۇشمەي، كۆڭلى غەش بولغان پادىشاھ سارايغا كەلگەندىن كېيىنمۇ «قانداق قىلسام ئاشۇ بايلىقلارنى قولغا كىرگۈزەرمەن» دەپ باش قاتۇرۇپتۇ. ئاي، كۈنلەر ئۆتۈپ قىلىچنى يالىڭاچلاپ زىمىستان قارا قىشمۇ يېتىپ كەپتۇ. چىللە كۈنلىرىنىڭ بىرىدە كوچىدا سۇلتان سۆيۈن جارچىسىنىڭ ئاۋازى ياڭراپتۇ:

ــ ئەيىۋھاننىاس ئامۇخاس، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، كىمدەكىم قىرىق دانە كۆرپە بىلەن ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان تاغنىڭ قارلىق چوققىسىدا ئوت قالمىغاي بىر كېچىنى ئۆتكۈزۈپ، ئامان ــ ئېسەن قايتىپ چۈشسە پادىشاھ ئۇنى بويىغا تەڭ ئالتۇن بىلەن تارتۇقلىغاي!...

بايلىقنى كۆرسە خىزىرمۇ يولدىن ئازىدۇ. ئالتۇننىڭ گېپىنى ئاڭلىغان نى ــ نى ئەزىمەتلەر بايلىق چۈشەپ چوققىغا ئاتلىنىپ، ئۇ. ئەمما تاغ سوغۇقى تاشتىن ئۆتەر، دېگەندەك قىرىق كۆرپە بۇ ئەزىمەتلەرنىڭ جېنىغا دال بولالمىغاي ھالاك بولۇشۇپتۇ. بايلىققا قىزىقىپ بىكاردىن ــ بىكار ئۆلۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەرگە قاراپ چىدىيالمىغان مىرئەلى بۇ بىمەنى چاقىرىقنى توختىتىش ئۈچۈن ئەھدە قىلىپتۇ ۋە بىر كۈنى پادىشاھ ھۇزۇرىغا كىرىپ:

ـ ئىجازەت بەرسىلە ئالىيلىرى، مەنمۇ تاغقا چىقىپ ئامـ
ـتىمنى سىناپ كۆرەي، ـ دەپتۇ.
ـ ئېسىڭىز جايىدىمۇ مىرئەلى؟ سىز مال ـ دۇنيا ئەسىرى
ئەمەس، يەنە كېلىپ تاغدىن ھايات چۈشكەنلەر يوق، ـ دەپ مىرئە
ـلىنى نىيىتىدىن تەزدۈرمەكچى بولۇپتۇ.
ـ سۇلتانىم، نائۇمىد شەيتان دېگەن گەپ بار، بەخت ـ ئىقبا
ـلىمنى بىر سىناپ باقاي، ھەر نېمە بولسا ئۆزۈمنىڭ شورى، ـ
ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇپتۇ مىرئەلى.
ـ مىرئەلى، ماڭا كېرىكى سىزنىڭ ئالتۇندىن قىممەت گەپ
ـلىرىڭىز، سىز تاپقان بايلىقنىڭمۇ ماڭا لازىمى يوق، ھاي بېرىڭ
شۇ بىمەنە خىيالىڭىزغا!
ـ ئۇنداقتا پەرمانلىرىنى بىكار قىلسىلا، مەنمۇ پىلانىمدىن
ۋاز كېچەي.
پادىشاھ يارلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئېتىلغان يانى يىغماق
ـلىق بىلەن باراۋەر، قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇياققا تارتساڭ ھارۋا
سۇنىدۇ، بۇياققا تارتساڭ كالا ئۆلىدۇ. سۇلتان سۆيۈن ئويلاپ ـ
ئويلاپ ئاخىرى مىرئەلى بىلەن تارتىشىپ ئولتۇرۇشتىن پايدا
يوقلۇقىنى ھېس قىلىپتۇ ـ دە:
ـ خۇداغا ئامانەت، يولىڭىزنى توسۇپ قالالمىغۇدەكمەن، ـ
دەپتۇ.
پادىشاھتىن ئىجازەت ئالغان مىرئەلى جاسارەت بىلەن ئىلگە
ـرىلەپ، نەچچە كۈن دېگەندە تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا چى
ـقىپتۇ. تاغ چوققىسى ھەقىقەتەن سوغۇق بولۇپ، شائىر ئالەم پەيدا
بولغاندىن بۇيان زېمىندا بۇنداق سوغۇق بولىدۇ، دەپ ئويلىمىغان
ئىكەن. ئۇ كەچ كىرىشى بىلەن ئوتتۇز توققۇز كۆرپىنى سېلىنجا،
بىر كۆرپىنى يېپىنجا قىلىپ جاي راسلاپتۇ ۋە تۈن بويى چوققىغا
يېقىنلا يەردىكى يۇلتۇزلارغا بېقىپ، ئاتا ـ ئانىسى ھەم گۈزەل
بالىلىقىنى ئەسلەپ شېئىرىي ئىلھاملار بىلەن تاڭ ئاتقۇزۇپتۇ.
ساق ـ سالامەت بۇ كوھىقاپتا بىر كېچىنى ئۆتكۈزگىنى ئۈچۈن

ئاللاغقا مىڭ ھەمدۇ ـ سانالار ئوقۇپ، ئەتىسى قايتىپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن بولسا مىرئەلىنىڭ ھاياتىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، ئەمدى ئۇنىڭدىن مەڭگۈ ئايرىلىپ قالغاندەك ئۈمىدسىزلىنىپ، كېچىچە ئۇخلىيالماپتۇ. ئەتىسى دۆلەتخانىغا كىرىپ قارىسا ھەممە ۋەزىر ۋۇزارالار بارکى، مىرئەلى يوق! پادىشاھ ئۆز قىلمىشىدىن بار-ماق چىشلەپ ئولتۇرغان ئىكەن، چاشكا ۋاقتى بىلەن مىرئەلى سارايغا يېتىپ كەپتۇ. دوستىنى كۆرگەن سۇلتان سۆيۈن ناھايىتى خۇشال بولۇپتۇ ـ يۇ، لېكىن بايلىق توپلايمەن دەپ خەزىنىدىكى ئازراق ئالتۇن ـ كۈمۈشتىنمۇ ئايرىلىپ قېلىشنى ئويلاپ، بىر دەردى ئىككى بولۇپتۇ. شۇڭا، مىرئەلىنىڭ مۆجىزىلەردەك ئا-مان ـ ئېسەن قايتىپ كەلگەنلىكىدىن ئەجەبلىنىپ، ۋەدە قىلغان مۇكاپاتنى بەرمەسلىكنىڭ قازىنىنى ئېسىپتۇ:

ـــ توغرىسىنى ئېيتىڭ مىرئەلى، كېچىدە بىرەر جايغا ئوت يېقىلغىنىنى كۆردىڭىزمۇ؟

ـــ شۇنداق پادىشاھىم، يېرىم كېچىدە قىبلە تامىدىكى ئۇزاق تاغلارنىڭ بىرىدە بىر جىنچىراغنى كۆرگەندەك بولدۇم.

مىرئەلىدىن بۇ گەپنى ئاڭلىغان سۇلتان سۆيۈن تەڭگە تېقىپ سۇئالغان قەلەندەردەك خۇشال بولۇپتۇ ـ دە:

ـــ ھەم... ئەسلى گەپ مۇنداق ئىكەن ئەمەسمۇ؟! مىرئەلىنىڭ قايتىپ كېلىشى بىر مۆجىزىغۇ، دەپ ئويلىسام، سىز ئاشۇ نۇرنىڭ تەپتى بىلەن مۇزلىماي كېچىنى ئۆتكۈزۈپسىز. مەن كىمدە كىم چوققىدا ئوت قالماي تاڭ ئاتقۇزسا ئىنئام بېرىشكە ۋەدە قىلغا-مەن، ـــ دەپ گېپىدىن يېنىۋالماقچى بوپتۇ. مىرئەلى پادىشاھنىڭ چاكىنىلىقىدىن ئىچىدە كۈلۈپتۇ. ئەسلىدە ئۇ بۇ ئىشنى ئالتۇن ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ بىھۇدە ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلى-قىنى توسۇش ئۈچۈن قىلغاچقا، پادىشاھ بىلەن ئارتۇقچە تالىشىپ ئولتۇرماپتۇ.

بۇ ئەھۋال بولۇپ سۇلتان خېلى كۈنلەرگىچە شائىرنى ئۈچرا-تىمغاچ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپتۇ.

— سۇلتانغا بېرىپ ئېيت، — دەپتۇ مىرئەلى، — ئوچاققا ھا-زىرلا قازان ئاستىم، بىر پىيالە چاي سۇمۇرۇۋېلىپ بارىمەن.

پادىشاھ كۈتۈۋېرىپ تاقىتى — تاق بولۇپتۇ، مىرئەلى كەلمەپتۇ. كەچ كىرىپ غەزەپلەنگەن پادىشاھ «بۇ كەمگە بىر ئەمەس يۈز قازان بولسىمۇ قايناپدىغان ۋاق بولدى، مىرئەلى دېگەن بۇ سەپرانىڭ گېپىمنى ئىلىك ئالمىغىنى نېمىسى! ئۆزۈم بېرىپ بىر تەنبىھ بېرەيكى، كېيىنكى قېتىم چاقىرتقىنىمدا ئىككى پۇتىنى تۆت قىلىپ ئالدىمغا كەلسۇن!» دەپ ۋەزىرىنىڭ ئۆيگە كەپتۇ.

قارىسا ئوچاقتا ئوت كۆيۈپ تۇرۇپتۇ، ئەمما قازان ئۇچ قەدەم يىراقلىققا ئېسىلغان، مىرئەلى بولسا چارتان قۇرۇپ بەخىرامان ئولتۇرغان. بۇنى كۆرگەن سۇلتان:

— مىرئەلى، ئەقلىڭدىن ئاداشمىغانسىز؟! ئوتتىن شۇنچىلىك يىراقلىقتا تۇرغان قازانغا قانداقمۇ ئىسسىق ئۆتسۇن، — دەپتۇ جىيىلە بولۇپ.

— شاھىم، — دەپتۇ مىرئەلى، — شۇنچىلىك يىراقلىقتىكى جىنچىراغنىڭ تەپتى تاغ چوققىسىدا مېنى ئىسسىتقان يەردە، ئۇچ قەدەم يىراقلىقتىكى ئوت ھارارىتىدىن قازان نېمىشقا قاينىمايدىكەن؟

سۇلتان سۆيۈن يېڭىلىسىمۇ چاندۇرمىغاندەك قىلىپ:

— قېيىدىماڭ مىرئەلى! سىز ھەقلىقسىز، سەۋرىڭىزنى بىلىش ئۈچۈن شۇنداق دېگەندىم. مۇكاپات سىزدىن ئايلانسۇن! خەزىنىڭىز ئىشكى سىز ئۈچۈن ھەرقاچان ئوچۇق! ۋەدە قىلغىنىمنى ئىختىيارىڭىز چە ئىلىۋېرىڭ، — دەپتۇ.

— «پادىشاھىمىز ئالتۇن — كۈمۈشكىلا ئەمەس، بەلكى مېنى سىناپ بېقىشقىمۇ ئۆمۈر بويى تويمايدىكەن! مەيلى بىز قايسى ئا-لەمدە بولايلى سوراق ۋە توساقلىرىڭىز بولسا قىلىۋېرىڭ، مەن تەييار! ھېچبىر ئارمان دىلىڭىزدا قالمىسۇن!»... دەپ ئويلاپتۇ شا-ئىر ئىچىدە.

ئۆز ئىگىلىرىگە قايتقان پۇللار

مىرئەلى سۇلتان سۆيۈن بىلەن قېلىن دوست بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى بىرەر قېتىم ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرمىغانىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ مىرئەلى ئۆيىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئۇنىڭكىگە كىرمەكچى بوپتۇ، مىرئەلى ئۆيگە تەكلىپ قىلمىغان ئەھۋالدا، پادىشاھ ئېغىز ئېچمپتۇ:

ــ كىچىكىمىزدىن تارتىپ بىزغۇ ياخشى دوست، لېكىن خاندەك چاقىرىپ، بىرەر پىيالە چاي بېرەي دېمەيسىز، بۇنىڭ نېمە سەۋەبى بار؟

ــ ئېسىمنى بىلسەم، خىزمىتىڭىزدە ئىكەنمەن. لېكىن جانابي ئالىيلىرىنىڭ بىرەر قېتىم ھالىڭ نېچۈك، قانداق ياشاۋاتىسەن، دەپ ئەھۋال سوراپ، ئىشكىمدىن كىرىپ كەلگىنىڭىزنى بىلمەيمەن. شۇڭا، سۇلتانىنىڭ كۆڭلى تارتامدۇ ــ تارتمامدۇ بىلمىگەنلىكىم ئۈچۈن تەكەللۇپ قىلىپ ئولتۇرمىدىم، ــ جاۋاب بېرىپتۇ مىرئەلى.

ــ ھەق گەپنى ئېيتتىڭىز، ئەسلىدە بىزدىن ئۆتۈپتۇ، ئەركانۇ دۆلەتتىكى بەگلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماق، پۇقرانىڭ بېشىنى سىلىماق بىزنىڭ بۇرچىمىز، بىر سەۋەب بىلەن ئىشىكىڭىز ئالدىدىن ئۆتۈپ قاپتىمىز، ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىش ئىنسابتىن ئەمەس، قېنى مىرئەلى، باشلاڭ، ــ دەپتۇ پادىشاھ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ.

ــ ئۇنداقتا، مەرھەمەت سۇلتانىم!

ئۆيگە كىرىش بىلەن سۇلتان سۆيۈنىڭ ھەيرانلىقتىن ئاغزى ئېچىلىپ قاپتۇ. چۈنكى مىرئەلىنىڭ ئۆيى بورىسىنىمۇ ئوغرى ئالغان كونا مەسچىتتەك قۇپقۇرۇق ئىمىش! پادىشاھ بوسۇغىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، زەن سېلىپ قارىغۇدەك بولسا، بىر بۇلۇڭغا يىغىپ

قويۇلغان كونا يوتقان ـ كۆرپىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەن. يە ـ نە قارىسا ئۆينىڭ تۆتىلۈككە ئۇدۇل يېرىدە مىرئەلىنىڭ خوتۇنى چاق ئىگىرىپ ئولتۇرغانمىش. پادىشاھ بۇ ئۆينىڭ باش ۋەزىرىنىڭ ئۆيى ئىكەنلىكىگە زادىلا ئىشەنمەپتۇ:

ــ بۇ كىمنىڭ ئۆيى، ــ سوراپتۇ سۇلتان سۆيۈن.

ــ باش ۋەزىرنىڭ، ــ جاۋاب بېرىپتۇ شائىر.

ــ بۇنى باش ۋەزىرنىڭ ئۆيى دېسە ھېچكىم ئىشەنمەيدۇ، زادى بولمىغاندا ئولتۇرغۇدەك پۇچۇق كىگىز بولۇشى كېرەكقۇ؟ چۈشە ـ نەلمىدىم، نېمە ئۈچۈن بۇنداق غۇربەتتە ياشايسىزلەر؟

ــ ھېلىمۇ خۇداغا شۈكرى، تەن ـ جانىمىز ساغلام، تېخى كۈچ ـ قۇۋۋەتتىن قالغىنىمىز يوق، تەقسىر! ئىشقىلىپ مىدىرلاپ تۇرۇۋاتىمىز، ھەر كۈنى سەھەردە كۈننىڭ چىقىشى غەنىيمەت بىزگە، ــ دەپتۇ مىرئەلىنىڭ خوتۇنى.

ــ ئېرىڭىزگە ھەر ئايدا يۈز تىللادىن ماڭاش تەيىن قىلغانمەن، ئاشۇ پۇللارنى قاياققا ئىشلەتتىكىن تاڭ، بىلمىدىم.

ــ سىز بەرگەن پۇللار، ئۆز ئىگىلىرىگە قايتىۋاتقان چېغى، سۇلتانىم، ــ دەپتۇ ئايال، ــ مەن ۋەزىرىڭىزنىڭ خانىدانىغا كېلىن بولۇپ كىرگەندىن بېرى، مۇشۇ ئەسكى ــ تۇسكىلەر ۋە قولۇمدىكى كونا چاقتىن باشقا نەرسە كۆرمىدىم.

سۇلتان سۆيۈن مىرئەلىگە ئېيتىپتۇ:

ــ ھەيرانمەن، خەزىنىدىن ئالىدىغان پۇللارنى نېمىگە سەرپ قىلدىڭىز! كوچىلارغا چېچىۋەتكۈچە روزىغارىڭىزنى پۈتۈنلىسىڭىز بولماسمىدى؟

ــ ھەممىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىمەن، ــ دەپتۇ مىرئەلى مېھ ـ مانلارنى تاشقىرىغا تەكلىپ قىلىپ.

سۇلتان تاشقىرىغا يۈرۈپتۇ، مىرئەلى گەپ ئاپتۇ:

ــ ئالىيلىرى بىر شەرتىم بار، شۇنىڭغا كۆنسىلىرى ماڭا بەر ـ گەن پۇللارنى نېمىگە خىراج قىلغانلىقىمنى كۆرسىتىمەن.

سۇلتان ئەھۋالنىڭ تېگىنى بىلىشكە قىزىقىپتۇ:

— ئېيتىۋېرىڭ، شەرتىڭىزگە كۆندۈم.

— شەرتىم شۇكى، — دەپتۇ مىرئەلى، — ھازىر سىرتقا چىقمىز، ئەمما سىرتقا چىقىشتىن ئاۋۋال كىيىملىرىمىزنى ئالماشتۇرىمىز. زەرباب تون ۋە تاجىڭىزنى مەن كىيىپ، ئارغىمىقىڭىز بولۇپ مېنىمەن، سىز بولسا مېنىڭكىنى، گويا پادىشاھتەك ئالدىڭىزدا مەن ماڭىمەن، سىز ئارقامدىن يۈرىسىز ھەم يول بويى مەندىن گەپ سورىمايسىز.

سۇلتان رازىلىق بىلدۈرۈپتۇ. ئۇلار ئىشلىرىنى كېلىشكەندەك ئورۇنلاشتۇرۇپ، شەھەر ئايلىنىشقا چىقىپتۇ. چوڭ — كىچىك كوچىلارنى ئارىلاپ ئاخىرى شەھەر چېتىدىكى مەجرۇھ گادالار، كەمبەغەل — بىچارىلەر ياشايدىغان تاشلاندۇق مەھەللىگە يېتىپ بېرىپتۇ. پادىشاھچە ياسانغان مىرئەلىگە ھېيىقىپ ھېچكىم يېقىنلاشماپتۇ، ئۇستۇن بېقىپ قاراشقا پېتىنالماپتۇ. ئەمما مىرئەلى سىياقىدىكى «ۋەزىر سۇلتان» نى ئالىمان ئورىۋېلىشىپتۇ، كىمدۇر بىرى، ئېتىنىڭ چۇلۇڭۇرنىنى تۇتسا، يەنە بىرنەچچىسى ئاۋايلاپ ئاتتىن چۈشۈرۈپتۇ.

— كۆز نۇرىمىز، نىجاتكارىمىز! مىرئەلى سالامەت تۇردىڭىزمۇ؟ سىز پۈشتىپاناھىمىزنىڭ ئۆمرى ئۇزاق ۋە مەرتىۋىسى يۇقىرى بولسۇن! خۇش كېلىپسىز، غېرىبخانىمىزغا مەرھابا، ئۇلۇغ ئۇستاز! شاپائىتىڭىزنى ئۇ دۇنيادىمۇ ئۇنۇتمايمىز! — دېيىشىپ ئادەملەر سۇلتاننىڭ ئەتراپىغا چۈمۈلىلەردەك يىغىلىشقا باشلاپتۇ.

— دوستۇم مىرئەلى، — دەپتۇ پادىشاھنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، مېنى ئالىماننىڭ ئىچىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىڭ! مائاشىڭىزنىڭ قەيەرگە ئىشلىتىلگەنلىكى ئايان بولدى! پۇقرانىڭ پادىشاھى ئەسلى مەن ئەمەس، سىز ئىكەنسىز!

«پادىشاھ» شۇنداق قول كۆتۈرگەن ئىكەن، سانسىز كىشى تىنجىپتۇ ۋە ئاۋامغا مۇراجىئەت قىلىپتۇ:

— قېرىنداشلىرىم! ئەھۋالىڭلاردىن خەۋەر ئېلىش ۋە بېشىڭلارنى سىلاش ئۈچۈن بۈگۈن ئاراڭلارغا مەرھەمەتلىك سۇلتا-

نمىزنىڭ ئۆزى قەدەم تەشرىپ قىلدى! سۇلتانىمىز پۇقراپەرۋەر ۋە بىر سۆزلۈك ئادەم، نېمىكى سۆزلىرىڭلار بولسا، قىلچە يوشۇر-ماي ئېيتىڭلار! پۇرسەت غەنىيمەت!

دۇنياغا كېلىپ، غېرىب - غۇرۇالارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن سۇلتان سۆيۈننىڭ مەھەللىسىگە كەلگەنلىكىنى بىرىنچى قېتىم ئاڭلىغان خەلق «پادىشاھ» نى يەنمۇ زىچراق قورشاپ، ئۇ-نىڭ ئېتىكىنى سۆيۈپ، سەجدە قىلىشقا باشلاپتۇ.

قارا ئاۋامنىڭ ھالىنى كۆرۈپ بېشى قايغان پادىشاھ يەنە مىرئە-لىدىن ئۆتۈنۈپتۇ:

— ۋەزىرىم مىرئەلى، بۇنداق ئەھۋالىنى ئۆمرىدە كۆرمىگەن ئىكەنمەن! نېمە دېسىڭىز ئېيتقىنىڭىزنى قىلاي! ماڭا ئىچىڭىز ئاغرىسۇن! بۇ يەردىن تېزراق كېتىۋالمىساق، بۇلار كانىدەك چاپ-لىشىپ ئۆلتۈرۈپ قويىدىغان ئوخشايدۇ!

— سۇلتانىم، - دەپتۇ «پادىشاھ» سۇلتان سۆيۈننىڭ قۇلى-قىغا، - ئەتىلا رەھىمسىز قىش كېلىدۇ، بۇ بىچارىلەرنىڭ غەملى-گەن ئازراقمۇ ئاش - دېنى بولمىسا، قىش - قىروۋدا قانداقمۇ جان ساقلايدۇ؟ ئەنە شۇ چولاق - توكۇرلار، قېرى - كورلارمۇ ئوخ-شاشلا پادىشاھىمىزنىڭ پۇقرالىرىغۇ؟! ئۇلارنى خەزىنە ھېسابىغا بېقىشقا ۋەدە بەرسىڭىز، سىزنى ھازىرلا ئېلىپ كېتىمەن! ئاچ-لىق، چارچاش ۋە ھېسداشلىقتىن كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بەرداش-لىق بېرەلمىگەن سۇلتان ئاخىرى ھەقىقىي سالاھىيىتىنى ئاشكا-رىلاپتۇ - دە، ئادەملەرگە:

— بۇنىڭدىن كېيىن ھەممە ئىش مىرئەلىنىڭ ئېيتقىنىدەك بولىدۇ! ۋەدە بېرىمەنكى، بۇ يەردىكى ھەربىر تۇتۇنگە بىردىن ئۆي سېلىپ بېرىپلا قالماي، يەنە سىلەرنىڭ ھىمايىچىلار بولغان مىرئەلىگىمۇ يېڭى تۇرارگاھ بېرىمەن، - دەپ تەنتەنىلىك جا-كارلاپتۇ.

تۇلپارنىڭ «ئانا» سى

ھۇسەيىن مىرزىنىڭ بىر تۇلپارى بار ئىكەن، پادىشاھ ئۇنىڭ-
دىن پەخىرلىنىدىكەن ۋە بەكمۇ ئەتىۋارلاپ باقىدىكەن. ئوۋغا چىق-
قاندا ۋە ئۇزاق سەپەرگە ئاتلانغاندىلا، بۇ تۇلپارنى مىنىدىكەن.
كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ شىكارىدىن قايتىۋېتىپ ئەلشىر
نەۋايىغا ئېتى توغرۇلۇق ماختىنىپتۇ.
ــ ئالەمدە مېنىڭ ئارغىمىقىمدەك ئۇچقۇر ئات بولمىسا كې-
رەك، قانداق ئېسىل نەسىلدىن يارالغان بولغىيتتى ــ ھە؟
ــ كالا نەسلىدىن، مىرزام، ــ جاۋاب بېرىپتۇ نەۋايى.
ــ ئەقلى ــ ھوشىڭىز جايىدىمۇ تەقسىر، بۇ تۇلپارنىڭ قەيىرى
كالىغا ئوخشىسۇن؟ سىز ئالەم پەيدا بولۇپ كالىنىڭ ئات تۇغقا-
لىقىنى ئاڭلىغانمۇ، ئەي ۋەزىرى نادان؟ ــ دەپتۇ تېرىككەن پادە-
شاھ.
ئەلشىر نەۋايى بولسا چىرايىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ:
ــ سەۋەب ئېنىقلانغۇچە سەۋر قىلسىلا تەقسىر، ئەھۋال تېخى
بىلىنگىنى يوق، كالا نەسلىدىن تۇلپار تۇغۇلامدۇ ياكى تۇغۇلما-
دۇ بۇنى بىلىش ئۈچۈن ئاتلىرىنى بېقىپ چوڭ قىلغان يىلقىچە-
ڭىزدىن سوراپ كۆرۈش كېرەك، ــ دەپتۇ.
ھۇسەيىن مىرزا دەرھال ئەمىر قىلىپتۇ، ھەش ــ پەش دېگۈچە
يىلقىچى يېتىپ كېلىپ، قول باغلاپ تۇرۇپتۇ:
مىرزا تۇلپارنىڭ ئەسلى ئەسلىنى بىلىش مەقسىتىدە سوراپتۇ:
ــ بۇ تۇلپارنىڭ نەسلى كالا نەسلىمۇ؟
ــ ئالەمپاناھ، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىڭىز، غەزەپ قە-
لىپ بالا ــ چاقىلىرىمنىڭ ئۇۋالىغا قالمىغايسىز! مۇررىۋەت

كۆرستىمەك، سىزگە ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتاي، — دەپ يېلىنىتۇ ئات باقار.

— خوپ، كەچتىم ئېيتىۋەر، — دەپتۇ ھۇسەيىن بايقارا.

— تۇلپارىڭىز كالا نەسلىدىن تەقسىر، — گەپ باشلاپتۇ ئات باقار، — بايتاللىرىڭىزدىن بىرى قۇلۇنلىدى — يۇ، «توغۇت» تا ئۆلۈپ قالدى. قورققىنىمدىن نېمە قىلىشنى بىلمىدىم. ئاشۇ كۇ-نى قوتاندا بىر سىيىرمۇ موزايلىغان ئىدى. كەمىنە بايقۇش قۇلۇڭ-غا ئېچىم ئاغرىپ، سىيىرنى ئەمگۈزدۇم، دېمەككى، تۇلپارىڭىزنىڭ ئانىسى ئەسلى ئاشۇ سىيىر، تەقسىر!

پادىشاھ ھەيران بولغىنىدىن ياقىسىنى چىشلەپتۇ، ئات باقار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن:

— دوستۇم نەۋايى، سىز بۇ سىرنى قانداق بىلدىڭىز؟

— تەقسىر، سىز بىلەن تۇنۇگۈن شىكار قىلىپ، تاغدا كېچىكتىن ئۆتۈۋاتقىنىمىزدا دىققەت قىلىپ تۇرسام، ئېتىڭىز سۇدا مېڭىۋېتىپ، خۇددى كالىلاردەك ئايىغىنى ئارقىسىغا قارىتىپ سىلكىدى. شۇ چاغدا گۇمان قىلغانتىم.

ھۇسەيىن مىرزا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ دانىشمەنلىكىگە يەنە بىر قېتىم قول قويۇپتۇ.

مەجلىستىكى ھەزىل*

مەۋلانە ساھىبدارا مۇنداق بىر ئىشنى ھېكايە قىلغان:

بىر كۈنى ئۇلۇغ ئەمىر ئەلىشىر مىرى كالان نامى بىلەن مەشھۇر بولغان خاجە مەجدۇددىن مۇھەممەدنى «جاھانئارا» دېگەن باغدا ئۇچراتتى ۋە دېدى:

ــ سىزنىڭ بېھىش ئاسمىنىدەك زىننەتلىك مەجلىسىڭىز تەرىپىنى كۆپ ئاڭلىدۇق. دانىش ــ فازىللار مەۋلانە ئەبۇلۋاسىي مۇنشىغا كۆپ ھەزىل قىلىشىپتۇ. ئەمما مەۋلانە ئۇلارنىڭ قارشىسىدا تۇرۇپ، ھەممىسىنى يېڭىپتۇ. بۇنى ئاجايىپ يېغىلىش دېسە بولىدۇ. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، شۇنداق سۆھبەتلەرگە بىزمۇ مۇشەررەف بولساق.

خاجە قولىنى كۆكسىگە قويۇپ: «بۇنداق فەخىردىن بېشىم ئاسمانغا يەتكەندەك بولدى!» دېدى ۋە مەجلىسكە ھازىرلىق كۆرۈش ئۈچۈن ئەلىشىردىن بىر ھەپتە مۆھلەت سورىدى. سۆھبەتنى يېرىم فەرسەخ ① يىراقلىقتىكى غۇز يېزىسىدا ئۆتكۈزمەكچى بولۇشتى. ئۇ يەردە خاجە مەجدۇددىن شۇنداق بىر باغ بەرپا قىلغان ئىدىكى، ئېرىم بوستانى ئۇنىڭ خۇش ھاۋاسىدىن ۋە يېقىملىقلىقىدىن ھەيرەت بارمىقىنى چىشلەر ۋە ماھىر مېمارلارمۇ ئۇنىڭ ئاجايىپ كېلىشىڭگۈلۈكى ۋە گۈزەللىكىدىن ھەيران قالاتتى. ئۇندا بىر كۆشك ② قۇرۇلغان بولۇپ، ئاسمان پەلەكلىكى بىلەن

---

① فەرسەڭمۇ دېيىلىدۇ، بىر فەرسەخ تەخمىنەن يەتتە ــ سەككىز كىلومېتىرغا تەڭ.

② مەنزىرە تاماشا قىلىش ئۈچۈن قۇرۇلغان ئېگىز مۇنار.

خەۋەرنەق ① ئابرۇيىنى بىر پۇل قىلاتتى... ھەربىر ئېرىق بويىدىكى تىك ئۆسكەن سەرۋىلەر مەشۇق قامىتىنى ئەسلەتسە، ھەر گۈل پۈتىغىدىكى بۇلبۇللار بېدىللار كەبى گۈلەندەم يارلاردىن ھىجران شىكايىتى ئېيلەيتتى... پەلەك قەسىرى ھەسىتىنى قوزغىغۇچى ئول ئىمارەتنىڭ كەڭرى ئاسمانىدەك ئايۇنىنى ئالدىدا زەرنىگار ئەتلەس چېدىرلار ۋە كەچقۇرۇن تۈسىدىكى زەربافت سايىبانلار... تاملارغا ئېسىلغان ۋە يەرگە سېلىنغان گىلەملەر فەرەڭ كافۇردەك، سۇرەتلىك پەردىلەر نەقىشلىك ۋە يەتتە رەڭدە تاۋلىنىپ تۇراتتى. ناخشىچىلاردىن ھافىز بەسىر، ھافىز مىر، ھافىز ھەسەنەلى، ھافىز ھاجى، ھافىز سۇلتان، مەھدۇم ئىيشىي، شاھمەھمۇد، سىياھچە، ھافىز ئۇبەھىي، ھافىز تۇرباتىي، ھافىز چەراغدان؛ سازەندىلەردىن ئۇستاد ھەسەن نايىيى، ئۇستاد قۇلمۇھەممەد ئۇدىي، ئۇستاد ھاجى كۇھەستىي نايىيى، ئۇستاد سەيدئەھمەد غىججەكى، ئۇستاد ئەلى كۆچەك تەنبۇرىي؛ شائىرلار ۋە سۆھبەتداش ئۇلفەتلەردىن مەۋلانە بىنايى، خاجە ئاسەفىي، ئەمىر شەيخىم سۇھەيلى، مەۋلانە سەيخىي بۇخارىي، مەۋلانە كامۇي، مەۋلانە ھەسەنشاھ، مەۋلانە دەرۋىش رۆغەنگەر، مەشھەدىي، مەۋلانە مۇقبىلىي، مەۋلانە شەۋقىي، مەۋلانە زەۋقىي، مەۋلانە خەلەف، مەۋلانە نەرگىسىي، مەۋلانە ھىلالىي، مەۋلانە رىيازىي تۇرباتىي؛ ھەزىلكەشلەردىن مىر سەربەرەھنە، مەۋلانە بۇرھان گۇڭ، مۇئەررىخ مىرخاند، مەۋلانە مۇئىن، مەۋلانە ھۇسەيىن ۋائىز، سەيىيد غىياسىدىن شەرەفە، مەۋلانە مۇھەممەد خەۋافىي خەتتات؛ خۇراسانىنىڭ ئابرۇيلۇق يىگىتلىرىدىن مىرەك زەفەرەن، شاھمۇھەممەد مىرەك، خاجەجان مىرەك، سۇلتان سىراج، مىرزايى نەتدۇز، ھۇسەيىن زەردۇز، سەۋى لەبجۇي، شەمشادى سايەپەرۋەر، موللا خاجەخانەندە، يۇسۇف مازارە چىلگەرىي، يۇسۇفىي سانى، ماھى سىمانانىي، ساقى ۋە باقى ئىراقىيلار مەجـ

---

① ئەپسانىلەرگە كۆرە، بەھرەم گۆر ئۇچۇن يەمەندە قۇرۇلغان قەسىر.

لىسكە چاقىرىلدى. ئىمارەت ئايۇننىڭ ئالدىدا مەرمەر تاشتىن قۇرۇلغان كۆل بولۇپ... ھەيران قالارلىقى شۇكى، كۆل سۈيىگە سەككىز يۈز كاللا قەنت سۈيى قوشۇلغان، يەنە ئۇنىڭغا ھەرخىل شەربەت ۋە ئارىلاشتۇرۇلۇپ تەييارلانغان دورىلار تۆكۈلگەنىدى...

مەۋلانە خەلىل سەھىھەفەندىنكى ①، مىراك مەجلىسلىرىنىڭ ۋەكىلىرى ۋە سەھىبە بۆلەكلىرى ئۇنىڭ لەتىف سۆزلىرى بىلەن زىننەتلىنىپ، مەجلىس چاھار ئەتراپىغا پۈر بولدى...

ئەتىسىگە چارشەنبە كۈنى نامازدىگەردە كېلىشىلگەن بويىچە مەجلىسنى باشلاش بەلگىلەندى. خابە مەجدۇددىن مۇھەممەد، مەۋلانە ئەبۇلۇاسىھى ۋە مەن بىر بۇرجەكتە مەجلىسنىڭ بەزى ئىشلىرى زۆرۈرىيەتلىرىدىن گەپلىشىپ ئولتۇرغان ئىدۇق. جانابىي خاجە مەۋلانە ئەبۇلۇاسىگە دېدى: «مەھدۇم، ماڭا ياردەم قىلىڭ، لېكىن ئۆز ۋاقتىڭىز ھازىرى ۋە ھالىڭىز ۋاقىغى بولۇڭ، لەھەڭسىيەت گۇرۇھلار ۋە ئەجدەرھاسۇفەت نازۇكتەبلەر دۇشمەنلىكىنىڭ ئالياۋ-سىز دېڭىزى ۋە ئۇستۇنلۇكىنىڭ مەجلىسگە چۈشۈپ قېلىشىڭىز مۇمكىن. ئەتىگە سىزگە يۇزلىنىشمەكچى، بۇنداق ئاجايىپ مەربكە ۋە ھەيۋەتلىك جەڭگە سىز ئەسلا چۈشمىگەنسىز، ئىنشائاللا، ياخ-شىلىق بىلەن ئۆتسۇن». مەۋلانە ئەبۇلۇاسىي دېدى: «ئاپتاپتەك مۇ-نەۋۋەر خاتىرىڭىز ئۇچۇن يوشۇرۇن قالمىغايكى، ئەتىگە مەن مەج-لىسكە كەلمەسەم دەيمەن...» خاجە بۇ سۆزنى ئىشتىتى - يۇ، ئىز-تىراپىدا قالدى. جايىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ھەيرەت بارمىقىنى تە-ئەججۇپ چىشىگە قويدى ۋە دېدى: «مەھدۇم، بۇ قانداق دىلنى ئۆر-تەيدىغان گەپ بولدى، ئەمىر ئەلىشىرنىڭ مەقسىتى سىز ئىدى-ڭىز، بۇ مەجلىسكە كەلمىسىڭىز، ھالىڭىزغا ۋاي!... مەجلىسكە مەن تەخمىنەن يۇز مىڭ تەڭگە سەرپىلەدىم، سىزسىز ئەمىر ئە-لىشىر مېنىڭ بۇ خىزمەتىمدىن زەررىچە مەمنۇن بولمايدۇ، مېنىڭ

① كىتابلارنى مۇقاۋىلىغۇچى.

بۇنچە كۆپ خۇرۇچلىرىم زايە كېتىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئەمدى سىز بۇنداق قىلماقچى؟». ئەبۇلۇاسىم دېدى: «شۇ تۈپەيلىكى، مانا ئۇزۇن ۋاقىت بولدى، سىز بىلەن ئەمىر ئەلىشىر ئوتتۇرىسىدىكى دىستلۇق نىيەتلىرى توغرىسىدا سىزدە بىر ئاز غۇبار ۋە ئاداۋەت كۆرۈندى. ئاللاتائالا ئىنايىتى تۈپەيلى، ئۇنىڭ ساخاۋەتلىك بۇلۇتلىرىدىن بۇ غۇبار تارقىلار. بۇ مەجلىس ۋە بەزم بىناسى سۆزسىزكى، زەئىف ھەزىل ۋە چاكىنا قىزىقچىلىق ئاساسىغا قۇرۇلۇشى مۇمكىن. ئەمىر ئەلىشىر ئۆزىنى ئالەم خۇشتەبلىرى ۋە دانىشلىكلىك پېشۋاسى چاغلايدۇ. گېپىڭىزچە بۇ مەجلىستىن مۇستەسنا بولۇشنىڭ كەمىنىگە ھېچبىر ئىلاجى يوقتەك... ئەمدى مۇشكۈلى شۇكى، مەن سىزگە يۆنەلتىرىلگەن ھۇجۇم تىغىنى ئىلاجى بارچە مۇلاھىزە قىلىپ، خاجەم تامان قاراتماسلىققا ھەرىكەت قىلىمەن. ئۇنىڭ نازۇك مىجەز ئىكەنلىكى سىزگىمۇ مەلۇمغۇ... شۇنداق قىلىپ، مەن تۈپەيلى ئورتادا تىنچلىق ۋە تازىلىق رويابقا چىققۇسى...»

ئەلقىسسە، ئەتىسى تاڭدا چارشەنبە كۈنى جۇمادىل ـ ئاخىر ئېيى باشلىرى، يەنى ھىجرىي 897 ـ يىلى [1] ئەمىر ئەلىشىر قاتارلىق ھۆرمەتلىك ئەمەلدارلار، ئالىي زاتلار، مۇتەبەر ئاھالى ۋە ئاددى ئاۋام بىلەن بىرگە باھار پەخرى بولغان بىر سائەتتە مىراك چاربېغىغا جۆنەلدى ۋە ئەرشى ئەلادەك ھەشەمەتلىك مەنزىلگە كىلىپ چۈشتى. ھەركىم ئۆز جايىغا قارار تاپقاچ، ئەمىر ئەلىشىر دېدى: «جانابىي مەۋلانە ئەبۇلۇاسىمى قېنى؟ نېمىگە مەجلىستە كۆرۈنمەيدۇ؟». خاجە مەجدۇددىننى ئەجەب بىر ئىزتىراپ چۇلغىدى، ئۇياق ـ بۇياققا قاراپ: «مەۋلانە ئاخشام نامازشامدا شۇ يەردە ئىدى، شەھەرگە چۈشۈپ كەتكەن» دېدى ۋە ئۈچ ـ تۆت كىشىنى مەۋلانەنى تېپىپ، چاربىاغقا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن جۆنەتىدى، ئۇلار ئەمدىلا

---

① مىلادىيە 1492 ـ يىلى ئاپرىلنىڭ باشلىرى.

باغ كوچىسىغا چۇشۇشى بىلەن، مەۋلانەنى تېپىپ كېلىشتى، دې-
گەن خەۋەر تارقالدى. خاجە مىراك: «ئۇنىڭ شەنىگە تەگمەڭلار،
خافا قىلماڭلار، ئۇنىڭدىن كۆڭۈل خۇشلۇق ئالالمايسىلەر» دېدى.
مىراكنىڭ شېر ئىسىملىك بىر خىزمەتكارى بار ئىدى، ئېگىز ۋە
گەۋدىلىك، ئەلپازىدىن دەھشەتلىك شىرمۇ قورقاق كېسىلگە مۇپ-
تىلا بولاتتى، قۇترىغان پىلمۇ ئۇنىڭ تۇرقىنى ئالدىدا خارتۇمىنى
يەرگە قويياتتى. ئۇنىڭغا: «مەۋلانە چارباغ دەرۋازىسىدىن كىرىپ،
مەجلىس ئاستانىسىگە قەدەم قويۇشى بىلەن هاساڭنى ئۇنىڭ يو-
لىغا توغرىلاپ، مىراك رۇخسىتىمىز ھەرقانداق كىشىنىڭ كىر-
ىشىگە بولمايدۇ دەپ ئېيتقىن» دەپ ئۆگىتىشتى.
دەرۋەقە مەۋلانە ئەبۇلۇاسىي كېلىشى بىلەن شېر ئۇنى هاسا بە-
لەن توسۇپ، «مىراكدىن ئىجازەت بولمىغۇچە، كىرىشىڭىزگە بول-
مايدۇ» دېدى.
ــ مىراك دېگىنىڭ كىم ئۇ ئۆزى؟
ــ موللا، نېمە دەۋاتىسەن؟ پەقەت بىرلا مىراك بار، مەن باش-
قىسىنى بىلمەيمەن.
ــ سېنىڭ دېگىنىڭ... هېلىقى مىراكمۇ؟
شېرنىڭ جەھلى چىقتى، ئۇ «مەۋلانە، ئاغزىڭغا بېقىپ گەپ
قىل!» دەپ بولغىچە، ئەبۇلۇاسىي شېرنىڭ گەدىنىگە بىر مۇشت
قويدى. شېرمۇ مەۋلانىنىڭ ياقىسىدىن ئالدى. ئەبۇلۇاسىنىڭ
دەستارى يەرگە چۈشۈپ كەتتى. مەجلىسكە ۋەقەدىن خەۋەر بېرىل-
دى، بەزم ئەھلى قاقاقلاپ كۈلۈشكە باشلىدى. كۈتۈلگەن هادىسە
يۈز بەردى، مەۋلانە ئەجدىهادەك قەھىر بىلەن مەجلىسكە كىرىپ
كەلدى. ئۇنى كۆرۈپ هەممە هۆرمەت تەزىمى بىلەن قارشى ئالدى.
ئەمىر ئەلىشىر ئۇنىڭغا ئۆز يېنىدىن جاي بەردى. خاجە مەجدۇد-
دىن مۇھەممەد ئۆزىنى بىلمەسلىككە سېلىپ: «مەھدۇم، مۇلازىملار
سىزنىڭ باغ ئىشىكىگە كەلگىنىڭىزنى ئېيتقىلى نىكەم. ئاستانە-
گە كېلىپ توختىۋالغىنىڭىز نېمىسى؟» دەپ سورىدى. «ياپىر، باغ

ئىشكىدە ئىتتەلەت، خىرستەبىئەت بىر ھايۋان چىشىنى كۆر-
ستىپ، گويا مەستلەردەك ئالجىدى. بىزنىڭ قاپلان قەھرىمىز
غەزەپ چاڭگىلىنى شىردەك ئۇنىڭ خۇنىنى تۆكۈش قەسىدىدە
ئۇزاتقان ئىدى. بۇنىڭ سىلەرنىڭ نەيرەڭلار ئىكەنلىكى مەلۇم
بولدى»

مىراكنىڭ بۇيرىشى بىلەن شەھر كەلتۇرۇلۇپ، مەۋلانىگە بولغان
پاراكەندىچىلىكى ئۇچۇن ئۆزرە ئورنىدا ئىككى قامچا ساۋاتقۇزۇلدى
ۋە كېيىن دېدى: «مەۋلانەم، ئەپۇ قىلغايسىز، مەجلىستە بۇنىڭدىن
ئارتۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بولماس. پەقەت تىلىڭىز تىغى بىلەن
ئۇنىڭ سازايسىنى چىقارغايسىز...».

مەۋلانە مەجلىس ئەھلىنىڭ قىزىقچىلىق قىلماقچى بولغانلى-
قىغا كېلىشتۇرۇپ جاۋاب بەرگەنلىكى ئۇچۇن ئىگەر - جابدۇق-
لۇق، ئالتۇن ئۇزەڭگىلىك ئات، يىگىرمە موۋزۇت چەكمەن ۋە ئون
مىڭ تەڭگە پۇل بىلەن مۇكاپاتلاندى.

سۇلتان ھۇسەيىن مىرزانىڭ ئەبۇلمالىخ ئىسىملىك بىر ئاش-
پىزى بولۇپ، ئۇ مەجلىستە قىرىق تۇرلۇك تائام تەييارلىدى.
ھېچكىم بۇ تائاملارنىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ بېرەلمەيتتى.

ئەلىشىر نەۋائىينىڭ تەبىئىتىدە نەفسانىي شەھۋەت مەيلىنىڭ چەكلەنگىنى توغرىسىدا

خاجە مەھمۇد تابادىي مۇنداق ھېكايە قىلغان:

بىر كۈنى ھەزرىتى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ئەمىر ئەلىشىر-نىڭ پارسالىقى ① ۋە تاھارىتىنى بۈزماسلىقى تەرىپىنى قىلىپ دې-دى: «بۇ جاناب دۇنياغا كېلىپ، ھايات خىلىئىتىنى ② كىيگەن-لىرىدىن بۇيان ئېتەكلىرىگە شەھۋەت چىرىكىنىنى تەگكۈزمىدى، فوتۇۋۇەت ③ ۋە جۈمەردلىك ④ ياقىسى لەلىن تۇگمىسىنى خوتۇنلار ھاۋايۇ ھەۋىسىگە تۇتقۇزمىدى». زامان بىلقىسى، دەۋران زۇبەيدىسى خەدىجە بېگىم بۇ گەپلەرگە ئىشەنمىگەن ھالدا:

ــ ئۇنداقتا جانابىي مىر ئەركەكلىك خىسلىتىدىن مەھرۇم ئىكەن ــ دە، ــ دېدى.

ئۇلار بۇ ھەقتە ئۇزاق مۇنازىرىلەشتى. بىر ئادەم رۇمدىن كېلىپ، جانابىي مەۋلانە نۇرىددىن ئابدۇراھمان جامىي ھۇزۇرىدا رۇم پارسالىرى ھەققىدە توختىلىپ:

ــ بىزنىڭ ۋىلايەتتە شۇنداق كىشىلەر پەيدا بولىدىكى، بىرەر ساھىبجامال مەھبۇبە بىلەن خىلۋەتتە كۆرۈشمەكچى بولسا ۋە ھەم ئۇ مەھبۇبە ناز ــ كەرەشمە قىلسا، ئۇلار ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشىدۇ... سىزنىڭ ۋىلايىتىڭىزدىمۇ شۇنداق ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىدۇق. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ مەۋلانە:

---

① پارسا ــ يامان ئىشلاردىن ساقلانغۇچى.

② خىلىئەت ــ ھەشەمەتلىك كىيىم، تون.

③ فوتۇۋۇەت ــ يېگىتلىك، مەردلىك، ئالىيجانابلىق.

④ جۈمەردلىك ــ سېخىيلىق، ئالىيجانابلىق، مەردلىك.

ـ گېپىڭىز توغرا، بۇنداق ئادەملەر بار، ئەمما بۇ يەردە بۇنداق كىشىلەرنى بىز «ھېز» دەپ ئاتايمىز، ـ دېدى.

خەدىجە بېگىمنىڭ دەۋلەنبەخت ئىسىملىك بىر پەرىپەيكار، ئاي يۈزلۈك چۆرىسى بار ئىدى. پەلەك ئايى ئۇنىڭ چېھرىسى، قېشى ۋە پېشانىسىدىن رەشىك قىلىپ ئۆزىنى گاھى يۇزىگە، گاھى قېشىغا ۋە گاھى پېشانىسىگە سىلىپ كۆرەتتى. ئاسمان ئاپتىپى ئۇنىڭ جامالى تەبىدىن دېۋانە بولۇپ، باش ۋە يۈزىنى ئاچقانچە تەقدىرىنىڭ كاچىراۋلىقىدىن ئاھلىناتتى. نۇر زەنجىرلىرى بىلەن باغلاپ قو- يۇلمىغاندا، ئۆز نۇرى كەبى ئۆزىنى ئۇنىڭ ئايىغى ئاستىغا تاشلى- غان بولاتتى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا، خەدىجە بېگىم ۋە ئەمىر ئەلىشىر ئوتتۇرىسىدا بولغان مەخپىي گەپلەردە بۇنىڭدىن باشقا مەھرەم يوق ئىدى. مىر كۆڭلىنىڭ بەختىيار قۇشى ھەر زامان ئۇ- نىڭ ئىشقى ھەۋىسى ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلاتتى. خەدىجە بېگىم بۇ سىرنى ئېچىش مەقسىتىدە دەۋلەنبەختكە بەزى گەپلەرنى ئۆگە- تىپ، ئۇنى مىرنىڭ ئۆيىگە جۆنەتتى، ماۋى رەڭلىك پەلەكنىڭ ياش كېلىنى مەغرىپ سەرايىردىسىگە پۇركىنىپ، تۇنۇنىڭ قاپقاراڭغۇ گۇلدار مۇشكىنى يېيىلغاندا، ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. بىمەھەل كەلگىنى ئۈچۈن مىر ھەيرەتكە چۆمدى.

ئەلقىسسە، ئۆرگىتىلگەندىكىدەك، دەۋلەنبەخت بىر ھېكايە باشلاپ، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن سۆزلىگەندىن كېيىن، «ئاپلا، قانداق قىلدىم ئەمدى، بەكلا كەچ بولۇپ كېتىپتىغۇ!» دەپ مەككارلىق كۆرسەتتى. مىر: «ھېچقىسى يوق، ئۆيۈمدە تۇنەپ قالغىن، مېھ- مانخانامدا ياتساڭ بولۇۋېرىدۇ» دېدى خاتىرجەم ھالدا مەھبۇبىنىڭ مۇددىئاسى شۇ ئىدى، ئېيتقىنى كەلدى، شۇنىڭ بىلەن «يېنىمدە- كى خانىغا ئۆزۈڭگە جاي راستلىغىن» دېدى مىر ياتىدىغان چاغدا.

يېرىم كېچىگە يېقىن، ئول سەرۋى رەنا يۈز خىل ناز ـ خۇلۇق بىلەن مىرنىڭ خانىسىغا كىرىپ كەلدى. مىرنىڭمۇ ئۇيقۇسى قاچ- قانىدى. ئۇ بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، دەۋلەنبەختنىڭ كېلىش مەقسە- تىنى پەملىدى. ئەمما ئۇندىمەي يېتىۋەردى، ئول شېرىن زۇبان

تۇتى سۆزگە كىرىپ دېدى:

— ئەي، ئالەم مەھدۇمى، ئادەملەرنىڭ مەردۇمى! ئۆزۈمنى بەدىنىمدىكى ھەربىر تۇك گويا زەنجىر بولۇپ، سەن تامان سۆرىگەندەك تەسەۋۋۇر قىلمۇاتمەن، مېھرىبان ۋە رەھىمدىل بولغايسەن!...

— بۇنداق تەكەللۇپ ۋە نەيرەڭلەر ھېچقانداق نەتىجە بەرمەيدۇ، نېمە مەقسەتتە قەدەمرەنجى قىلغىنىڭ ئايان بولدى، سېنىڭ بارچە مەسىلىدىكى ئىشىڭ مۇشكۈلدۇر. دېمەك، ئۇزاق گەپلىرىڭنىڭ سىرى مەلۇم، — مىر شۇنداق دېگىنىچە، جانانىنىڭ قۇلىنى تۇتۇپ، تىزلىرىغا قويدى...

— بۇ ئۇسۇل بىلەن ھاياتلىڭ گەۋھىرىگە قول تەگكۈزۈشىمگە ئىشەنگەن بولساڭ كېرەك ۋە بۇ ئاچقۇچ بىلەن مۇرادىڭ ئالتۇن قۇتىسىنى ئېچىپ، ئېھتىمال مەقسىتىمگە يېتەرمەن. شۇنى بىلگىنكى، مەندە ئەركەكلىك خىسلىتى بار، ئويلىغانلىرىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ، ئەمما بۇ ئىشنى بۇرۇنمۇ ئويلىمىغانمەن، ھېلىھەم قىلمايمەن.

تەركى لەززەتھائى شەھۋانى سەخاست،
ھەر، كى دەر شەھۋەت فۇرۇ شۇد بەر نەخاست.
خەلق پىندارەند ئىشرەت مېكۇنەند،
بەر خەيالى پۇرخۇد پەر مېكەنەند.
(شەھۋانىي لەززەتنى تەرك ئەتمەك ساخاۋەتتىندۇر،
شەھۋەتكە بېرىلگەن كىشى پايدا تاپمايدۇ.
خەلق ئىشرەت قىلماقنى نىيەت قىلىدۇ،
ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ خىيالىدا قانات قاقىدۇ...)

بۇ گەپلەر خەدىجە بېگىم ۋە مىرزىنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. ئۇلارنىڭ مىرغا بولغان ئېتىقادى يۇز، بەلكى مىڭ چەندان زىيادە بولدى...

گۈلنىڭ زەھەر ئىچىپ ئۆلۈشى ۋە ئەلىشىرنىڭ ئۆيلەنمەسلىكى*

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئەلىشىر ھىرات كوچىلىرىنىڭ بىرىدىن ئاتلىق ئۆتۈۋېتىپ، ئۆگزىدە كىر يۇيۇۋاتقان قىزغا كۆزى چۈشتى. قىز ئىنتايىن گۈزەل ئىدى، ئەلىشىر بىر كۆرۈش بىلەنلا ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى. قىزنىڭ ئۆيىگە ساۋچى ئەۋەتتى. قىزمۇ ئەلىشىرنى يوشۇرۇنچە ياخشى كۆرۈپ يۈرگەن ئىكەن. قىزنىڭ ئىسمى گۈل بولۇپ، تويغا تەييارلىق باشلاندى. بىر كۈنى ئوۋدىن قايتىۋېتىپ، ھۈسەين بايقارامۇ ئۆگزىدە كىر يۇيۇۋاتقان گۈزەل قىز گۈلگە مەپتۇن بولدى ۋە ئۇنى سۆيۈپ قالدى. شاھ ساۋچى ئەۋەتىشكە قارار قىلىپ، ھەي، كاج تەقدىر، بۇ ئىشنى دوستى ۋەزىرى ئەلىشىرگە تاپشۇردى. ئەلىشىر نائىلاجلىقتىن ئەلچىلىكە باردى. دوستىغا چەكسىز ۋاپادارلىق كۆرسىتىپ، سۆيگەن قىزنى دوستىغا تېگىشكە كۆندۈردى. ئەمما گۈل ئۇنىڭغا: «تويدىن كېيىن پادىشاھ قىرىق كۈنگىچە يېنىمغا كىرمەي تۇرۇشى كېرەك» دېگەن شەرتنى قويدى. ئەلىشىر بۇ شەرتكە پادىشاھنى كۆندۈرەلەيدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەردى. شۇ چاغدا گۈل ئىككى كىچىك باغاقچە يېزىپ، ئەلىشىردىن بۇ مەكتۇپلارنى تېۋىپكە ئېلىپ بېرىشنى ۋە تېۋىپ بەرگەن نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئەلىشىر تېۋىپنىڭ ئالدىغا بارغاندا، تېۋىپ ئۇ خەتچەنىڭ بىرىنى ئوقۇپ كۆرۈپ كۈلۈپ تاشلىدى. ئىككىنچىسىنى ئوقۇغاندا بولسا يىغلاپ كەتتى ۋە كېيىن ئەلىشىرغا ئىككى بولاق بەردى. ئەلىشىر بولاقلارنى گۈل ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. قىز دورىنىڭ بىرىنى ئېلىپ قېلىپ، ئىككىنچىسىنى ئەلىشىرغا

سۇندى ۋە: «ئىچىڭ!» دېدى. ئەلىشىر دوربىنى ئىچىۋەتكەندىن كېيىن گۈل ئۇنىڭغا پادىشاھ ئالدىغا بېرىشقا ۋە تۇيۇقسىز ئېيىرلىقىنى قىلىشقا رۇخسەت بەردى.

پادىشاھ گۈلنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلىپ، كاتتا تويۇ قىلدى. ۋەدىسىدە تۇرۇپ، قىرىق كۈنگىچە قىز ھۇجرىسىغا كىرمىدى، بۇ ئارىدا گۈل ئېغىر ئاغرىپ يېتىپ قالدى. تويۇ بولۇپ قىرىق كۈندىن كېيىن گۈل ئەلىشىرنى چاقىرتتى. ئۇ ئۆلۈم تۆشۈكىدە ياتقان ئىدى، قىز دەردلىك بىر ھالدا ئەلىشىرغا:

— بەلكى ھېلىقى ئىككى بولاق دورا ئېسىڭىزدە باردۇر. سىز-نىڭ ئىچكىنىڭىز، سىزنى ئۆيلىنىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىدىغان دورا. مېنىڭ ئىچكىنىم بولسا، ئاستا تەسىر قىلىپ، قىرىق كۈن توشقۇچە جېنىمنى ئالىدىغان زەھەر. مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، دورا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىپ، يوتقان تۆتۈپ يېتىپ-تىمەن. مۇھەببىتىمىزگە سادىق قىلىش ئۈچۈن شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئېھتىمال بۇگۈن رىزىقىم توشقاندۇر! ئەمدى پادىشاھ ھۇزۇرۇمغا كىرسە بولىدۇ، — دېدى.

ئاشۇ كۈنى گۈل ئالەمدىن ئۆتتى، ئەلىشىر بىلەن پادىشاھ ئۇنىڭ تاۋۇتىنى ئىككى ياقتىن كۆتۈرۈپ ماڭدى.

ئىككى ئاشىق ۋە ئىككى ۋاپادار دوست قان يىغلىشىپ بارماقتا ئىدى.

ئۇلارنىڭ بىرى يەنە بىرىدىن شۇنداق سورىدى:

— سەرۋلەرنىڭ سايىسىدە سۇلدى گۈل، نېتىمەك كېرەك؟

ئىككىنچىسى جاۋاب بەردى:

— سەرۋدىن تابۇت ياساپ، گۈلدىن كېپەن ئەتمەك كېرەك!

سۇلتان سۆيۈن بىلەن دانا پادىچى

كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان سۆيۈن ساراي ئايۇنىدا مىرئەلى بىلەن ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن پاراڭ قىلىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىپتۇ:

ـ مىرئەلى! ھەممىدىن ئاۋۋال ئادەمنىڭ تۆت ئەزاسى بېجىرىم بولسا، ئاخىر ساغلام تەندە ساغلام ئەقىل بولاركەن. ئەقىلسىز ئادەمگە ئۇستازمۇ، ئىلمۇ ئەمەلمۇ دەركار ئەمەس. بولىدىغان بالا ئەقىللىق ئاتا ـ ئانىنىڭ پەرزەنتى بولسا بەس، يېزىدا تۇغۇلامدۇ يا كى شەھەردىمۇ بەربىر، ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە ھەربىر ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان دىتلىق ئادەم بولۇپ يېتىلىدۇ.

ـ بۇ «بولىدىغان ئاشلىق كۆكىدىن مەلۇم» دېگىنىڭىز، شاھىم! ئەمما كىشىنىڭ كامالغا يېتىشى ئۇچۇن ئەقىلنىڭ ئۆزى كۇپايە قىلمايدۇ. مېنىڭچە ئاشۇ ئەقىلگە مېھنەت ۋە پەزىلەت قوشۇلسا، شۇ كىشىدە بىلىم ۋە تەجرىبە توپلىنىپ، نۇر ئۈستىگە ئەلانۇر بولىدۇ. بىر ئەقىلنىڭ ئۆزى بىلەن ھەممە ئىشنى يۇرۇشتۇرۇش قىيىن، ـ دەپتۇ مىرئەلى پادىشاھنىڭ گېپىنى تولۇقلاپ.

مىرئەلى سۇلتانغا «ئېيتقانلىرى بەرھەق!» دېمىگەنلىكى ئۈچۇن پادىشاھ بۇ مەسىلىدە يەنە ئۆز قارىشىنى تەكىتلەۋېرىپتۇ. مىرمۇ گېپىدىن يانماپتۇ. ئىشقىلىپ ئەركانى دۆۋىلەتلەر ئاتتىن چۈشسىمۇ ئۆزەڭگىدىن چۈشكۈسى كەلمەي، ئۆز پىكرىلىرىدە قېلىشىپ كۈننى كەچ قىلىپتۇ.

ئاردىدىن ئازراق ۋاقىت ئۆتۈپ، سۇلتاننىڭ مىجەزى بولماپتۇ. قىزىتمىسى ئۆرلەپ، كېچىلىرى تۇزۇكرەك ئۇخلىيالماپتۇ. سەلىسى كاتتا، ئەقلى كالتە ۋەزىرۇ ۋۇزرالار، ئەللامىيۇ ئىكرامىلار، ئىشقىلىپ بارلىق ئاتارمەن ـ چاپارمەنلەر پادىشاھنىڭ بېشىدا

پەرۋانە بولۇشۇپتۇ. شەھىرى ھىراتنىڭ مەن ـ مەن دېگەن تېۋىپ-لىرى مەجلىس قۇرۇپ، پادىشاھنىڭ خەستىلىكى ھەققىدە مەسلە-ھەتلىشىپتۇ. يوتقان تۆتۈپلارغا يېتىپ قالغان سۇلتان سۆيۈنۈنىڭ كۆزىگە دۇنيا تار كۆرۈنۈپ، تېۋىپلەرگە مۇراجىئەت قىلىپتۇ:

ــ مۆھتەرەم شىپاكارلار، سىلەر كۆرگەندىكىدەك ئەھۋالىم تولىمۇ ناچار، پەيمانىم تولغان ئوخشايدۇ! بىلىڭلەركى، كىمدە كىم دەردىمگە شىپا تاپسا، بېشىدىن زەر چاچقايىمەن. ئەمدىكى پۇ-تۇن ئۇمىدىم سىلەردە قالدى! بىر ئىلاجىنى قىلىڭلار، بولمىسا يە-نە ئۆزە بولالىشىم دەرگۇمان!

تېۋىپلار ئارىسىدا كۆپنى كۆرگەن، يېشى چوڭراق بىر كىشى بولۇپ، سۇلتان سۆيۈنۈنىڭ يېنىغا كېلىپ قۇللۇق قىلىپتۇ ـ دە:

ــ پادىشاھى ئالەم، نائۇمىد شەيتان دېگەن گەپ بار. بىكارغا ئەزىيەت چېكىپ، كۆڭۈللىرىنى بۇزمىغايلا! دەرد بەرگەن تەڭرىم، ئۇنىڭ دەۋاسىنىمۇ قىلار، دۇنيادا بىداۋا كېسەل يوق، قەيىرىڭىز-نىڭ تاۋى يوقلۇقىنى ئېنىقلىۋالساق، دەرھال ئامالىنى قىلا-مىز، ــ دەپتۇ.

مىرئەلى بۇ تېۋىپلارنىڭ ساختىپەزلىكىنى بىلىدىكەن، شۇڭا ئۇنىڭ ھېلىقى تېۋىپنىڭ گېپىگە كۈلگىسى كېلىپ:

ــ مەۋلانە، پادىشاھى ئالەم قەيىرىنىڭ راھەتسىزلىكىنى بىلە-سە، سىزلەرنى چاقىرىپ بېشىغا ئۇرارمىدى؟ ــ دەپتۇ مەسخىرە قىلىپ. ئۆز تېۋىپلىرىگە قاتتىق ئىشەنگەن سۇلتان سۆيۈن بولـ-سا:

ــ ھەي، بۇ دەردى بىداۋا ماڭا قەيەردىن يېپىشتى! پۈتۈنلەي ئادايى تامام قىلدىغۇ مېنى! كۆكرەك ـ يەلكىلىرىم گويا يېڭنە سانجىغاندەك ئاغرىۋاتىدۇ، كۆڭلۈم ئاينىپ، بېشىم پىرقىراۋاتـ-دۇ، قولۇڭلار شىپالىق ئىدىغۇ، تېۋىپلىرىم! ئامالىنى قى-لىڭلار، ــ دەپ ئىلتىجا قىلىپتۇ. باش ھەكىم ۋەزىرلەر بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆ-

رۇپ، بېشىنى چايقاپتۇ:
ــ ئالەمپاناھ، ئېيتسام تىلىم كۆيىدۇ، ئېيتمىسام دىلىم، ــ دەپتۇ ۋە سۆزىنى داۋام قىلىپتۇ، ــ ھەقىقەتەن ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بوپتىلا! بىتاپلىقىڭىزنىڭ ئېغىرلىقىدىن ھەتتا كۆزىڭىز مۇ قىزىرىپ كېتىپتۇ!
ــ داۋاسىنىڭ گېپىنى قىلمىڭ! زادى ئامال بارمۇ ــ يوقمۇ؟— تاقەتسىزلىنىپ سوراپتۇ سۇلتان سۆيۈن.
ــ شاھىم، بارلىقىغۇ بار، ئەمما ئۇنى تېپىش بەكمۇ قىيىن، ــ دەپتۇ ھەكىم سەل تىلىنى چىشلەپ.
ــ مەن خۇراسان ھاكىمى بولسام، قولۇمدىن كەلمەيدىغان ئىشنىڭ بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ تارتىنماي ئېيتىۋېرىڭ، ئەگەر ئەنقا-نىڭ تۇخۇمى بولسىمۇ ئىلاجىنى قىلغايمەن.
ــ ئۇنداقتا، ــ دەپتۇ ھەكىم، ــ ئوبدان ئىشتىڭ شاھىم، سىز بىر ئەقىللىق ئادەم بىلەن بىر ئەخمەقنىڭ قېنىنى ئارىلاشتۇ-رۇپ، پۈتۈن بەدىنىڭىزگە سۈرتسىڭىز، ئىنشائاللا خۇدايىم، تېز كۈندە بىتاپلىقتىن فەراغ بولۇپ كېتىسىز، بۇنىڭدىن ئۆزگە چارە يوق، تەقسىر!
مىرئەلى مۆھۈردار بولغاچقا، ئەركانۇ دەۋلەتتىكى چىرىكلىك-لەرگە بەرھەم بېرىپ، بىر قىسىم پەسكەش ۋەزىرلەرنىڭ تاناۋىنى تارتقانىكەن. شۇ سەۋەبلىك مىرئەلىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراپ كەلگەن قىرىق ۋەزىر ھەكىم بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، پادىشاھنىڭ ئاغرىق باھانىسى بىلەن شائىرنى يوقاتماقچى بوپتۇ. چۈنكى، خۇراسان ھۈدۈدلىقىدا، مىردىن ئەقىللىق ئادەمنىڭ يوقلۇقى پۈ-تۈن ھىراتنىڭ كاتتا ــ كىچىكلىرىگە مەلۇم ئىكەن.
ــ نېمە بالا بولدى سەنلەرگە، ھەكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ تۇ-رۇپمۇ يەنە قاققان قوزۇقتەك تۇرۇشقىنىڭ نېمىسى؟! ــ دەپتۇ پا-دىشاھ ياساۋۇل بېشىغا، ــ بۇ شەھەردە نېمە كۆپ، ئەقىللىق بىلەن ئەخمەق! ھەر گۈزەرگە بېرىپ، بۇ ئىككى ئادەمنى ھۈزۈرۇمغا كەل-

تۇرۇش، بولمىسا ھەممەڭنىڭ جېنىغا ۋاي!

ياساۋۇلۇ قۇربېشىلار، سەركەردىيۇ يۈز بېشىلار ئاتلىرىغا مىنىپ، يەنە بىر قىسىملار ياياق گۈزەرلەرگە جۆنىشىپتۇ. مەككار ۋەزىرلەر بولسا ھەكىمنى بىر چەتكە تارتىپ: «بۇ مۇلازىملار پادىشاھنىڭ گېپىدىن قېلىدىن قېيىق كەتمەيدۇ!، كەمپىر شاپتۇل يېگۈچە ۋاقىتتا ئەقىللىق بىلەن ئەخمەقنى ھەيدەپ كېلىدۇ. ئەخمەق بىلەن ئىشىمىز يوق، ئۇنىڭدىن قانچىسى ئۆلسە، يەرنىڭ يۈكى يېنىكلەيدۇ، سەدىقىئى سار! ئەمما ئەقىللىق، دەپ ئېلىپ كەلگەن ئادەمنى بىر ئامالالاپ نادانغا چىقىرىپ، ئورنىغا مەمەدانە مىرئەلىنى كۆرسەتسەك، پادىشاھنىڭ ئالدىدا ھېچنېمە دېيەلمەيدۇ» دېيىشىپ گەپلىرىنى بىر قىلىۋاپتۇ.

ۋەزىرلەرنىڭ يامان نىيىتىدىن بىخەۋەر قالغان مىرئەلى ئۆزدىچە: «ئەلىنىڭ كۈنى تۈگىسىمۇ، پادىشاھلارنىڭ زۇلمى تۈگىمەس ئىكەن! خەلقنە شۇنچە زۇلۇم ـ ستەم قىلغانىنى ئاز دەپ بۇ ئەخمەق تېۋىپلارنىڭ گېپى دەرد ئۈستىگە دەرد بولدى. بۇ يارىماسلار-نىڭ پادىشاھنى ئىنسابقا چىللاش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى قانخور-لۇققا دەۋەت قىلغىنى نېمىسى! بولغۇلۇق بولدى، كاللا كېسەرلەر-نىڭ ئىككى بەختسىزنى تۈتۈپ كېلىشى تۇرغان گەپ، ئەمدى ھەممە ئىش ئاشۇ ئىككى بىگۈناھنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش» دەپ ئويلاپتۇ.

پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى بازارلارنى تىنتىپ: «ئەقىللىق كىشىنى قانداق تاپمىزكىن؟» دەپ يۈرگەندە، بىر لەشكەر بۇ ئىشتا دوقمۇشتا قوغۇن سېتىپ تۇرغان بوۋايدىن مەسلىھەت سوراشنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئاتا، سىز كۆپنى كۆرگەن، بىلگىن ئادەمسىز. مۇشكۈلىمىزنى ئاسان قىلىپ بەرگەيسىز! پادىشاھىمىز بىر ئەقىللىق ئادەم بىلەن بىر ئەخمەقنى تېپىپ كېلىشكە بۇيرىدى. قەيەرگە بارمايلى، ئۇۋۇسى بۇزۇلغان چۇمۇلىدەك، غىز ـ غىز ئادەم، پىشانە-

سىگە يېزىپ قويۇلمىغاچقا، ئەقىللىقى قايسى، ئەخمىقىچۇ، بە-
لەلمىدۇق. بۇ ۋەزىيەتنى بۇگۈن بەجا قىلمىساق، ھەممىمىز ئۆل-
تۈرۈلىمىز، ياردەم قىلىڭ، ـ يېلىنىپتۇ ئۇلار.

ـ ئەي ئوغۇللار، بۇ بازاردا ئەخمەق نېمە قىلسۇن! مېھنەت
ھاسىلىنىڭ بىر قىسمىنى سېتىپ، روزىغارىنى تولدۇرۇۋاتقان ئا-
دەملەرنى ئەخمەق دەپ بولاتتىمۇ؟ ئەمما ئىشى ۋە سودىسىنىڭ
پايدا ـ زىيىنىنى ئايرىيالمايۋاتقان بۇ بىچارە دېھقانۇ كاسىپلارنى
ئەقىللىقمۇ دېگىلى بولمايدۇ. سىزلەرگە ئەقىللىق لازىم بولسا،
ياخشىسى مەدرىسكە بېرىڭلار! ئۇندا دەرگاھى مۇبارەكنىڭ تۆپرە-
قىنى قۇچاقلاپ ياتقان تالىپلار ئارىسىدىن سىلەرگە ماس دانىشمەن
تېپىلىپ قالار، ـ دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ بوۋاي. مۇلازىملار
«ئەمدى ياخشى بولدى» دېيىشىپ يېقىن ئەتراپتىكى مەدرىسلەردىن
بىرىگە بېرىپتۇ، ئۇلار ئىچكىرى كىرىپ قارىسا، تالىپخانىلار
ھاڭغىرقاي ئوچۇق، بىلىسە، مۇدەررىسۇ تالىبى ئىلىملەر ھەر تە-
رەپكە ئوقۇغۇچى ئالغىلى چىقىپ كەتكەنكەن. پەقەت بىر تالىپ
نۆۋەتچى بولۇپ خانىسىدا دۇمچەيگىنىچە كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرۇپ-
تۇ. مۇلازىملار «مانا تاپتۇق» دېيىشىپ، ئۇنىڭ قوللىرىنى ئارقە-
سىغا باغلاپ، ئاياغلىرىنى يەرگە تەگكۈزمەستىن، ھەيدەپ مېڭىپ-
تۇ. «غېرىبنى دوّ ئۇرۇپتۇ» دېگەن شۇ ـ دە! نېمە بالا بولغانلىقىنى
بىلمەي، ھوشىنى يوقاتقان بالا ئازراقتىن كېيىن زۇۋانغا كېلىپ،
ياساۋۇللارغا قۇش بولۇپ يېلىنىپتۇ:

ـ جان ئاكىلار، مەن بىر بىچارە تالىپ، كۆك نامراتنىڭ ئوغ-
لى. ھېچقانداق گۇناھىم يوق! ئۆمرۈمدە پاشىغىمۇ ئازار بەرمىگەن-
مەن! خۇدا بەختىڭلارنى بەرسۇن، مېنى قويۇۋېتىڭلار!

مۇلازىملارنى ئۇنىڭ ۋاي ـ دادىغا يېتىدۇ دەمسىز؟! بىچارىنىڭ
بېشىغا مۇشتلاپ، كۆزىنى ياشلاپ شاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ مېڭىپ-
تۇ.

ـ بىزگىمۇ ئامال يوق، ـ دەپتۇ ئۇلار، ـ ئەمدى سەندىن ئە-

قىللىقى بىزگە نەدە تۇرۇپتۇ، تولا سۇرەن سالماي ماڭا! ھەممىنى ئۆزۈڭدىن كۆر، جان كېرەك بولسا باشقىلارغا ئوخشاش سەير - سەپەرگە كەتمەي، كىتابقا دۇم چۈشۈپ نېمە قىلاتتىڭ! بۇلار مېڭىپ تۇرسۇن، ئەمدى گەپنى باشقا ياساۋۇللاردىن ئاڭلايلى.

ئۇلار شەھەرنى ئۇچ ئايلىنىپ، ھېچيەردىن ئەخمەقنى تاپالماپ تۇ. ۋاقىت كەچ كىرگەنسېرى پىيادىلەرنىڭ ئايىغى تېلىپ، باش مۇلازىمنىڭ ئۆتى يېرىلاي دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ روھى چۈشكەن لەشكەرلەر قورغان دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ مەسلىھەتلىشىپتۇ: «شەھەردىن ئەخمەق تاپالمىدۇق، ئەمدى يېقىن يېزىلارنى ئارىلايلى. بۇ ئەخمەق پادىشاھنىڭ جېنىغىلا ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ ھاياتىمىزغىمۇ ئارا تۈرىدۇ» دېيىشىپ تارقىلىپتۇ ئۇلار. ئۇلار ئازراق ماڭا - ماڭماي، يىراقتىن بىر ئادەمنىڭ ئۇنلۇك ئاۋازىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. يېقىن كەلگەندە قارىسا دەشتتىن كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ چاپىنىغا قىرىق ياماق چۈشكەن، بىلىنى چىگە بىلەن مەھكەم باغلىۋالغان، كونىراپ كەتكەنىدىن تۇمىقىنىڭ ئىچ پاختىلىرى سىرتقا چىقىپ شامالدا ئۇچۇپ تۇرغان بىچارە ئىكەن. لېكىن، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي كۆڭلى خۇش، قولىدىكى ئەگرى تايىقىنى ساز قىلىپ ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتىپتۇ. لەشكەر قانداق بولارىكىن دەپ يول چېتىدە قاراپ تۇرسا، ھېلىقى ئادەم بۇلارغا قاراپمۇ قويماي، ناخشىسىنى يەنە دۆڭ ۋارقىراپ كېتىۋاتقانمىش!

— بىز ئىزدىگەن ئادەم دەل مۇشۇ، — ۋارقىرىشىپتۇ ئۇلار، - بۇ جۇلدۇر كېپەن، دەردى بىداۋاغا ناخشا ئېيتىشنى كىم قويدى؟ ئېسى بولسا ناخشا ئېيتقۇچە قارىنىنى تويغۇزۇپ، كىيىمىنى پۈتۈنلۈۋالسا بولماسمىدى؟ ھەرھالدا ئولجا تېپىلدى، يەنە يەيدىغان رىزقىمىز بار ئىكەن!... شۇنداق قىلىپ ياساۋۇللار يەتتە ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمىگەن كىشىگە يېپىشىپتۇ، ئۇ ھوشىدىن كېتىپتۇ...

ـ هەي نادان، بۇنچە كۆكەمىلىك قىلما! سەن پادىشاھىمىزغا لازىم بولۇپ قالدىڭ. ھازىر ئوردىغا كېتىۋاتىمىز، ـ دەپتۇ ئۇلار.

ـ بالايىقازادەك يېپىشقۇچە، گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتىشىڭ بولماسمىدى؟! پادىشاھقا لازىمىم بولسا، ئۆز ئايىغىم بىلەن بارمامدىم. ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىنى قىلىش ھەممە كىشىگە نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ، ـ دەپ مۇلازىملارنىڭ ئالدىدا مېڭىپتۇ سەپەرخان!

دېمەك، ئەقىللىق بىلەن ئەخمەق كېرەك دېسە مۇلازىملار خۇدا ئۇرغان بۇ ئىككى بايقۇشنى ئۇر كالتەك، سۇر كالتەك قىلىپ، سۇلتان سۆيۈننىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈپتۇ. ئەركانۇ دۆۋلەت شاھنىڭ بېشىدا غەزەپناك بولۇپ ئولتۇرغانكەن، ھېلىقى ئەبگار كىشىنى كۆرگەن سۇلتان سۆيۈن ياستۇقتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ:

ـ ئەي، سەھرائى غۇربەت، كەسىپ ھۇنىرىڭ نېمە؟ـ دەپ سوراپتۇ.

ـ سۇلتانىم، مەن دۆلەتلىرىنىڭ سايىسىدا، قوي بېقىپ يۈرگەن بىر پادىچىمەن، ـ جاۋاب بېرىپتۇ يولۇچى.

ـ ناھايىتى ياخشى!

پادىچىنىڭ يېنىدا تۇرغان تالىپ قورقمىنىدىن بەزگەكتەك تىترەپ، يۈزى تامدەك ئاقىرىپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىچى تايىقىغا يۆلىنىپ تۇرۇپ:

ـ تەقسىر، بۇ بىچارىنىڭ گۇناھى نېمە؟ ياكى ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش پادىشاھلىققا لازىم بولۇپ كەلگەنمۇ؟ قانداق ئىش بولسا تارتىمايلا ئېيتىۋېرىڭ، قولىمىزدىن كېلىشچە بېجىرىشكە تەييارمىز! ـ دەپتۇ.

ـ شۇنچە ياشقا كىرىپ تۇرۇپ، تېخىچە ئېسىڭ كىرمەپتۇ نادان، ـ دەپتۇ پادىشاھ كۇلۇپ تۇرۇپ، ـ ئەگەر ئىشنىڭ كارى بۇنچىلىك ئاددىي بولسا سارىيىمدا خىزمەتكارلار دۆۋلىنىپ تۇرۇپتۇ! گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتسام، سىلەرنى باشقا بىر مەسىتتە كەلتۈرگەنمەن. نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان بىداۋا كېسەلگە مۇپتىلا

بولدۇم. پەقەت سىلەرنىڭ ئىسسىق قېنىڭلارنى شىپا بولىدۇ، دەپ ئاڭلىدىم.

پادىشاھتىن بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تالىپ ھوشسىزلىنىپتۇ، پادىچى بولسا پېتىنى بۇزماي تۇرۇپ:

ــ تەقسىرىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش بىزنىڭ ئارمانىمىز! سىزدەك ئەلبېشى ئۇچۇن بىر جان ئەمەس، يۈز جان بولسىمۇ تەسەددۇق! ئەمما مەن بىر نەرسىنى چۈشىنەلمەيۋاتىمەن! شۇنداق كاتتا ئەلدە باشپاناھسىزلىنىڭ دەردىگە دەرمان بولغۇدەك باشقا ئادەم تېپىلمىدىمۇ ياكى تېۋىپلىرىڭىزنىڭ ئېيتقىنچە، مۇشۇ ئىكىسىزلىنىڭ قېنىلا بولامدىكەن، ــ سوراپتۇ قورقۇمسىزلىق بىلەن.

ــ پادىچى، ئەنە شۇ ئاق دەستارلىق مويسىپىت باش تېۋىپ بولىدۇ،ــ دەپتۇ سۇلتان سۆيۈن باش ھەكىمنى ئىما قىلىپ ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، ــ بۇ كىشى ئەل ئىچىدىكى تېڭى يوق شىپاكار، دانىشمەن. دەردلەر ئىلاجى ئۇنىڭغا سىر ئەمەس، ئۇنىڭ ئېيتقىنچە، ماڭا بىر ئەقىللىق ئادەم بىلەن بىر ئەخمەقنىڭ قېنى دورا ئىكەن. شۇڭا، بۇندا دىدارى مۇلاقەتتە تۇرۇپتىمىز. ھازىر سىلەرنى ئۆلتۈرۈشىدۇ، دىلىڭنى يورۇق تۇتقايسەن!

ــ ئۇنداقتا دانا كىمۇ، ئەخمەق كىم؟

ــ ئەي بەختى قارا سەھرالىق! ئىگەم ئەقىل ئىلەشتۇرگەندە، قايسى ئەسكى تامنىڭ ئاستىدا يۇرگەن بولغىيتتىڭ؟ سەن دۇنيادىكى ئەڭ كالتە پەم ئادەم بولساڭ كېرەك! ئەقىللىق دېگەندە يېنىڭدىكى تالىپتەك بولىدۇ، چۈنكى مەدرىسە ئەھلى تاماشىغا كەتسە، ئۇ دۇنيا ئىشى بىلەن كارى يوق، يالغۇز قېلىپ كىتابقا موك چۈشكەن! شۇڭا ئۇ ئەقىللىق بولماي، يەنە كىم ئەقىللىق بولسۇن، ــ دەپتۇ سۇلتان.

پادىچى قورقۇپ ھوشىنى يوقاتقان تالىپقا بىر قۇر نەزەر تاشلاپتۇ ــ دە، پادىشاھقا:

ــ تەقسىر، يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس دېگەن گەپ بار، تېۋىپ-
كىزنىڭ گېپىگە مۇنداقلا ئىشىنىپ، كېيىن ئەل ــ يۇرتنىڭ مالا-
مىتىگە قېلىپ يۇرمەك يەنە!
ــ بۇ نېمە دېگىنىڭ ئەمدى پادىچى! گېپىڭنى ئېنىقراق قىلىپ
ئېيتساڭچۇ؟
ــ ئالەمپاناھ، دېمەكچىمەنكى، مەدرىسىنىڭ تۆت تېمىدا كە-
تابتىن باشقىنى كۆرمىگەن بۇ تالىپنى ئەقىللىق دېگىلى بولمايدۇ. نېمىشقا دېسىڭىز، ئۇلار كونا كىتابقا يېزىلغان نەرسىنىڭ ھەممىسىنى ھېچ ئويلاپ كۆرمەيلا ھەقىقەت دەپ بىلىدۇ. قۇرۇق يادلاشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ مېڭىسىدە چۈجە خورازنىڭ ئەقلىچىلىك ئەقىل بولمايدۇ! دېمەكچىمەنكى، ئۇنىڭ ھەققىدىن ئۆتۈڭ، بېرىپ كىتابنى ئوقۇۋەرسۇن!
سۇلتانن مۇنداق ئويلاپ قارىسا، پادىچىنىڭ گېپى توغرا. «شۇنچە كۆپ سەللىلىك كاللا تۇرغان يەردە، تېخى سۆڭىكى قاتمىغان بىر ئۆسمۇرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇش ئىنسابتىن ئەمەس، شۇڭا پادىچىغا قارىتىپ:
ــ پادىچى، گېپىڭدە جان بار، ئۇنى ئۆلتۈرەي دېسەم ئۇ خېلى ياش، ئەقلى كامال تاپمىغان، قويۇۋېتەي دېسەم جېنىم شېرىن، كاشكى ئەقىللىق ئادەمنى تېپىش بەسى مۇشكۇل تۇرسا!
ــ سۇلتانىم، ئەسلىدە مۇلازىملىرى بىر توپ نان قېپى ئەكەن! ئەقىللىق ئادەم يېنىڭىزدا تۇرسا، ئۇلارنىڭ ھېچنېمىدىن خەۋىرى يوق تالىپنى ئېلىپ كەلگىنى ئەخمەقلىق! بۇ تۆگىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ تۆگە ئىزدىگەنلىك! پادىشاھىم، مېنىڭ بىلىشىمچە، ھەربىر ئىشنى ئۆز پاراستى بىلەن قىلىدىغان كىشى ئەقىللىق ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، سىزنىڭ باش تېۋىپىڭىزدىن دانىشمەنراق كىشى يوق. ئۆزىڭىزمۇ ئۇنى ناھايىتى بىلگىن دەپ ماختىدىڭىز، مېنىڭچە دۇنيادىكى ھەممە دەردنىڭ دەۋاسىنى ئالقىنىغا ئېلىۋالغان كىشى ئەقىللىق بولماي، يەنە كىم ئەقىللىق

بولسۇن! ئەگەر سىزگە ئەڭ دانا ئادەمنىڭ قېنى دەركار بولسا ئۇنىڭ شۇ تېۋىپ يۈز جېنى بولسىمۇ تەسەددۇق بولۇشقا تەييار تۇرۇپتىمەن، ــ دەپتۇ تەمكىنلىك بىلەن.

پادىچىنىڭ گېپى پادىشاھقا ياراپتۇ ــ دە:

ــ پادىچى مەن ئويلىمىغان ھەق گەپنى قىلدى، تالىپنى قويۇڭ، تېتىپ، باش ھەكىمنى باغلاڭلار، ــ دەپ پەرمان قىپتۇ.

ئەجەلدىن قۇتۇلغان تالىپ بىر نەپەستە شەيتانەڭ كۆزىدىن غايىب بولۇپتۇ. قىسقا ۋاقىتتىنىڭ ئىچىدىكى بۇ بىر مەيدان قورقۇنچلۇق چۈش ئۇنى سەگەكلەشتۈرۈپتۇ. «كىمكى قىلسا ئۆزىگە، تۇپا چاچار كۆزىگە». تەقدىرلەر ئالمىشىپ ئۇنىڭ ئورنىدىكى باغلاقلىق باش ھەكىم چۈشۈپتۇ. ئۇ ۋاي ــ تووا كۆتۈرگىنىچە شاھنىڭ ئايىغىغا يېقىلىپتۇ، سەللىسى يەرگە چۈشۈپ چۈۋۈلۈپتۇ، دادلاپتۇ:

ــ پادىشاھى ئالەم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىڭ. بالىلىرىم كىچىك! مېنىڭ بۇ خام قاپاقتەك كالامدا تېرىقچىلىق ئەقىل يوق! ئىلىپنى تاياق دېيەلمىسەم مەن قانداقمۇ دانىشمەن ھېسابلىنايمەن!

سۇلتان سۆيۈن غەزەپلىنىپتۇ:

ــ ئۇنداقتا سەن بەچچىغەر، بۇ بولمىغۇر پەتۋانى نەدىن ئويلاپ تاپتىڭ؟ مانا ساڭا باش تېۋىپلىك لاۋازىمى، جاللات سوي بۇ بەدبەختنى!

يامانلىقنىڭ جازا تاپقىنىدىن سۆيۈنگەن چاپارمەنلەر تېۋىپنىڭ قول ــ پۇتىنى باغلاپ، يۈرەك باغرىنى داغلاپ، دۇمبىسىگە مۇشتلاپ، كۆزلىرىنى ياشلاپ، قانىنى كۆرسە كۇلۈپ كېتىدىغان دېۋىدەك يوغان كاللا كېسىرلەرنىڭ ئالدىغا يالاپ بېرىپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن سەل چارچىغاندەك بوپتۇ، ئەتىدىن بېرى ئۇڭدىسىغا ياتقان بولسا، ئەمدى ئۇرۇلۇپتۇ. بىر تاماكا چېكىم ۋاقىت جىمىۋالغاندىن كېيىن، كۆزى قىڭغىر «ھاسا» سىغا يۆلەنگىنىچە،

ئۆزىگە تەلمۇرۈپ قاراپ تۇرغان پادىچىغا ئېيتىپتۇ:
ــ پادىچى، تىنچلىنىپ قالغىنىڭ نېمىسى؟ سۆزلەۋەر، قۇلـ-
قىم سەندە!
پادىچى ئۆز قىياپىتىنى بۇزماي تۇرۇپ ئويلىغانلىرىنى ئېيـ-
تىپتۇ:
ــ ئالەمپاناھ، مەن ھەر يىللىق ھەققىم ئۈچۈن ئالتە قوزا ئا-
لىدىغان بولۇپ، بىر بايىنىڭ مېلىنى يەتتە يىل بېقىپ بەردىم.
يەتتە يىللىق ئىش ھەققىم قىرىق ئىككى قوزا بولىدۇ شۇنداقمۇ؟
ــ شۇنداق، ئېيتقانلىرىڭ توغرا، ــ تەستىقلاپتۇ سۇلتانسۆ-
يۈن.
ــ ئۇنداقتا، ئېيتىڭچۇ شاھىم، ھېساب ــ كىتابقا ئەقلى يەتـ-
كەن كىشى قانداقمۇ ئەخمەق بولسۇن! خەت ــ ساۋاتىم بولمىسىمۇ
ئۆز ھەققىمگە پۇختىمەن. ئاشۇ خۇمسا باي بىلەن كېلىشكەندىن
كېيىن قولۇمغا بىر چىشقاق قوي چاغلىق نەرسە بەرمىگەنىدى.
تۇنۇگۈن ئۇنىڭ بىلەن ھېسابلىشىپ، ھەققىمنى ئالدىم. بالىلـ-
رىمنى كۆرمىگىلى ئۈزۈن بولغان، كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئې-
لىپ، روزىغارىمنى تولۇقلاي دەپ كۆڭلۈمدىكى مېھنەت خۇشاللـ-
قىمغا ناخشا ئېيتىپ بازارغا كېتىۋاتسام، ھېچبىر سەۋەبسىزلا ئا-
دەملىرىڭىز تۇتۇپ كېلىشتى. ئېيتىڭچۇ پادىشاھىم، ئۆز ھەققىنى
تەلەپ قىلىشقا ئەقلى يەتكەن ئادەم زادى ئەخمەق ھېسابلىنا-
مدۇ؟ــ دەپ يەڭگىل تىن ئاپتۇ پادىچى.
سۇلتان سۆيۈن سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن:
ــ بەللى، ھەق گەپنى ئېيتتىڭ پادىچى! شۇنچە كۆپ ئىشلارنى
بىلگەن ئادەمنى ئەخمەققە چىقارغانلارنىڭ ئۆزى نادان. ئەمدى گې-
پىڭنىڭ ئاخىرىنى چىقار، بىزگە ھەقىقىي ئەخمەقنىڭ قانداق بو-
لىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەر.
ــ پادىشاھىم، ئەخمەق ئادەمنى قەيەردىن تېپىشنى بىلمەيمەن،
ئەمما ئۇنىڭ قانداق ئادەملىكىنى ئېيتىپ بېرەلەيمەن.

ـــ ئېيتچۇ، گېپىڭنى سوزماي.
ـــ مېنىڭچە، دۇنيادا ئوغرىدىن ئەخمەق ئادەم يوق.
ـــ بۇ سۆزىڭمۇ جايىدا، تاغ بۆرىسىز، ئەل ئوغرىسىز بولماس. ئەمما ئوغرىنى ئەخمەق دېيىشىڭمۇ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈ؟!
ـــ قىڭغىر ئىش قىرىق يىلدا بولسىمۇ بىلىنىدۇ، شاھىم! ئوغرىنىڭ بىر قىلمىشى بىلىنمىسە، ئىككىنچى ئوغرىلىقى چوقۇم بىلىنىدۇ. تۇتۇلۇپ شەرمەندىسى چىققان ئوغرى بۇ ئەلدە تۇرالماي باشقا يەرگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما ئۆگەنگەن خۇي ئۆلگۈچە قالماس، دەپ ئۇ قەيەرگە بارمىسۇن هارام ئىشقا تۇتۇنىدۇ. ئەمما هالقىلىق پەيتلەردە ئوغرىلار «توغرا» لارنى «ئوغرى» دەپ داۋراڭ قىلىدۇ. مېنىڭچە هالال مېهنەتتىن قېچىپ، ئادەملەرنىڭ مۈلكىنى ئىگىلىۋالماقچى بولغان ئاشۇ مەلئۇنلارنىڭ ئىشى قىپقىزىل ئەخمەقلىقتۇر، ـ سۆزىنى تاماملاپتۇ پادىچى.
پادىچىنىڭ ئەقىللىقلىقىغا قايىل بولغان سۇلتان سۆيۈن سەل روهلانغاندەك بوپتۇ ـ دە، ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ:
ـــ بارىكاللا، هەي پادىچى، ئاتاڭغا رەھمەت! هەق گەپنى ئېيتالىدىڭ، ـــ دەپتۇ پادىشاھ ۋە ئىشىك ئالدىدا كەتمەن دەستىدەك تىكلىنىپ تۇرغان شاپ بۇرۇت ياساۋۇللارغا مۇراجىئەت قىلىپتۇ:
ـــ هەممە ئەيىب، دوپپا دېسە، كاللىسىنى ئېلىپ كەلگەن سەلەردەك يارىماسلاردا. سىلەر ئەخمەق بىلەن ئەقىللىقنى ئايرىيالماي ئەلنىڭ تىنچلىقىنى بۇزدۇڭلار، سىلەر بىلەن كېيىن هېسابلىشىمەن. پادىچى يولىغا كېتىۋەرسۇن، هازىرنىڭ ئۆزىدە پۇقراغا ئارام بەرمەيۋاتقان ئوغرىدىن بىرنى تۇتۇپ كېلىڭلار!
شۇ چاغدا ئىككى كۈندىن بۇيان بولۇۋاتقان ئەهۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، قۇلىقى بىلەن ئاڭلاۋاتقان مىرئەلى گەپكە ئارىلىشىپتۇ:
ـــ هەزرىتىم، ئەلدە ئوغرىمۇ، توغرىمۇ بار، ئوغرىلارنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلاش ياخشى تەدبىر. ئەمما سىزنىڭ ئاغرىقىڭزغا

هېچقانداق ئادەمنىڭ قېنى دەركار ئەمەس، ئەگەر ياخشى ئىلاجى شۇكى، ئاچچىقراق ۋە ئاددىي ئېتىلگەن بىر قاچا ئۇگرىنى ئىچىپ، يۆگىلىپ ياتسىز ـ دە، تەر بىلەن بەدىنىڭىزدىكى زەھىرلىك تامام بولىدۇ! ئەتىسى ھېچنېمە كۆرمىگەندەك ئورنىڭىزدىن تۇرىسىز! قالغان گەپنى شۇ چاغدا دېيىشەرمىز.

بۇ گەپ سۇلتانغا ماقۇل بولۇپتۇ، سەھرالىق نامرات خوتۇنغا مەرھەلى ئېيتقاندەك ئاچچىق ئۇگرە بۇيرۇتۇپتۇ.

ئەتىسى مەرھەلى سۇلتاننىڭ ساريىغا ئۇنى يوقلاپ بارسا، پادىشاھ راۋۇرۇس بولۇپ قاپتۇ. ئۇلارنىڭ سۆھبىتى يەنە باشلىنىپ كەتتۇ:

ــ مۇمكىن بولسا، بىر ئۆتۈنچۈم بار ئىدى، جانابىي ئالىيلىرىغا بايان ئېتىدىغان، ــ مۇراجىئەت قىلىپتۇ مەرھەلى. سۇلتان سۆيۈن باش لىڭشىتىپ ئىجازەت بېرىپتۇ:

ــ شۇ پادىچىنىڭ ئىختىيارىنى كەمىنگە تاپشۇرۇشىڭىزنى ئۇمىد قىلغان ئىدىم شاھىم.

ــ غەلىتە مىجەزىڭىز بارەدە مەرھەلى، ــ سۇلتانسۆيۈن گەپكە ئېغىز ئېچىپتۇ، ــ ئۇنى ئوغۇل قىلىۋالاي دەمسىز؟ ھالىغا قويۇڭ، بازارغا بېرىپ باللىرىغا نەرسە ــ كېرەك ئېلىپ ئۆيىگە يېتىۋالسۇن! پادىچى، ئوتۇنچىلارنى سارايغا يىغىۋالسىڭىز قىيامەت قايىم بولىدۇ ــ پادىشاھ شۇنداق دەپ مەرھەلىدىن يامانلاپتۇ.

ــ شاھىم، ئېسىڭىزدىمۇ، بىر ۋاقىتلاردا ئەقىل ــ ئىدراك ھەققىدە سۆھبەت قۇرغانمىز...

ــ توغرا، مەنمۇ شۇنى دېمەكچى ئىدىم! ئۆز كۆزىڭىز بىلەن كۆردىڭىز، پادىچى ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئەقىللىقلىقى بىلەن ھايات قالدى. مەن ھەق بولۇپ چىقتىم، يەنە نېمە دەيسىز؟ ــ دەپتۇ سۇلتانسۆيۈن.

ــ شۇنداقلىقىغۇ شۇنداق! لېكىن پادىچىنىڭ ئەقىل ــ پاراسىتىگە كۆپ يىللىق پادىچىلىق مېھنىتى ۋە ھەق سۆزلەيدىغان پەزىتىگە

لىتى قوشۇلمىسا، ئۇ مىڭ ئەقىللىق بولغىنى بىلەن قولىدىن ئىش كەلمەستى! ئۇ كەتمەستە، ئۇنىڭدىن پادىچىلىقتىن باشقا ھۇنىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى بىلىپ بېقىشىڭىزنى سورايمەن.

مىر ئەلى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان يېرىدىن پادىچىنى كەلتۈرۈپتۇ، سۇلتان سوراپتۇ:

ــ پادىچى، ئەسلى ھۇنەر ـ كەسپىڭ نېمە ئىدى؟

ــ سۇلتانىم، سەھرادا تۇغۇلغانمەن، كۆز ئېچىپ كۆرگىنىم يېزا ۋە يايلاق. ھالاللاپ كۇن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ھاياتىمنى مېھنەتكە سەرپلىگەنمەن! ئۇ يېقىنى سورىسىڭىز، كۆڭۈلسىز سەۋەب بىلەن ئوردىڭىزنى ۋە سىزنى كۆرۈۋالدىم. بۇ مېنىڭ بەختىم، بولمىسا بوسۇغا ئاتلاپ شەھەرگىمۇ كەلگەن ئەمەسمەن.

سۇلتان پادىچىنى قالدۇرۇپ مىرئەلىگە تاپشۇرۇپتۇ. ۋەزىر ئۇنىڭغا ياخشى قورۇ ـ جاي سالدۇرۇپ بېرىپتۇ. پادىچى ھىراتنىڭ ئەڭ زور دانىشمەنلىرىدىن ساۋاق ئېلىپ قەلەمدە، پادىشاھنىڭ ماھىر سەركەردىلىرىدىن قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق ۋە جانبازلىق ماھارەتلىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئەلەمدە يېتىشىپتۇ. جاسارەتتە سۇلتانسۇيۇننىڭ، مۆرۈۋەتتە مىرئەلىنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئاپتۇ.

يۇز بېيىتى بىر پۇل ئىكەنده!

بىر كۈنى ساپ كۆڭۈللۈك ئەمىر پاساھەت ۋە بالاغەت بابىدا زامان شائىرلىرىنىڭ پېشقەدەمى بولغان خوجا ئاسافىيغا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن مۇبارەك تىلىنى بايانغا كەلتۈرۈپتۇ:

ــ مەن ساڭا ھەيران بولمەنكى، ئۆتكۈر زېھنىڭ ۋە تالانتىڭ تۈرۈپ شېئىر يېزىش بىلەن ئاز شۇغۇللىنىسەن، ھەممە ۋاقتىڭنى پايدىسىز ئىشلارغا سەرپ قىلىسەن.

ــ ھازىرقى ۋاقىتتا كۆپەرەك شېئىر يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمەن. مەسىلەن، تۈنۈگۈن كېچە ئىككى پۇللۇق شام يېنىپ بولغۇچە، ئىككى يۇز بېيىت يازدىم، ــ دەپتۇ ئۇ.

ئالىي ھەزرەت:

ــ دېمەك، ئۇ تىزمىلىرىڭنىڭ يۇز بېيىتى بىر پۇل ئىكەن ــ دە!ــ دەپتۇ ياندۇرۇپ.

ئورۇنسىز گۇمان

ھەزرىتى نەۋايى ئۆز دەۋرىدە شائىرلارنىڭ شائىرى بولۇش بىلەن بىللە، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ باش مىرزىسى ئىكەن. بايقارا نېمە قىلماقچى بولسا، نەۋايىدىن سوراپ با مەسلىھەت ئىش قىلىدىكەن. قىسقىسى، نەۋايىنىڭ دېگىنى دېگەن، ئېيتقىنى ئېيتقانىكەن. نەۋايىنىڭ ئۆزىمۇ ئەقىللىق، دانا، خەلقپەرۋەر شائىر ئىكەن، ئەمما ياخشى ئادەملەرنىڭ دۈشمىنى بولغىنىدەك، نەۋايىنىمۇ كۆرەلمەيدىغان، ئۇنىڭ ئابرۇيىنى تۆكۈشكە ھەرىكەت قىلغۇچى كىشىلەرمۇ يوق ئەمەسكەن. بۇنداق قارا كۆڭۈل ئادەملەر شائىرغا پات ـ پاتلا تۆھمەت چاپلايدىكەن. لېكىن ھەر قېتىم ئۆز-لىرى شەرمەندە بولۇپ، شائىرنىڭ ئابرۇيى تېخىمۇ ئۆسىدىكەن. كۈنلەردىن بىر كۈنى نەۋايىنى كۆرەلمەي يامانلىق ئويلاپ يۈرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئۇنىڭغا يەنە تۆھمەت قىلماقچى بوپتۇ:

ــ نەۋايىنىڭ شۇ كەمگۇچە بويتاق بولۇپ يۈرۈشىدە چوقۇم بىر سىر بار، ـ دەپتۇ ئۆز ـ ئۆزىگە، ـ ئۆزى ياش، كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە تولغان تۇرۇپ نېمىشقا ئۆيلەنمەيدۇ؟ پايلاپ يۈرۈپ بۇ سىرنى بىلەي، ئەگەر گۇمانلىرىم توغرا بولۇپ چىقسا، ئۇ چاغدا پادىشاھ نەۋايىنىڭ جازاسىنى بېرىدۇ.

ئۇ شۇنداق ئويلاپتۇ ـ دە، نەۋايىنى پايلاشقا باشلاپتۇ. بىر كۈنى ئۇ كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، كۆزى شائىرنىڭ قىيا ئوچۇق تۇرغان ئىشىكىگە چۈشۈپتۇ. ئۇ «ئامىتىم كەلدى» دەپ ئويلاپ ئىشىك ئالدىغا بېرىپ، ئىچكىرىنى ماراپتۇ، قارىسا ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا نەۋايىنىڭ ئوڭ مۈرىسىگە بىر يىگىت، سول مۈرىسىگە بىر ساھىبجامال قىز بېشىنى قويۇپ نېمىلەرنىدۇر پىچىرلاپ

تۇرغۇدەك. بۇنى كۆرگەن كۆڭلى قارا ھۇسەيىن بايقارانىڭ سارد-يىغا قاراپ يۇگۇرۇپتۇ، ھولۇققانچە پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىپ:

— سۇلتانىم، ئاشۇ ماختالغان شائىر نەۋايىنى ھېچقاچان كۆ-رۈلمىگەن جىنايەت ئۈستىدە قولغا چۈشۈردۇم، ئالەمپاناھ ئادەم بۇيرۇسا بۇ ھاكاۋۇر، بىتەۋپىق شائىرنى ھەيدەپ كېلىپ جازاسىنى بەرسە، — دەپتۇ.

ھۇسەيىن بايقارا بۇ گەپكە ئىشەنمەستىن:

— ئەلىشىر قانداق گۇناھ قىپتۇ، مەن ئۇنىڭ جازاسىنى بەر-گۈدەك، — دەپتۇ.

— ئالەمپاناھ، — دەپ سۆزىنى داۋام قىپتۇ كۆڭلى قارا ئادەم، — ئالىيجاناب شائىر دەپ ماختاپ يۈرگەن نەۋايىنىڭ ئۆيىدە بىر يىگىت ۋە بىر قىز بىلەن ئەيش - ئىشرەت قىلىپ تۇرغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. سۆزلىرىنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلا-دىم، ھۆسنىدە تەڭدىشى يوق بىر ساھىبجامال قىز بېشىنى نەۋا-يىنىڭ سول يەلكىسىگە، چىرايلىقلىقتا ئۇنىڭدىن قېلىشمايدىغان بىر يىگىت ئۇنىڭ ئوڭ يەلكىسىگە بېشىنى قويۇپ، قانداقتۇر بىر نېمىلەرنى دەۋاتقانىكەن.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھۇسەيىن بايقارانىڭ تازا ئاچچىقى كەپتۇ ھەم «قانداق بولمىسۇن ئاۋۋال بۇنى ئېنىقلاش كېرەك» دەپ شائىرنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا پايلاقچى قويۇپتۇ.

كۈن پېتىپ، كەچ كىرگەندە نەۋايىنىڭ ئۆيىگە شام يېقىلىپ، ھويلىغا يورۇق چۈشۈپتۇ. ئايغاقچى قۇلاق سالسا، ئۆيدىن بىر - بىرىگە ئەھدۇ پەيمان قىلىشىپ، ۋەدە بېرىشۋاتقان قىز بىلەن يىگىتنىڭ شېرىن ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. پايلاقچىمۇ پادىشاھ ھۇزۇ-رىغا ئالدىراپتۇ. ھۇسەيىن بايقارا مەنسەپدارلىرىنى ئېلىپ، نەۋاي-نىڭكىگە كەپتۇ، ئىشىكنى تاقىلدىتىپتۇ، ئېچىلماپتۇ. ئىشىكنىڭ يوچۇقىدىن قاراپ تۇرغان پادىشاھ چىراغنىڭ ئۆچۈپ، بىر ئازدىن كېيىن يەنە يانغانلىقىنى كۆرۈپتۇ، يەنە ئۆي ئىچىدە گۇدۇك -

گۈدۈك پاراك بولۇۋاتقۇدەك. شۇنىڭ بىلەن ھۈسەيىن بايقارادا ھېچ قىلمىقى ئادەمنىڭ سۆزىگە ھېچقانداق گۇمان قالماپتۇ. نەۋايىنى بۇ زۇلۇمغا ئەيىبلەپ جازاسىنى بېرىشكە قارار قىپتۇ. ئىشكىنى قاتتىق تاقىلدىتىپتۇ، بىر ئاز ئۆتكەندىن كېيىن ئىچكىرىدىن ئويغا پاتقان نەۋايى پەرىشان ھالدا چىقىپ كەپتۇ ـ دە، ھۈسەيىن بايقارانى كۆرۈپ سۆيۈنۈپ كېتىپتۇ.

ـ پاھ دوستۇم مەرھەمەت، قەدەملىرىگە مۇبارەك، ـ دەپ خۇشاللىق بىلەن پادىشانى ئىچكىرىگە باشلاپتۇ.

ھۈسەيىن بايقارا ھېچنېمە بىلمىگەندەك نەۋايىنىڭ سالامىنى ئېلىك ئاپتۇ. ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ، ئىچكىرىگە كىرىپتۇ. ئۆينىڭ ئۇ تەرەپ، بۇ تەرىپىگە قاراپ ھېچكىمنى كۆرمەپتۇ، ھەيران بولغىنىدىن تىلغا بىرەر كەلمە سۆزمۇ كەلمەپتۇ.

ھۈسەيىن بايقارا:

ـ ئەلىشىر، بىزنى بۇ يەرگە سىزنىڭ بەزى بىمەنە ئىش ـ ھەرىكەتلىرىڭىز كېلىشكە مەجبۇر قىلدى. بىزنىڭ سوئاللىرىمىز ئوچۇق، ئېنىق جاۋاب قىلارسىز دېگەن ئۈمىدتىمەن.

پادىشاھنىڭ زەھەرلىك گەپلىرىدىن شائىر ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قاپتۇ.

نەۋايى:

ـ ئوچۇقراق سۆزلىسىڭىز، مەن سىزنى رەنجىتىدىغان قانداق بىمەنىلىككە يول قويۇپتىمەن. ئۆلۈمدىن خەۋىرىم بار، ئەمما سىزدەك شاھى ئالىيجانابنى خاپا قىلغىنىمدىن خەۋىرىم يوق.

ـ بايىلا يەلكىڭىزگە بېشىنى قويۇپ، ئاشىق ـ مەشۇقلۇقتىن سۆزلىشىۋاتقان قىز بىلەن يىگىتنى قەيەرگە يوشۇردىڭىز؟ شۇلار ئاشىق ـ مەشۇقلارنى بىزگە تاپشۇرۇڭ، شەرمى ھايا سىزلىقلىرى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ جازاسىنى بېرىش كېرەك. ئۇلار بۇنىڭدىن كېيىن سىز بىلەن بۇ يەردە ئەيش ـ ئىشرەت قىلمايدىغان بولسۇن، ـ دەپتۇ ھۈسەيىن بايقارا.

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان نەۋايى ئۆزىنى توختىتالماي قاقاقلاپ كۈ-لۈپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن پادىشاھنىڭ تېخىمۇ ئاچچىقى كەپتۇ، شائىر ئۆزىنى كۈلكىدىن ئاران توختىتىپ:

— شاھىم، ھەممە شۇبھە ۋە گۇمانلىرىڭىز ئورۇنسىز. ئىلھام كېلىپ، غەزەل پۈتۈشكە ياكى بىرەر يېرىكرەك ئەسەر يېزىش-قا كىرىشسەم ئۆز - ئۆزۈم بىلەن گەپلىشىشىم، قەدىردان يارۇ بۇرادەرلىرىم بىلەن سۆھبەتلىشىشىم كىچىكمىدىن تارتىپ ئادەت بولۇپ قالغانلىقى تەقسىرىمغا چۈشىنىشلىك ئىدىغۇ؟ سۆزلىرىم يالغان بولۇپ قالمىسۇن دەپ شۇنداق يول تۇتمەن. شاھنىشاھىم خەۋەردارغۇ، مۇشۇ كۈنلەردە «خەمسە» نىڭ قالغان داستانلىرىنى يېزىۋاتىمەن. بۇ كېچىمۇ تاڭ ئاتقۇچە پەرھات بىلەن شېرىننىڭ ھۇزۇرۇمغا چاقىرىپ، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشتىم. ئۇلار ئاشىق-لىق دەردىدە يانىدى، كۆيدى، كېيىن ئاجىرالدى. مەن ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە ئېيتقان سۆزلىرىنى قەغەزگە چۈشۈردۈم، خالاس. ئەگەر يەنە شۇبھىگە ئورۇن قالغان بولسا، قۇلاق سېلىڭ، — دەپتۇ - دە، شائىر يېڭىلا يازغان مىسرالىرىنى ئوقۇشقا باشلاپتۇ:

.....

ئېلىپ پەرھات ئۈچۈنكىم ئاچتى نامە.
تېنى زەئىف باشلىغاچ ئول زارى مەھزۇن،
بۇ ئەردى نامە ئەلپازىگە مەزمۇن.
مۇھەببەت سېلىگە بەرگەن بىداد،
چىقاردا دىمەيىن ۋەيرانۇ ئاباد.
ئەگەر بۇلبۇل قىلماغى ئاندىن،
بۇلبۇل گۈل جەيبى چاكى داغى ئاندىن...
نە بولغاي ئەردى چەرخى زۇلمى پېشە،
مېنى سەندىن جۇدا قىلماي ھەمىشە.
خىرامىڭ چاغى يولداش ئولسام ئەردى،

سۇكۇنات ۋەقتى قولداش ئولسام ئەردى.
بۇلبۇل تۇن سايە يەڭلىخ ھەمىنشىنىڭ.
تىكەن كىرسە كەفتىڭگە كىينەسىدىن،
چىقارسام ئەردى كىرپىك ئىڭنەسىدىن.
كۆرۈپ خارۇ خاس ئورنۇڭدا نىھانى،
ساچىم بىرلە سۇپۇرسەم ئەردى ئانى…
تىلەر بولساڭ يۇزۇڭ كۆرمەككە كۆزگۇ،
يۇزۇم يۇزۇڭگە تۇتسام ئەردى ئۇترۇ.
سۇ ئىستەپ تۇشسە ئوتلۇغ كۆڭلۇڭگە جۇش،
لەبىمدىن تۇتسام ئەردى چەشمەئى نۇش…
فىراقىڭ تىغىدىن يۇز پارە جانىم،
نە جانىم بەلكى جىسمىم ناتەۋانىم.

شائىرنىڭ سۆزلىرىدىن قاتتىق خىجىل بولغان ھۇسەيىن بايقارا نەۋايىدىن كەچۈرۈم سوراپتۇ، تۆھمەتچىنىڭ جازاسىنى بېرىش ئۈچۈن سارايغا قايتىپتۇ، نەۋايى پەرھات بىلەن شېرىنىڭ سۆھبىتىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ…

شەيخزادە ئەنسارىينىڭ ھېكايىسى*

ئەنسارىي شۇنداق ھېكايە قىلغان:

ھاپىز غىياسىدىن دېھدار ئەزەربەيجان ۋىلايىتىدىن خۇراسان ۋىلايىتىگە كەلدى. ئۇنىڭ نىيىتى ئەمىر ئەلىشىر بىلەن ئۇچرىشىش ئىدى. ئۇ بۇ ئىشنى مىرنىڭ بىرەر ھەمسۆھبىتى ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇشنى ئىستەپ، مەۋلانە بەدەخشىي ھۇزۇرىغا كەلدى ۋە مەقسىتىنى ئېيتتى. مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشىي ئۇنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى ئەستايىدىل كۆزەتتى، قايسى ساھەدىن سۆز ئاچسا، ھاپىز غىياسىدىن شۇ ساھەنىڭ چەۋەندازى تەرزىدە جاۋاب بەردى. گەپ نېمە پەن ھەققىدە بولۇۋاتقان بولسا، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ئۇنىڭ ئەقىل دۇلدۇلىغا يېتەلمەي قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەنسارىي «ئەگەر بۇ كىشى مىرغا يېقىنلاشسا، بىزنىڭ ئابرۇيىمىز قالمايدۇ. كەشى مەھەللىسىدە قالمىز. ياخشىسى، مىرنىڭ سۆھبىتىدىن بۇنىڭ رايىنى قايتۇرماق كېرەك» دەپ ئويلىدى ۋە ھاپىز غىياسىدىنغا ئېيتتى:

ــ ئەي ئەزىز، سىز بۇنىڭدىن نېمىنى ئارزۇ قىلىۋاتىسىز ۋە قانداق تەمەننانى خاتىرىڭىزگە يولاتقانسىز؟ مىر بىلەن ئۇلپەتتە بولۇش بەكمۇ قىيىن، ئۇنىڭ مىجەزى بىلەن چېقىشىپ ئۆتۈش مۇشكۇل ئىشقا يۇزلەنگەنلىك بىلەن باراۋەر.

شۇنداق قىلىپ ھاپىز غىياسىدىن ئەنسارىينىڭ بۇ ئىشقا رازى ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ مىر بىلەن تونۇشۇشدا ۋاستىچى بولالمايدىغانلىقىنى چۈشەندى. ساھىبدارا ھۇزۇرىغا باردى. ئۇمۇ ھاپىز غىياسىددىننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ زەبەر ـ دەست ئالىم ۋە پازىللىقىغا ئىقرار بولدىيۇ، ئەمما سەۋەب كۆرسە ـ

تىشكە باشلىدى.

ھاپىز بۇلاردىن ھەيران بولۇپ، ھەزرىتى ئابدۇللا ئەنسارىي مازارى تەرەپكە كەتتى. ئەمىر ئەلىشىر بۇ يەردە بىر چاھارباغ بەرپا قىلغانىدىكى، ئۇنىڭغا رەشكۇ ھەسەتتىن ئىرەمباغ لالەلىرىنىڭ دىلىدا يۇز مىڭلاپ داغلار بار ئىدى. خەۋەرنەق سەنەۋبەرنىڭ [1] ھەسرەتتىن ھەيرەت ئاياغى لايغا پاتقانىدى، ھاپىز شۇ باغقا كىرىپ، سەير قىلدى.

ئەتىسى تاڭ مەزگىلى ئىدى، سۇبھىنىڭ ژاپادار مۇشكى كۆك گۇمبىزى چىنىخانىسىغا يۇگۇرۇپ كىرىپ، پارلاق يۇلتۇز ئىدىشلارنى ئاسمان تەكچىلىرىدىن چۇشۇرمەكتە ئىدى.

ھەزرىتى مىر تاھارەت ئۇچۇن ھوجرا ئىشىكىنى ئاچتى. بىر مۇشۇك ئىچكىرى كىردى ـ دە، تەكچىگە سەكرەپ چىقىپ، پۇتلىرى بىلەن چىنە ـ ئىدىشلارنى چۇشۇرۇپ سۇندۇرۇشقا باشلىدى. مىرنىڭ غەزىپى قاياپ تاشتى ـ يۇ، زەھىرىنى كىمگە سانجىشنى بىلمەي تۇرۇپ قالدى.

نامازدىن كېيىن مىر باغ سەيرىگە بېرىشنى خىيال قىلدى، ئۇ يولغا چىقتى. مۇلازىم ژە سۆھبەتداشلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى، لېكىن ئۇلار مىرنىڭ قاپىقىغا قاراپ گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى. باغ ئوتتۇرىسىدا چېدىر بار ئىدى، مىر شۇ يەرگە كېلىپ توختىدى، ئۇلپەتلىرى دەرۋازىخانىدا قېلىشتى، ھاپىز غىياسىدىن يىراقتىن مىرنىڭ يالغۇز تۇرغانلىقىنى كۆردى ژە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىچكىرى كىردى. مىر بولسا ئۆز سايىسىدىنمۇ خۇدۇك ئېلىپ تۇرغانىدى، ئۇ ئۆزى تەرەپكە كېلىۋاتقان يوچۇن كىشىنى كۆرۇپ، جەھلى بىلەن سورىدى:

ــ ئاقساقال، كىمسىز؟ قەيەردىنسىز؟ ئاستانەمگە ئاياغ بېـ

---

① سەنەۋبەر ــ قارىغاي ئائىلىسىدىكى سىلىق، تۇزغوللۇق دەرەخ بولۇپ، كىلاسسىك ژە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كېلىشكەن قامەتكە ئوخشىتىلغان.

سىشتىن مەقسىتىڭىز نېمە؟

هاپىز تىز چۆكۈپ جاۋاب بەردى:

— ئۆز تارىخىمىنى «جامىي» [1] ۋە «مانىي» [2] قىلىش ئۈچۈن كەلدىم.

مىر بۇ غەلىتە سۆزنى ئىشتىپ دېدى:

— يېقىنراق كېلىڭ، سۆزلىرىڭىزدىن ھەيرانىمەن، بايان قىلىڭچۇ، نېمە ئۈ «تارىخىي جامىي ۋە مانىي» دېگىنىڭىز؟

هاپىز ئېيتتى:

— ئالدى بىلەن مەن مەشھۇر ھافىزمەن، قۇرئاننى يەتتە خىل ئاھاڭدا قىرائەت قىلالايمەن. سۆرە ئەشەرەنى ئوقۇسام، ئاڭلىغان كىشىلەر زەۋق ـ شەۋققا تولىدۇ، بىر ـ ئىككى بېيىت شېئىر ـ خانلىقمۇ قىلىمەن. ناخشا ئېيتىمەنكى، دىلىدا ئوتى بارلار ياقىلىرىنى يىرتىشار، ھاياجان قاناتىدا كۆك گۈمبىزى ئۆزرە پەرۋاز قىلار، يەنە قىسسەخاندۇرمەن. «ئەمىر ھەمزە»، «ئابامۇسلىم» ۋە «داراب» داستانلىرىغا مەددەھلىق قىلسام، ئۇنى ئاڭلىغان سۆز ئۇستىلىرى ئاغزىلىرىغا سۈكۈت مۆھرىنى باسقاي. مۇقەللىددۇر ـ مەن![3] بۇ ئىشتا ماڭا بەس كېلىدىغىنى يوقلۇقىنى ھەممە بىلىدۇ، ئىلىمگە چاڭقاق تالىپمەن. فازىللار قايسى ئىلىمدىن سۆز ئاچمىسۇن، شۇ ساھەدە مېنىڭ پېشۋالىقمىغا تەن بېرىشىدۇ. خادىمچىلىققا [4] ماھارەت ۋە قۇۋۋىتىم بار. يەنە ھېكمەن، كىمنىڭ بەدىنىدە ئازارى ياكى زەدىسى بولسا، خېمىردىن قىلىنى سۈغۇرغانىدەك ئېلىپ تاشلايمەن. ئۇنىڭدىن باشقا تەببا‌خمەن، [5] كۆپلىگەن ئاش ـ

---

① جامىي — جۈمە نامىزى ئوقۇيدىغان مەسچىت، بۇ يەردە ئېيتىش، تارقىتىش مەنىسىدە.

② مانىي — توسۇش، چەكلەش مەنىسىدە.

③ مۇقەللىد — كىشىلەرنى دورىغۇچى، مەسخىرىۋاز.

④ خادىمچى — بىرنەچچە ئادەمنى ئىشلەتكۈچى، گۈرۈپپا باشلىقى.

⑤ تەببا‌خ — تاۋاقچى، ئاشپەز.

تائاملارنى ئىجاد قىلغانمەنكى، بىرەر ئاشپەز تارىخىدا ئۇنىڭ نامى ئاڭلاپ باقمىغان.

مىر ھەيران بولغان ھالدا:

ــ ئەي ئەزىز، ئېيتقانلىرىڭدىن بىرى ئەمەلگە ئاشىدىغان بولسا، ماڭا سەندىنمۇ يېقىن ھەمسۆھبەت بولمىغان بولاتتى، ــ دېدى روھى كۆتۈرۈلۈپ.

سۆھبەت ۋاقتىدا مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشىي مەۋلانە سا ھىبدارادىن:

ــ بۇ ھېلىقى مىر مۇلازىمىتىگە كىرمەكنى ئىستەپ، بىزنىڭ يېنىمىزغا كەلگەن ئادەم شۇمۇ، ــ دەپ سورىدى.

ــ دەل شۇ، بۇنداقلار بىزگە ئوخشىغانلارنىڭ جان ــ دىلىمىز غا كەلگەن بالايىئاپەت، ــ جاۋاب بەردى ساھىبدارا.

ئارىدا مىرنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ كېلىڭلار، ئەزىزلەر، ھېچ ئاڭلىمىغان ۋە خىيالىمىزغا كەلمىگەن گەپلەردىن ئاڭلاڭلار!

ھەممە جىم بولدى، مىر ھاپىز غىياسىددىنغا:

ــ لافۇ دەۋا قىلدىڭ، ئەمدى ئىزھارىنى كۆرسەت، ــ دېدى.

ھاپىز ئاۋۋال قۇرئاندىن ئەشەرە ئوقۇدى، مەجلىس ئەھلىنىڭ ھوشى چىقتى. شېئىر ئېيتتى، غەزەل باشلىغاندا دوست ــ دۇشمەن ئۇنىڭ ئاۋازىغا ئوخشاشلا ئاپىرىن ئوقۇدى. «ئەمىر ھەمزە» قىسسىسىدىن كېيىن ئۆزى يازغان بىر داستانىنى ئوقۇغاندا يىغىن ئەھلى ھوشىنى يوقاتتى. ئۇنى تۈگىتىپ «ئابامۇسلىم» غا مەددەھ لىق قىلغاندا، كۆپچىلىك سېھىرلىنىپ قالدى. مەجلىس ئاخىرى دىراق «داراب» داستانىنى سۆزلەپ تۈگەتتى. شۇ يەردە باغۋەن بەلەن ئۇنىڭ غۇلىمىمۇ بار ئىدى، ھاپىز ئۇلارنى دوراپ ھەممەيلەنى كۈلدۈردى، ئۇ شۇنچىلىك قىزىقچىلىق قىلدىكى، بەزىلەر كۈلۈۋېرىپ يۇمىلاپ كېتىشتى... ھەر كىم ھەر ئىلىمدىن سوئال قويدى، ھەممىسىگە جاۋاب بەردى. دېمەك، ئۇ بارچىدە غالىب كەل

دى... ئاخىرىدا مىرنىڭ بۇيرىقى بىلەن ئون بەش قوي كەلتۈرۈل-
دى، باشقا كىرەكلىك نەرسىلەر ھازىرلاندى. ھاپىز ئىيتقىنىدەك،
ئۆزى تەبياخلىق قىلدى، تەييارلىغان تاماقلىرى ئەنجۈمەن ئەھلە-
گە ياقتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مىرنىڭ يېقىن ئادىمىگە ئايلىنىپ
قالدى، بىرەر ئادەم مىرغا ئۇنچىلىك يېقىپ قالمىغانىدى.

زەنجىرلەنگەن شىر

كۈنلەردىن بىر كۈنى مىر ئەلىشىر خاس ئىجادخانىسىدا ئاللە قانداق بىر رەسىم سىزىۋاتقان ئىكەن، ئۇشتۇمتۇت سۇلتان ھۇ سەيىن ئۈنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ كېلىپتۇ. ئەمما ئەلىشىر بەك بېرىلىپ ئىشلەۋاتقان بولغاچقا، پادىشاھنىڭ كىرگىنىنى سەزمەپ تۇ، بۇنىڭدىن خاپا بولغان سۇلتان:

ــ مىر، رەسساملىق ھۇنىرىڭىزدىن بىخەۋەر ئىكەنمىز! سىز گە رەسىمنىڭ مەندىنمۇ مۇھىملىقىنى بىلمەپتىمەن. ئەجەبا بىر قايرىلىپ سالام بېرىشكە ئانچىكى ۋاقىت كېتەتتىمۇ؟! ــ دەپتۇ.

پادىشاھتىن بۇنى ئىشتىكەن مىر ئەلىشىر:

ــ ئەگەر بۇ رەسىمدە كىمنىڭ تەسۋىرلەنگەنلىكىنى بىلگىنىڭىزدە ئىدى، پىكرىڭىزدىن قايتقان بولار ئىدىڭىز،— دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ھۇسەيىن بايقارا يېقىنراق بېرىپ قارىسا، ئۆزىنىڭ رەسمى ئىكەن. پادىشاھ ئورۇنسىز خاپا بولغانلىقىدىن ئوڭايسىزلىنىپتۇ ۋە بۇ دانا ۋەزىردىن يەنە بىر قېتىم سۆيۈنۈش ھېس قىلىپتۇ، شۇ چاغدا ئەلىشىر:

ــ ئەمدى بۇ رەسىمنىمۇ تاماشا قىلىڭ، ــ دەپتۇ پادىشاھنى خجالەتچىلىكتىن قۇتقۇزماقچى بولغاندەك. ھۇسەيىن بايقارا رەسساملىك نازۇك ھەرىكەتلىرىنى تاماشا قىلىپ ئولتۇرۇپتۇ، نەۋايى قىسقا ۋاقىتتىنلا ئىچىدە زەنجىرلەنگەن شىرنىڭ رەسمىنى سىزىپ، پادىشاھقا ئۇزىتىپتۇ. ھۇسەيىن بايقارا رەسمىنى بىر پەس كۆرگەندىن كېيىن ئېيتىپتۇ:

ــ شىرنى زەنجىرلەپ قويۇشىڭىزنىڭ سەۋەبى نېمىدىن؟

ــ سىزنىڭ ئالدىڭىزدىكى بارلىق قەلەمدار ـ ئەلەمدارلار، دانىشمەن ۋە باخشىلار ئەنە شۇ زەنجىرلەنگەن شىرغا ئوخشايدۇ. ئەمما سىز ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى زەنجىرسىز بەند قىلىپ قويغاڭسىز. لېكىن شاھىم شىر مەيلى زەنجىرلەنگەن ۋە ياكى بىبەند بولسۇن، ئۇنىڭ ھەمىشە ئويلايدىغىنى مەغلۇبىيەت ئەمەس، بەلكى غالىبىيەتتۇر، ــ دەپ چۈشەندۈرۈپتۇ مىر ئەلىشىر.

ھۈسەيىن مىرزا ئەلىشىرنىڭ جاۋابىغا مۇقابىل كېلەلمەي، ھۈجرىدىن بېشىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپتۇ.

تۆت دانىشمەن

مەلۇم تارىخ كىتابىنى كۆرۈپ ئولتۇرغان ھۈسەيىن بايقارانىڭ تۆۋەندىكى قۇرلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ: «دۇنياغا بىر كۈندە ئىككى ئوغۇل ۋە ئىككى قىز كېلىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى، سۇلتان ھۈسەيىن، يەنە بىرى، خىزمەتكارنىڭ ئوغلى ئەلىشىر. بىرى، شەھەرلىك قىز؛ يەنە بىرى، سەھرالىق قىز. تۆتىلىسى دانىشمەن بولغۇسىدۇر.»

ھۈسەيىن بايقارا خىزمەتكارىنىڭ ئوغلى ئەلىشىرنى دەرھال ئوردىغا چاقىرتىپ ئۆزىگە ۋەزىر قىلىپتۇ ۋە ئەلىشىرگە:

ــ ئەمدى ئىككىمىز شەھەرنى تاماشا قىلىپ، بىر كىشىنى ئىزدەيمىز، ــ دەپتۇ.

ئەلىشىر بىلەن ھۈسەيىن بايقارا كوچىدا قىز كۆرگەن ھامان بىرى ئىككىنچىسىنى ئۇرۇشقا باشلايدىكەن. بىر ۋاقىت ئۆتۈپ ئالدىلىرىدىن ئىككى قىز چىققان ئىكەن، ئەلىشىر ھۈسەيىنىنى ئۇرۇپتۇ، شۇ چاغدا قىزلار ھەيران بولۇپ سوراپتۇ:

ــ بۇ ئادەمنى نېمىشقا ئۇرىسىز؟

ــ بۇ ئادەم ھەمىشە بۇيرىغان ئىشنى قىلمىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرىمەن، ــ دەپتۇ شائىر.

ــ ھەي! بۇيرىغان ئىشنى قىلغان كىشىنىمۇ ئۇرامدىغاندۇ؟ ــ دەپتۇ بىرى ھەيران بولۇپ. ئىككىنچىسى بولسا:

ــ توغرا ــ دە، قاچانغىچە بۇيرۇپ ئىشلىتىش كېرەك، ئەقىلىق كىشى ھەر ئىشنى ئۆزى بىلىپ قىلمامدۇ؟ ــ دەپتۇ.

پادىشاھ بىلەن ۋەزىر شۇئان قىزنىڭ كىملىكىنى سوراپتۇ:

ــ مېنىڭ ئىسمىم گۈل، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ قىز.

هۇسەيىن بايقارا گۈلنى سارايغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن يېڭى بىر باغ بەرپا قىلىپ بېرىپتۇ.

ئەمدى ئىككى ئەركانى دۆلەت، يەنە بىر قىزنى ئىزدەپ يېزىمۇ يېزا كېزىپتۇ. ئەڭ چەت قىشلاقلارنىڭ بىرىدە ئۇلارغا بىر قىز ئۇچراپتۇ، ئەلىشىر قىزغا قاراپ غەزەل ئوقۇماقچى بوپتۇ، لېكىن پادىشاھ قىزغا نان بىلەن قېتىق كەلتۈرۈشنى بۇيرۇپتۇ، قىز قېتىق كەلتۈرۈپتۇ ـ يۇ، نان ئەكەلمەستىن تۇرۇۋېرىپتۇ.

شۇندا ئەلىشىر:

ـــ ئەدەپ ـ قائىدىنى بىلمەس، نېچۈك مەزلۇمسەن؟ ـــ دەپتۇ.

قىزمۇ بوش كەلمەستىن:

ـــ بارىنى بىلمىگەن، يوقنى تىلىگەن، قانداق مېھمانسەن؟ ـــ دەپ جاۋاب قايتۇرۇپتۇ.

پادىشاھ سەپەردىن خۇرسەن ھالدا قايتىپ، ئەتىسى بۇ قىزنىمۇ ئوردىغا كەلتۈرۈپتۇ، گۈلنى نەۋايغا، كېيىنكىسىنى بولسا ئۆزىگە نىيەت قىلىپتۇ.

ھەددىدىن ئاشساڭ مازارغا بار!

مەۋلانە ئەلىشىر نەۋايى ياشىغان زاماندا ئاۋام خەلق باشباشتاق بولۇپ، جەمئىيەتتە ئوغرىلار، جاھىل ۋە مۇشتۇمزورلار كۆپ ئىدى. ئۇلار شەرىئەت، قانۇنلاردىنمۇ قورقمايدىكەن. ئەلىشىر نەۋايى ۋەزىر بولغاندىن كېيىن «جىمىكى سەير ـ تاماشالار مازارلىقتا ئۆتكۈزۈلسۇن» دەپ پەرمان ئېلان قىپتۇ. دېمەك، بۇنداق قىلىش تىن مەقسەت، خالايىق مازارلىققا بارغاندا ئالەمدىن ئۆتكەن ئاتا ـ ئانا، قوۋم ـ قېرىنداشلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى كۆرۈپ ئەتراپىنى سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ. گۈل ـ كۆچەتلەر قويۇپ ئاۋاتلاشتۇرىدۇ، ئاخىرى تۆت كۇنلۇك ئالەمدە بىزنىڭمۇ كېلەر جايىمىز مۇشۇ ئىكەن دەپ ئويلاپ، ئىنساب ـ دىيانەتكە كېلىدۇ، دەپ قاراشتىن ئىبارەت ئىكەن. دەرۋەقە ئىش ئەلىشىر نەۋايى ئويلىغاندەك يۈرۈشۈپ، پەرمان مېۋە بېرىشكە باشلاپتۇ. قەبرىستانلىققا ئادەملەر كېلىۋېرىپ پاكىز مۇھىت يارىتىلىپتۇ.

ئەمدى گەپنى بۇياقتىن ئىشتىڭ.

ھىرات شەھىرىدە تۆت ئوغرى بولۇپ، قاراقچىلار بەشى قالى ھاجى ئىككى يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. «قىزىلگۈل سەيلىسى» نىڭ ھارپا كېچىسى قالغان ئۈچ ئوغرى بىر بايىنىڭ ئۆيىگە ئوغرىلىققا كىرىشنى مەسلىھەت قىلىپتۇ، ئۇلاردىن بىرى دەپتۇ:

ــ ئاغىنىلەر، پەرمانغا بىنائەن ئەتىكى سەيلە مازارلىقتا بولىدۇ، سەيلىگە بېرىپ، تاماشا قىلغاچ كۆزەتسەك، كىمنىڭكىنى ئوغرىلاش ئايان بولىدۇ، شۇڭا ئىشنى تاڭلا كېچىگە قالدۇرساقمۇ كېچىكمەيمىز.

بۇ مەسلىھەتنى ئوغرىلار ماقۇل كۆرۈپتۇ، ئەتىسى ئۈچ قاراقچى

ئاۋامغا قوشۇلۇپ مازارلىققا بېرىپتۇ. ئەيۇھاننىاس، ئوغرىلار قارد-
غۇدەك بولسا، ئادەملەر باش ئەزاندىن كېيىن قەبرىستانلىققا كې-
لىپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ باشلىرىنى زىيارەت قىلىپ،
گۈل - گىياھ قويۇپ تازىلاۋاتقۇدەك. ئۇچ ئوغرى ھەيرانلىقتا
بىر - بىرىگە قارىشىپ پېشۋا قاراقچى قالى ھاجىنىڭ قەبرە بې-
شىغا بېرىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، گۆرلۈك ئولتۇرۇشۇپ، قۇمۇش
ۋە ھاشاراتلار بېسىپ كەتكەنمىش! ئوغرىلار بىر ۋاقىتلار ھاجىم
بىلەن بىرلىشىپ نان - تۇز يېگەنمىز، دېيىشىپ گۆرلۈكنى تۇ-
زەشتۇرۇپ، ئەتراپىنى پاكىزلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغرىلىقنى
ئەتىگە قالدۇرۇش مەسلىھەتىنى بەرگەن ياشتا چوڭ ئوغرى:
— ئەي ئاغىنىلەر، كۆردۈڭلارمۇ، ئوغرىلىق بىلەن نام چىقار-
غان قالى ھاجىنىڭ ئاقىۋىتى مانا شۇ! تاڭلا بەش كۈندىن كېيىن
سىز بىلەن بىزمۇ ئۆلسەك، ئۇنىڭدىن بەتتەر بولمىمىز .ئادەملەر
بۇ لەنىتىلەر مال - مۈلكىمىزنى ئوغرىلاپ، تىرىكلىكىدە ئارام
بەرمىگەن دەپ گۆرلىكىمىزگە ئوت قويۇشتىن يانمايدۇ. ئەمدى
ئوغرىلىقنى تاشلاپ، قالغان ئۆمرىمىزنى ھالال ئەمگىكىمىز بىلەن
ئۆتكۈزەيلى، تۆۋە قىلىپ، ياخشىلىق يولىغا ماڭساق، تەڭرى گۇ-
ناھىمىزدىن ئۆتەر، — دەپتۇ ئىنسابقا كەپتۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن ئوغرىلار ھالال مېھنىتى بىلەن كۈن ئۆتكۈ-
زۈپتۇ. ئەل ئىچىدە بولسا «ھەددىڭدىن ئاشساڭ مازارغا بار!» دېگەن
ماقال تارقىلىپتۇ.

نەۋايىنىڭ شاپائىتى*

ھۈسەيىن بايقارا خارەزمدا كۈچ توپلاپ، دائىم خۇراسانغا ھۇ-جۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىر توپ ئەسكەرلىرى زاقزاق دېگەن يەردىكى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ قۇتۇلدى. بىر قىسمى قورشاۋدا قېلىپ ئەسىرگە چۈشتى، بۇ جەڭدە ئەبۇ سەئىدنىڭ ياش ئەسكەر بېشىلىرىدىن مىرزا بەگ ① ئۆزبېنىڭ ماھىر جەڭچى، ئۇستا قىلىچۋاز ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇ ۋاقىتىنىڭ ئادىتى بويىچە ئەسىرلەرنى ئەسكەر باشلىقلىرى ۋە نەۋكەرلەرگە ئىككى-ئۈچتىن بۆلۈپ بېرەتتى. ئۇلار بۇ ئەسىرلەرنىڭ بېشىنى ئېلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىرىغا ئەۋەتەتتى.

مىرزا بەگ قارارگاھقا جەڭدىن ھېرىپ كەلدى. قورالىنى چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۈۋرۈككە ئاستى ۋە ئۆزىنى يەردىكى كىگىز ئۈستىگە تاشلىدى. ئۇ تېخىچە ئېسىگە كەلمىگەچكە، ھاسىراپ نەپەس ئالاتتى، كۆزلىرىمۇ باشقىچە ئىدى.

— ئاغزىڭىزنى ھۆللىۋالسىڭىز تۈزۈلۈپ قالاتتىڭىز، - دېدى ئەلىشىر.

مىرزا بەگ ئورنىدىن قوپۇپ ئولتۇرۇپ، بىر پىيالە شەربەت ئىچىپ، ئاغزى - بۇرنىنى سۈرتتى - دە:

— شۈكرى، - دەپ قويدى ئەندىكىپ، - ئۆزى ··· ئۇنداق - بۇنداق جەڭ بولمىدى، ئەھمەد ھاجىبەگ··· ئۆز چېرىكى بىلەن··· يېتىپ كەلمىسە··· ئىشىمىز چاتاق ئىدى.

ئۇ ھاسىراپ جەڭ تەپسىلاتلىرىنى سۆزلەپ بېرىۋاتقاندا سىرتـ-

---

① ئەبۇ سەئىد ھىرات تەختىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن نەۋايى بىر مەزگىل ئەبۇ سەئىد ۋەزىرىنىڭ ئوغلى مىرزا بەگنىڭ خىزمىتىدە بولغان.

تىن ئاياغ تېۋىشى، ئاتنىڭ پۇشقۇرۇشى ئاڭلاندى. قوراللىق تەۋا-
چى خەۋەرچى بەگنىڭ چېدىرى ئىچىگە كىرىپ سالام بەردى ــ دە،
ھاسىراپ:

ــ مىرزا بەگ، ئۇلۇشىڭىزنى ئېلىپ كەلدىم، ئىككى ئە-
سىر،ــ دېدى، - دەرھال بېشىنى ئېلىپ مىرزىغا ئەۋەتكەيمىز!

قوراللىرىنى ئاسقان مىرزا بەگ بىلەن نەۋايى دەرھال سىرتقا
چىقىپ، قوراللىق كۆزەتچىلەرنىڭ يېنىدىكى كىيىملىرى يېشى-
ۋېتىلگەن ئىككى ئەسىرنى كۆردى. ئۇلارنىڭ بىرى كېلىشكەن،
قاپقارا ساقىلىنى تۇركمەنچە ياساتقان يىگىت ئىدى. ئۇ بېشىنى
ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەغرۇر قاراپ تۇراتتى، كۆزلىرىدە قورقۇشتىن
ئەسەر يوق ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا ئوتتۇرا بويلۇق، يوغان باش
ھەمراھى خىيال ئىچىدە يەرگە قارىغىنىچە قېتىپ قالغانىدى.

خەۋەرچى بەگ ئىككىلا ئەسىرنىڭ بېشىنى ھۆكۈمدارغا ئەۋە-
تىشى كېرەكلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئۇقتۇرۇپ، ئېتىغا مىندى.
كۆزەتچىلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ، باش قارارگاھقا قاراپ كې-
تىشتى. نەۋايى بېشى ھازىر ئېلىنىشى كېرەك بولغان يىگىتلەرگە
ئېچىنىپ قارايتتى، ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇش يولىنى ئىزدەيتتى.

ــ بەگ، بۇ ئىككى بەندىنى قەتل قىلىپ ھېچنېمىگە ئىگە
بولالمايسىز، ــ دېدى ئۇ، ــ جەڭدە ئادەم ئۆلتۈرۈشنىڭ يولى باش-
قا، سىز جەڭدە ئۆلتۈرمىسىڭىز، ئۇ سىزنىڭ بېشىڭىزنى ئالىدۇ،
ئەمما قورالسىز ئەسىر يىگىتلەرنى جېنىدىن جۇدا قىلىش چوڭ
گۇناھ.

ــ نېمە قىلاي، پەرمانى ئالىيغا قارشى ئىش قىلىش مۇمكىن
ئەمەس.

ــ بىز پادىشاھنىڭ پەرمانىنىمۇ ئورۇنلايمىز، بۇلارنىمۇ ئۆل-
تۈرمەيسىز، ــ ئۇ سوئال نەزىرى بىلەن قاراپ تۇرغان مىرزا بەگ-
كە يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر چىنارنى كۆرسەتتى.

ــ ئۇ دەرەخ تۈۋىدە ئوق تىگىپ ئۆلگەن بىر ئەسكەرنى كۆرگە-

نەدىم، بېشى پۈتۈن، پۇل بەرسەڭىز، بىر ئەسكەر ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەلگەي. بىز بىر بەندىنىڭ بېشى ئورنىغا ئۇنى ئەۋەتكەيمىز. ئەمما ئىككىنچىسىنى قانداق خالاس ئېتىمىز - نەۋايى نېمىشقىدۇر ئالدى بىلەن ھېلىقى قاملاشقان يىگىتنى قۇتۇلدۇرماقچى ئىدى.

مىرزا بەگنىڭ چىرايى ئېچىلىپ كەتتى.

— ئۇنداقتا ئەشۇ چىناردىن يۈز قەدەمچە نېرىدا ساي ياقىسىدىكى قورام تاش يېنىدا مەن مىرزا ھۈسەيىننىڭ بىر نەۋكىرىنى مۇرىسىدىن چېپىپ تاشلىغانىدىم. ئۇنىڭمۇ بېشىنى ئېلىپ كېلىشىمۇن، - دېدى مىرزا بەگ يانچۇقىدىن بىر دىنار چىقىرىپ ۋە نەۋايىغا تۇتقۇزدى. نەۋايى ياندىكى چېدىرغا كىرىپ، تونۇش بىر ئەسكەرنى باشلاپ چىقتى ۋە قولىغا تىللا پۇلنى بېرىپ، ۋەقەنى چۈشەندۈردى...

ئارىدىن چارەك سائەت ئۆتمەيلا، كېسىپ ئېلىنغان ئىككى باشنى خۇرجۇنغا سېلىپ، تاۋاچى بەگكە ماڭدۇردى، جېنى ئامان قالغان ئىككى ئەسىرنى كەچكىچە چېدىردا تۇتۇپ تۇرۇپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە قويۇۋەتتى. نەۋايى ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ، ھەربىرىگە بىردىن نان بەردى.

سۇلتان ھەسەنبەگ مىرزا بەگنىڭ قىلغان خەيرلىك ئىشىنى ئاڭلاپ خۇشال بولدى، ئۇنىڭغا شۇنداق دېدى:

— ئوغلۇم، نەۋايىنىڭ شاپائىتى بىلەن ساۋابلىق ئىش قىلىسەن، مەن ھەر ئىككىڭلاردىن ئالەمچە خۇشمەن. ئەمما تىلىڭىزغا ئېھتىيات قىلىڭ، ئەگەر بىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئەبۇ سەئىدكە يەتكۈزسە، ھالىڭىزغا ۋاي، - دېدى.

تۇندىن كۇنگە

خۇراساندا ئەبۇ سەئىد بىلەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. شۇنداق ۋاقىتلاردا، نەۋايى ئۆز تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، ئەسىرگە چۈشكەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئادەملىرىنى بىر ئامال قىلىپ قۇتقۇزۇپ قالاتتى.

خاندەمىرنىڭ يېزىشىچە، بىر قېتىم ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئىكىكى ئادىمى ئەمىر ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ئەھمەد ھاجىبەگ بولسا ئويلاپ ئولتۇرماستىنلا، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ باشلىرىنى ئەبۇ سەئىدنىڭ سەمەرقەنتىنى باشقۇرۇپ تۇرۇۋاتقان ۋالىي ئوغلى سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا ئەۋەتىپ بېرىشكە بۇيرىدى. بۇ چاغدا نەۋايى ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ ئوردىسىدا ئىدى. ھۆكۈمنى ئۇققاندىن كېيىن، «بۇلارنى ۋاقتىنچە ئۆلتۈرمەي ئەۋەتەيلى، مىرزا ئەھۋالنى بىلىپ لايىقىدا قارار چىقىرار»، دېدى. مەسلەھەتكە ئەمىرمۇ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تۇتقۇنلار سەمەرقەنت پادىشاھىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىلدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئۇلاردىن ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، ئىككى مەھبۇسنى قاماققا تاشلىدى. بىر زامانىدىن كېيىن بۇلارنىڭ بىرى ئامان قېلىپ ئەلىشىر نەۋايىنى ئىزدەپ تاپتى ۋە شائىرغا بولغان مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۆمۈر بويى ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدى.

ئەلىشىر بىلەن شەيخ

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەلىشىر گۈلشەن باغىدا غەزەل يېزىپ ئولتۇرغانىكەن، ئۇنىڭ يېنىغا شۇ مەھەللىلىك بىر شەيخ كىرىپ كېلىپتۇ، ئۇ شائىرنى نەزمە يېزىشتىن توختىتىپ:

ــ مەۋلانە ئەلىشىر، بۇ زامانىنىڭ ئادەملىرى نېمە دېگەن تاپتىن چىقىشقان ــ ھە! قارىمامسىز، تۈنۈگۈن ئاخشام بىر كىشى ئالدىمغا قۇيقۇرۇق سالپىيىپ كىرگىنىنى ئاز دەپ، يەنە مەندىن «تەقسىر، دۇنيادا ئەڭ تاماگەر ئادەم كىم؟» دەپ سورىدى دەڭ، ئۇنىڭ ئىككى قولىنى بۇرنىغا تىقىپ كېلىپ، ئاۋارە قىلماقچى بولغانلىقىغا ئاچچىقىم كەلگەچ سوئالىغا جاۋاب بەرگۈم كەلمىدى ــ دە، ئەتە كەل، دەپ كەتكۈزۈۋەتتىم. ئەلىشىر، سىز دانىشمەن ئادەمسىز، ئېيتىڭچۇ، ئۇنىڭغا قانداق جاۋاب بەرسەم بولاركىن؟ ــ دەپتۇ.

شۇ چاغدا نەۋايى:

ــ ھېچ ئىككىلەنمەستىن، «شەيخلەر» دەپ جاۋاب بېرىڭ، مۇتەلەق يېڭىلىشمەيسىز، تەقسىر! ــ دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن، شەيخ تېرىككىنىدىن ئۆلگۈدەك بولۇپ باغدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

مىر ئەلىشىر بىلەن بىمار

مىر ئەلىشىرنىڭ ئالدىغا بىر ئادەم كېلىپ، سالامەتلىكىنىڭ يامانلىشىۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلىپتۇ:

— مەۋلانە مىر ئەلىشىر، سىز كۆپنى كۆرگەن، دانا ئادەمسىز، شائىرسىز، ئادالەتپەرۋەر ئەمىرسىز، ئەمما تېۋىپلىكنى بىلمىگەنىڭىز كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ، — دەپتۇ.

— قەيىرىڭىز ئاغرىيدۇ؟ — سوراپتۇ مىر ئەلىشىر.

— ئۆزۈم ھەم بىلمەيمەن، ئىشقىلىپ ھەممە جايىم ئاغرىيدۇ، تەندە كۈچ يوق، — جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى ئادەم.

— ئۇنداق بولسا، بىر ئىلاجى بار، — دەپتۇ مىر ئەلىشىر، — ھەر كۈنى ئەتىگەندە بىر نامار ۋاقتى، پېشىندا بىر نامار ۋاقتى، كەچقۇرۇن يەنە بىر نامار ۋاقتى يەر چېپىپ، قالغان ۋاقىتتا كەسپىڭىزنى قىلسىڭىز، ئىنشائاللا، تېزلا ساقىيىپ كېتىسىز...

ئارىدىن بىرنەچچە مۇددەت ۋاقىت ئۆتۈپ، ھېلىقى ئادەم مىر ئەلىشىرنىڭ ئالدىغا خۇشال كىرىپ كەپتۇ ۋە دەپتۇ:

— مېنى تونۇدىڭىزمۇ تەقسىر؟

— تونۇشۇمغۇ تونۇدۇم، ئەمما سالامەتلىكىڭىز قانداق؟ — سوراپتۇ مىر ئەلىشىر.

— ئاتتەك بولۇپ كەتتىم، شائىرلاردىنمۇ تېۋىپ چىققىنىغا ھەيرانمەن. سىزنىڭ ئېيتقىنىڭىز بويىچە قىلىپ، خەتەردىن تاماماەن خالاس بولدۇم، — دەپتۇ مەمنۇنىيەت بىلەن.

كىتابدارنىڭ خاناسى

نەۋايىنىڭ ئۆيى سۇ سەپكەندەك جىمجىت، ھەممە ئادەم پۇتىنىڭ ئۇچىدا ماڭاتتى، پىچىرلىشىپ سۆزلىشەتتى. شائىرنىڭ ئۆزى ھېچكىم بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىماي، ھۇجرىسىنىڭ ئىشىكىنى ئىچىدىن ئېتىۋالغان، بۇگۈن ھۇزۇرىغا ھېچكىمنى كىرگۈزمەسلىكنى بۇيرىغانىدى. ئۇنىڭ سادىق مۇلازىمى بەھلۇل ھەرقانچە ئېھتىياتچانلىسىمۇ گاھ بىر نەرسىگە سوقۇلۇپ كېتەتتى ـ دە، لېۋىنى چىشلەپ قالاتتى.

نەۋايىنىڭ كىتابدارى ھاجى مۇھەممەد نەققاش ئۆزىنىڭ نەرسە ـ كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، بۇ ئۆيىنى تەرك ئېتىشكە ھازىرلىنىۋاتاتتى.

بۇنىڭدىن ئىككى ئايدەك ئىلگىرى مۇنداق بىر ھادىسە يۈز بەرگەنىدى.

نەۋايى كىتابدارنى ھۇزۇرىغا چاقىرىپ:

ــ خوجا دېھدارغا جامىي ھەزرەتلىرىنىڭ دىۋانلىرىنى بېرىڭ، ئۇنى باشقا سودىگەرلەر بىلەن ياقۇپبەگكە [1] ئەۋەتمەكچىمىز. دېھدار بىزدىن تەبرىز سۇلتانىغا ئەلچى بولۇپ بارىدۇ، ــ دېگەنىدى.

كىتابدار باش ئېگىپ چىقىپ كەتتى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ پۇتۇن پىكىر ـ خىيالى يېڭى بىر سائەت ياساش بىلەن بەنىد ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز خىيالى بىلەن بولۇپ كېتىپ، نەۋايى ئېيتقان كىتابنىڭ ئورنىغا باشقا بىر كىتابنى ـ ئىبن ئەرەبىينىڭ «فۇتۇھاتى مەككىيە» دېگەن كىتابنى ئەلچىگە بېرىۋەتتى،

---

① ياقۇپبەگ (1479 ــ 1490) ــ ئاققۇيۇنلار سۇلالىسىدىن، ئىراق ئەزەربەيجانى (پايتەختى تەبرىز) نىڭ ھۆكۈمدارى.

چۈنكى جامىينىڭ دۇانى بىلەن ئىبن ئەرەبىينىڭ كىتابىنىڭ مۇقاۋىسى بىرخىل، سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن بۇ ئىككى كىتابنى بىر - بىرسىدىن ئايرىغىلى بولمايتتى. خوجا دېھدارمۇ كىتابنى ئېچىپ قارىمايلا، ئۇنى باشقا قىممەت باھا نەرسىلەرنىڭ ئارىسىغا سېلىپ قويدى.

دالىلار، دەريالار ئاۋات شەھەرلەردىن ئۆتۈپ، بىر نەۋكىرى بىلەن دېھدار تەبرىز شەھىرىگە يېتىپ كەلدى، تۈركمەن سۇلتانى ئۇنى قوبۇل قىلدى.

ياقۇپبەگ تېخى ياش بولسىمۇ، ئىران ۋە ئەرەب تىلىلىرىنى ياخشى بىلەتتى، شۇنداقلا تۈركىي تىللاردا يېزىلغان كىتابلارنى ئوقۇپ چۈشىنەتتى. ئۇ ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن تۈركمەن سۇلتانلىرىدەك ھىراتقا قارشى دۈشمەنلىك سىياسىتىنى قوللانماي، ئەكسىچە، ھۈسەيىن بايقارا بىلەن دوستانە سۆزلىشىشكە ئۇرۇنىاتتى. نەۋايىنىڭ سەۋەبى بىلەن ھىرات ۋە تەبرىز ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە يېپلىرى كۈندىن - كۈنگە مۇستەھكەملەنمەكتە ئىدى. ياقۇپبەگ نەۋايىغا ئىخلاسمەن بولۇپ، ئۇنىڭ غەزەللىرىنى يادلايتتى. ئۆز پايتەختىدە شۇنچىۋالا مەشھۇر شائىرلار، سەنئەتكارلارنى توپلىغان سۇلتان ھۈسەيىنگە ھەۋىسى كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلىشىشقا ئۇرۇناتتى.

ھۈسەيىن بايقارا ئەلىشىر بىلەن تۈركمەن سۇلتانىنىڭ سوۋغا - سالام ئەۋەتىشىپ تۇرۇشلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ، ئۇلارنىڭ دوستلۇقىدىن ئۆز مەۋقەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن پايدىلىنىشقا ھەرىكەت قىلاتتى. شائىرنىڭ غەربىي ئىران ۋە خۇراسان ئوتتۇرىسىدىكى كونا ئاداۋەتلەرنى كۆتۈرۈۋېتىشكە يارىدەم قىلىۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى.

ياقۇپبەگ تۈركىيچە ھۈسەيىن بايقارانىڭ، كېيىن ئەلىشىرنىڭ سالامەتلىكىنى سورىدى ۋە ئەلچىنىڭ يولدا قانداق كەلگەنلىكىنى سۇرۇشتە قىلدى:

ـــ ئەلاھەزرەت ھارمىدىم، يولدا ھەمراھىم بار ئىدى، ـ دېدى دېھدار.

ـــ يولدىشىڭىز كىم بولىدىكەن، بىلىشكە بولارمۇ؟

ـــ مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامىي ھەزرەتلىرى!...ـ ياقۇپبەگنىڭ تەئەججۇپلەنگەنلىكىنى بايقاپ، قوشۇپ قويدى، ـ راست، ئۇ كىشىنىڭ غەزەللىرى، ئۇ زاتنىڭ دۇنيالىرىنى ئەلىشىر بەگ جانابلىرىغا سۇنغا قىلىپ ئەۋەتتى. زېرىكىشىمدە ھېكمەت خەزىنىسى بولغان بۇ شېئىرلارنى ئوقۇپ، بەدىيات نۇرى بىلەن مۇتەۋەر بولاتتىم ۋە...

ياقۇپبەگ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاخىرغىچە ئاڭلاپ، قولىدىن كىتابنى ئالدى ۋە بىرىنچى سەھىپىسىنى ئېچىپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى، ئالدىراپ ـ تېنەپ كىتابنى ۋاراقلاشقا باشلىدى. كېيىن خوجا دېھدارغا تىكىلىپ قاراپ قالدى: «نەۋايىنىڭ ئەلچىسى مېنى زاڭلىق قىلىۋاتىدۇ» دېگەن پىكىر ـ خىيالىغا كەلدى. باشقا ئادەملەرنىڭ ئەلچىسى بولغاندا بۇ مەمەدانىنى زىندانغا تاشلايتتىم. لېكىن ئۇلۇغ نەۋايىنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىسىنى خورلاش، شائىرغا قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

ـــ جانابلىرى، يولدا راستىن مەۋلانە جامىينىڭ غەزەللىرىنى مۇتالىئە قىلىپ كەلدىڭىزمۇ؟

ياقۇپبەگنىڭ ئۆۋزايىدىن چوڭ بىر خاتاغا يول قويغىنىنى بايقاپ قالغان دېھدار شۇبھىلىنىپ:

ـــ قولىڭىزدىكى كىتاب مەۋلانە جامىي ھەزرەتلىرىنىڭ كۇللىياتلىرى ئەمەسمۇ؟ ـ دەپ سورىدى، ئۇنىڭ چىرايى تاتارغاندى.

ـــ ياق، ئىبن ئەرەبىينىڭ «فۇتۇھاتى مەككىيە» سى، سىز يولدا غەزەل ئەمەس، تارىخ كىتابنى ئوقۇپ كەلگەنسىز...

ـــ يولدا ھېچنېمە ئوقۇمىدىم... كەچۇرسىلە. كىتابدار ھاجى مۇھەممەد قولۇمغا باشقا كىتابنى تۇتقۇزغانىكەن، ئېچىپمۇ باقماپتىمەن، ـ دەپ پېشانىسىگە ئۇردى دېھدار، ـ ئۇنىڭ ئۇستىگە

سىزگە يالغان سۆزلەرنى ئېيتتىم، مەن ئېشەك بولمىسام، كە-
تابنى ئېچىپ كۆرمەمتىم، ئېغىلچىغا بۇيرۇڭ! بېشىمغا نۇقتا
سېلىپ، مېنى ئېشەكلەرنىڭ ئارىسىغا باغلىسۇن، مەن ھۇزۇرد-
ىمزدا ئۆلۈمگە لايىق...

ياقۇپبەگ ئۇنىڭ تامدەك ئاقارغان يۈزىگە، مۇكچەيگەن قامىتە-
گە قاراپ:

ــ ئەگەر ئۇلۇغ شائىرنىڭ ۋەكىلى بولمىغان بولسىڭىز، دەل
سىز تەلەپ قىلغان ئىشنى قىلاتتىم. سىزگە باشقا بىر جازا ئويلاپ
قويدۇم... ــ دەپ مىيىقىدا كۈلدى ــ دە، بىر ئاز توختاپ، سۆزىنى
داۋاملاشتۇردى، ــ ئالتە ئايلىق بىر قوزىنىڭ گۆشىنى يېگەيسىز،
تېرىسىدىن ئۆزلىرىگە جۇۋا تىكتۇرۇپ بەرگەيمەن.

ــ بۇ مەن ئۈچۈن جازا ئەمەس، كاتتا مۇكاپات، كەمىنىڭ
ئىشتىھالىق ئىكەنلىكىمدىن خەۋەرلىرى بار ئىكەن ــ دە،
شۇنداق، ئېيتقىنىڭىزدەك بولسۇن، پادىشاھنىڭ ئەمرى
ۋاجىپ...

ياقۇپبەگ كۈلۈپ، كىتابدارنى چاقىرتتى. ئۇنىڭ چىرايىدا «بۇ
كىتاب بىزنىڭ كىتابخانىدا بارغۇ» دېگەن ئىپادە بايقالدى. ياقۇپ-
بەگ بۇ ئىپادىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىدى. كىتابدار
بۇ قاراشنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ، چىقىپ كەتتى.

خوجا دېھدار ماختانچاق بولسىمۇ، سىر ساقلىمايدىغان ئادەم
ئىدى. تەبرىزدىكى ماختانچاقلىقى يادىغا كەلسە، نومۇس قىلغانلە-
قىدىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولسىمۇ، بۇ ئىشنى نەۋايىدىن
يوشۇرۇشنى لايىق كۆرمىدى. ئەگەر بۇ گەپلەرنى شائىر باشقا ئا-
دەمدىن ئاڭلىسا، ئۇ ۋاقىتتا ھىراتتا ياشىيالمايدىغانلىقىنى بە-
لەتتى.

ئۇ ھىراتقا يانغاندىن كېيىن، نەۋايىغا ياقۇپبەگنىڭ نامەسى ۋە
سوۋغىلىرىنى تاپشۇرۇپ:

ــ ھاجى مۇھەممەد ھۇزۇرىدا سىزگە ئېيتىدىغان سۆزۈم

بار، ـ دەپ قالدى.

«بىر كاشىلا چىقتىمۇ نېمە؟...» دەپ ئەنسىرىگەن نەۋايى دەر-ھال كىتابدارنى چاقىرتتى. ئۇچىلىسى جەم بولغاندىن كېيىن خوجا دېھدار تەبرىزدە بولغان سۆزلەرنى يېپىدىن ـ يېڭىنسىگىچە سۆزلەپ بەردى، نەۋايىنىڭ سۆزلىشىگىمۇ ماجالى قالماي، يەرگە قاراپ قالغىنىنى كۆرۈپ:

ـ مەن ھەرقانداق جازاغا لايىقمەن، بۇيرۇق بېرىڭ، يالىڭاچلاپ ئەللىك ـ ئاتمىش تاياق ئۇرسۇن، ـ دېدى.

ـ جازا بىلەن بۇ شەرمەندىلىكنى يۇيۇپ، تاياق بىلەن ئۆتكۈز-گەن خاتانى تۈزەتكىلى بولماس، ـ دېدى شائىر، ـ ئىككىڭلار بىر بولۇپ، مېنىڭ شېخىمنى سۇندۇردۇڭلار، ساڭىغۇ مەيلى، لېكىن ھاجى مۇھەممەدتەك ئىشچان ئادەمدىن بۇنداق ئىشنىڭ سادىر بول-غىنىغا ھەيرانمەن.

شائىر سۆزىنى تاماملىيالماي، ئىككى چېكىسى لوقۇلداپ ئاغرىشقا باشلىدى. خوجا دېھدار دەرھال ياستۇق ئېلىپ كەلدى، ياتقۇزۇپ، بېشىنى ئاستا تۈتۈشقا باشلىدى.

ھاجى مۇھەممەدنىڭ كۆزىگە دۇنيا تارىدەك بىلىنىپ كەتتى، يەر يېرىلسا، كىرىپ كەتسە...

ئۇ كىتابخانىدا ئۇھ تارتىپ، ساقىلىنى بىر ـ بىرلەپ يۇلاتتى، «مەن ئەخمەق، كىتابنى دېھدارغا بېرىشتىن ئاۋۋال ئېچىپ قارا-سام ئۆلەتتىمۇ. ھەي ئىست، ئەمدى ھەزرىتىمنىڭ يۈزىگە قانداق قارايمەن، بۇ ئۆيدە قانداقمۇ ياشىغۇلۇق، ئەڭ ياخشىسى، ئۇ جانا-تىن رۇخسەت سوراپ، باشقا يەرگە كېتەي...» دەپ ئويلايتتى. خې-لىدىن بېرى بەدىئۇززامان [1] ئۇنى خىزمىتىگە چىللاۋاتقانىدى.

نەۋايى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى زەڭ قويۇپ تىڭشاپ، ئۆزرى ئو-رۇنلۇق ئىكەنلىكىنى بايقىدى ۋە ئۇنىڭغا رۇخسەت بېرىۋەتتى.

---

① ھۈسەيىن بايقارانىڭ چوڭ ئوغلى.

مەۋلانە ئابدۇسەمەت چېۋەر كاتىپ ۋە ماھىر نەققاش ئىدى، ئۇ-نىڭ قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈلگەن دىۋانلارنى قولغا ئېلىپ ۋاراقلاش ئادەمگە زوق بېغىشلايتتى. سەھھافلار ② ئۇستاز شائىرلارنىڭ دىۋانلىرىنى ئۇنىڭغا كۆچۈرتەتتى ۋە پايدىسىغا ساتاتتى. قىسقىسى، بۇ كاتىپنىڭ بازىرى چاققانىدى.

ئابدۇسەمەت كاتىپنىڭ تەرىپىنى ئالغانلىقىغان نەۋايى بىر كۈنى ئۇنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، مەۋلانە جامىينىڭ دىۋانلىرىنى كۆچۈرۈپ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى ۋە ھەر مىسراسىغا بىر تەڭگىدىن پۇل بېرىشكە ۋەدە بەردى.

ئارىدىن ئۇچ ئاي ئۆتكەندە، كاتىپ ئابدۇسەمەت تاپشۇرۇلغان ئىشنى ئورۇنداپ، ۋەدە قىلغان پۇلنى ئېلىپ كەتتى، شائىر دىۋانىنى ۋاراقلاپ، چەكسىز خۇش بولدى. كاتىپ ھەربىر سۆزنى مەرۋايىتتەك قۇرلار يىپىغا ماھىرانە تىزغانىدى.

ئۇستازنىڭ خۇش قىلىش ئۈچۈن شائىر كىتابىنى قولتۇقلىغان پېتى جامىينىڭ ئۆيى تامان يول ئالدى، مەۋلانە ئادەتتىكىدەك مېھمانخانىسىدا بىر ئەرەبنى كىتابنى جوزا تۆپىسىگە قويۇپ، ئورنىدىن قوپماقچى بولدى. شاگىرت ئۇستازنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشتى. ھال ـ ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن دىۋاننى ساھىبخانىغا ئىككى قوللاپ سۇندى ـ دە:

ـ ھەرھالدا بىر كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقسىلا ياخشى بولاتتى،ـ دېدى، ـ كاتىپ غەلەت كۆچۈرگەن بولسا ئەجەب ئەمەس.

كىتابنى قولغا ئېلىپ ۋاراقلاپ:

ـ مەۋلانە ئابدۇسەمەتنى خۇشنەۋىس دەيتتى، ئەگەر مىجەزى خېتىغا مانەنىد بولسا، قايتا كۆرۈشنىڭ ھاجىتى يوق، شۇنداقتىمۇ كۆزدىن كەچۈرەيلى، ـ دېدى جامىي ۋە باشقا ماۋزۇدىن سۆز باشلىدى…

---

① مۇقاۋىچىلار.

ئەتىسى كەچقۇرۇن نەۋايى ئۇستازىنىڭكىگە بارغاندا ئۇنىڭ نەۋايى باشقىچىرەك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيران قالدى. جامىينىڭ بىر نەرسىدىن نارازىدەك پېشانىسى تۇرۇلگەنىدى.

— مەۋلانە ئابدۇسەمەت شەكىل ئۇچۇن مەزمۇنىنى قۇربان قىلىپتۇ، — دېدى ئۇ — ئۆزى بەك ئۇستا خەتتات بولسىمۇ، كۆپ يەرلىرىنى غەلەت كۆچۈرۈپتۇ. خاتاسىز مىسرا، خاتاسىز سۆزلەر يوق دېيەرلىك، بەزى يەرلىردە بىر — ئىككى مىسرانى چۈشۈرۈپ قويۇپتۇ.

نەۋايى ئۇڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ، «مەۋلانە ئابدۇسەمەتتىن بۇنداق بولۇشنى كۈتمىگەنىدىم» دەپ غۇدۇراپ قويدى ۋە ئۇستازى ئۇزاتقان كىتابنى ۋاراقلاپ، ئۇنىڭ كىرگۈزگەن بەزىبىر تۈزىتىشلىرىگە كۆزى چۈشتى.

— ئەگەر سىزنىڭ مۇبارەك قەلىمىڭىز بىلەن ئىسلاھ تاپسا، بۇ كىتاب كەمىنە ئۇچۇن مەشھۇر بىر يادىكارلىق بولاتتى، — دېدى كۈلۈمسىرەپ.

— ئەگەر تەلىپىڭىز شۇ بولسا، دېۋاننى باشتىن — ئاياغ كۆرۈپ چىقىپ، ئىسلاھ قىلاي، — دېدى جامىي، ئەڭ قەدىرلىك دوستىنىڭ سۆزىنى يەردە قالدۇرماي.

ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتتى، نەۋايى ئۆز بىنەپشىزارلىقىدا ئايلىنىپ يۈرگەن ۋاقتىدا جامىينىڭ ئوغلى سالام بېرىپ كىردى — دە، قولىدىكى كىتابنى ئۇزاتتى. ئۆز ئۇستازىنىڭ قولى بىلەن ئىسلاھ قىلىنغان دېۋاننى ئېلىپ، ۋاراقلىدى — يۇ، كۆلۈمسىرەپ قويدى. جامىي ھەربىر مىسرىغا دېگۈدەك تۈزىتىش كىرگۈزگەن، چۈشۈپ قالغان مىسرالارنى كىتابنىڭ ھاشىيەسىگە يېزىپ قويغانىدى. گەرچە ئۇنىڭ خېتى خەتتاتلىقىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلمىغان ئابدۇسەمەتنىڭ خېتىدەك گۈزەل بولمىسىمۇ، نەۋايىنىڭ كۆزىگە بەك چىرايلىق كۆرۈنۈپ كەتتى، كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋاراقىدا مەۋلانە تۆۋەندىكى چاقچاق قىتئەنى يېزىپ قويىپ

غانىدى:

خۇشنەۋىسى چۇ ئارازى خۇبان،
سۇخەنەمرا بەختتى خۇب ئاراست.
لېك خەرجا دەر ئۆزى سەھۋى قەلەم،
گاھ چىزى فوزۇدە، گاھى كوست.
قەردەم ئىسلاھى ئان بەختتى خېش،
گەرچى نى ئامەد چۇنانچى دىل مېخاست.
ھەرچى ئۇ كەردە بۇد باسۇخەنەم،
بەختەي ئۇ قۇسۇر كەردەم راست.

(ئۇ خۇشخەت كاتىپ سۆزلىرىمنى گۈزەللەر يۈزىدەك بۇزۇپتۇ. لېكىن، قەلىمى خاتا مېڭىپ، گاھ بىر نەرسە قوشۇپتۇ، بەزىدە ئېلىپتۇ. گەرچە كۆڭلى خالىغان ھالغا كەلمىگەن بولسىمۇ، ئۆز قەلىمىم بىلەن ئىسلاھ قىلدىم. سۆزلىرىم ئۇستىدە قانچىلىك ئىشلىگەن بولمىسۇن، ئۇنىڭ خېتىنى تەھرىرلىدىم.)

نەۋايى بۇ پارچىنى زوقلىنىپ ئوقۇپ كۆلۈۋەتتى.

ياقۇپبەگ بىر ئاي ئاۋۋال يازغان خېتىدە نەۋايىدىن ئەڭ ياخشى كىتابلىرىدىن بىرنى ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلغانىدى، شائىر ئۇنىڭغا سوۋغا ئۈچۈن مەۋلانە جامىينىڭ ئۆز مۇبارەك قەلىمى بىلەن ئىسلاھ قىلغان دىۋانىنى ئەڭ مۇۋاپىق دەپ تاللىدى. خوجا دېھدارنىڭ قولىغا بۇ كىتابنى تاپشۇرۇپ، يەنە ئۇنى تەبرىزگە ئەۋەتتى.

نەۋايىنىڭ ئەلچىسى چۆللەر، ئاۋات ئۆلكىلەر، خاراب يېزىلارنى بېسىپ، تەبرىزگە يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ ئۇنى ئانچە كۈتكۈزمەي قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ ئۆتكەن قېتىمقى ماختانچاقلىقىنى ئەسلەپ، كۈلكىسىنى ئاران بېسىۋالدى. نەۋايىنىڭ نامىسىنى ئوقۇغاچ، ئەلچىگە يېقىنراق كېلىشىنى بۇيرۇدى. خوجا دېھدار تىزلىنىپ ئۇنىڭ تەختى ئالدىغا باردى ۋە قولىدىكى كىتابنى سۇندى،

سۇلتان كىتابنى ئېلىپ ۋاراقلىدى. بولۇپمۇ ئاخىرقى بەتتىكى قىتئەنى ئوقۇپ، چەكسىز خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇچ قېتىم ئو-قۇپ، ئۇنى يادلىۋالغاندىن كېيىن جامىينىڭ قولى بىلەن يېزىلغان قۇرلارنى كۆزىگە سۈرتۈپ:

— مەن ھاياتىمدا ھېچكىمدىن بۇنچىلىك قىممەتلىك سوۋغا ئالمىغانىدىم، — دېدى شاھانە تەمكىنلىك بىلەن.

بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش*

سۇلتان ھۈسەيىن ئەلىشىر نەۋايى يېنىغا بىر كىشىنى خىز-مەتچى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئەلىشىر نىڭ ئۆيىدە بولغان سۆز ـ ھەربىكەتلەرنى يېزىپ، مەخپىي رەۋىشتە شاھقا يەت-كۈزۈپ تۇرۇش ئىدى. بۇ ئىشنى ھېچكىم بىلمەيتتى، پەقەت ئە-لىشىر ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن بايقاپ قالدى.

بىر كۈنى ھېلىقى ئادەم «قۇرئان»، ئوقيا ۋە بىر كاللەك قەنت ئېلىپ، ئەلىشىر نىڭ ئۆيىگە كەلدى. نەۋايى سورىدى:

ــ ئۆزۈڭ كىمسەن ۋە ماڭا كېلىشتىكى مەقسىتىڭ نېمە؟

ئۇ ئادەم ئېيتتى:

ــ مەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن.

نەۋايى دېدى:

ــ ماڭا قانچىلىك خىزمەت قىلغىنىڭ بىلەنمۇ، يىلىغا بەش يۈز تەڭگىدىن ئارتۇق ھەق ئالالمايسەن. مەن ساڭا تېز باي بولۇش يولىنى كۆرسىتىپ قويايي: ماڭا ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىڭنى سېتىپ، بۇ پۇلغا قىممەت باھا كىيىم سېتىۋال، شۇ كىيىمنى كىيىپ بازار بېشىدا تۇر ـ دە، ئۇچرىغان چىرايلىق يىگىتلەرنى توسۇپ، سېنى خاجە مۇھەممەد ھەببباز [1] چاقىرىۋاتىدۇ ـ دە، شۇ چاغدا ھېلىقى بىچارە يىگىت ئايىغىڭغا يېقىلىپ، مەن ساڭا نېمە يامانلىق قىلدىم، قويۇپ بەر، دەپ يېلىنىدۇ. سەن بولساڭ، سېنى چوقۇم خاجە مۇھەممەد ھەببباز ئالدىغا ئېلىپ بېرىشىم كېرەك، بۇ دېگەن بۇيرۇق، ئىش تامام ۋەسسالام، دەپ مەھكەم يېپىش. نائىلاج قالغان يىگىت، سەندىن خاجە ئالدىغا بېرىش رەسۋاچىلىقىدىن

---

① خاجە مۇھەممەد ھەببباز — ھىراتنىڭ ۋاقىتلىق ھاكىمى.

قۇتقۇزۇشنى ئىلتىماس قىلىپ، قىممەت باھا كىيىملىرىنى سېتىپ بېرىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇنى تەسلىكتە قويۇۋەتكەندەك قىلىسە-نۇ، يانچۇقىدىكى پۇل ۋە كىيىملىرى ساقلا قالىدۇ. مانا بۇ بىر كۈنۈگە يۈز تەڭگىلىك ئولجا دېگەن گەپ. شۇنداق قىلىپ، كۈنگە بەش يېگىتنى قورقۇتۇپ كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋالسا، مەندىن بىر يىلدا ئالىدىغان بەش يۈز تەڭگە پۇلنى بەش كۈندە تاپتىگەن گەپ.

يۈرىكى پوك - پوك ئايغاقچى بۇ گەپلەرنى ئېقىتماي - تېمىتماي سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراغا يەتكۈزدى.

بۇ ۋاقىتتا ھىراتتا ۋەلىيەك ناملىق ھاكىملىق قىلىۋاتقان خاجە مۇھەممەد ھەبىبازنى سۇلتان ھۈسەيىننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەمىر مۇھەممەد ۋەلىيەك يېنىغا چاقىرتىپ، يۈز كالتەك ئۇردۇردى ۋە «ھىراتتىن دەرھال يوقال، پادىشاھتىن كۆلۈڭنى كۆككە سوروش توغرىسىدا بۇيرۇق كەلدى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خاجە مۇھەممەد ھەبباز ئۆيىگە بېرىشكىمۇ جۈرئەت قىلالماي، ھىراتتىن قاچتى ۋە شۇنىڭچە ئىز - دېرەكسىز يوقالدى.

شۇنىڭ بىلەن نەۋايى ھەم زوراۋان ھاكىمدىن ھەم سۇلتان ھۈسەيىننىڭ «قۇلىقى» دىن قۇتۇلدى.

ئەلىشىر نەۋايى بىلەن قازى كالان

مەملىكەت پادىشاھى ئەلىشىر نەۋايىنى ئۆز ساراىيغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇ كىشىدىن ئەركانى دۆلەتتىكى مەيۈسلۈك ۋە زىتلىقنى ئۇمىد ۋە ئىناقلىققا ئايلاندۇرىدىغان بىر ھېكايە ياكى شېئىر ئېيتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ.

— باش ئۇستىگە، — دەپتۇ پادىشاھقا شائىر، — كېيىن ھەر-رەتلىرىنىڭ سەلغەنەتلىرىدە يېڭى ئادەملەر پەيدا بولغىنىنى سەزىپ تۇرۇپتىمەن، ئالەمپاناھنىڭ سول يانلىرىدا ئولتۇرغان كۆك تونلۇق جاناب كىم بولىدىكەن؟ — سوراپتۇ نەۋايى.

— بۇ كىشى بىزنىڭ يېڭى قازى كالانىمىز بولىدۇ، — جاۋاب بېرىپتۇ پادىشاھ.

— پادىشاھ ھەزرەتلىرى، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچىڭىز، ئاشۇ قازى كالان ھەققىدە ئىلھام كېلىپ قالغاندى، شۇنى ئېيتىقان بولسام.

— مۇشۇ يەردە ئولتۇرغانلارنىڭ قايسى بىرى ھەققىدە نەزم قىلىشىڭىزغا ئىجازەت، قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئىشقىلىپ، بىزنى خۇرسەن قىلسىڭىز، كۇلدۇرسىڭىز بولغىنى! — دەپتۇ پادىشاھ كۇلۇمسىرەپ. ئەلىشىر نەۋايى يېڭى كەلگەن قازى كالاننىڭ بۇرۇنغا قاراپ تۇرۇپ تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇپتۇ:

بىر بۇرۇن كۆردۇم بۇرۇنلاردىن ھەرەڭ،
پەشنە تاراقان ئەسكى مەسدەك تاراڭ.
ئول بۇرۇننىڭ ئۇستىگە شوتى قويۇپ قاراڭ،
كۆرۈنىدۇ ھەم بۇخارا، ھەم فەرەڭ.

شېئىردىن سورۇندا ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ تېلى-
قىپتۇ، بىراق ھەممىدىن بەكرەك كۈلگىنى قازى كالان بولۇپ،
كۈلكىدىن ئۆزىنى زادىلا توختىتىۋالالماپتۇ. شۇ چاغدا قازىنىڭ
يېنىدا ئولتۇرغان باش ۋەزىر ئۇنى نوقۇپ تۇرۇپ:

ــ ئەي ئەقلىدىن ئاداشقان قازى كالان! شائىر سىزنىڭ بۇرنى-
ڭىزنى ھەجۋىي قىلىۋاتسا، سىز ئۇيالماقتا يوق ھەممىدىن بەك
كۈلىسىزغۇ؟ ــ دېگەن ئىكەن، قازى جاۋاب بېرىپتۇ:

ــ مېنىڭ بۇرنۇمنى تۇغۇلغىنىمدىن بۇيان ھېچكىم ئەلىشىر
نەۋايىچىلىك ئوخشىتىپ ماختىمىغاندى. بىرىنچى بولۇپ مۇكاپا-
تىنى ئۆزۈم بېرىمەن، ــ دەپ شائىرنى زەربات تون بىلەن تار-
تۇقلاپتۇ.

چۈمۈله

بىر كۈنى ھەدايەت نەسەبلىك ئەمىر ئەسىر نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، كۈندىلىك ئادەتتىنىڭ ئەكسىچە، نامازدا بول-مىغانلارنى سۈرۈشتە قىلماستىن، تېزلىك بىلەن شەخسىي باغ-چىسىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى ۋە يولدا ھايال بولماستىن يېتىپ باردى. خىزمەتچىلەر ئەمىرنىڭ بۇنداق بىمەھەل پەيتتە ئالدىراپ باغچىغا كېلىشىنىڭ سەۋەبىنى ھەيران بولۇپ سوراشتى. ئالىي ھەزرەت ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن گۆھەر چاچقۇچى تىلى بىلەن مۇنداق دېدى:

— مەن مەسچىتكە كېتىۋاتقىنىمدا، دۆڭ مازار دېگەن جايدا تاھارەت ئالغان ئىدىم، نامازغا سېپىدە تۇرغىنىمدا يەلكەمدە بىر چۈمۈلىنىڭ مېڭىپ يۈرگەنلىكىنى كۆردۈم... ئويلىسام ئۇ ماڭا تاھارەت ئالغان جايدا يېپىشىۋالغان ئىكەن، مۇبادا مېنىڭ يەلكەمدىن چۈشۈپ كېتىپ، ئۇۋۇسسىنىڭ يولىنى تاپالمايى، ئۇنىڭغا ئازار يەتسە، ئۇۋۇالىغا قېلىشتىن قورقتۇم. شۇڭا نامازدىن كېيىن تېزلىك بىلەن تاھارەت ئالغان جايغا يېتىپ كېلىپ چۈمۈلىنى ئۇۋۇدىسى ئېغىزىغا قويدۇم — دە، تەشۋىشتىن قۇتۇلدۇم.

بۇ ھېكايىنى ئاڭلىغان ئالىي ھەزرەتنىڭ خىزمەتكارلىرى ئۇنىڭ غايەت رەھىمدىل، قەلبى ئاسمان ئىنسانلىقىدىن ھەيرەت دەريا سىغا چۆمدى ۋە تىللىرىدىن گويا يامغۇردەك رەھمەتلەر دۇئاسى ياغدۇردى.

چېدىرغا ئۇۋا سالغان قۇش

بىر يىلى ساھىبقىران مەرۋ شەھىرىدە قىشلاپ قالدى، جەمئىيىتى جانلىقلارنىڭ باشپاناھى بولغان ئالىي ھەزرەتمۇ بىرگە ئىدى. بىر قارلىغاچ ئالىي ھەزرەتنىڭ چېدىرى ئەتراپىدا ۋە ئىچىدە ئۇچۇپ يۈرىۋەردى، ھېچكىم ئۇنىڭغا زىيان يەتكۈزمىگىنى ئۈچۈن چېدىر تورۇسىغا ئۇۋا ياساپ، تۇخۇم باستى.

سەييارىلەر پادىشاھى قۇياش خۇددى ساھىبقىرانغا ئامەت يېغدۇسىنى سېپىۋاتقاندەك، ئاسايىشلىق مەنزىلىگە يۈرۈش قىلغاچ، مەرۋ يەرلىرىدىكى ئايال يازغا قاراپ يۈزلەندى، شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ساھىبقىرانمۇ پايتەختە ھىراتقا قايتماقچى بولدى.

قارلىغاچ بولسا ھېلىغىچە تۇخۇم چاقمىغانىدى، سائادەتلىك ئالىي ھەزرەت زاتىي شەپقەت ۋە تەبئىي مەرھەمەت سەۋەبىدىن: «قارلىغاچ بالىلىرى تۇخۇمدىن چىقىپ چوڭ بولغۇچە چېدىر بۇزۇلمىسۇن. شەخسەن خاجە ھەسەن بەختيار چېدىرنى مۇھاپىزەت قىلىپ، قارلىغاچ بالىلىرىنى ئۇچۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن خىزمەت ھەققى ئۇچۇن چېدىرنى ئېلىپ كەتسۇن» دەپ بۇيرىدى. خاجە بىلەن قارلىغاچ ھەمراھلىشىپ ئۆتۈشتى ۋە باھاردا بىر قارلىغاچ بىر توپ بولۇپ ئۇچۇپ كېتىشتى، خاجە ئالىي ھەزرەتنىڭ ھىمىتى بىلەن ھەر ئىككى ئالەم ئۇچۇن نەپكە ئېرىشتى.

نەۋايى شەكسلەندۇرگەن ئەدەبىي مۇھىت*

نەۋايى دەۋرىدىكى ئەدەبىي مۇھىتنى شائىرنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس»، دۆلەتشاھ سەمەرقەندىينىڭ «تەزكىرەت تۇش ـ شۇئەرا» ۋە خاندەمىرنىڭ «خۇلاسەتۇل ئەخبار» لىرىدا قەيت قىلىنغان ئـە ـ دىبلەر زىكرىدىن تولۇق تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ مەنبەلەر بويىچە نەۋايىنىڭ تەربىيىسى ۋە ياردەمىگە ئېرىد ـ شىپ، قابىلىيەت ئىگىسى بولغان ياكى شائىر ياراتقان ئەدەبىي مۇھىتتىكى ئەدىب ـ زىيالىيلارنىڭ مەشھۇرلىرىنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن:

ئەدەبىياتشۇناسلار:

دەۋلەتشاھ ـ نەۋايىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە «تەزكىرەت تۇش ـ شۇئەرا» نى يازغان بولۇپ، ئەسەرگە ئىراق، ئىران ۋە ئوتـ تۇرا ئاسىيادا 10 ~ 15 ئەسىرگىچە ياشاپ ئۆتكەن 150 دىن ئار ـ تۇق شائىر ھەم ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنىلەر كىرگـۈزۈل ـ گەن.

ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفي ـ «فۇتۇۋۋەتنامەئى سۇلتانى» قا ـ تارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان، ئەسەرلىرىنىڭ تو ـ لىسى نەۋايىنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن باغلانغان.

ئەمىر جەمالىددىن ئەتائۇللاھ ـ ئەلىشىرنىڭ خىسلەتلىرى ھەققىدە ئىككى جىلدلىق «رەۋزەتۇل ئەھباب» كىتابىنى يازغان.

مىرخاند ئىبنى خاۋەندشاھ ـ ئۆمرىنى نەۋايى ھامىيلـ ـ قىدا ھىراتتا ئۆتكۈزگەن. «ئىنشا ۋە تارىخ فەنىدە تـەڭدىشى يـوق» (نەۋايى) ئالىم بولۇپ، مىرخاندنىڭ نەۋرىسى خاندەمىرنىڭ يېزد ـ شىچە: «... ئەمىر ئەلىشىر خەلاسىيە خانىقاھىدا ئۆزىنىڭ ھو ـ

زۇر ـ هالاۋتى ئۇچۇن ئاجرىتىلغان خانەنى ئول جانابقا بېرىپ «رەۋزەتۇس سەفا» (پەيغەمبەرلەر، پادىشاھلار ۋە خەلىفىلەرنىڭ تەرجىمھاللىرى ھەققىدىكى پاكلىق بېغى) نى يېزىشنى بۇيرىدى... جانابىي ئاتام... قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يەتتە ئىقلىمدا تېڭى يوق بۇ پايدىلىق كىتابنىڭ ئالتە جىلدىنى يېزىپ تاماملىدى... يەتتىنچى دەپتىرى... تۇرلۇك ئەھۋال تۇپەيلى تامام بولماي مۇسەۋەدە (كۇپىيە ھالەتتە) قالغانىدى...»

1521 ـ يىلى بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ يەتتىنچى تومىنى خانەمىر يېزىپ تاماملىغان.

شائىرلاردىن:

شەيخ ئەھمەد سۇھەيلى ـ ... دائىم پاساھەتلىك بېيىتلار ۋە بالاغەتلىك شېئىرلار يازغان. ئۇنىڭ قەسىدىلىرى، غەزەللىرى ۋە دىۋانى مەشھۇردۇر.

ئابدۇللاھ جامىي ـ زامانىنىڭ چوڭ شائىرلىرى ۋە دەۋرنىڭ مەشھۇر پازىللىرى جۇملىسىدىندۇر... «خەمسە» گە نەزىرە باغلاپ، ئاجايىپ مەنىلىك شېئىرلارنى نەزم يىپىغا تىزغان.

مەشھۇر مۇددەرىسلەردىن:

ئەمىر ئىبراھىم مەشھەدى، ئەمىر شەمسۇددىن مۇھەممەد ئىبنى ئەمىر يۇسۇف، ئەمىر نىزامۇددىن مەشھەدى ۋە ئەمىر مۇرتەزا قاتارلىق كۆپلىگەن ئالىملار ئىخلاسىيە مەدرىسىدە ئۇقۇغان ياكى خەلاسىيە خانىقاسىدا دەرس بەرگەن.

مەشھۇر تېۋىپلار:

مۇھەممەد تېۋىپ ـ ... غېرىپلارنى داۋالاش بىلەن داۋالاشقا بەك ھېرىس كىشى... ئەلىشىرنىڭ داروشىفاخانىسىدا ئۆز ئىشى بىلەن بەنت ئىدى.

يەنە **غىياسۇددىن مۇھەممەد** ۋە **دەرۋىش ئەلى** قاتارلىق تېۋىپلارمۇ ئىش يورۇتۇپ تۇرغان.

نەۋايىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ئىشلەپ، ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن كاتىپلار:

سۇلتان ئەلى مەشھەدى ـ نەستەئلىق خېتىنى يېزىشتا مەۋلانە جەفەردىن كېيىن ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان كىشى يوق... ئەلىشىر يازغان ھەربىر كىتابنى پەي قەلەمدە بەكمۇ گۈزەل ئۇسلۇبتا كۆچۈرگەن.

سۇلتان مۇھەممەد ـ ھۆسىنخەتتە يېتەكچىدۇر، ئەمىر ئەلىشىر ئىلھام بايان ئېغىزى بىلەن كۆپ قېتىم «نەستەئلىق خېتىنى يېزىشتا ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدۇ» دېگەن.

خوجا ھاپىز مۇھەممەد ۋە **سۇلتان ئەلى كائىلىيلار** مۇئۇسلۇب ياراتقان خەتتاتلار ئىدى.

مەشھۇر رەسساملار:

ئۇستاز بېھزاد ـ زامانىسىنىڭ كامىل رەسساملىرىدىن، بۇ ئىشنى ناھايىتى كامالەتكە يەتكۈزگەن. شائىرنىڭ ھەرخىل ھالەتتىكى رەسىملىرىنى سىزغان، جامىي ۋە نەۋايى «خەمسە» لىرىگە كۆپلىگەن قىستۇرما رەسىملەرنى ئىشلىگەن، رەسساملىقتا شەرقتە كەم ئۇچرايدىغان تالانت ئىگىسىدۇر.

قاسىم ئەلى چېھرەكۇشا ـ زامانىنىڭ يېتۈك مۇسەۋۋىرى، نەفس سەنئەتلىك نەققاشلار يېتەكچىسى.

نەۋايىنىڭ خېلى ئۆلچەملىك رەسىمىنى سىزغانلىقى ۋە بۇ كۆرۈنۈشنىڭ زامانىغىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىكى رەسساملىك ئەدەبىيات ۋە سەنئەت تارىخىدىكى چوڭ تۆھپىسى بولۇپ ھاھالانغان.

بۇلار قاتارىدا **خوجا مەك نەققاش**، **ھاجى مۇھەممەد** ۋە نەۋايىغا ساندۇق سائىتى ياساپ سوۋغا قىلغان **مۇھەممەد ئىسا ـ فەھانىيلارنى** كۆرسىتىش مۇمكىن.

نەۋايىنىڭ تەربىيەسىدە يېتىشكەن **سازەندىلەر:**

ئەمىر ئەلىشىر نەۋايى مۇسىيقە ئىلمىدىمۇ شۇنچە ماھارەت ھاسىل قىلغانلىكەنكى، ئەگەر مۇئەللىمى سانى ئەبۇ ناسىر فارابى

هايات بولغان بولسا، ئۇنىڭ شاگىرتلىق سىرغىسىنى تاقىۋالغان بولاتتى. قالۇن ۋە ئۇددا جىق تەلىم ئالغان، سازەندە ئەھلىنىڭ كۆپچىلىكى ئالىي ھەزرەتنىڭ مۇلازىمىتىنى قىلغان.

شاھقۇلى ـ غىجەكچى... ئۇد ۋە باشقا مۇسىيقە ئەسۋابلىرىنى مەشىق قىلدى... قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇنى ئىگىلەپ بولدى، بىر كۈي ئىجاد ئەتتىكى، پېشىرەۋى مەشھۇر... ئۇد، غىجەك، قۇبۇزنى غايەت ئۇستىلىق بىلەن چالغان.

ھۇسەيىن ... ـ ئەمىر ئەلىشىرنىڭ كۆرسەتمىسىگە بىنائەن ئۇد چېلىش بىلەن مەشغۇل بولدى... ئاۋازى ئۇد ئاۋازىغا ناھايىتى ماس كېلەتتى... بىر تۇغقىنى مۇھەممەدمۇ قالۇن چېلىشتا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن.

سەيىد ئەھمەد، ھاپىز قازاق ۋە **شەيخ نەيىلەمۇ** ئەلىشىرنىڭ خىزمىتىدە ياكى تەرغىباتىدا سازەندە بولۇپ، ئەلدە تۇنۇلغانلاردۇر. بۇلاردىن باشقا شائىرنىڭ **مىر ھەيدەر، مىر ئىبرا-ھىم** ۋە **كەمالۇددىن ھۇسەيىن ئەلى جەلايىر** قاتارلىقلارنى «فەرزەندلىخ نىسبەتى بار»، «ئوغۇلچىلاپ ئاسراپمەن»، «پەرزەنت دەپ ئاتىغان» لىقى يېزىلغان بولۇپ، نەۋايى بۇلارنى بېقىۋېلىش بىلەن بىرگە، زامانىغا يارىشا سالاھىيەتكە ئىگە قىلىپ، تەربىيىلەشكە كۈچ چىقارغان. بۇ مۇھىتنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى زامانداش شائىر ئەدىپلەرنىڭ نەۋايىغا تەقلىد قىلىپ ياكى ئۇنىڭغا بېغىشلاپ ئەسەرلەر يېزىشقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

ھەتتا ئۇزاق ۋاقىتقىچە نەۋايىنى تەن ئالماي كەلگەن بىنايىمۇ «مەجمەئۇل ـ غەرايىب» ناملىق ئەسىرىنى شائىرغا بېغىشلىغان. بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئىلمىي ۋە دىنىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭمۇ ئەلىشىر نەۋايى نامىغا بېغىشلانغانلىقى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە.

خاندەمىر بۇ ھەقتە «مەكارىمۇل ئەخلاق» دا شۇنداق يازغان: «ئەمدى... ئۇلۇغ مەرتەبلىك ئەمىرنىڭ نامى شەرىفلە-

ربگه ئاتاپ، زەمان ئالملىرىنىڭ تەسنىف قىلغان كىتاب ئىسىم-لىرىنى كۆرسەتىب ئۆتۈشى كېرەك. «شەرھى فەرايىز ئالىي ھەز-رەت شەيخۇلئىسلام... سەيفىددىن ئەھمەد تەفتەرانىي ئەسىرى؛ «شەرھى ئەربەئىن» - ئىمام نەۋەبىي ئەسىرى؛ «ھاشىيەئى مۇختە-سەر»، «ھاشىيەئى چەغمىنىي»، «ھاشىيەئى شەرھى بىست بابى ئۇستۇرلاب»، «ھاشىيەئى مەۋاقىف»، «شەرھى مىئەتۇل - ئا-مىل» - بۇلارنىڭ ھەممىسى مەۋلانە فەسىھىددىن مۇھەممەد نىزا-مىي[1] ئەسەرلىرى؛ «شەرھى مۇشكات» - پەزىلەت ئىگىسى جەناب خاجە ئىمامىددىن ئەبۇلەزىز ئەبھەرىي ئەسىرى؛ «ھاشىيەئى شەرھى ھىكمىتى ئەئىلىن» - مەرھۇم مەۋلانە كەمالىددىن مەسئۇد شىرۋانىي ئەسىرى؛ «رىسالە دەر ئىلمى فەراسەت» - مەۋلانە ئەبدۇررازاق كىرمانىي تۇزگەن؛ «ھاشىيەئى شەرھى مۇجىزى مەۋلانا نەفسىي» - ھېكمەت ئىگىسى مەۋلانا غىياسىددىن مۇھەممەد تەسنىفى؛ «تەرجىمەئى ئەدەبىياتى نەفەھات» - مەۋلانا نىزامىددىن ئەھمەد پىر شەمس ئەسىرى؛ «تەزكىرەتۇن - نۇفۇس» - مەۋلانا دەرۋىش ئەلى تەبىب تۇزگەن؛ «ھاشىيەئى مۇتەۋۋەل» - خاجە ئە-بۇلقاسىم ئەبۇللەيسىي ئەسىرى؛ «ھاشىيەئى مۇفتاھ»، «ھاشىيەئى تەلبىھ» - خاجە خاۋەند ئەبۇللەيسىي ئەسەرلىرى؛ «شەرھىي مۇ-جەز» - سەبزەۋار قازىسى غىياسىددىن ئەسىرى...

بۇ ئەدەبىي مۇھىتنىڭ ئىستىداتلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە دۇنيا-ۋىي تېماتىكىنى كېڭەيتىش، ئىپتىك ژانىردا ئىجاد قىلىشقا ئىنتى-لىش ۋە تۇركىيگۈيلۇقنى كۇچەيتىشنى گەۋدىلەندۇردى. جۇملىدىن نەۋايى ئەسەرلىرى بۇ خۇسۇسىيەتلەرنىڭ مۇجەسسىمى بولغانىدى. شۇڭا نەۋايىسىز بۇ دەۋر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىندۇر.

---

① نەۋايىنىڭ سۆھبەتدىشى، سەپەردىكى يولدىشى ۋە ئۇستازى.

مىرئەلى بىلەن سودىگەر

بىر يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ئېكىن - تىكىنلەر قاغجىراپ قۇرۇپ كېتىپتۇ. بۇرۇندىنلا تەستە كۈن ئۆتكۈزۈپ كې- لىۋاتقان دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپتۇ. مىرئەلى يېزىمۇ يېزا يۇرۇپ ئاچلىقتىن سارغايغان دېھقانلارغا ياردەم بې- رىپتۇ ۋە ئۇلار بىلەن ئېغىر كۈنلەردە بىرگە ئىشلەپ كۈن ئۆت- كۈزۈپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە شائىر سۇلتان سۆيۈننىڭ ھۇزۇرىغا كىلىپ، ئاچلىقتىن ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالغان يېتىم - يې- سىرلارغا پادىشاھلىق ئامبىرىدىن غەللە ئاجرىتىشنى سوراپتۇ:

— ئېسىڭىز جايىدىمۇ مىرئەلى! بۇ يىل پۇقرا تۇگۈل يۇرت بايلىرىنىڭ يېرىدىمۇ ئاشلىق بولمىدى، ئامبارىدىكى ئاشلىق كې- لەر يىلىغچە ئۆزىمىزگە يېتەمدۇ - يەتمەمدۇ، بۇنى خۇدا بىلىدۇ. ئادەملەرنىڭ غېمىنى يېگۈچە ئاۋۋال ئۆزىڭىزنى ئويلاڭچۇ، - دەپ- تۇ.

پادىشاھتىن كۆڭلى قالغان مىرئەلى، كەمبەغەللەرنى بېقىش ئۈچۈن ئاز - ماز ئاشلىق غەملەش مەقسىتىدە يىراق يېزىلارنىڭ بىرىگە ئىشلەشكە مېڭىپتۇ، يولدا كېتىۋېتىپ خىزمەتكار يالال- ماقچى بولۇپ يۈرگەن بىر سودىگەر بىلەن ھەمراھلىشىپ قاپتۇ. ئۇلار يولبويى گۈڭۈر - مۈڭۈرلىشىپ سەپەرنى ئاينىتىپتۇ.

— ئاق يول بولسۇن بۇرادەر! - دەپتۇ شائىر ئايرىلىش ۋاقتىدا.

— بىر ئىش بار ئىدى، - دەپتۇ سودىگەر، - ئەگەر شۇ خىز- مەتنى بېجىرەلەيدىغان ساۋاب تەلەپ ئادەمنى تاپالىغان بولسام، ئۇ- نىڭ ھەر كۈنىگە ئىشلەمچىنىڭ يېرىم يىللىق دارامىتىدىن كۆپ- رەك ھەق بەرگەن بولاتتىم.

مىرئەلى ئۆزىنىڭ ئىش ئىزلەپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ، بۇنى ئاڭلىغان سودىگەر «ياخشى ھەق بەرىمەن، ئۇنداقتا مەن بىلەن يۈ-رۈڭ، ئەسلا پۇشايمان قىلمايسىز، ۋاقتى كەلگەندە پەقەت بىر كۈنلا ئىشلەپ بەرسىڭىز، مەن سىزنى رازى قىلىپ يولغا سالى-مەن» دەپ مەھكەم يېپىشىپتۇ. شائىر ئۆزى ۋە ئەل روزىغارىنى ئويلاپ سودىگەرگە نائىلاج ماقۇل بولۇپتۇ. سودىگەر يولبويى مىر-ئەلىنىڭ بىر كۈنلۈك ئىشىنىڭ بىر دۇنيا بايلىق ئېلىپ كېلىشى مۇمكىنلىكى ھەققىدە پو ئېتىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار يۈرە - يۈرە جەيھۇن دەرياسىنىڭ قىرغا-قىدىكى بىر خۇشمەنزىرە جايغا يېتىپ كەپتۇ. شائىر بىلەن سودا-گەر شۇ يەردە قونۇپ قېلىشىپتۇ، ئاردىدىن ئۇچ - تۆت كۈن ئۆتۈ-كەندىن كېيىن سودىگەر مىرئەلىگە ئېغىز ئېچىپتۇ:

— بۇرادەر، بۈگۈنگىچە مېھمىنىم ئىدىڭ، مانا ئەمدى خىزمەت كۆرسىتىدىغان ۋاقتىڭ كەلدى. بۇ ئىككى قاپنى ئېلىپ، تۆگىگە مىن - دە، ئارقامدىن ئىزمۇئىز يۈرگىن، مەنزىلگە بارغاندا قالغان گەپلەرنى دېيىشىۋالىمىز، - دەپ ئېتىغا مىنىپتۇ.

سودىگەر ئاتلىق، مىرئەلى بولسا تۆگىلىك ئارقىسىدىن يۈرۈپ-تۇ، ئۇلار يول يۈرۈپ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ، ئادەم ماڭسا ئايى-غى، قۇش ئۇچسا قانىتى كۆيىدىغان چۆللەردىن ئۆتۈپ، ئاخىرى سۇيى قۇرۇپ قالغان بىر كونا قۇدۇقنىڭ ئېغىزىغا كېلىپ توخ-تاپتۇ. سودىگەر مىرئەلىگە قاپ بىلەن بىر بەلكۇرەكنى تۇتقۇزۇپ دەپتۇ:

— قۇدۇق تېگىگە چۈشۈپ ماڭا بىر كۈن ئىشلەپ بەرسەڭ بەس! ھازىر بېلىڭگە ئارقان باغلاپ قۇدۇققا چۈشۈرىمەن. قۇدۇق-نىڭ ئىچى قاراڭغۇ ۋە بەتبۇي بولسىمۇ چىدىشىڭ كېرەك، بىل-گىنكى، بىر كۈن مىڭ كۈن ئەمەس! قۇدۇق تۈۋىدە توپىمۇ، قۇم-مۇ، تاشمۇ نېمە بولسا خالتىغا قاچىلايسەن، مەن تارتىپ قاپلارنى توشقۇزىمەن. ئاخىرىدا سېنى چىقىرىۋالىمەن - دە، يېرىم يىللىق ئىش ھەققىڭنى بېرىمەن، شۇنىڭ بىلەن ئالەم گۈلىستان، تۆگە

كۆردۈڭمۇ ياق دەپ كېتىۋېرىسەن. كېلىشكەن بويىچە مىرئەلى قۇدۇققا چۈشۈپتۇ، دەقىقىسىدە قالغان بۇ تاشلاندۇق قۇدۇق چوڭقۇر بولۇپلا قالماستىن، سېسىق ۋە گۆرەك قاراڭغۇ ئىكەن. مىرئەلى بېلىدىن ئارقانىنى بوشىتىپ، يان ـ يېنىغا قارىسا ھېچ-يەرنى ئىلغا قىلالماپتۇ، كېيىن ئاياغلىرىنىڭ ئاستىنى سىلاشتۇ-رۇپ كۆرسە، سۆڭەكلەرگە قولى تېگىپ، بەدەنلىرى شۇركىنىپتۇ، ئاستا ـ ئاستا سۆڭەكلەرنىڭ كۆپلىكىدىن پۈت دەسسەيدىغان يەر تاپالماپتۇ. مىرئەلى بۇ يەردە ئونلاپ ئادەملەرنىڭ شورى قۇرۇغاز-لىقىنى بىلىپ، سودىگەردىن تارتۇۋلىشنى ئىلتىجا قىلىپ ۋارقىراپتۇ، سودىگەر بولسا:

ـــ بىر كۈنگە يېرىم يىللىق ھەق تۆلەيدىغان ئادەم ساڭا يەڭ-گىل ئىش بۇيراتتىمۇ؟ ئىشىنىڭ قىيىنلىقىنى ئەمدى بىلدىڭمۇ؟ ماشايىخلار جاندىن كەچمىسەڭ جانانە قايدا، تاغقا چىقمىساڭ دۆلا-نە دەپ بىكارغا ئېيتمىغان! ئاقچا كېرەك بولسا، قۇرۇق گەپنى ئاز قىلىپ، تېز ئىشلە، ـ دەپتۇ.

مىرئەلى سودىگەرنىڭ دېگىنىدەك قىلماقتىن باشقا يول يوقلۇ-قىنى ھېس قىلىپتۇ، قۇدۇق تېگىدىكى دەھشەتلىك مەنزىرىدىن ئۈنىڭ قول ـ پۇتلىرى بەزگەك كېسىلىدەك تىترەپتۇ. نېمە ئىلاج، بېلىگە قىستۇرۇلغان كۇرەكچىنى ئېلىپ، ئادەم ئۇستىخان-لىرىنى بىر چەتكە دۆۋىلەپتۇ ـ دە، قۇدۇق تېگىدىكى تاش ئارىلاش قۇمنى خالتىلارغا قاچىلاشقا باشلاپتۇ. سودىگەر ئۇستىدە تۇرۇپ «ھەم... ياخشى، تېز بولچۇ!» دەپ قاپلارنى توشقۇزۇپتۇ ۋە مەمنۇن بولۇپ:

ـــ مانا شۇنچىلىك ئىش، جاپانىڭ تېگى ئالتۇن دەپتىكەن! ئار-قانىنى بېلىڭگە باغلا، تارتۇالاي، ـ دەپ ۋارقىراپتۇ.

مىرئەلى بۇ تىرىك دوزاختىن قۇتۇلىدىغىنىغا خۇش بولۇپ تەييارلىنىپتۇ، سودىگەر مىڭ ئىنجىقلاپ، چىڭقىلىپ دېگەندەك ئارقانىنى تارتىپ، مىرئەلنىڭ بېشى كۆرۈنگەندە «قېنى، ئالە، بىر كۈنلۈك خىزمىتىڭنىڭ بەدىلى ئۈچۈن يېرىم يىللىق ئىش ھەققى

دېگەن مانا شۇ، ئەمدى ئارىمىز ئوچۇق، ئەي نادان!» دەپ ئاقچىلار - نى ئۇنىڭ بېشىغا ئېتىپتۇ - دە، ئارقاننى كېسىۋېتىپتۇ.

مىرئەلى قۇدۇقتىكى سۆڭەكلەر ئۈستىگە قۇرام تاشتەك قاتتىق چۈشۈپ، هوشىدىن كېتىپتۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن ئۆزىگە كەلىپ قارىسا، ئەتراپ گورىستان! ئورنىدىن تۇراي دېسە، بېلىنى ئالالماپتۇ. «ئەسلىدە بۇ يەرگە مېنى ئەجەل باشلاپ كەلگەنىكەن، ئەي قاپاق كاللا مىرئەلى، ئەقلىدىن ئاداشقان كىشىدەك ئالدانغىنىڭ نېمىسى!» دەپ ئويلاپ، سۈلتاندىن يامانلاپ كېتىپ قالغىنىغا يۇز پۈشايمان قىلىپتۇ. ئۇ ئۆزاق خىيالدىن كېيىن ئاخىرى ئۆز - ئۆزىگە: «بۇ يەردە قانچە پەريات، پۈشايمان قىلغان بىلەن ئەمدى پايدا يوق! بۇ يۈسۈپ ئەلەيهىسسالامدىن قالغان ئەسكى قۇدۇققا بىر كىملەرنىڭ كېلىشىمۇ يوق گەپ! قول قوشتۇرۇپ تۇرۇش ئۆلمەكلىك! ئاخىر تىرىك جاندا ئۈمىد بار!» دەپ قۇدۇق تېگىنىڭ بىر يان تەرىپىنى كولاشقا باشلاپتۇ. چاپقانسېرى غەيرەتلىنىپتۇ، شۇ تەرىقىدە قانچە كۈنلەر ۋە تۈنلەرنىڭ ئۆتكىنى نامالۇم، نېمە ئۈچۈندۇر كولىغان تەرەپ پەسلەشكە باشلاپتۇ ۋە بارا - بارا يورۇق كۆرۈنۈپ، ئاخىر ئادەمنىڭ بېشى پاتقۇدەك تۆشۈك ئېچىلىپتۇ. مىرئەلى خۇددى قۇم ئاستىدە يۇرۇيدىغان جەزىرە يىلانلىرىدەك هېلىقى تۆشۈكتىن قىسىلىپ، ئۆمىلەۋېرىپتۇ، يەر بېغىرلاپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئاخىرى هېلىقى يورۇق كۈچىيىپ، شائىر جەيھۇن دەريا بويىدىكى بىر تۆگە تاشنىڭ يېنىدىن چىقىپتۇ. ئۇ پەھىم قىلىپتۇكى، ئەسلى بۇ بىر زامانلار ئىلگىرى دەريادىن قۇدۇق تېگىگە سۇ سىزىپ بارىدىغان يەر تومۇرى ئىكەن. مىرئەلى تەڭرىگە مىڭ شۈكۈرانىلەر ئېيتىپتۇ، دەريا سۈيىدىن دۇم يېتىپ قېنىپ - قېنىپ ئىچىپتۇ. دەريا لۇبدە ئوخدىسىغا يېتىپ كۆكسىنى تولدۇرۇپ - تولدۇرۇپ نەپەس ئاپتۇ.

بىراق مىرئەلىنىڭ خۇشاللىقى ئۇزاققا بارماپتۇ، چۈنكى دەريا بويىدىكى ئېگىز، تىك قىيالاردىن قۇرۇقلۇققا چىقىش خۇددى قۇدۇقتىن تۆپىگە چىقىشتەك قىيىن ئىكەن. مىرئەلى ئادەمىزاتنىڭ

كېلىشى مۇمكىن بولمىغان دەريا بويىدا يەنە غەمگە پېتىپتۇ. دەريا شاقىرىشىدىن ئاۋۇنۇپتۇ، قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن تاڭ، بىر ۋاقىتتا كۆز ئالدىدا تاغدەك دولقۇن كۆتۈرۈلۈپ، ئارىسىدىن لەھەڭ چىقىپتۇ ـ دە، مىرئەلىگە:

ـ ئەي ئادەمزات، نېچۈن غەمكىنسەن؟ كەل، ئۇستۇمگە مىنىپ قارشى قىرغاققا يەتكۈزۈپ قويغايمەن، ـ دەپتۇ.

مىرئەلى يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ لەھەڭنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپتۇ. لەھەڭ گويا سۇ يۈزىدە ئۇچقاندەك قىلىپ، ھەش ـ پەش دېگۈچە مىرئەلىنى دەريانىڭ ئۇ تامانىغا ئۆتكۈزۈپ قويۇپتۇ.

ـ رەھمەت، ساڭا، ئەي رەھىمدىل جانىۋار! ـ دەپتۇ مىرئەلى ئايرىلىش ۋاقتىدا.

ـ رەھمەتنى ماڭا ئەمەس، ئۆزۈڭگە ئېيت، ـ دەپتۇ لەھەڭ ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، ـ ئېسىڭدىمۇ، بالىلىقىڭدا، دەريا سايىغا ئوينىغىلى كېلىپ، ھەمىشە ماڭا يېمەكلىك تاشلايتتىڭ، سۇدا ھەرخىل قىلىقلارنى قىلىپ، ساڭا مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتىم. يۈز ـ كۆزلىرىمنى سىلايتتىڭ! تۇزۇڭنى يەپ چوڭ بولدۇم ۋە بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى بۇ ياخشىلىقىڭنى قايتۇرىمەن دەپ يۈرگەنىدىم. قىيامەتلىك قەرزىمدىن قۇتۇلدۇم، خوش ئەمدى، سالامەت قال! ـ لەھەڭ گېپىنى تۈگىتىپتۇ ـ دە، تەكشى سۇ يۈزىدە كېمىدەك يوغان دولقۇن ھاسىل قىلىپ يىراقلاردا كۆزدىن غايىپ بولۇپتۇ.

مىرئەلىنى خاسىيەتلىك لەھەڭ ئويلاندۇرۇپتۇ ۋە ھايات قالغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، قايتىش يولىغا چۈشۈپتۇ. بىراق ئۇ سۇلتان سۆيۈننىڭ ئالدىغا بېرىشتىن ئاۋۇال، نائەھلى سودىگەرنى تېپىپ ھېسابلىشىش قارارىغا كەپتۇ. شائىر شەھەرمۇشەھەر ئارىلاپتۇ، ئارىدىن نۇرغۇن ۋاقىت ئۆتۈپتۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شەھەرنىڭ خالتا كوچىسىدىكى چايخانىغا كىرسە، ھېلىقى سودىگەر بىر توپ ياشنى ئولاشتۇرۇپ يەنە «بىر كۈنلۈكى ئۇچۇن يېرىم يىللىق ھەق بېرىمەن» دەپ ئالدامچىلىق قىلىۋاتقۇدەك، مىرئەلى تۇيدۇر-

ماستىن توپنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپتۇ. ئالدامچى سوۋۇپ قالغان چىيىدىن بىر ئوتلاپ تۇرۇپ دەپتۇ:

ــ قېنى ئاقچا تېپىشنى خالايدىغان مەردۇ ــ مەردانىلار ۋە كۆكرىكىدە ئوتى بار شىر يۈرەكلەر بارمىكىن!

ئادەملەر بىر ــ بىرلىرىگە قارىشىپ مەسلىھەتكە كىرىشكەندە، مىرئەلى ئوتتۇرىغا چۈشۈپتۇ. ئۇ سودىگەر بىلەن كېچىسى تېپىشقاچقا، سودىگەر ئۇنى ياخشىراق تونۇۋالالمىغانكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېلىقى قۇدۇق بارسا كەلمەس يول بولۇپ، سودىگەر ئۇنىڭ تېگىدە قالغان ئادەم تۇغۇل، ھاشارەتنىڭمۇ ھايات قېلىشىغا ئىشەنمەيدىكەن. شۇڭا، مىرئەلىنى بۇ يەردە ئۇچرىتىش سودىگەرنىڭ چۈشىگىمۇ كىرمەيدىكەن. شۇنداق قىلىپ سودىگەر بۇ قېتىممۇ ھېلىقى شەرت بىلەن مىرئەلىنى يالالاپتۇ. ئۇلار ئات ــ تۆگىلىك دېگەندەك قۇدۇققا كەلگەندە مىرئەلى چۈشكىلى ئۇنماپتۇ، چۈنكى قارىغۇمۇ ھاسسىسىنى بىر قېتىم يوقىتىشى مۇمكىن ــ دە!

ــ ياق، چۈشمەيمەن تەقسىر، ــ دەپتۇ مىر قەتئىي قىلىپ، سودىگەر كونا گەپلەرنى تەكرارلاپتۇ.

ــ بىز سىز بىلەن قۇدۇققا چۈشۈش توغرىسىدا گەپلەشمىگەنىمىز، ھەرقانداق ئىش بولسا زېمىنىڭ ئۈستىدە قىلغايمەن، ئەلىمساقتىن قالغان كونا قۇدۇق ئىچى نەق دوزاخنىڭ ئۆزى! ئۇ يەرگە كىرىپ يىلان، چايانغا يەم بولىمەنمۇ؟ ياق تەقسىر، مەن تەخى جاندىن تويغىنىم يوق، ئالتە ئايلىق ھەق ئۆزىڭىزگە قالسۇن!

ــ مۇنچە ۋەھىمە قىلغۇدەك، ئۇنىڭ ئىچىدە ھېچنېمە يوق! چۈشكىنىڭىزدە بىلىسەن، قېنى تەييارلان!

ــ بولمايدۇ، ــ دەپتۇ مىرئەلى، ــ كىم بىلىدۇ، بەلكىم قۇدۇق تېگى زەھەرلىك ئۆمۈچۈكلەرنىڭ ئۇۋۇسىدۇر، ئەمدى جېنىمغا ھەرگىز تەۋەككۈل قىلمايمەن.

مىرئەلىنى كۆندۈرەلمەي، مەككار سودىگەرنىڭ بېشى قېتىپتۇ.

ــ ئۇنداقتا، ــ دەپتۇ شائىر سودىگەرنىڭ سۆزىنى شەرت قە-

كېلىشى مۇمكىن بولمىغان دەريا بويىدا يەنە غەمگە پېتىپتۇ. دەريا شاقىرىشىدىن ئاۋۇنۇپتۇ، قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن تاك، بىر ۋاقىتتا كۆز ئالدىدا تاغدەك دولقۇن كۆتۈرۈلۈپ، ئارىسىدىن لەھەك چىقىپتۇ ـ دە، مىرئەلىگە:

ـ ئەي ئادەمزات، نېچۈن غەمكىنسەن؟ كەل، ئۇستۇمگە مىنىڭ، قارشى قىرغاققا يەتكۈزۈپ قويغايمەن، ـ دەپتۇ.

مىرئەلى يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ لەھەڭنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپتۇ. لەھەك گويا سۇ يۈزىدە ئۇچقاندەك قىلىپ، ھەش ـ پەش دېگۈچە مىرئەلىنى دەريانىڭ ئۇ تامانىغا ئۆتكۈزۈپ قويۇپتۇ.

ـ رەھمەت، ساڭا، ئەي رەھىمدىل جانىۋار! ـ دەپتۇ مىرئەلى ئايرىلىش ۋاقتىدا.

ـ رەھمەتنى ماڭا ئەمەس، ئۆزۈڭگە ئېيت، ـ دەپتۇ لەھەك ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، ـ ئېسىڭدىمۇ، بالىلىقىڭدا، دەريا سايىغا ئوينىغىلى كېلىپ، ھەمىشە ماڭا يېمەكلىك تاشلايتتىڭ، سۇدا ھەرخىل قىلىقلارنى قىلىپ، ساڭا مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتىم. يۈز ـ كۆزلىرىمنى سىلايتتىڭ! تۇزۇڭنى يەپ چوڭ بولدۇم ۋە بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى بۇ ياخشىلىقىڭنى قايتۇرىمەن دەپ يۈرگەنىدىم. قىيامەتلىك قەرزىمدىن قۇتۇلدۇم، خوش ئەمدى، سالامەت قال! ـ لەھەك گېپىنى تۈگىتىپتۇ ـ دە، تەكشى سۇ يۈزىدە كېمىدەك يوغان دولقۇن ھاسىل قىلىپ يىراقلاردا كۆزدىن غايىپ بولۇپتۇ.

مىرئەلىنى خاسىيەتلىك لەھەك ئويلاندۇرۇپتۇ ۋە ھايات قالغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، قايتىش يولىغا چۈشۈپتۇ. بىراق ئۇ سۇلتان سۆيۈننىڭ ئالدىغا بېرىشتىن ئاۋۇال، نائەھلى سودىگەرنى تېپىپ ھېسابلىشىش قارارىغا كەپتۇ. شائىر شەھەرمۇشەھەر ئارىلاپتۇ، ئاردىدىن نۇرغۇن ۋاقىت ئۆتۈپتۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شەھەرنىڭ خالتا كوچىسىدىكى چايخانىغا كىرسە، ھېلىقى سودىگەر بىر توپ ياشنى ئولاشتۇرۇپ يەنە «بىر كۈنلۈكى ئۇچۇن يېرىم يىللىق ھەق بېرىمەن» دەپ ئالدامچىلىق قىلىۋاتقۇدەك، مىرئەلى تۇيدۇر-

ماستىن توپنىڭ ئىچىگە قوشۇلۇپتۇ. ئالدامچى سوۋۇپ قالغان چېيىدىن بىر ئوتلاپ تۇرۇپ دەپتۇ:

ــ قېنى ئاقچا تېپىشنى خالايدىغان مەردۇ ــ مەردانىلار ۋە كۆكرىكىدە ئوتى بار شىر يۈرەكلەر بارمىكىن!

ئادەملەر بىر ــ بىرلىرىگە قارىشىپ مەسلىھەتكە كىرىشكەندە، مىرئەلى ئوتتۇرىغا چۈشۈپتۇ. ئۇ سودىگەر بىلەن كېچىسى تېپىشقاچا، سودىگەر ئۇنى ياخشىراق تونۇۋالالمىغانىكەن. ئۇنىڭ ئۇسۇتىگە ھېلىقى قۇدۇق بارسا كەلمەس يول بولۇپ، سودىگەر ئۇنىڭ تېگىدە قالغان ئادەم توغۇل، ھاشارەتنىڭمۇ ھايات قېلىشىغا ئىشەنمەيدىكەن. شۇڭا، مىرئەلىنى بۇ يەردە ئۇچرىتىش سودىگەرنىڭ چۈشىگىمۇ كىرمەيدىكەن. شۇنداق قىلىپ سودىگەر بۇ قېتىممۇ ھېلىقى شەرت بىلەن مىرئەلىنى يالالايتۇ. ئۇلار ئات ــ تۆگىلىك دېگەندەك قۇدۇققا كەلگەندە مىرئەلى چۈشكىلى ئۇنماپتۇ، چۈنكى قارىغۇمۇ ھاسىسىنى بىر قېتىم يوقتىتىشى مۇمكىن ــ دە!

ــ ياق، چۈشمەيمەن تەقسىر، ــ دەپتۇ مىر قەتئىي قىلىپ، سودىگەر كونا گەپلەرنى تەكرارلاپتۇ.

ــ بىز سىز بىلەن قۇدۇققا چۈشۈش توغرىسىدا گەپلەشمىگەنىمىز، ھەرقانداق ئىش بولسا زېمىنىڭ ئۈستىدە قىلغايمەن، ئەلۋەتتە مۇساقتىن قالغان كونا قۇدۇق ئىچى نەق دوزاخنىڭ ئۆزى! ئۇ يەرگە كىرىپ يىلان، چايانغا يەم بولمەنمۇ؟ ياق تەقسىر، مەن تېخى جاندىن تويغىنىم يوق، ئالتە ئايلىق ھەق ئۆزىڭىزگە قالسۇن!

ــ مۇنچە ۋەھىمە قىلغۇدەك، ئۇنىڭ ئىچىدە ھېچنېمە يوق! چۈشكىنىڭدە بىلىسەن، قېنى تەييارلان!

ــ بولمايدۇ، ــ دەپتۇ مىرئەلى، ــ كىم بىلىدۇ، بەلكىم قۇدۇق تېگى زەھەرلىك ئۆمۈچۈكلەرنىڭ ئۇۋۇسىدۇر، ئەمدى جېنىمغا ھەرگىز تەۋەككۈل قىلمايمەن.

مىرئەلىنى كۆندۈرەلمەي، مەككار سودىگەرنىڭ بېشى قېتىپ تۇ.

ــ ئۇنداقتا، ــ دەپتۇ شائىر سودىگەرنىڭ سۆزىنى شەرت قە-

لىپ، ـ ئاۋۋال ئۆزىڭىز چۈشۈپ كۆرسىتىڭ، ئاندىن چۈشسەم چۈشەي!

شۇنداق قىلىپ مەككار سودىگەر ئىلاجسىزلىقتىن قۇدۇققا چۈشۈشكە مەجبۇر بولۇپتۇ، مىر ئۇنىڭغا خالتىلارنى تاشلاپ بېرىپتۇ. سودىگەر خالتىلاردىن بىرنى توشقۇزۇپ تارتقۇزۇپتۇ، مىر ئەلى قارىسا ئۇ ئاددىي تۇپراق ئەمەس، بەلكى ئالتۇن ئارىلاش قۇم ئىكەن، شۇندا قۇدۇق تېگىدىن:

ــ بۇرادەر، ئەمدى مېنى تارتىۋال، ـ دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ.

ــ ئەي سودىگەر ئاكا، ئاخىر چۈشتىڭىز! بەردىلىق بېرىڭ، بىر كۈن دېگەن مىڭ كۈن ئەمەس! ئىشنى چالا قىلمايلى، قالغىنىنى سىزلا پۈتتۈرۈپ چىقىڭ! ئىككىلا قاپ تولغاندا سىزنى چىقىراي، ــ دەپتۇ شائىر.

سودىگەردە مىرئەلىنىڭ گېپىگە كۆنمەكتىن باشقا نېمە چارە؟ ۋەيلۇن دوزاختەك قۇدۇق ئاستىدىن قورقۇپ يىغلاپتۇ، ئۆزىنى تەگسىز بىر ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدە تۇرغاندەك ھېس قىلىپتۇ، ئىككىلا قاپ ئالتۇن قۇمغا تولغاندا، مىرئەلى سودىگەرنى تارتىپ بېشى كۆتۈرۈنگەندە:

ــ مانا بۇ ھەققىڭ، ئاش بولسۇن! شۇنچە كۆپ بىگۇناھ بەندىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بوپسەن! ياتقان يېرىڭ بىرىنچى دوزاختا بولغاي، ـ دەپ ئارقانىنى كېسىپ، سودىگەرنى ئۆز ئۈسۈلى بويىچە باپلاپتۇ.

كېيىن مىرئەلى تەكشۈرگە مىڭ رەھمەتلەر ئېيتىپ، قاپلارنى تۆگىگە ئارتىپ، ئۆزى سودىگەرنىڭ ئېتىغا مىنىپ سۇلتان سۆيۈنىڭ سارىيىغا قاراپ يول ئاپتۇ، شائىرنى كۆرگەن پادىشاھ ھايجانلانغىنىدىن:

ــ مېنى ئاچارچىلىقتىن قىينىلىپ قالدى دەپ بىر تۆگە بۇغداي ئېلىپ كەلدىڭىزمۇ دوستۇم! بۇنچىلىك نەرسە بىلەن مەن دوستىڭىزنىڭ غېمىنى يېگۈچە، ئۆزىڭىز كۈن ئۆتكۈزسىڭىز بولماسمىدى، ـ دەپ يۈكنى چۈشۈرۈپتۇ.

ـــ سۇلتانىم، بۇ قاپلاردىكى نەرسە سىزگىلا يېتىپ قالماي، بەلكى خەلقىمىزنى ئاچارچىلىق بالاسىدىنمۇ قۇتقۇزىدۇ،ـــ دەپتۇ مىرئەلى. سۇلتان ئاغزىنى ئېچىپ قارىغۇدەك بولسا، قاپلاردىكى نەم قۇم ئىكەن، غەزەپلىنىپتۇ:

ـــ مېنى شۇنچە كۆپ كىشىلەرنىڭ ئالدىدا مات قىلماقچىمۇ سەن؟ بۇ تۇزكورلۇق بولماي نېمە؟ ـــ دەپ ۋارقىراپ قاراۋۇللىرىغا شائىر كەشىنى توغرىلاشنى بۇيرۇپتۇ. ئەزەلدىن مىرئەلىگە ھەسەت قىلىپ تۇرغان ۋەزىرلەرنىڭ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ، پادىشاھقا ئۇنى زىندانغا تاشلاش مەسلىھەتىنى بېرىپتۇ. نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىرىغان سۇلتان سۆيۈن ئۇلارغا «بىلگىنىڭنى قىلىش-مامسەن!» دېگەندەك مەنىدە ئىشارە قىلغانىكەن، ئۇلار دەرھال شائىرنى زىندانغا تاشلاپتۇ.

سۇلتان سەل ئۆزىگە كېلىپ، تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، قولىغا يېپىشقان قۇمنى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇۋۇلىغان ئىكەن، ئالقىنى ۋە تەختى ئاستىدا سانسىز كېپەك ئالتۇن دانچىلىرى پارقىراپتۇ. ئازغانلىقىنى بىلىپ ۋەزىرلەر ئارقىسىدىن بارسا، ئۇلار مىرئەلىنى سولاپ بولۇپ، قۇمنى قورغان سىرتىدىكى ئەخلەتلىككە تۆككىلى كېتىشىۋاتقانىكەن. پادىشاھ ئۇلارنى دەرھال توختىتىپ، قاپلارنى ئېچىپ قارىسا، قۇم ئەمەس بىر دۆۋە ئالتۇن قۇيۇلۇشتەك نۇر چېچىپتۇ...

پادىشاھ قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، مىرئەلىنى ئازاد قىلىپ-تۇ، شائىرنىڭ ئەل ئىچىدىكى شان ـــ شۆھرىتى يەنىمۇ ئېشىپ، بۇ ھەقتە ئەپسانە ـــ رىۋايەتلەر تارقىلىپتۇ.

ئۆلۈكمۇ بىر بالا، تىرىكمۇ*

مۇسىيىقىي پېنىسە دەۋرىنىڭ يېگانىسى بولغان مەۋلانە ئەلىشاھ بىر كۈنى ئەمىر ھەزرەتلىرىگە ئەرز قىلىپ:

— سىزنىڭ ئالىي ئىلتىپاتىڭىزدىن ۋە مەرھەمىتىڭىزدىن ئۈمىد شۈكى، ۋەقفە باشقۇرغۇچىلىرى ئالتە ئايلىق مائاشىمنى بىر قېتىمدىلا بېرىۋەتكەن بولسا، ئۇلارنى ھەر ئايدا ئاۋارە قىلمىغان بولسام، — دېدى.

ئالىي ھەزرەت جاۋاب بېرىپ:

— مەۋلانە، — دېدى ئىستىھزا بىلەن، — ئۆمرىڭىزدىن ئالتە كۈن قالغانمۇ يوقمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس، سىز نېمە ئۈچۈن ئاماننەت ھاياتقا بۇ قەدەر ئىشىنىپ، كېلەچەكتىكى ئالتە ئايلىق ئىش ھەققىڭىزنى ئالماقچى بولىسىز!

مەۋلانە جانابلىرى:

— سىز پەرمان بېرىڭ، ئۇ پۇللىرىمنى بېرىۋەرسۇن، ناۋادا ئۆلۈپ تارتىپ قالسام، گۆر — كېپەنلىكىمگە ئەسقىتار دەپ ئويلىۋىدىم، — دېدى.

ئالىي ھەزرەت:

— ئۆلۈكمۇ بىر بالا، تىرىكمۇ بىر بالا دېگەن ئەسلىدە سىز ئىكەنسىز — دە؟ — دېدى جاۋابەن.

نەۋايىنىڭ« ناۋا » مۇقامى *

نەۋايى خوجا يۈسۈپ بۇرھانىدىن قاتارلىق زامانىسىنىڭ مەشھۇر سازەندىلىرىدىن مۇسىيقا ئۆگىنىپ، كېيىنكى كۈنلەردە ئاجايىپ مۇزىكانت بولۇپ يېتىشىپتۇ، شائىر يالغۇز چېلىش بىلەنلا قالماي، يەنە ئەينى دەۋردە پۈتكۈل خۇراساندا داڭقى بار ئەلنەغمىچى قۇلمۇھەممەد ئۇدنىمۇ تەربىيىلەپ چىققان ئىكەن.

نەۋايىنىڭ مۇسىيقا ئىلمىدىكى تۆھپىلىرى ھەققىدە «تەۋارىخىي مۇسىقىيۇن» دا مۇنداق دېيىلگەن:

(مۇزىكا ئىلمىنىڭ) سەككىزىنچى پىرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋايىدۇر، بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل ـ شاراپىتىلىرى ئۆزى يازغان شېئىر كىتابلىرىدىن ئايان. مەن ئۇنىڭ «كۇلىيات»، «چاھار دىۋان» لىرىدىن، «خەمسە» سىدىن، ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى ـ كېيىن، ئاز ـ كۆپ بولۇپ پۈتكەن ئوتتۇز ئالتە پارچە كىتابىدىن بەھرى ئېلىپ، ئۇنىڭ خىسلەت ۋە ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۇ مۇشۇنداق قىممەتلىك ئىلىم ـ لەرنىڭ ئۇستىگە يەنە ئۇستازى بولغان ھەزرىتى جامىيدىن مۇسىقا ئىلمىنى ئۆگىنىپتۇ. ھەر كېچىسى ساتار ياكى تەمبۇر چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمىد ئېيتىپ بىھۇش بولۇپ كېتىدىكەن. ئۇ «ناۋا» دېگەن بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە تارقىتىپتۇ.

تونۇر سالالمىغان كىشى قانداقمۇ ئۆي سالالىسۇن!

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تۇرسۇن ئاكا ئىسىملىك قوشنىسى بولغا-نىكەن. ئۇ ئۆمۇر بويى ئىشلەپ تاپقىنىغا ئاران دېگەندە بىر ئۆي سېلىۋاپتۇ. تۇرسۇن ئاكىنىڭ خۇدابەردى ئاتلىق ئوغلى بولۇپ، پەمسىز ۋە كۇن بويى بىكار تەلەتچىلىكتە كۇن ئۆتكۇزىدىكەن. بىر كۇنى تۇرسۇن ئاكا ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ:

— ھەزرىتىم، كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، يېشىم ئۇلغىيىپ قالدى، بۇگۇن بولمىسا ئەتە ئامانەت ئىگىسىگە قايتىدۇ. مەن ئۆلگەندىن كېيىن خۇدابەردى ئۆينى سېتىشقا ئۇرۇنسا ھەرگىز يول قويمىغايسىز، — دەپتۇ.

— ئۆي ۋەتەن، «ۋەتەن گاداسى كەپەن گاداسى» دەيدۇ ئەۋلىيالار. بولىدۇ، بۇ ئىشنى ماڭا قالدۇرۇڭ، — جاۋاب بېرىپتۇ شائىر.

تۇرسۇن ئاكا ئۆيىگە بېرىپ ئوغلىغا كۆپ ئۆگۈت — نەسىھەت-لەر قىلىپتۇ. ئەگەر زادى بولماي ئۆينى سېتىشقا تۇغرا كەلسە، ئەلىشىر نەۋايىنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ ئىش قىلىشنى تاپىلاپ-تۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بوۋاي ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ.

ئاي، يىللار ئۆتۈپتۇ، خۇدابەردىنىڭ لاي سۇدەك ھاياتى داۋاملىشىپتۇ ۋە بىر كۇنى ئۆينى ساتماقچى بولۇپ شائىرنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ:

— ياخشى گەپ، — دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى سۆزىنى داۋاملاشتۇ-رۇپ، — تونۇرۇڭ كونىراپ كېتىپتۇ، بۇزۇپ يېڭىسى سال — دە، قوشۇپ ساتساڭ ئۆيۇڭنىڭ باھاسى ئىككى باراۋەر ئۆرلەيدۇ.

خۇدابەردى خۇشال ئۆيگە قايتىپ، ھويلىسىدىكى تونۇرنى بۇ-زۇپتۇ. ئىككىنچى كۈنى قوشنا يېزىدىكى تونۇرچىدىن تونۇر سې-تىۋېلىپ كېلىۋېتىپ، پەمىسزلىكىدىن سۇندۇرۇپ قويۇپتۇ. ئار-قىدىن يەنە بىرنى سېتىۋېلىپتۇ، لېكىن كېچىسى كوچا چىڭداپ ئۇخلىمىغان خۇدابەردى يېرىم يولغا كەلگەندە سايلىقتا ئۇخلاپ قالغاچقا، تونۇرىنى ئوغرى ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۇچىنچى قېتىم خۇدابەردى مىڭبىر تەستە تونۇرنى ھويلىسىغا قۇرۇپتۇ. راۋۇرۇس تونۇر قىلماقچى بولۇپ، ئىچىلىرىنى چوڭقۇر يوناپ، ئۇستى تە-رەپنى قېلىن لاي بىلەن سۇۋاپتۇ. بۇ ئىشلارغا ئۇزۇن ۋاقىت كەتـ-سىمۇ، لېكىن ئۇ شۇ كۈنى ئۆينى ساتقاندىكى شېرىن خىيالىلار بىلەن ئۇخلاپتۇ.

خۇدابەردى ئەتىسى ئەتىگەن تۇرۇپ قارىسا تونۇر گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپتۇ. قىلمىشىدىن تېرىككەن خۇدابەردى نەۋايىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

ــ تونۇر سالالمىدىم، ئەرزانراق بولسىمۇ ئۆينى ساتايمەـ-كىن، ــ دەپتۇ.

سۇپىدا شېئىر پۈتۈپ ئولتۇرغان نەۋايى ئېيتىپتۇكى:

ــ بىر تونۇرنى ئەپلەپ سالالمايى، ئۆي ساتماقچى بولغىنىڭ نېمىسى؟! «بېلى ئاغرىمىغانىنىڭ نان يېيىشىنى كۆر» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان. دۇنيادا ھېچنېمەڭ يوق، ئۆينىمۇ سېتىۋەتسەڭ كېيىن كوچىدا قالمامسەن؟! ئۆي قالسۇن، بار، ئىشلەپ تىرىكچىلىكىڭنى قىل.

خۇدابەردى بارغانچە دوستلىرىغا ئېغىر كېلىدىغان بوپتۇ. شۇـ-نىڭ بىلەن ئۇ تونۇرنىڭ ئىشىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، مېھنەت لەززىتىنى تېتىشقا باشلاپتۇ. نەۋايىنىڭ دانالىقى بىلەن ھاياتلىق ماكانى ساقلىنىپ، كېيىن بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

هۇسەيىن بايقارانىڭ نامەردلىكى

هۇسەيىن بايقارا ۋەزىرى نەۋايى بىلەن ئوۋغا كېتىۋاتاتتى، شا-ئىر يولدا تاسادىپىي گۈلى ئىسىملىك ساھىبجامال قىزنى كۆ-رۈپ، ئاشىقى بىقارار بولدى. هۇسەيىن بايقارا ئۆز دوستىنىڭ سۆيگۈ سەرگۈزەشتىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ، گۈلىنى هەرىمگە ئېلىپ كېلىشنى قېرىشقاندەك نەۋايىغا تاپشۇردى.

هەم دوستى، هەم پادىشاھ هۇسەيىننىڭ پەرمانىنى بېجىرىش ئۈچۈن نەۋايى گۈلىنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە باردى. شائىرنى ئەل-چى سۈپىتىدە كۈتۈۋالغان گۈلى ئىككى پىيالىگە شاراب قۇيۇپ، بىرىنى نەۋايىغا ئۇزاتتى، ئىككىنچىسىنى ئۆزى ئىچتى. ئاردىن ئوتتۇز بەش كۈن ئۆتۈپ، شاھ هەرەمخانىسىدىكى مەشۇق نەۋايىنى هۇزۇرىغا چاقىرتىپ، زەهەر ئىچكەنلىكىنى ۋە ئۆلۈمىگە بەش كۈن قالغانلىقىنى ئېيتتى. گۈلى پاك سۆيگۈسىنى ساقلاپ قېلىش ۋە رەھىمسىز رېئاللىققا تىك تۇرۇپ بېقىش سەۋەبىدىن بەۋاپا دۇنيادا ۋاپادار بولۇپ قالىدىغانلىقىنى هەم شائىرنىڭمۇ پىداكارلىق كۆر-سىتىشىنى تەلەپ قىلدى. مەلۇم بولۇشچە، نەۋايى ئىچكەن پىيا-لىدىكى شارابقا ئەرلىكىنى يىمىرگۈچى ياكى ئۇنىڭغا زەخمەت يەت-كۈزگۈچى دورا سېلىنغان ئىكەن.

كېيىن شائىر يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەر مەزمۇنىغا ئوخشاپ كې-تىدىغان ۋەقەلىكنى تۆۋەندىكى رۇبائىيسىدا لىرىك - مەجازىي ئۇسۇلدا ئىپادىلىدى:

بىر گۈل غەمىدىن، دېدىم، قۇياي باغرىمغا داغ،
بەرگەيمۇ دىبان ئەتىر، دىماغىمغا فەراغ[1].
بەرگىن چۈن مۈلەۋژۈس ئەيلەدى [2]بوم [3]ئىلە زاغ،
ئەندى ئەنى ئىزلەمەككە يۈز ھەيف دىماغ.

① فەراغ — تىنچلىق، راھەت، ئازادلىق.
② مۈلەۋژۈس ئەيلەمەك — بۈلغانماق.
③ بوم — بايقۇش.

پۇل خوتۇن

مىرئەلى باش ۋەزىر بولغاندىن كېيىن يۇرتىنىڭ ھەممە جايىنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. شۇ زامانلاردا مەرۋ چېگرىسىدىكى [1] مۇرغاپ دەرياسى شىددەت بىلەن ئاقىدىكەن. قارشى قىرغاقتا ئۆتۈش ئۈچۈن تارىختىن بېرى قانچىلىغان ئادەملەر ھالاك بولۇپتۇ. شۇ سەۋەبتىن مىرئەلى دەريانىڭ تار ۋە قىرغاقلىرى پۈختا جايىغا كۆۋرۈك سېلىش توغرىسىدا سۇلتان سۆيۈنگە مەسلىھەت سالىتۇ. كۆۋرۈكنىڭ ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتلەردىكى ئەھمىيىتىنى پادىشاھقا چۈشەندۈرۈپتۇ. شاھمۇ دەريادا كۆۋرۈك سېلىپ ئىلگىرىكىلەر قىلمىغان ئىشنى قىلىش زۆرۈر، دەپ قارايتۇ. شۇنداق قىلىپ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ھەشەمەتلىك ۋە مەزمۇت تاش كۆۋرۈك ئىككى قىرغاقنى تۇتاشتۇرۇپتۇ.

شۇ زامانلاردا مەرۋدە بەھىساب پۇل ـ بايلىققا ئىگە بىر تۇل خوتۇن بار ئىكەن. ئۇ ئۆزىچە: «سۇلتان مۇرغاپنىڭ ئۈستىگە تاش كۆۋرۈك سالدۇرغان بولسا، مەن تەجەن دەرياسىغا سالدۇرمەن. مېنىڭ كۆۋرۈكۈم ئۇنىڭكىدىن مۇستەھكەم ۋە كۆركەم بولسۇن، شۇنداق بىر ۋاقىتلار كېلىپ، پادىشاھ كۆۋرۈكۈمدىن ئۆتۈپ قالسا، شۇ باھانە بىلەن كۆڭلىنى ئوۋلارمەن» دەپ ئويلايدىكەن. پۇلدار خوتۇن ھەقىقەتەن تەجەن دەرياسىغا تاشتىن، ئەبەدىي تۇرغۇدەك ھەيۋەتلىك كۆۋرۈك سالدۇرۇپتۇ ۋە نامىنى «پۇل خوتۇن» دەپ قويۇپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لەشكەر تارتىپ كېتىۋاتقان سۇلتان سۆ-

---

① مەرۋ چېگرىسى ــ خۇراسان چېگرىسى.

يۇننىڭ يولى «پۇل خوتۇن» دىن ئۆتۈشكە توغرا كەپتۇ. پۇلدار تۇل خوتۇن پادىشاھنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ كۆڭۈلكى ئۈستىدە ياسىنىپ تۇرغانكەن. كۆڭۈلۈك يېنىغا كېلىپلا پادىشاھنىڭ دۆلەتمەن خوتۇنغا كۆزى چۈشۈپتۇ ۋە مىرئەلىگە قارىتىپ بىر سەتر شېئىر ئېيتىپتۇ:

بىزنىپ چىقتى كىيىپ سەرەلە كۆينەك سەۋسەنى...

پۇلدار خوتۇننىڭ ھىيلە ـ مىكرىنى پەملىگەن شائىرمۇ شاھقا شېئىر بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

ئۆتمە نامەرت كۆڭۈرىكىدىن، خەير ئاققۇزسۇن سەل سېنى.

ـ بۇ باي ئايال مەن ۋە مېنىڭ دۆلىتىم ئۈچۈن ئۇلۇغ ئىش قىلىپتۇ. ئۇ پۇتۇن مال ـ مۈلكىنىڭ يېرىمىنى سەرپ قىلىپ كۆڭۈلۈك سالدۇرۇپتۇ. كۆڭۈلۈك سېلىش ھەر ئىككى ئالەمدە ساۋاب، بۇ كۆڭۈلۈكتىن ئۆتمەسلىكنىڭ سەۋەبى نېمىكىن؟

ـ خەلق ئۈچۈن، دۆلەت ئۈچۈن مال ـ جان خەرج قىلغان كىشىنىڭ خاكى پايىنى كۆزۈڭگە سۈرمە قىلىپ سۈرتسەڭمۇ ئاز ـ دۇر. ئەمما بۇ خوتۇننىڭ مەقسىتى باشقا! ئۇ بۇ كۆڭۈلۈكنى خالىس نىيەت بىلەن ئەمەس، بەلكى ئابرۇي ـ شۆھرەت ئۈچۈن سالدۇر ـ دى. تەجەندىكى بۇ «پۇل خوتۇن» نىڭ مۇرغاپتىكى «تاش كۆڭۈلۈك» دىن ھەيۋەتلىكلىكىنى كۆرمەدىڭىزمۇ؟ ئەگەر بۇ كۆڭۈلۈكتىن ئۆتسەك، باي خوتۇن بىرىنچىدىن، سۈلتاننىڭمۇ كارى چاغلىق ئىكەن، كۆڭۈلۈكۈمدىن ئۆتتى دەپ قارايدۇ ـ دە، خۇراسانىنىڭ پادىشاھى بۇنىڭدىن كېيىن ئىككى ـ بۇنىڭ بىرى مەن، دەپ پۇتۇن ئالەمگە كۆز ـ كۆز قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، كۆڭۈلۈكنىڭ ئىككى

بېشىغا كۆزەتچى قويۇپ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەردىن باج ئالىدۇ ـ دە، كۆۋرۈكنىڭ باھاسىنى ئون ھەسسە قىلىپ قايتۇرۇۋالىدۇ.

مىرئەلىنىڭ بۇنداق ئەتراپلىق ئويلىغىنىغا قايىل بولغان سۇلتان سۆيۈن گويا غەزەپلىنىپ ئېقىۋاتقان كەڭ دەريانى غا نەزەر تاشلاپتۇ ـ دە:

ـــ ئۇنداقتا ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟ ـ دەپ سوراپتۇ.

ـــ تەقدىر ۋە تەۋەككۈلنىڭ قورقۇنچاقلار بىلەن ئىشى بولماس!ـــ دەپ ئېتىغا بىر قامچا ئۇرۇپتۇ مىرئەلى. پادىشاھىمۇ پۇتۇن قوشۇن بىلەن ئۇنىڭغا ئەگىشىپتۇ. كەڭ دەريا ئوغلانلىرىغا ئۆز باغرىدىن يول بېرىپ، زور قوشۇننىڭ بىرەرسىگىمۇ زىيان يەتكۈزمەپتۇ.

شائىرنىڭ ئېتىنى يېتىلەش

ھەزرەت ئەلىشىر نەۋايى «خەمسە» دېگەن كىتابنى يېزىپ بو-لۇپ، دوستى سۇلتان ھۈسەينىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. قولىدىكى يوغان دۇردۇن بوغچىنى ئاچماستىن تۇرۇپ، ئىككى قوللاپ ئۇ-نىڭغا سۇنۇپتۇ:

ــ بۇ نېمە؟

ــ ئاۋۋال ئوقۇسىلا، ئاندىن نېمىلىكى ئايان بولغاي.

ھۈسەين بايقارا بوغچىنى ئېچىپ قارىسا، زەر مۇقاۋىلىق كاتتا كىتاب، شۇندا شائىر ئېيتىپتۇ:

ــ «خەمسە» نىڭ ئاخىرقى سەھىپىسىگە ھازىر نۇقتا قويدۇم ــ دە، ئەڭ ئاۋۋال ئۆمۈرلۈك دوستۇم، شاھىنشاھ بولغان سۇلتان ئالىيلىرى كۆرسۇن ۋە ئۇنىڭغا ئەبەدىي ئارمۇغان بولسۇن، دەپ ئېلىپ كەلدىم.

قولىدىكى ئالتۇن سۇيىدە يېزىلغان كىتاب بىلەن ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئوكيانباغر سۆزلىرىدىن ئالەمچە ھاياجانلانغان پادىشاھ دەرھال ھېراتتىكى ھۆكۈمايۇ ئۆلىما، شائىرۇ فازىل ۋە ناخشىچى ــ سازەندىلەرنى دۇنيادا تەڭدىشى يوق ــ «باغى ھۈسەينىي» گە يى-غىلىشقا چاقىرىپتۇ.

ھۈسەين بايقارانىڭ ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا ئۇچىدىغان دۇلدۇل مىسالى ئېتى بولۇپ، ئەل ئارىسىدا «سۇلتان ئات» نامى بىلەن مەشھۇر ئىكەن. ساھىبجامالىلاردەك چىرايلىق، بوراندەك ئۇچقۇر بۇ ئات سۇلتاندىن ئۆزگىنى يېنىغا يولاتمايدىكەن. ناتونۇش سايى-نىڭ ئالدىغا كەلگىنىنى چىشلەپ، ئارقىسىدىكىنى تېپەركەن. شۇ سەۋەبتىن ئاتنى جابدۇپ ــ ئىگەرلەش، بوغۇز بېرىپ كۈتۈش

ئىشلىرىنى مەخسۇس خادىم بېجىرىدىكەن. بۇ قېتىم ھۈسەيىن بايقارا شەخسەن ئۆزى ئاتخانىسىغا كىرىپ «سۇلتان ئات» نى جابدۇندۇرۇپ چىقىپتۇ ـ دە، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كېلىپ:

ـ ئاق بوز ئاتقا مىنىڭ، ـ دەپتۇ باشقىچە ھاياجان بىلەن. شاھ ئىر ئاتلىق كۆپ يۈرگەن بىلەن «سۇلتان ئات» قا مىنمىگەن ئىدىكەن. شۇڭا سەل ئېھتىيات قىلىپتۇ:

ـ ياق، مىنەلمەيمەن، ـ دەپتۇ سۇلتاننىڭ سۆزىنى رەت قىلىپ. ھۈسەيىن بايقارا نەۋائىينى يەنە ئاتقا مىنىشكە دەۋەت ئېتىپ تۇ. شائىر بولسا «رايىش ئاتلاردا يۈرۈپ ئادەتلەنگەنمەن. ئاساۋۇ ئات سۇلتانىمغا مەنزۇر. بۇ ئاتقا مىنىشتىن مېنى خالاس قىلغايلا» دەپ ئۇنىماپتۇ.

ـ مىنگەيلا ھەزرەتلىرى، مىنگەيلا، ـ دەپ سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋاتقان سۇلتان ھۈسەيىن شائىرنى بىئەپ ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن سۆز مەقامىنى ئۆزگەرتىپ:

ـ مەۋلانە، ـ دەپتۇ دوستىغا قاراپ، ـ قېنى ئېيتىڭچۇ، شاھ ئىنىڭ ئەمرى نېمىدۇر؟ ماشايىخلار پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىب دەپ ئېيتقانمۇ؟

ـ ھەئە، شۇنداق جانابلىرى، ـ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى.

ـ بەس، شۇنداق ئىكەن، ھۈسەيىن سىزنىڭ نېمىڭىز؟

ـ دوستۇم ھۈسەيىن ۋەتىنىمگە پادىشاھدۇر.

ـ توغرا، ۋەتەننىڭ پادىشاھى ئىكەنمەن، دېمەك سىز تەسەررۇپىمدىكى فوقراسىز. شۇنداق ئىكەن پادىشاھىڭىز ئەمرىدىن باش تارتىشىڭىزنىڭ بائىسى نېمىدۇر؟

گەپ شۇنداق كېتىۋەرسە ئاقىۋەتنىڭ ياخشى بولمايدىغانلىقىنى پەھىم قىلغان ئەلىشىر نەۋايى «تەۋەككۈل، نېمە بولسا بولغۇلۇق، سۇلتاننىڭ ئېيتقىنىچە ئىش تۇتاي» دەپ ئويلاپتۇ ـ دە:

ـ رازى بولۇڭ پادىشاھىم، دوستلۇقىمىز ھۆرمىتى ئەمرىڭىز

ۋە سەلتەنىتىڭىزنىڭ سايىسىدە بولسۇن، ــ دەپ ئاتقا مىنىشكە رازى بولۇپتۇ. ھۇسەيىن بايقارا شاھلارغا خاس غورۇر بىلەن تە-بەسسۇم قىلىپتۇ ۋە نەۋايىنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىنگۈ-زۈپتۇ. بىر قولدا ئاتنى يېتىلەپ، يەنە بىر قولدا «خەمسە» نى قولتۇقلىغىنىچە «باغى ھۇسەينىي» گە خۇشال كىرىپ كەپتۇ. ئە-لىشىر نەۋايىنى «سۇلتان ئات» ئۇستىدە، ھۇسەيىن بايقارانى پىيا-دە ئات يېتىلەپ كېلىۋاتقان ھالەتتە كۆرگەن ۋەزىرۇ ئەزەم ۋە ئۆ-لىمايۇ فازىللارنىڭ ھەيرانلىقىتىن ئاغزى كامارەدەك ئېچىلىپ، جايلىرىدا قاققان قوزۇقتەك تۇرۇپلا قاپتۇ. نەۋايى ئات ئۇستىدە، پادىشاھ بولسا ئۇنىڭ ئاتچىسى، ئالەم پەيدا بولغاندىن بېرى كۆ-رۈلمىگەن ئىش بۇ!... سۇلتان ھۇسەيىن شۇ ھالەتتە يەنى شائىر-نىڭ ئېتىنى يېتىلەپ كۆپچىلىك دائىرە ھاسىل قىلىپ ئولتۇرغان مەيداننى بىر ئايلىنىپ چىقىپتۇ ــ دە، تەخت ئورنىتىلغان جايغا كېلىپ توختاپتۇ. شۇ چاغدا ئەتراپتىن، «بىر پادىشاھنىڭ ئاددى پۇقرانىڭ ئېتىنى يېتىلىدى، دېگەن قانداق گەپ؟! سۇلتاننى ئەق-لى ــ ھوشىدىن جۇدا قىلغان نېمە بالا بۇ! نەۋايىنى تەختتە ئول-تۇرغۇزامدۇ تېخى! يا ئەستەخپۇرۇللا، سۇلتاننىڭ بۇ قىلمىشىغا نېمە دېگۈلۈك ئەمدى!»، دېگەندەك نارازى گەپ سۆزلەر ئاڭلىنىشقا باشلاپتۇ.

ــ ئەھلى فوقۇرا، شاھىڭىزنى ئىشتىڭلار، ــ دەپ سۆز باشلاپ-تۇ ھۇسەيىن بايقارا، ــ شائىرىمىز ئەلىشىر نەۋايىنى «سۇلتان ئات» قا مىنگۈزۈپ چۈلۈۋرىنى يېتىلەپ مەيدان ئايلىنىشىمىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ قويۇڭلار. ھەيران بولماڭلار! دوستۇم ئەلىشىر مەشرەتە نامدار «خەمسە» سىنى يېزىپ كەمىنگە ئارمۇغان قىلدى ۋە بۇنىڭ بىلەن ماڭا، تۇركىي ئۇلۇسقا ۋە پۈتۈن ئىلىمىزگە بىس-يار شادلىق، ئۆمۈر باقىي فەخىر ــ بەخش ئەتتى! ــ سۇلتاننىڭ سۆزى توگىشى بىلەن ئەتراپتىن:

ــ باركاللا، ئاپىرىن! نەۋايىنىڭ قولىدىن گۈللەر ئۇنسۇن،

ئەسلا دەرد كۆرمىسۇن! ئۆمۈرلىرى باقىي، مەرتىۋىلىرى چەكسىز بولسۇن، ـ دېگەن سادالار ياڭراپتۇ.

ـــ مەن سىلەرنىڭ كىمىڭلار بولىمەن، ـ سوراپتۇ ھۈسەيىن بايقارا سورۇن ئەھلىدىن.

ـــ ئەلبېشىمىز، سۇلتانىمىز، ـ ۋارقىراپتۇ جامائەت.

ـــ ئۇنداق بولسا سۇلتانىڭلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاڭلار، ـ دەپتۇ ھۈسەيىن بايقارا ھاياجانلىق يۇقىرى ئاۋاز بىلەن، ـ توغرا، مەن مۇشۇ دەۋردىكى سىزلەرنىڭ سۇلتانىڭلار، ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ پادىشاھىمەن. ئەمما ئالدىمىزدا تۇرغان دوستۇم ئەلىشىر نەۋايى ئېلىمىزنىڭ كەلگۈسى ئەۋلاتلىرى مەڭگۈ تازىم قىلىدىغان سۇلتاندۇر. مەن ئەنە شۇ غەزەل مۇلكىنىڭ سۇلتانى، ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئېتىنى يېتىلەش شەرىپىگە مۇشۇھەرەپ بولغىنىمدىن ئۆزۈمنى چەكسىز خۇشاللىق ئالمىدە سەزمەكتىمەن.

ھۈسەيىن بايقارا شۇنداق دەپتۇ ـ دە، يىغلاپ تۇرۇپ بۇيۇك شائىرنى قاتتىق قۇچاقلاپتۇ.

تۇز ھەققى ئۇچۇن سۆيگىنىگە ئەلچى بولۇش*

بىر كۈنى مىر ئەلىشىر نەۋايى ئادىتى بويىچە شەھەر سىرتىدىكى بېغىغا كېتىۋېتىپ، بىر ئۆينىڭ دېرىزىسى ئالدىدا تۇرغان تولمۇ گۈزەل بىر قىزغا تاسادىپىي كۆزى چۈشتى. قىز شۇ قەدەر گۈزەل ئىدىكى، نۇرلۇقلۇقىدىن قۇياش بىلەن بەسلىشەتتى. بۇلۇتلارمۇ مۆكۈۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇ دىلبەر بېشىنى چىقىرىپ تۇرۇپ، يۈزىنى كىرلىرىنى يايماقتا ئىدى. مىر ئەلىشىر بۇ گۈزەل مەھبۇبەنىڭ توزىقىغا چۈشتى. نەگە كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇنتىدى. باغنىڭ يولىدا ئادىشىپ قالدى، چۆرگىلەپ يۈرۈپ ئاخىرى گۈزەل قىز بار ئۆيگە كىرىپ قالدى ۋە ئىشكىنى قاقتى. قىزنىڭ دادىسى ئىشكىنى ئاچتى ۋە كەلگەن كىشىنىڭ سۇلتانىنىڭ ۋەزىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيرەتكە چۈمدى. ئېتىنى ھويلىغا باغلاپ ئۇنى ئۆينىڭ تۆرىگە باشلىدى. ئاندىن بۇ ئۇلۇغ مېھماننىڭ كېلىش سەۋەبىنى سورىدى.

مىر ئەلىشىر:

— ئاتا، ئولتۇرۇڭ، — دېدى.

ئۆي ئىگىسى ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇياق — بۇياقتىن پاراڭلىشىپ ئاخىرى كېلىش سەۋەبىنى چۈشەندۈردى ھەمدە:

— مېنى ئوغۇللۇققا قوبۇل قىلىڭ، — دەپ ئۆتۈندى.

ساھىبخانا بۇنداق ئۆتۈنۈشتىن ھەيران قالدى ۋە:

— بۇ تەلىپىڭىزنى جېنىم بىلەن بەجا كەلتۈرەتتىم. بىراق، قىزىمنىڭ بۇ ئىشقا نېمە دەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ بېقىش كېرەك، — دېدى ھەمدە قىزنىڭ خانىسىگە كىرىپ:

— قىزىم، كىر — قاتلىرىڭنى ئېسىۋاتقىنىڭدا سېنى سۇلتاز-

ىنىڭ ۋەزىرى كۆرۈپتۇ. ئەمدى ئۆيىمىزگە كىلىپ ئوغۇللۇققا قو-
بۇل قىلىشىمنى تىلەپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟ ـ دېدى.
قىز ناھايىتى ئەقىللىق ۋە زېرەك ئىدى، دادىسىغا:
ـ دادا، ئەگەر ۋەزىر مېنى لايىق كۆرسە، مەن ئۆزۈمنى ئۇنىڭ-
غا بېغىشلايمەن، ـ دېدى.
ئۆي ئىگىسى مېھماننىڭ يېنىغا كىلىپ قىزنىڭ جاۋابىنى
يەتكۈزدى. مىر ئەلىشىر تاۋار پوتىسىنى يېشىپ بولغۇسى قېينا-
تىسىنىڭ ئېتىكىگە مىڭ ئالتۇن تەڭگە تۆكتى ۋە:
ـ بۇ پۇل ئالدىمغا چىقىپ ئىشىكنى ئاچقانلىقىڭىز ۋە ئۆيى-
ڭىزگە باشلىغانلىقىڭىزنىڭ بەدىلىدۇر. قىزنىڭ تويلۇقى ئايرىم
بولىدۇ، ـ دېدى.
بەختلىك مىر ئەلىشىر ئۇدۇل سۇلتان ساريىغا كىلىپ پۈتـ-
كۈل كېچىنى قاتتىق ھاياجان ئىلكىدە ئۆتكۈزدى.
تاڭ ئېتىپ ئۇيۇقتا قۇياش كۆتۈرۈلدى. ناغرا ـ سۇنايلار بىلەن
شاھنىڭ «ھەممەيلەن ئوڭغا ئاتلانسۇن» دېگەن پەرمانى يەتكـۈزۈل-
مەكتە ئىدى. مۇلازىملار ئالدىراش چېدىر ۋە سايىۋەنلەرنى تەيـ-
يارلاپ، ئۇلاغلارنى جابدۇۋاتاتتى. ئوۋ ئالامانى يىغىلغاندىن كېيىن
سۇلتان بىلەن ۋەزىرلەر ئەرەب ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چىقتى.
كىشىلەر پاراڭلاشقاچ كېتىپ باراتتى. توپ ۋەزىرنىڭ مەھبۇبىنىڭ
ئۆيى جايلاشقان كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. مىرنىڭ مەشۇقى
گۈل بولسا سۇلتاننىڭ ئوڭغا چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. شۇ-
ڭا ئۇ يىگىتنى كۆرۈش ئارزۇسىدا پەنجىرىدىن قاراپ تۇراتتى.
شۇ ئارىدا سۇلتاننىڭ كۆزلىرى ئۆيىنىڭ پەنجىرىسىگە چۈشۈپ،
ۋەزىرنىڭ مەشۇقى گۈلنى كۆردى ۋە گۈزەللىكىگە ھەيران قالـدى.
ۋۇجۇدىنى بىر خىل ھاياجان چۈلغىدى. ئوۋدىن سارايغا قايىتقانغا
قەدەر قىزنىڭ رۇخسارى كۆز ئالدىدىن بىر مىنۇتمۇ نېرى كەتمە-
دى. ئەتىسى سەھەردە سۇلتاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەن قازى كالان
ئۇنى ناھايىتى سۇلغۇن ۋە پەرىشان ھالەتتە كۆردى. سۇلتان بولسا

ئۇنى كۆرە ـ كۆرمەيلا:
ـ ئەي، شەرىئەت پاناھ، بېشىمغا بىر غەيرىي سەۋدا چۈشتى، بۇنىڭدىن قانداق قۇتۇلۇشىمنى بىلەلمەيۋاتىمەن، ـ دېدى.
قازى كالان نېمە ئىشلىقىنى بىلەلمەي گاڭگىراپ قالدى. ئۇ ئىشنىڭ جەريانىنى سۆزلەپ بەردى:
قازى كالان قىزنىڭ دادىسى موللا سالمىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، سۇلتاننىڭ ھالى سەۋدالىقىنى سۆزلىدى. موللا سالىھ بۇنى قىزغا يەتكۈزدى:
ـ پەقەت تۆگىلا ئىككى قېتىم بوغۇزلىنىدۇ، مەن ئىككى قېتىم بوغۇزلىنىدىغان تۆگە ئەمەسمەن، ئەزبىرايىل سۇلتاننىڭ تەلىپى ئارتۇقتۇر، ـ دېدى، گۈل.
موللا سالىھ قىزنىڭ سۆزلىرىنى قازى كالانغا يەتكۈزدى. قازى ئەھۋالنى ھۇسەيىن بايقارا ئۆز پېتى مەلۇم قىلدى. سۇلتان غەزەپتىن ئوت بولۇپ ياندى. سۇلتاننى بۇ ھالدا كۆرگەن ۋەزىر ئەلىشىر نەۋايى ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى ۋە سالام بەردى:
ـ ئەي شاھىنشاھ، نېمە سەۋەبتىن غەم ـ قايغۇ ئەسىرى بولىدىڭىز؟ نېمە قىسمەت بار؟ ـ دەپ سورىدى.
سۇلتان ۋەقەنى چۈشەندۈردى:
ـ ئەقىللىق ۋە دانا ۋەزىرىم، ئۇۋۇغا كېتىۋېتىپ، بىر ئۆينىڭ پەنجىرىسىدىن ئاجايىپ گۈزەل بىر دىلبەرنى كۆرگەنىدىم. شۇ سائەتتىن بېرى كۆڭلۈم پەرىشان. ھېچقاچان ئۆزۈمنى بۇ ھالدا سەزمىگەنمەن. قىزنى تېپىپ كېلىشكە قازى كالانىنى ئەۋەتكەنىدىم، ئۇ لايىقىنىڭ بارلىقىنى باھانە قىلىپ، بىزنى رەت قىلىپتۇ. ئەمدى ھەممە ئۈمىد ئىشەنچىم سىزنىڭ ئىلكىڭىزدىدۇر، ـ دېدى.
مىر ئەلىشىر مەسىلىنىڭ تېگىنى چۈشەندى. سۇلتانغا ھېچ ئىشنى چاندۇرمىدى ۋە ھېچنەرسە دېمىدى ھەمدە ئۇنىڭ ئەمرىگە بىنائەن موللا سالمىنىڭ ئۆيىگە كەلدى.
ـ تەقدىر بىزنىڭ ئارزۇيىمىزچە ئەمەس، ھەر ئىش ئاللانىڭ

ئىلكىده. تەڭرىمنىڭ ئەمرى بىلەن بۇ قېتىم قىزنىڭىزنى سۈلتان-
غا سوراپ كەلدىم، ـ دېدى.
موللا سالىھ يەنە قىزىنىڭ يېنىغا كىردى ۋە:
ـ ئەي، كۆزۈمنىڭ نۇرى، تەقدىرنىڭ قازاسى بىلەن ۋەزىر
ئەمدىلىكتە ساڭا سۈلتاندىن ئەلچى بولۇپ كەپتۇ. بۇنىڭغا نېمە
دەيسەن؟ ـ دېدى.
قىز دادىسىغا جاۋاب بەردى:
ـ مەن ئىككى قېتىم بوغۇزلىنىدىغان تۆگە ئەمەسلىكىمنى
سىزگە ئېيتقانىدىم. ۋەزىرنىڭ ئايالى بولۇشقا سۆز بەردىم. سۈل-
تاننىڭ تەلىپىگە رازى ئەمەسمەن.
موللا سالىھ قىزىنىڭ بۇ جاۋابىنى مىر ئەلىشىر نەۋائىيغا يەت-
كۈزدى. دەرتلىك شائىر:
ـ مەن سۈلتاننىڭ ئاش ـ تۇز ھەققى ئۈچۈن مۇھەببىتىمنى
پىدا قىلدىم، ـ دېدى.
موللا سالىھ يەنە قىزىنىڭ يېنىغا كىرىپ ۋەزىرنىڭ سۆزىنى
يەتكۈزدى. قىز قاتتىق يىغلىدى ۋە ئاخىرى:
ـ ئۇنداقتا مەن ۋەزىرنىڭ تەكلىپىنى بىر شەرت بىلەن قوبۇل
قىلاي، ـ دېدى.
مىر ئەلىشىر قىزنىڭ شەرتىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقى ھەققىدە
ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، قىز ئىككى پارچە قەغەزگە بىر نەرسىلەر-
نى يېزىپ دادىسىغا تۇتقۇزدى:
ـ ۋەزىر قەلئەگە كىرىپ بۇ ئىككى خەتنى پالانچى ئەتتارغا
بەرسۇن. ئەتتارنىڭ بەرگەن نەرسىسىنى ماڭا يەتكۈزسۇن، ـ دې-
دى. مىر ئەلىشىر قىزنىڭ تەلىپى بويىچە قەلئەگە كىرىپ خەتتە
يېزىلغان ئەتتارنى تاپتى. ئەتتار بىرىنچى خەتنى ئوقۇغان ھامان
كۈلدى. ئىككىنچى خەتنى ئوقۇپ يىغلاپ كەتتى. دورىپۇرۇش
سورالغان دورىلارنى ئىلغاپ قىز يازغان خەتلەرگە ئوراپ مىر ئە-
لىشىرگە بەردى، ئەلىشىر قىزنىڭ ئۆيىگە كەلدى. دادىسىنىڭ

ۋاستىسى بىلەن دورىپۇرۇش بەرگەن دورىلارنى گۇلگە كىرگۈز-
دى.
— دادا، — دېدى قىز، — پەردىنى تارتىپ، ۋەزىرنى بۇ يەرگە
چاقىرىڭ.
دادىسى قىزنىڭ دېگىنى بويىچە قىلدى. قىز پەردە ئارقىسىدىن
مىر ئەلىشىرگە خىتابەن:
— ۋەزىرىم، سىزگە قويغان شەرتىمنى راستىنلا قوبۇل قىل-
دىڭىزمۇ؟ — دەپ سورىدى يىغلاپ تۇرۇپ.
ۋەزىر:
— قىسمەتكە شۈكۈركىم، قوبۇل قىلدىم.
— ئۇنداق بولسا مۇشۇ دورىنى يۇتۇڭ، — دەپ خەتكە ئورالغان
دورىلاردىن بىرىنى مىر ئەلىشىرگە ئۇزاتتى. ئەلىشىر دورىنى
دەرھال ئاغزىغا سالدى. قالغىنىنى قىز ئۆزى يۇتۇۋەتتى. گۈل ئې-
غىر بىر ئۇھ تارتىپ:
— خۇداغا شۈكۈر، ئەمدى مەن غەمدىن قۇتۇلدۇم. سۇلتانغا
ئېيتىڭ، مەن بىلەن توي قىلسا بولىدۇ، — دېدى.
ۋەزىر كەينىگە چېكىنىپ ئىشىككە قاراپ بىر — ئىككى قەدەم
مېڭىشىغا قىز تەئەججۇپلەنگەن هالدا:
— ۋەزىرىم، بۇ دورىلارنىڭ نېمە دورا ئىكەنلىكىنى سورىمايلا
كېتىۋاتىسىزغۇ؟ سىز ئېلىپ كەلگەن دورا مېنى قىرىق كۈندىن
كېيىن مازارغا يوللايدۇ، ئەمدى قالغىنىنى خۇداغا تاپشۇردۇم، —
دېدى.
ئەلىشىر نەۋايى ئۇنىسىز يىغلىغان پېتى گۈلنىڭ يېنىدىن
قايتتى. ئوردىغا قايتىپ سۇلتانغا توي قىلىش تەكلىپىنىڭ قوبۇل
قىلمىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. سۇلتان دەرھال توي بۇيرۇقى چۈ-
شۈردى. بەختسىز گۈل سۇلتان هۇسەينىگە نىكاهلاندى. سۇلتان
تۆشەككە كىردى. گۈل شۇ قەدەر گۈزەل ئىدىكى، ئالەمدە مۇنداق
گۈزەلدىن يەنە بىرىنى هېچكىم كۆرمىگەندى، هۆر — پەرىلەردەك

دىلبەر ئىدى. گۈل سۇلتاننىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ تۇ-
رۇپ:
ــ ئالەمنىڭ پادىشاھى، ئايالىڭىزنىڭ سىزگە بىر ئىلتىماسى
باردۇر، ــ دېدى. سۇلتان:
ــ سۆزلەڭ، ــ دەپ ئىجازەت قىلدى. گۈل:
ــ ئاجىزەڭىز، ئۇستۇمدىكى ھەققىڭىزنى ئېلىشقا قىرىق كۈن
سەۋر قىلىشىڭىزنى ئۆتۈنىدۇ، ــ دېدى.
سۇلتان نازىنىنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىشقا ئاجىز كەلدى.
قىرىق كۈن مۆھلەت بەردى، گۈلنىڭ ھەرقانداق تەلىپى بەجا كەل-
تۈرۈلەتتى. شۇ تەرزدە 35 كۈن ئۆتتى، زەھەرلىك دورا تەسىرىنى
كۆرسىتىشكە باشلىدى. گۈل ئاغرىپ ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قالدى.
بۇنى سەزگەن سۇلتان ئىزتىراپقا چۈشتى، غەم ــ قايغۇدىن گور-
دىدا تۇرالماي ئۇۋاغا چىقىشنى قارار قىلدى. سۇلتاننىڭ بۇ قارا-
رىنى بىلگەن گۈل مىر ئەلىشىر نەۋائىغا مەخپىي خەۋەر بېرىپ،
بىرەر باھانە ــ سەۋەب بىلەن ئۇۋاغا بارماي ئۆلۈم ئالدىدا تۇرغان
مەشۇقىنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى ئاڭلاشقا يېنىغا چاقىرتتى. مىر ئە-
لىشىر بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلدى. سۇلتاننىڭ پەرمانىنى ئې-
لىپ كەلگەن مەھرەم كەلگەندە ئەلىشىر كېسەل سىياقىغا كىر-
ۋېلىپ ياتقانىدى، مەھرەمگە دېدىكى:
ــ سۇلتانغا يەتكۈز، بىئارام بولۇۋاتىمەن، ئاتقا مىنگۈدەك ھا-
لىم يوق.
شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئۇۋاغا كەتتى، مۇلازىملارنىڭ ياردىمى
بىلەن مىر ئەلىشىرنى باشقىچە كېيدۈرۈپ ھۇجرىسىغا كىرگۈزدى
ۋە يېنىغا چاقىرىپ:
ــ بىلەمسىز، مېنىڭ پەقەت بەش كۈنلۈك ئۆمرۈم قالدى.
سىزگە دەيدىغان ئەڭ ئاخىرقى سۆزۈم ۋە ئىلتىماسىم شۇكى،
سىز بىلەن بىللە بولۇشقا مۇيەسسەر بولالمىغان مەن شور پېشانە
ئۆلگەندە تاۋۇتۇمنى كۆتۈرۈڭ، ھاياتىمدا تۇتۇش نېسىپ بولمىغان

قوللىرىڭىز ھېچبولمىغاندا تاۋۇتۇمنى تۇتسۇن. ھەر جۈمە كۈنى بامدات نامىزىدىن كېيىن روھىمغا دۇئا قىلىپ قويۇشىڭىزنى ئىلتىجا قىلىمەن، ـ دېدى.

گۈل بۇ ۋەسىيەتنى تۇگىتەر ـ تۇگەتمەي ھويلىدا ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ كۆتۈرۈلدى. سۇلتان ئۇۋدىن قايتىپ ھەرەمگە قاراپ كەل ـ مەكتە ئىدى. مىر ئەلىشىر نەۋە قىلىشنى بىلەلمەي قالدى. ھە ـ رەمدىكى ئاياللار ۋە خادىملار ناھايىتى تەدبىرلىك كەلدى:

ـــ ۋەزىر، تېزدىن مۇشۇ قازانغا كىرىڭ، ـ دەپ ئۇۋ ئىتلىرىغا تاماق پىشۇرىدىغان تۇۋاقلىق يوغان قازاننى كۆرسەتتى. ۋەزىر قازانغا چۈشتى، ئىككى قۇل قازاننىڭ تۇۋىقىنى يېپىپ بولۇپ سىرتقا ماڭغانىدى. سۇلتان بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. سۇلتان ئىت يېمىنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىگە قىزىقىپ تۇۋاقنى ئاچ ـ قانىدى، ئويلىمىغان يەردىن كۆزلىرى قازاننىڭ ئىچىدىكى ۋەزىر ـ نى كۆردى. قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن ھۇسەيىن ئۇندىمەيلا تۇۋاقنى يېپىپ ئەلەم بىلەن ئوردىغا كىرىپ كەتتى. قۇللار قازاننى سىرتقا ئېلىپ چىقتى. ئەلىشىر نەۋايى ئۆيىگە قايتماستىن ئۇدۇل قەلەن ـ دەرخانىغا كەتتى. تونۇش بىر دەرۋىشكە:

ـــ قېرىندىشىم، مېنى قۇتقۇزۇۋال، پەرىجە ۋە كۇلاھىڭنى ماڭا بەر، ـــ دېدى. دەرۋىشنىڭ كۇلاھ ۋە پەرىجىسىنى كىيىپ مەككىگە يول ئالدى.

ئىستىراھەتكە چىققان سۇلتان ۋەزىرنى ئىزدىدى، بىراق مەھ ـ رەملەر ۋەزىرنى تاپالمىغانلىقىنى سۇلتانغا مەلۇم قىلدى. ۋەلىيـ ـ لەرنىڭ ئىلمىي كارامىتى بىلەن مىر ئەلىشىرنىڭ ئىزى بايقال ـ دى، ئىز ئۇدۇل قەلەندەرخانىغا كەتكەنىدى. مەھرەملەر دەرھال قە ـ لەندەرخانىغا يۈگۈردى.

دەرۋىشلەردىن بىرى:

ـــ ئەلىشىر نەۋايى كىيىملىرىنى مېنىڭ پەرىجە ۋە كۇلاھلـ ـ رىمغا تېگىشىپ دەرۋىش بولۇپ كەتتى، ـ دەپ ئىزدەشنىڭ نەتـ ـ

جىلىرىنى سۇلتانغا مەلۇم قىلدى. سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا بۇ ھېكايىدىن قاتتىق مەيۇسلىنىپ ئۆز قولى بىلەن مىر ئەلىشىرگە بۇ مەكتۇپنى يازدى:

«مىر ئەلىشىر، ساڭا مەلۇمكى، مەن سەنسىز ياشىيالمايمەن. مېنىڭ قەلبىمنى ئۆرتەپ مەككىگە كەتكىنىڭ نېمىسى؟ ئۇشبۇ مەكتۇبىمنى ئالغان ھامان دەرھال قايتىپ كەل ۋە كۆڭلۈمگە تەسەللىي بەر، بۇ كەبىنى تاۋاپ قىلغاندىنمۇ زور ساۋابلىق ئىشتۇر. باقىي سالاملار»

مەكتۇب سۇلتانىنىڭ ئۇچقۇر يەلتاپانلىرى ئارقىلىق ئەلىشىر-نىڭ كەينىدىن ئەۋەتىلدى. چاپارمەن مىر ئەلىشىرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بىر توپىلىككە چىقىپ ئالدىدا كېتىۋاتقان ۋەزىرنى كۆردى ھەمدە چەت يولدىن چىقىپ ۋەزىرنىڭ ئالدىغا مەكتۇبنى تاشلاپ ئۆزى بىر يانغا يوشۇرۇندى. ئەلىشىر يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ يەردىكى مەكتۇبنى كۆردى ـ دە، دەرھال ئېلىپ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولۇپ قاتتىق ھەيران بولدى. دەل شۇ پەيتتە چاپارمەن يوشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ ۋەزىرگە سالام بەردى:

ـــ مەكتۇبنى سەن ئېلىپ كەلدىڭمۇ؟ ـ سورىدى ۋەزىر.

ھەئە، ـ جاۋاب بەردى چاپارمەن.

ئەلىشىر:

ـــ يول ئازابىدىن پۇتلىرىم تېلىپ، تاپانلىرىم قاپىرىپ كەتتى، بۇ ھالدا سېنى قانداقمۇ ئۇمىدسىز قايتۇراي.

چاپارمەن:

ـــ سىلىنى مۇرەمگە ئېلىپ تا سۇلتانىنىڭ قېشىغىچە كۆتۈرۈپ ئاپىرىمەن، پەرمان شۇنداق، ـ دېدى.

شۇ سۆزلەردىن كېيىن شاتۇر مىر ئەلىشىرنى مۇرىسىگە ئېلىپ ئاستا ـ ئاستا يولغا راۋان بولدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلدى. سۇلتان ھۇسەيىن ۋەزىرنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈۋاتاتتى، ئىككى دوست بىر ـ بىرىنى قۇچاقلە-

شىپ شۇنداق قاتتىق يىغلاشتىكى، ئەتراپتىكى پۇقرا، ئە-
مەلدارلاردىن تەسىرلەنمىگەن ۋە كۆزلىرىگە ياش ئالمىغان كىشى
قالمىدى.

شۇ كۈنى گۈلنىڭ ئاغرىپ ياتقىنىغا 39 كۈن بولغانىدى. سۈل-
تان ھۈسەيىن شۇ قەدەر ئازابلاندىكى، ئوردىدا تۇرۇشقا تاقىتى
قالمىغانىدى. ئۆزى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بېغىغا بېرىپ بىر
مەزگىل پىنھان يۈردى. كېچە ۋە كۈندۈزنى يىغا بىلەن ئۆتكۈزدى.
ئەتىسى سەھەردە گۈل: «بىز ئاللانىڭ قۇللىرىمىز، ئاقىۋەتتە ئۇ-
نىڭغا قايتىمىز» دېگەن ھەقىقەتكە يەتتى. يەر يۈزىدىكى ھاياتنى
ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئەبەدىيلىككە كەتتى. بارلىق ئەمىرلەر ۋە خىز-
مەتچىلەر ئەلىشىر نەۋايىنىڭ قېشىغا كېلىپ سۈلتانغا بۇ ئۆلۈم
خەۋىرىنى يەتكۈزۈشنى ئىلتىماس قىلدى. شۇنى ئۇنتۇماسلىق
كېرەككى، گۈلنىڭ ھۈجرىسى بىر سەرۋى دەرىخىنىڭ ئاستىدا
ئىدى، مىر ئەلىشىر نەۋايى بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى يەتكۈزۈش ئۈ-
چۈن سۈلتاننىڭ بېغىغا كەلدى، سۈلتان يەر ئاستىدىكى ئىستە-
قامەتخانىسىغا بېكىنىپ ھېچكىمنى قوبۇل قىلمايۋاتاتتى، نەۋايى
ئىشىككە كېلىپ ئۇنلۇك ئاۋازدا مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇدى:

سەرۋىنىڭ سايەسىدە گۈل سولدى نېتمەك كېرەك؟

سۈلتان بۇ مىسرانى ئاڭلاپ مۇنداق سەتىرىدە نەزىرە ئېيتتى:

سەرۋىدىن تابۇت ياساپ، گۈلدىن كەفەن ئەتمەك كېرەك.

دېگەچ ھۈجرىدىن چىقتى، سۈلتان ھۈسەيىن بىلەن مىر ئەلە-
شىر يىغلىغان پېتى ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى. ئۇلار كۆڭۈل
سىرلىرىنى بىر - بىرىگە ئەسلا دېيەلمەيتتى، يىغلا - يىغلا ئور-
دىغا قايتتى. گۈلنىڭ مېيىتىنى دەپنە قىلىپ، باقىي ئالەمگە ئۇ-

زىتىپ قويدى. مىر ئەلىشىر گۈلنىڭ ۋەسىيىتىنى مۇقەددەس ئا-
مانەت سۈپىتىدە بەجا كەلتۈردى، تاۋۇتنى قەبرىستانلىققا قەدەر
مۇرىسىدە كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ھەر جۈمە كۈ-
نى بامدات نامىزىدىن كېيىن بىمۇراد قەبرىگە بېرىپ ئۇنىڭ رو-
ھىنى يادلاپ دۇئا قىلىپ تۇردى.

ئەلىشىر بىلەن دېھقان

ئەلىشىر نەۋايى مەلۇم يېزىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، بىر دېھقان شائىرنىڭ غەزىلىنى ناخشا قىلىپ ئېيتىپ قوش ھەيدەۋاتقۇدەك. نەۋايى زەن سېلىپ ئاڭلىغۇدەك بولسا دېھقان ئۇنىڭ مەشھۇر غەزەللىرىدىن بىرىنى بۇزۇپ ئېيتىۋاتقۇدەكمىش. شائىر ئېتىدىن چۈشۈپتۇ ـ دە، دېھقاننىڭ ئېتىزىغا كىرىپ تېرىلغان يەرلەرنى دەسسەپ قالايمىقانلاشتۇرۇشقا باشلاپتۇ. شۇ چاغدا:

ـ ھەي، مۇسۇلمان، بىر چىرايلىق تېرىغان يېرىمنى بۇزۇۋەتكىنىڭ نېمىسى؟ ـ دەپتۇ ھەيران بولغان دېھقان.

ـ ئاۋۋال ئۆزۈڭگە باق، كېيىن ناغرىڭنى قاق، دېگەننى ئاڭلىغانمىدىڭ. سەن غەزىلىمنى قانچىلىك بۇزۇپ ئېيتقان بولساڭ، مەنمۇ تېرىمىلىرىڭنى شۇنچە بۇزىمەن، ـ دەپ جاۋاب بەرگەن ئىكەن ھەزرىتى نەۋايى.

شەرەپلىك بۇرچ

بىر كۈنى مەۋلانە ئەلىشىر نەۋايى مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىق ئۇزاق تاغ سەيلىسىدىن قايتىپ كېلىۋاتقان ئىكەن، يىراقتىن قەبرىستانلىق كۆرۈنىپتۇ. قەبرىستانغا يۈز مېتىرچە قالغاندا. مەۋلانە ئاتتىن چۈشۈپ بېشىنى تۆۋەن سالغان ھالدا ئاستىلاپ يولنى داۋام قىلىپتۇ. مۇلازىملارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ مەۋلانىگە ئەگىشىپتۇ. قەبرىستانلىقتىن ئۆتۈپ خېلى يىراقلاشقاندىلا ئۇلار ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا راۋان بولۇپتۇ. يەنە بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن مۇلازىملار قەبرىستانلىقتىن ئۆتەردە مەۋلانىنىڭ ئاتتىن چۈشۈشىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. نەۋايى تېخىچە سۈكۈتلىك ھالەتتە ئىكەن. كېيىن ياش مۇلازىملاردىن نارازى تەلەپپۇزدا شۇنداق دەپتۇ:

ــ بۇ يەردە خەلقىمىزنىڭ پەخرىلىك قەھرىمانلىرى، تەۋەررۈك پەدەرى بۇزرۇكۋارلىرى مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن. بۇلارنىڭ يېنىدىن ئات چاپتۇرۇپ، توپا تۇزۇتۇپ ئۆتۈش ئىنسانلىق شەرىپىگە مۇخالىپتۇر، ئەجبا بۇنچىلىك قائىدىنىمۇ ئۇقمامسىلەر؟ بۇنى بىلمەسلىك تىرىكلىكتىكى ئۆلگەنلىكتۇر. ئاتا ــ بوۋىلار خاكى ــ پايى ۋە روھىنى ئېزىزلىماق ھەربىر بەندىنىڭ ئىمانىي جۇملىسىدىندۇر.

مۇلازىملار ئاتىسى ئالدىدا خاتا ئىش قىلىپ قويغان بالىدەك تاھىراتنىڭ قارىسى كۆرۈنگىچە ئاتلىرىنى يېتىلەپ، لەۋلىرىنى چىشلەپ مېڭىشىپتۇ.

سۇلتان ھۇسەيىنگە ئارمۇغان*

نەۋايى «خەمسە» سىنىڭ زامانداشلىرى ئارىسىدا، ھەممىدىن ئاۋۋال ھۇسەيىن بايقاردا قانچىلىك زور تەسىرات قالدۇرغانلىقىنى ۋاسسىنىڭ تۆۋەندىكى خاتىرىسىدىن تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن.

مەۋلانە مۇھەممەد بەدەخشىي شۇنداق ھېكايە قىلىدۇ:

ئەلىشىر ئۆز «خەمسە» سىنى سۇلتان ھۇسەيىنگە تەقدىم قىلغاندا، پادىشاھ:

— بىر ماجرا خېلى ئۇزۇندىن بۇيان سىز بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا ھەل بولماي كەلدى. بۇگۈن شۇ ئىشنى ھەل قىلىشىمىز كېرەك، — دېدى.

بۇ مەسىلە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، سۇلتان ھۇسەيىن ئەلىشىرنىڭ مۇرىدى بولۇشنى كۆپتىن بېرى ئارزۇ قىلاتتى ۋە ئۇنى «پىرىم» دەپ ئاتايتتى. ئەلىشىر بولسا بۇنىڭغا:

— يا ئاللا، يا ئاللا، بۇ قانداق بولغىنى ئەمدى! ئەسلىدە بىز مۇرىدىمىز، سىز ھەممىمىزگە پىرسىز، — دەپ جاۋاب بېرەتتى.

ئەمدى سۇلتان ھۇسەيىن ئەلىشىردىن سورىدى:

— ئېيتىڭچۇ، پىر نېمە — يۇ، مۇرىد نېمە؟

— پىرنىڭ تىلىكى — مۇرىدنىڭ ئىستىكى بولماقتۇر — جاۋاب بەردى ئەلىشىر.

شۇ چاغدا سۇلتان ھۇسەيىن ئۆزىنىڭ ئاق ئېتىنى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرىدى. بۇ ئاجايىپ شوخ ۋە چاپقۇر ئات ئىدى.

سۇلتان ھۇسەيىن: «ئۇنداقتا سىز مۇرىد، مەن پىرىڭىز بولدىغان بولسام، شۇ تاپتا ئاتقا مىنىسىز، مەن ئۇنى يېتىلەپ ماڭمەن» دېدى.

ئەلىشىر نائىلاج ئاتقا مىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئات شۇنچىلىك ئاساۋۇ ئىدىكى، پادىشاھتىن باشقا كىشىنى يېقىن يولاتماس ئىدى. ئەلىشىر ئايىغىنى ئۆزەڭگىگە ئېلىشى بىلەنلا ئات ئۇركۈپ توختىمىدى. سۇلتان ھۇسەيىن ئاتنى سىلاپ ۋە پۇراپ تىنچلاندۇردى ۋە ئەلىشىرنىڭ مىنىشىنى كۈتتى. شائىر ئېگەرگە ئولتۇرۇشى بىلەن پادىشاھ ئاتنىڭ چۈلۈۋۇرىدىن تۇتۇپ يېتىلەشكە باشلىدى. ئەركانۇ دۆۋلەتتىكى ياخشى ـ يامان ھەيرانلىق دېڭىزغا چۆمىدى. ئارتۇق ھاياجاندىن ئەلىشىر ھۇشىدىن كەتتى. ئەتراپتىكىلەر ئۇنى ئاتتىن كۆتۈرۈپ ئېلىشتى…

نەۋايىنىڭ چۈشى*

«سەددى ئىسكەندەربي» نىڭ يېزىلىپ بولۇشى «خەمسە» نىڭ تۈگەللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شائىر غايىۋى جەمئىيەت ھەققىدە يېزىلغان بۇ ئەسىرىمنىمۇ كىشىلەر باشقا داستانلارغا ئوخشاش ئالقىشلارمىكىن دەپ دىلغۇل بولىدۇ. نەۋايى «خەمسە» يېزىشتا ئۇستازى ئابدۇراھمان جامىدىن كۆپ پىكىر - مەسلىھەت ئالغانىقا، جامىنىڭ ئىنكاسىغا ھەمىدىن بەك قىزىقىدۇ. شۇڭا «خەمسە» نىڭ ئاخىرقى بەتلىرى تامامىلىنىشى بىلەن شائىر ئەسەرنى كۆتۈرۈپ جامىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىدۇ ۋە بۇ ئالتۇن كىتابنى ئۇنىڭغا ئۇزىتىدۇ.

جامي مەنۇن بولغان ھالدا بىر قولىنى ناۋايىنىڭ يەلكىسىگە تاشلاپ، ئىككىنچى قولى بىلەن «خەمسە» نى ۋاراقلاشقا باشلايدۇ. شۇ چاغدا نەۋايى ئاجايىپ بىر خىيال ئالىمىگە غەرق بولىدۇ... شائىر رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلغان گۈزەل چىمەنزارلىقىنى نۇرانە چىراي ۋە مەغرۇر قىياپەتتە كېزىپ يۈرمەكتە ... شۇندا يىراقتىكى سۇ ياقىسىدا ئولتۇرۇپ سۆھبەتلىشىۋاتقان بىر توپ كىشىنىڭ سىماسى شائىرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولىدۇ ۋە ئۇلاردىن بىرى نەۋايىنىڭ يېنىغا كېلىپ سالاملاشقاندىن كېيىن شائىرنى سورۇدىغا تەكلىپ قىلىدۇ. شائىر بىلسە بۇ ئادەم بۇيۇك خىسراۋ دېھلەۋىنىڭ ① شاگىرتى ئاتاقلىق ئەدىب ھەسەن دېھلەۋى ② ئىكەن.

---

① خىسراۋ دېھلەۋى (1253 ـ 1325) ھىندى ـ پارس مۇتەپپەكۇرى، «خەمسە»چى.

② ھەسەن دېھلەۋى (1254 ـ 1338) ھىندى ـ پارس شائىرى، خىسراۋ دېھلەۋىنىڭ شاگىرتى.

مېھمانلار تامان كېتىۋېتىپ ھەسەن دېھلىۋى ناۋايىغا سۆھبەت ئەھلىنى تونۇشتۇرىدۇ.

تۆرده نىزامى گەنجىۋى[1]، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىده ھەسەن دېھلىۋى، سول يېقىدا ئابدۇراھمان جامىي، ئاندىن ئىككى تەرەپتە شۇلارغا ئۇلىشىپ پىردەۋىسى[2]، ئۇنسۇرى[3]، سانايى[4]، خاقانى[5]، ئەنۋەرى[6]، سەئىدى[7] ۋە باشقا سۆز سەنئەتكارلىرى قاتار ئولتۇرۇپ شېرىن سۆخەنلىك قىلىشىۋاتقۇدەك. نەۋائىنى كۆرۈپ ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپتۇ. شائىرنىڭ بىر قولىدىن خىراۋ دېھلىۋى، ئىككىنچى قولىدىن جامى تۇتۇپ، ئۇنى نىزامىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپتۇ. نىزامى نەۋائىدىن ھال ـ ئەھۋال سورىغاچ ئۇنىڭ «خەمسە» سىنى يۈكسەك باھالاپتۇ. يەنە قىزغىن سۆھبەت باشلىنىپتۇ. ئەدەبى مەجلىس تۈگەپ، نەۋائى نۇرەشان خىيال دۇنياسىدىن ئېسىگە كېلىپ قارىسا، ئابدۇراھمان جامى يەنىلا پۈتۈن ئىشتىياق بىلەن «خەمسە» نى ۋاراقلىۋاتقانمىش...

جامىنىڭ قولىدا «خەمسە» نىڭ ئاخىرقى زەر ۋاراقلىرى يېپىلغاندا ئۇ نەۋائىغا مىسلىسىز شادلىق ۋە پەخىرلىنىش تۈيغۇسى بىلەن تەھسىن ـ ئاپىرىنلەر ئوقۇپتۇ.

---

① نىزامى گەنجىۋى (1141 ـ 1203) ئەزەربەيجان كلاسسىكى، «خەمسە» ئىجادكارى.

② ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى (940 ـ 1020) پارس ـ تاجىك مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر «شاھنامە» نىڭ ئاپتورى.

③ ئۇنسۇرى (961 ـ 1039) پارس ـ تاجىك شائىرى، قەسىدىچى.

④ سانايى (1080 ـ 1140) پارس ـ تاجىك سوپىزمچى شائىرى.

⑤ خاقانى (1126 ـ 1198) سالجۇق تۈركلىرى دەۋرىدىكى قەسىدىچى شائىر.

⑥ ئەنۋەرى (? ـ 1187) پارس ـ تاجىك شائىرى، قەسىدىچى.

⑦ سائىدى (1204 ـ 1292) مەشھۇر پارس ـ تاجىك شائىرى.

پادىشاھنى تۇغدۇرۇش...

سۇلتان سۆيۈن مىر ئەلى بىلەن شىكاردىن قايتىۋېتىپ بىر يېزىدىن ئۆتكەندە، ئېرىق بويىدا ئولتۇرغان ئاي يۈزلۈك گۈزەلنى كۆرۈپ، كۆڭۈل قويۇپتۇ. شاھ مىر ئەلىدىن ئۇنىڭغا قايسى يول بىلەن ئېغىز ئېچىش توغرىسىدا مەسلىھەت سوراپتۇ.

ــ سۇلتانىم، ــ دەپتۇ مىر ئەلى، ــ ئەقلىڭىزنى ئىشلىتىڭ، ئەگەر ئۇ بىراۋنىڭ خوتۇنى بولۇپ قالسا، كىشىلەر ئالدىدا مات بولىسىز، نەپسىدىن قايتىڭ، بولمىسا ئەل بىزگە نەپرەتلىنىدۇ.

ــ ئۆمرىڭىزدە بىر قېتىم مېنىڭ يېنىمنىمۇ ئېلىڭ، ــ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ سۇلتان، ــ ھازىرغىچە سۆز ــ ھەرىكىتىڭىز ماڭا ئۆكتە قوپۇشلا بولۇپ كەلدى. بۇ نۆۋەت بېرىپ، ئەشۇ گۈزەلنىڭ ئېرى بولسا مەسلىھەت بېرىڭ. ئۇنى زورلۇق بىلەن ئەمەس ھۆكۈم ۋە تەدبىر بىلەن ئالىمەن، تاكى كىشىلەر بۇ ئەسلىي سۇلتانىمىزنىڭ «رىزقى» ئىكەن دېيىشسۇن!

مىر ئەلى سۇلتاندىن: «بىر دوستۇم بىلەن كۆرۈشكىلى بارىمەن»، دەپ ئايرىلىپتۇ. ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن سوراشتۇرۇپ ئاخىر ھېلىقى خوتۇننىڭ ئېرىنى تېپىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا: «پادىشاھ نېمە دېسە ماقۇل دەڭ» دەپ ئۆگۈتۈپتۇ.

كېيىن پادىشاھ گۈزەلنىڭ ئېرىنى چاقىرىپ، گويا ئۇنىڭ بەشىنى سىيلىغاندەك قىياپەتتە:

ــ قولۇڭ قىسقا ئىكەن، ساڭا بىر ئايغىر، بىر بۇقا ۋە ئون قوچقار بېرىمەن. ئالتە ئاي ئىچىدە ھەممىنى تۇغدۇرۇپ، ھالىڭنى ياخشىلىۋال. شۇنداق قىلساڭ يەنە ئىنئام ئالىسەن، بولمىسا بەدەل تۆلەيسەن، ــ دەپتۇ.

ئەمەلىيەتتە سۇلتاننىڭ مەقسىتى قەستەن ماجىرا تېرىپ باش قىلارنىڭ خوتۇنىنى ئىگىلىۋېلىش ئىكەن.

شۇ چاغدا بىر كىشى سۆزلەۋاتقان ئادەمنىڭ سۇلتان ئىكەنلىكىنى بىلمەستىن.

— ھەي، بۇ قانداق بولغىنى، ئەركەك جانىۋارلارمۇ تۇغامدىكەن، — دەپ تاشلاپتۇ. ئايالنىڭ ئېرىمۇ بوش كەلمەي:

— ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە ھەر نېمە بولۇشى مۇمكىن. پادىشاھلار يەر يۈزىنىڭ ئاللاھىدۇر. پادىشاھ بولىدۇ، دېدىمۇ بولىدۇ، بولمىسا ھۆكۈم بىلەن بولدۇرىدۇ، — دەپتۇ.

ئاردىدىن ئالتە ئاي ئۆتۈپ، شۇ مەقسەتتە پادىشاھ ھېلىقى يېزىغا كەپتۇ ۋە گۈزەلنىڭ ئېرىنى چاقىرتىپتۇ. بىراق بۇ قېتىم ئەرنىڭ ئورنىغا خوتۇن چىقىپتۇ. كۆز ئالدىدا يېقىنلا يەردە تۇرغان «مەشۇق» نى كۆرۈپ پادىشاھنىڭ يۈرىكى ئېغىپتۇ:

— مەن ئېرىڭىزنى چاقىرتقان ئىدىم.

— ئۇ ئېغىر بوي، تۇغىدىغان كۈنى يېقىنلاشقاچقا چىقالمىدى. سۇلتاننى تەر بېسىپ، دۈدۈقلاپتۇ:

— ئەرلەرمۇ... تۇغ... تۇغ... ئامدىكەن؟

— ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ ئايغىرى تايلىغان، بۇقىسى موزايلىغان، قوچقىرى قوزىلىغان يەردە، ئەركەك كىشىنىڭ تۇغۇشى تەبىئىيغۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھىمىزمۇ... ئالا كۆڭۈللۈك بەلەن خوتۇن كىشىدىن مات بولغان سۇلتان سۆيۈن: «خەپ، مىر ئەلى، ئەسلى سامان تېگىدىن سۇ قويغان ئىكەنسەنده! بۇنىڭدا چوقۇم سېنىڭ قولۇڭ بار»، — دەپ چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپتۇ — دە، يامان نىيىتىدىن قايتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ.

ئۇچ يامانىڭ تەرىپى

سۇلتان ھۇسەيىن بىر كۈنى ۋەزىرلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە دانىشمەنلىكىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ئۇلارنى ھۇزۇرىغا چاقىرىپتۇ:

ـ يامان ئادەمدىن ئۇچنى تېپىپ ھۇزۇرۇمغا كەلتۈرۈڭلار، تا-ياللىغانغا يۇز تىللا مۇكاپات، تاپالمىغانغا يەتمىش دەررە، ـ دەپتۇ ۋە ئۇچ كۈن مۆھلەت بېرىپتۇ. ۋەزىرلەر تەرەپ ـ تەرەپكە قاتناپ-تۇ، ئىزلىمىگەن بولۇڭنى، بارمىغان يېرى قالماپتۇ. ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە ئۇچ كۈن توشۇپتۇ، لېكىن ئۇچ يامان ئادەم تېپىلماپتۇ.

پەقەت ئەلىشىر نەۋايى بەلگىلەنگەن سۇرۇك ئىچىدە جاللات، قاسساپ ۋە سەييادىدىن ئىبارەت ئۇچ دوزىخىنى ئېلىپ پادىشاھ ھۇزۇرىغا كېلىپتۇ. ھۇسەيىن مىرزا بۇنى كۆرۈپ دوستىنىڭ دانا-لىقىغا تەھسىن ئوقۇپتۇ ۋە شائىرنى تەقدىرلەشنى بۇيرۇپتۇ. ئە-لىشىر نەۋايى خەزىنىدىن يۇز تىللا ئېلىپ، ئىجادخانىسىغا قا-يتىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى مەھەللىسىدىكى كەمبەغەل، ئاجىز ۋە تۇل خوتۇنلارغا يۇز تىللانى ئىلەشتۇرۇپ بېرىپتۇ. سىناقتىن ئۆ-تەلمىگەن ۋەزىرلەر جازالىنىپتۇ. ئاردىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتۈپ، سۇلتان ھۇسەيىن ۋەزىرلىرىنى يەنە ئالدىغا چاقىرىپتۇ ۋە ئۇچ يا-ماننى تەرىپلەپ بېرىشنى بۇيرۇپتۇ. يەنە ئۇلاردىن ھېچقانداق سادا چىقماپتۇ. ھەتتا يىغىلىشلاردا ئاساسلىقچە ئادەمگە گەپ بەرمەيدىغان مەمىدانى ۋەزىر مەجدىددىنمۇ ئىغىزدۇرۇق سېلىنغان ئېشەكتەك تىلىنى چىشلەپ لام ـ جىم دېيەلمەپتۇ. ھېچكىمدىن ئاۋاز چىق-مىغاچ، ئەلىشىر نەۋايى ئۆزى تېپىپ كەلگەن ئۇچ ناكەسنى ئۆزى تەرىپلەپتۇ:

ـــ جاللاتقا پەقەت پەرمان بولسا بەس، ھەقمۇ ـ ناھەقمۇ بەرد-
بىر، توغرا كەلگەن ئادەمنى قېلىچتىن ئۆتكۈزۈۋېرىدى. قاسساپ
ھايۋانلارنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى سويىدۇ. ئوۋچى ـ سەييادلار جا-
نىۋارلارنى ئوۋلايدۇ، چىرايلىق قۇشلارنى تۈتۈپ قەپەزگە سولايدۇ،
ئۇلارنى ھايات گۈزەللىكلىرىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوخ-
شاشلىقى ئەجەل مالائىكلىرىدۇر.

سۇلتان ھۈسەين ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئەقلۇ زاكاۋىتى ۋە
دانىشمەنلىكىگە باريكاللا ئېيتىپتۇ.

«دۇنيادىكى ئەڭ خۇشبۇي ھىدنى كەلتۇرۇڭلار»

«دۇنيادىكى ئەڭ خۇشبۇي ھىدنى كەلتۇرۇڭلار!»، دەپتۇ بىر كۈنى ھىرات سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارا. ئۇ دىمىق ساراي تۈرمىۋ-شىدىن زېرىككەن چېغى، كۆڭلىنىڭ نېمە تارتىۋاتقانلىقىنى ئۆز-زىمۇ بىلمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ساراي ئەھلى تۆت تەرەپكە يۈ-گۈرىشىپتۇ. سۇلتانغا قۇچاق ـ قۇچاق گۈل كەلتۈرسىمۇ، قەلەم-پۇر مۇنچىقىنى ھازىر قىلسىمۇ، ئىشقىلىپ يەر يۈزىدىكى ھەم-مە ـ ھەممە خۇشبۇي نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلسىمۇ رازى بولماپ-تۇ.

ـ كۆڭلۈم تارتقان نەرسە بۇ ئەمەس! ـ دەپتۇ سۇلتان. كېيىن ئۇچ كۈن ۋاقىت بېرىدىغانلىقىنى، بولمىسا ھەممىنى جازالايدى-غانلىقىنى جاكارلاپتۇ. ۋەزىرلەر نېمە قىلىشنى بىلمەي قايغۇرۇپ-تۇ. بۇ ئىشنى ئويلىغانسېرى سۈر بېسىپتۇ. ئاخىرى ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. شائىر بۇ كۈنلەردە ئىجاد بىلەن ئال-دىراش بولغاچقا سارايدىكى ۋەقەلەردىن بىخەۋەر ئىكەن. ۋەزىرۋ ئۆلىمالار:

ـ سۇلتانىمىز ئېيتقان ھىدنىڭ ئىلاجىنى قىلىپ، بىزنى شۇ بالا ـ قازادىن فەراغ قىلغان بولسىڭىز، ـ دېيىشىپ ئىلتىماس قىلىپتۇ شائىردىن.

دوستىنىڭ كۆڭلى نېمىنى ئىستەپ شۇنداق دەۋاتقانلىقىنى بە-لىلەمەي، ئەلىشىر نەۋايىنىڭمۇ بېشى قېيىپتۇ. شائىر خىيال سۈ-رۈپ، ئېرىق ياقىلاپ كېتىۋېتىپ يەر سۈغۇرۇۋاتقان دېھقان بوۋايغا ئۇچراپتۇ. سالام ـ سەھەتتىن كېيىن:

ـ ئەڭ خۇشبۇي ھىدنىڭ نېمىنىڭ ھىدى ئىكەنلىكىنى ئېيـ-

تىپ بېرىڭ، ـ مۇراجىئەت قىلىپتۇ شائىر بوۋايغا.

ـ يېڭى يېقىلغان نانىڭ ھىدى، ئاتام رەھمەتلىك ھەمىشە دۇنيادا ئەڭ لەززەتلىك ۋە يېقىملىق ھىد ـ قىزىل قوناق ئۇنىدىن يېقىلغان پېتىر نان ھىدى، باشقا ھەرقانداق ھىد ئۇنىڭغا بەس كېلەلمەيدۇ، دەيدىغان، ـ جاۋاب بېرىپتۇ بوۋاي.

بۇنىڭدىن خۇرسەن بولغان نەۋايى دېھقان بوۋاي ئېيتقاندەك شۇنچىكى قىيغام بىلەن پىياز سېپىپ يېقىلغان بىر سېۋەت پېتىر نانىنى ئېلىپ سارايغا بېرىپتۇ. بىر پەستە ساراي ئىچى تونۇر ـ دىن يېڭى سويۇۋېلىنغان ئىسسىق نانىڭ مېزىلىك ھىدى بىلەن تولۇپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل بەھرىنى ياشنىتىپتۇ.

ـ رەھمەت دوستۇم، ـ دەپتۇ ھۈسەين بايقارا قوۋۇنۇپ، ـ كۆڭلۈم ئەسلىي يېڭى يېقىلغان پېتىر نان ھىدىنى ئىزدىگەن ئىكەن، تېپىپ كەپسىز. دۇنيادا بۇنداقمۇ يېقىملىق ۋە خۇشبۇي ھىدنىڭ بارلىقىنى بىرىنچى قېتىم ھېس قىلىشىم.

ـ سۇلتانىم، رەھمەتنى ماڭا ئەمەس، دېھقان بوۋايغا ئېيتىڭ. چۈنكى كۆڭلىڭىز خاھىشىنى شۇ كىشى تاپقان، ـ دەپتۇ ئەلىشىر نەۋايى.

دوستىنىڭ كەمتەرلىكى ۋە دانالىقىغا ئاپىرىن ئوقۇغان سۇلتان ھۈسەين دېھقان بوۋاينى ساراپا تون بىلەن تارتۇقلاشنى بۇيرۇپتۇ.

قۇدۇققا تاشلانغان ئەلىشىر*

بۇندىن بىر نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى ئىراندىمۇ، تۈراندىمۇ، ئىشقىلىپ، بىر مۇسۇلمان ئېلىدە بىر پادىشاھ بولغانكەن. ئۇنىڭ ئىسمى سۇلتان ھۈسەيىن ئىكەن. ئۆزى ئىلىملىك، كۆپ ئوقۇغان، جاھاننىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى باشتىن كۆچۈرگەن ئۇلۇغ نەسەپ ئەۋلادى ئىكەن. ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن ئوقۇغان دانىشمەن بىر ۋەزىرى بولۇپ، ئۇنى مىر ئەلىشىر، دەيدىكەن.

ئۇلار بىر - بىرىنى بەكمۇ ھۆرمەتلىشىدىكەن، لېكىن پادىشاھنىڭ پىتنىخور ئەمەلدارلىرى ئۇلارنىڭ دوستلۇقىغا ھەسەت كۆزى بىلەن قارايدىكەن. مىر ئەلىشىرنى پادىشاھنىڭ يېنىدىن يوقىتىش مەقسىتىدە ئۇلار رەزىل ھىيلە ئويلاپ چىقىپ ئۇنى بىر قۇدۇققا تاشلۇۋېتىپتۇ. سۇلتان ھۈسەيىن بۇ ۋەقەنى بىلمەگەچ، داۋاملىق ئۆزىگە يولۇقۇپ تۇرىدىغان مىر ئەلىشىرنىڭ كەم دىدارلىقىنى شائىرنىڭ ئىجادىي ئالدىراشلىقىدىن، دەپ ئەجەپلىنىپ ئۆزىچە:

غەم بىلەن، قايغۇ بىلەن سولدى باھارىم گۈللىرى.

دەپ ھەر كۈنى بىر قۇر شېئىر ئېيتىپ يۇرۇيدىغان بولۇپ قاپتۇ. سۇلتاننىڭ بۇ شېئىرى يىراق - يېقىنغا تارقاپ، ئۇنى بىر پادىچى يادلىۋاپتۇ ۋە ھەممە يەردە ئېيتىپ يۇرۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىچى چارۋىلىرىنى باققاچ بىر قۇملۇقنىڭ يېنىدىكى قۇدۇق يېنىدا ئولتۇرۇپ، شېئىر ئوقۇپتۇ:

غەم بىلەن، قايغۇ بىلەن سولدى باھارىم گۈللىرى.

قۇدۇقنىڭ ئىچىدە ھوشسىزلىنىپ ياتقان مىر ئەلىشىر بۇنىڭ سۆلتان ھۈسەيىننىڭ مىسراسى ئىكەنلىكىنى دەرھال بايقاپتۇ ۋە بار كۈچىنى يىغىپ قۇدۇق تېگىدىن ۋارقىراپتۇ:

دوستىنى چاھقا سالىبتۇر، سايرىماس بۈلبۈللىرى.

شۇ ۋاقىت پادىچى ئاۋاز ئىشتىكەندەك بولۇپ، قۇدۇق ئاستىغا زەن سېلىپتۇ ۋە بۇ كىشىنىڭ پادىشاھنىڭ ۋەزىرى ئىكەنلىكىنى بايقاپتۇ. مىر ئەلىشىرنى قۇتقۇزماقچى بولۇپتۇ. ئەمما شائىر ئۈيىتمەپتۇ.

— مېنى سەن بۇ يەردە قالدۇرۇپ، پادىشاھنىڭ دەرگاھىغا بار، ئەگەر پادىشاھ يەنە ھېلىقى شېئىرنى ئوقۇسا، سەن:

دوستىنى چاھقا سالىبدۇر، سايرىماس بۈلبۈللىرى.

دەپ ئېيتقىن، ئەگەر پادىشاھ بۇنىڭدىن ئەجەپلىنىپ، سەۋەبىنى سورىسا، سۆيىنچىسىنى ئېلىپ، مېنىڭ قۇدۇق ئاستىدا ئىكەنلىكىمنى بىلدۇر، — دەپتۇ. پادىچى مىر ئەلىشىرنىڭ گېپىنى ئاڭلاپلا شۇ زامان سۆلتان ھۈسەيىن سارىيى تامان جۆنەپتۇ. پادىچى ئوردىغا يېقىنلاشقاندا پادىشاھلىق باغدىن قانداقتۇر ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. سىنچىلاپ قارىغۇدەك بولسا سۆلتان ھېلىقى سەترىنى ئوقۇپ سۇ بويىدا مەيۈس ئولتۇرغۇدەك، پادىچى چۆلگە ماس ئاۋازى بىلەن ئۇنىڭدىن قارىتىپ مىر ئەلىشىرنىڭ مىسراسىنى مۇشائىرە قىلىپتۇ. پادىشاھ دەرھال پادىچىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ:

— بۇنداق ئاھاڭداش قىلىپ شېئىر ئېيتىش قانداقلارچە ئېسىڭگە كەلدى، بۇ تاساددىپىيلىكمۇ ياكى تەبىئىيلىكمۇ ئېيت، —

دەپ سوراپتۇ.
ــ بۇ سۆزنى ئۆگىنىش ئۈچۈن نەچچىلىگەن چاغدا ــ مالىمـ
ىمدىن ئايرىلغانمەن، بۇ بىر پەدەرى بۇزرۇكنىڭ غەزىلى، ــ دەپـ
تۇ پادىچى.
ــ ئېيت، پەدەرى بۇزرۇك دېگىنىڭ كىم، ئۇ ھازىر قەيەردە،
سۆيۈنچە ئۈچۈن بىر جام ئالتۇن، ــ تاقەتسىزلىنىپ سوراپتۇ
سۇلتان.
ــ ياخشى كىشىنىڭ باھاسى بولمايدۇ، ــ دەپ سۆزىنى
داۋاملاشتۇرۇپتۇ پادىچى، ــ ئەگەر ئۇ ئۆز يېقىنلىرى بولسا، ئۇنىڭ
بېشىغا كۈلپەت ياغدۇرغانلارنى جازالاشقا ۋەدە بېرىشلىرى كېرەك.
سۇلتان ھۇسەين دەرھال ئىشىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاپ
مولالا ــ ئۆلىما، ۋەزىرۇ ئەزەم ۋە قازى كالانلارنى يىغىپ، ھەر
قايسىسىنىڭ جازاسى ئۈچۈن قىرىق دەررىدىن ئۇرغۇزۇپ، مىر
ئەلىشىرنى تەختىراۋانغا سېلىپ ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇپتۇ.
شۇنداق قىلىپ پادىشاھ بىلەن ۋەزىر ئامان ــ ئېسەن تېپىشىپتۇ.
پادىشاھ مىر ئەلىشىردىن ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلغان مەلئۇنلار ـ
دىن خالىغانچە ئۆچ ئېلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئامما ئەلىشىر ئادەم ئۆ ـ
زىگە بەس كېلەلەيدىغان ئەقىللىق رەقىبلەردىن ئۆچ ئالسىمۇ،
لېكىن بۇنداقلار ئۈچۈن قولىنى بۇلغاشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ
قاراپ ئاداۋەتتىن ۋاز كېچىپتۇ.
پادىچى ۋاستىچىلىق مېھنىتىدىن مەمنۇن بوپتۇ. شۇنىڭدىن
كېيىن ئەل ئىچىدە تۆۋەندىكى بېيت ئەۋلادمۇ ــ ئەۋلاد تارقاپتۇ:

ياماناتلىق راۋا ئەتمە، ئۆزۈڭگە جەبرۇ ــ سىتەم،
ياخشىلىق بىرلە ھەر ئىش، كۆڭلۈڭنى ئېتەر ھاتەم.

ئانا سۈتى

ئەلىشىر نەۋايى بىر ۋاقىتتا قوشنا مەملىكەتكە زىيارەتكە چىقىپتۇ. شەھەر كوچىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان شائىر ئىشىك ئالدىدىكى ئورۇندۇقتا يىغلاپ ئولتۇرغان بىر ئايالنى كۆرۈپ قاپتۇ.

— ھەي، مۇسلىمە، بۇنچە ئۆرتىنىپ يىغلىشىڭىزنىڭ سەۋەبى نېمىدىن، — سوراپتۇ نەۋايى. ئايالنىڭ يىغىسى تېخىمۇ ئەدەپتۇ. شائىرنىڭ كەتكۈسى كەلمەي ئۇنىڭ زۇۋان سۈرۈشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋېرىپتۇ:

— ئەي، يولۇچى ئاتا، نېمىسىنى ئېيتاي، ياشىغۇچىلىكى بار. مۇ بۇ دۇنيانىڭ، ياخشىسى مەن ئېيتماي، سىز سورىماڭ، كېتىڭ، — دەپتۇ، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىنىپ چۈۋۈلغان چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ تۇرۇپ.

— ياش تۆكۈشىڭىزنىڭ بائىسىنى ئېيتقان بولسىڭىز، ئامالى تېپىلىپ قالسىمۇ ئەجەب ئەمەس،— دەپتۇ ھەزرەت.

— ئېسىل سۈپەت سەييىاھ ئىكەنسىز، بەربىر قويمىدىڭىز، ئېيتسام، ئېيتاي، — دەپ سۆز باشلاپتۇ ئايال، — پادىشاھىمىزنىڭ تۇغۇلغان كۈنى يۇرتىمىزنىڭ قەيەردە بولمىسۇن ئون بەش ياشقا تولغان بالا بولسىلا ئۆلتۈرىدىغان ئادىتى بار. شۇ سەۋەبتىن مىڭلىغان گۆدەك بالىلارنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى. قانچە يوشۇرساقمۇ ئايغاقچىلار ئوغلۇمنىڭ ئون بەشكە كىرىدىغانلىقىنى بىلىپتۇ. شۇڭا كېلىپ: «ئەتە ئوغلۇڭنى پادىشاھلىققا ئېلىپ كېتىمىز» دەپ ئۇقتۇردى. بۇ ئۇلارنىڭ «ئوغلۇڭ ئەتە ئۆلتۈرۈلىدۇ» دېگىنى. شۇنىڭدىن كېيىن يىغلاپ كۆزۈمنىڭ گۆھىرى ئاقتى،

هاياتىم مەنسىنى يوقاتتى، قانىتى سۇنغان ئانا لاچىننىڭ ئۇچا-لىغىنى نەدە بار؟! مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن!

نەۋايى ئايالنىڭ دەردىنى ئاڭلاپ ئېغىر خۇرسىنىپتۇ. پادىشاھ-نىڭ بۇ قانخور پېئىلىغا بەرھەم بېرىشكە ئەقىدە قىپتۇ.

— تەمكىنرەك بولۇڭ، سىڭلىم، — دەپتۇ شائىر ئايالغا تەسەل-لى بېرىپ، — تەڭرىم بىر يول كۆرسىتەر. ھازىر ئوغلىڭىز قەيەر-دە؟

— ئۆيدە، بۇ قارا تەقدىرنى ئۇنىڭغا ئۇقتۇرمىغانمەن، — دەپتۇ ئايال.

ئايال ئەلىشىر نەۋايىنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپتۇ. شائىر ئۆلۈ-مىدىن بىخەۋەر تۇرغان بالىنى چەتكىرەك تارتىپ قولۇقىغا پە-چىرلاپتۇ.

— ئاناڭغا ئېيىت ئوغلۇم، ئۇ كۆكرەك سۈتى بىلەن ساڭا سۈت توقاچ تەييارلاپ بەرسۇن.

ئەلىشىر نەۋايى شۇنداق تاپىلاپتۇ — دە، «كەچرەك كېلىمەن»، دەپ چىقىپ كېتىپتۇ. بالا ھەيران بولۇپ بۇ گەپلەرنى ئانىسىغا ئېيتىپتۇ. ئايال: «بۇ كىشىنى ماڭا خۇدايىم يەتكۈزدى، مۆجىزە كۆرۈلسە ھېچ گەپ ئەمەس» دەپ ئويلاپ شائىرنىڭ دېگىنىدەك قىپتۇ. نەۋايى كىرىپ ئېيتىپتۇكى:

— سۈت توقاچنى قوينۇڭغا سېلىپ پادىشاھ ئالدىغا بار. سېنى ئۆلۈمگە بۇيرىغاندا قورۇقما! پادىشاھ: «ئۆلۈمىڭدىن ئاۋۋال قانداق ئارزۇيۇڭ بولسا ئورۇنلايمەن» دەپ جاكارلىغاندا: «پادىشاھى ئالىم، بۇ توقاچنى يېگەن بولسىلا» دەپ ئۆزات. شۇ چاغدا پادىشاھ: «ئە-جىبا سەن مېنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرمەكچىمۇ؟» دەپ غەزەپلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ھەرگىز قورقما! «سىلىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرمەكچىمۇ — ئەمەسمۇ، قاراپ تۇرسىلا» دېگىن — دە، توقاچنى ئىككى پارچە قە-لىپ يېرىمىنى يەۋەت، پادىشاھ نائىلاج قالغان يېرىمىنى يېيىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

ئەتىسى تاڭ مەھەلى بىلەن ئايغاقچى ـ ياساۋۇللار كېلىپ ئاندىن تاڭ قان يېغىلىشىغا قارىماي بالىنى ئېلىپ كېتىپتۇ. ئۆلۈم مەيداندا پادىشاھ:

ـ تۇغۇلغان كۈنىم ئون بەشكە تولغان ئىكەنسەن، پادىشاھلىق قىممىتىڭ ئادىتى بويىچە ئۆلتۈرۈلسەن. ئەمما ئۆلۈشتىن بۇرۇن قانداق ئىلتىماسىڭ بولسا ئورۇنلىغايمەن، ـ دەپتۇ.

بالا ھەممە ئىشنى ئەلىشىر نەۋايى ئۆگەتكەندەك دەپتۇ، قىلىپتۇ.

ـ مەن سېنى ئۆلتۈرگىچە، سەن مېنى زەھەرلىمەكچىمۇ؟ ـ غەزەپلىنىپتۇ پادىشاھ ۋە، ـ جاللات، تېزراق بېشىنى كەس بۇ شۇمنىڭ، ـ دەپ ۋارقىراپتۇ. بالا:

ـ ئەگەر بۇ سۈت توقاچتا زەھەر بولسا ھازىرلا ئۆلىمەن. بۇ ماڭا بەرگەن جازايىڭىز بولسۇن، ـ دەپتۇ ـ دە، يېرىمىنى يېۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ ئۆلمىگەنلىكىنى كۆرگەن پادىشاھنىڭ ئۆز ۋەدىسىنى بېجىرمەكتىن باشقا ئامالى قالماپتۇ. پادىشاھ يېرىم سۈت توقاچنى شۇنداق يېگەنىكەن، ۋۇجۇدىدا ئەقلىگە كەلگەندىن بېرى سەزمىگەن ئۇلۇغ قۇدرەت ۋە ئانا مېھرىنى سېزىپتۇ. بىردىنلا بالىلىقتىكى مېھرىبان ئانىسى كۆز ئالدىغا كېلىپ ئالەم گۈلىستانىغا ئايلىنىپتۇ. پادىشاھ كۆپ يىللار ئىلگىرى ئايرىلىپ كەتكەن ئاتا ـ بالا تېپىشقاندەك، ئوغۇلنى بىردىنلا ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. ئۆلۈم مەيدانى مەرىكە مەيدانىغا ئايلىنىپتۇ.

ـ كەل بالام، قېرىپ قالدىم، شاھزادەم بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇر، ـ دەپتۇ پادىشاھ، چۈشتىن ئويغانغان كىشىدەك بالىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ.

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئامالى كارامەت كۆرسىتىپ ئەل بېشىدىكى قاباھەت ئاخىرلىشىپتۇ. ئانا سۈتىنىڭ ھاياتبەخش پۈرىقى ئالەم بويلاپ تارقىلىپتۇ.

تاپاۋەتتىك تەقسىملىنىشى

مىر ئەلى بىلەن سۇلتان سۆيۈن يېرىم كېچىدە زىياپەتتىن قايتىشقانىكەن. قاپ ـ قاراڭغۇ تۇن. پۈتۈن شەھەر شېرىن ئۇيقۇدا، پەقەت غېرىبانە كۈلبىلەردىن بىرىنىڭ دېرىزىسىدىن غۇۋا يورۇق كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار: «يېرىم كېچىگىچە ئۇخلىماي، چىراغ ياندۇرۇۋالغان كىشى كىم بولغىيدى؟ بۇ ئۆيدە بىر سىر بولۇشى مۇمكىن!» ـ دېيىشىپ، ئەشۇ ئۆي تامان جۆنىشىپتۇ.

بېرىپ قاراشسا، بىر موزدۇز جىممىدە ئولتۇرۇپ نېمىلەرنىدۇر تىكىش بىلەن بەند ئىكەن. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان سۇلتان مىر ئەلىگە قاراپ:

ـ سوراپ كۆرۈڭچۇ مىر، بۇ ئادەم نېمە ئۈچۈن كېچىسى ئۇخلىماپتۇ؟ ئەجىبا كۈندۇزى تاپقان ـ تەرگىنى تىرىكچىلىكىگە يەتمەمدىكەن؟! تاپاۋىتىنى قانداق تەقسىملەيدىكەن، ـ دەپتۇ.

مىر ئەلى:

ـ باش ئۇستىگە، ـ دەپتۇ ـ دە، موزدۇزنىڭ ھويلىسى تامان جۆنەپ، ئىشىكنى تاقىلدىتىپتۇ. موزدۇز بىمەھەل ئىشىك قاققان مېھمانىنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلىپتۇ. ئۇلار سالام سەھەتتىن كېيىن ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ ئولتۇرۇپتۇ ۋە چاي ئۇستىدە ئىككىيلەن ئۇياق ـ بۇياقتىن پاراڭلىشىپتۇ.

مىر ئەلى گەپ ئارىسىدا:

ـ بۇرۇنقىلار، سورىغانىنىڭ ئەيىبى يوق، دەپ ياخشى ئېيتقان. ئۇزۇن تۇندە كىرپىك قاقماي ئىشلەيدىكەنسىز، كۈندۇزى ئىشلەپ تاپقىنىڭىز قازان قاينىتىشقا يەتمەمدۇ؟ تاپاۋىتىڭىز ياخشىمۇ، ئۇنى قانداق تەقسىم قىلىسىز، ـ دەپ سوراپتۇ.

— تۆرەم، مەن بىر بىچارە كاسىپمەن. مانا شۇنداق كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ بىر كۈندە تۆت تەڭگە پۇل تاپمەن. بىر تەڭگىنى سەرپ قىلىپ قەرزىمنى تۆلەيمەن. يەنە بىر تەڭگىنى سۇغا تاشلايمەن. ئۇچىنچى تەڭگىنى بولسا قەرزگە بېرىمەن. ئاخىرقى تەڭگىنى ئۆزىنىڭ روزىغارىغا سەرپلەيمەن، — دەپتۇ موزدۇز.

ئىشىك ئارقىسىدا تۇرغان سۇلتان بۇلارنىڭ پاراڭلىرىنى ئاڭلاپ تۇرغان بولۇپ، موزدۇزنىڭ گەپلىرىدىن ھەيران بولۇپتۇ ۋە: «بۇ قانداق بولغىنى، ئەمدى؟ پېشانە تەرىنى ئاققۇزۇپ تاپقان ئاقچىسىنى سۇغا تاشلايمەن، دېگىنى قانداق گەپ؟» — دەپ ئويلاپتۇ ئۆزىچە.

شۇ پەيت مىر ئەلى ھەمسۆھبىتى بىلەن خوشلىشىپ، تاشقىرىغا چىقىپتۇ ۋە كوچىدا ساقلاپ تۇرغان سۇلتانغا:

— قېنى، شاھىم ماڭايلى، موزدۇزنىڭ تاپاۋىتىنى قانداق تەقسىم قىلىدىغانلىقى كىشىنى قايىل قىلىدۇ، — دەپتۇ.

سۇلتان سۆيۈن مىر ئەلى بىلەن يانمۇ — يان كېتىۋېتىپ:

— مەن ھەممە گەپلەرنى ئاڭلىدىم، مىر، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ، — ئىنتايىن غەلىتە ئادەم ئىكەن. كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ،شۇنچە مۇشاقەتتە تاپقان پۇلىنى سۇغا ئېقىتىۋەتكىنى نېمىسى؟! موزدۇزنىڭ سۆزلىرى مېنى سەل ئويلاندۇرۇپ قويدى، بۇ گەپنىڭ سىر — مېغىزىنى تازا چۈشىنەلمەيۋاتىمەن.

— شاھىم، ئۇ كىشىنىڭ يېشىنى ياشاپ، دۇنيانى قېرىتىپ قويغان ئاتا — ئانىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ «قەرزىمنى تۆلەيمەن» دېگىنىگە كەلسەك، بۇ ئۇنىڭ پۇت — قولىدىن دەرمان كەتكەن يا-شانغان ئاتا — ئانىسىنى بېقىشقا قارىتىلغان. نېمە ئۈچۈن دېسەڭىز ئۇلار تا تېنىدىن قۇۋۋىتى كەتكۈچە ئوغلىغا يېمىگەننى يېگۈزۈپ، كىيىمگەننى كىيگۈزۈپ باققان ۋە ئۇنى كاماليەتكە يەتكۈزگەن. ئەمدى ئۇنىڭ باشقا تەشۋىشىگە كەلسەك، موزدۇزنىڭ بىر قىز ۋە بىر ئوغلى بار ئىكەن. سىزنى ھەيران قالدۇرغان «سۇغا

تاشلانغان» ئاقچىلار ئۇنىڭ ئەنە شۇ قىزىغا سەرپلىگەن خىراجەتىدۇر. بۇ ئۇنىڭ قىز بالا تالانىڭ كىشىسىدۇر، دېگىنى. بېقىپ ـ بېقىپ چوڭ قىلىسەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بويىغا يېتىپ ئۇزدەتىسەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆز روزىغارى ۋە بالا ـ چاقىسى بىلەن ياشايدۇ. دېمەك موزدۇز قىزىغا خەجلىگەن ئاقچىسىنى سۇغا تاشلىۋەتكەن بىلەن باراۋەر دەپ ھېسابلىغان. ئۇنىڭ «قەرزگە بېرىلگەن» ئاقچىسى بولسا يالغۇز ئوغلىغا سەرپ قىلغان تاپاۋەتىدۇر.

بۇنىڭ مەنىسى شۇكى شاھىم، كونىلاردىن «قايتار دۇنيا» دېگەن ماقال قالغان. موزدۇزمۇ نۇرغۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قېرىپ دىلىدىن ئارمان، بېلىدىن دەرمان، كۆزىدىن نۇر كېتىشىنى بىلەدۇ. ھاياتى ئەنە شۇ داۋانغا كەلگەندە ئۆز ئاتا ـ ئانىسىغا قىلغان ياخشىلىقلىرىنىڭ ئوغلىدىن قايتىشىغا ئىشىنىدۇ.

ئاخىرقى بىر تەڭگىنى نېمە قىلىشلىرى بولسا ئۆز ـ ئۆزىدىن چۈشىنىشلىكتۇر، ـ دەپ سۆزىنى تاماملاپتۇ مىر ئەلى.

« هىلالى » ئەمەس« بەدرىي »

هىرات ئىلىم ـ ئەدەپ ئەھلى ئارىسىدا پاراڭ تارقاپتۇ: شائىرلار ئارىسىدا بىر يېڭىت پەيدا بولۇپتۇ. ناخشىلىرى كەڭ تارقالغان، غەزەللىرى تالانتنىڭ بېشارىتى بولۇپ، قىرائەتتە ھەممىنى بېسىپ چۈشەرمىش. ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى كۆڭلەرنىڭ بىرىدە ساھىب داراغا:

ــ ئەشۇ تالانتلىق يېگىتنى بىزنىڭ نۆۋەتتىكى شېئىرىيەت مەجلىسىمىزگە تەكلىپ قىلىسىڭىز، ئۆزىنىڭ خۇش ئىلھام ئىجادىدىن بىزنىمۇ بەھرىمەن قىلسا، ـ دەپتۇ.

ــ خوپ، ئەمىرى كەبىر، ــ تەزىم قىلىپتۇ ساھىب دارا.

نەۋائىنىڭ خاس خانىسىگە ھىراتنىڭ مەشھۇر شائىرلىرى يىغىلىپتۇ. ئابدۇراخمان جامىينىڭ پاتىھەسى بىلەن مۇشائىرە باشلىنىپتۇ. رىيازى، ئەھلى، فازىلى، سۇھەيلى ۋە ھاتەفىيلەر كەينى ـ كەينىدىن يېڭى يازغان غەزەللىرىنى ئۇستازلار ئالدىدا ئوقۇپتۇ. نۆۋەت ياش مېھمانغا كەلگەندە، ئۇ تەزىم بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ـ دە، غەزەل دېكلاماتسىيە قىلىپتۇ.

«ھەم» رادىئىلىق غەزەلنىڭ تۇڭگەللەنمە بېيىتىدا ئۇ «ھىلالى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەنىكەن. بۇ شېئىرنى زوقلىنىپ تىڭشىغان نەۋائى شائىر قولىدىكى قەغەزنى ئېلىپتۇ ـ دە:

ــ بۇنداق ساپ، ئېسىل غەزەلگە يېرىم تەخەللۇس ياراشمايدۇ، ئۇ پۈتۈن بولۇشى كېرەك، ـ دەپ «ھىلالى» نى ئۆچۈرۈۋېتىپ، ئۇستىگە «بەدرىي» سۆزىنى يېزىپ قويۇپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ شائىر ئۆز غەزەللىرىدە «ھىلالى» ياكى «بەدرىي» تەخەللۇسىنى قوللىنىدىغان بوپتۇ.

« نەۋايىنىڭ مۆھۈرنى سۈندۈرۈشى »

1469 ـ يىللىرى ھۈسەيىن بايقارا ھىراتنى ئىشغال قىلىپ، خۇراسانغا ھۆكۈمدار بوپتۇ. بۇ چاغدا نەۋايى سەمەرقەنتكە ھاكىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان ۋەتەندىشى ئەھمەد ھاجىبەگ كاشغەرىنىڭ ھىمايىسىدە تۇرۇۋاتقانىكەن. ھۈسەيىن بايقارا تەختكە چىقىپ ئەل ئەمىن تاپقاندىن كېيىن، ئەھمەد ھاجىبەگ كاشغەرىدىن دوستى ۋە ساۋاقدىشى•ئەلىشىرنى ھىراتقا يولغا سېلىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ. سەمەرقەنت ئەھلى شائىرنى ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن ئۇزىتىپتۇ. ھۈسەيىن بايقارامۇ نەۋايىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ، پايتەخت سىرتىدىكى باغى زاغان قەلئەسىدە شائىرغا كاتتا زىياپەت بېرىپ، ئۇنى مۆھۈردارلىققا تەيىنلەپتۇ.

كېيىنكى يىلى يادىكار مۇھەممەد مىرزا تۇركمەنلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ھىراتنى ئىشغال قىلىۋالغاندا، شائىرنىڭ پىداكارلىقى بىلەن ھۈسەيىن بايقارا چوڭ خەۋپتىن قۇتۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاھ شائىرنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن نەۋايىغا «دىۋان بېگى» لىك مەنسىپىنى ئاتا قىلىپتۇ. گەرچە شائىرغا بېرىلگەن بۇ ئاتاق ئەڭ ئالىي مەرتىۋە بولمىسىمۇ، لېكىن نەۋايى تالانتى، بايلىقى ۋە ئەلدىكى ھۆرمىتى بىلەن خۇراساندا پادىشاھتىن قالسىلا ئابرۇيلۇق كىشى ھېسابلىنىدىكەن.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تۈگىمەس دۆلەت ئىشلىرى سەۋەبلىك «باش قاشلىغىلى پۇرستى يوق» نەۋايى ئىجادىي پىلانلىرىغا ۋاقىت چىقىرالماپتۇ. جەمئىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك ئازايماقتا يوق، بارغانسېرى كۆپىيىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شائىرغا بولغان سۈيىقەست كۈچىيىپتۇ.

يەنە بىر ئىش، ئەينى دەۋردىكى موڭغۇل تۆمۈرىي قائىدىسى بو-
يىچە، «ئۈيغۇر سۈپەتلىك باخشى» لاردىن بولغان نەۋايى مۇرا-
سىم - يىغىلىشلاردا بارلاس، ئارلات، تارخان، قىيات ۋە قوڭرات
بەگلىرىنىڭ ئايىغىدا ئولتۇرۇشقا ۋە ھۆججەتلەرنى ئۇلاردىن كې-
يىن مۆھۈرلەشكە مەجبۇركەن. بۇنداق ناتوغرىلىقنى ئۆز غۇرۇرى-
نى پەسلەشتۈرگەنلىك، دەپ قارىغان نازۇك تەبىئەتلىك شائىر
ئوتتۇرا ياش ۋاقتلىرىدا، دىۋان بەگلىكنى ئۆز يېقىنلىرىدىن بە-
رىگە ئۆتۈنۈپ بېرىپ، پەقەت سۇلتانىنىڭ «ئىچكى» سى يەنى يېقە-
نى، دېگەن ئاتاقنىلا ساقلاپ قاپتۇ ۋە بېشىچىلاپ نەزمە پۈتۈشكە
كىرىشىپتۇ. كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «نەۋايىنىڭ مۆھۈرنى سۇندۇ-
رۇشى» دېيىشكە سەۋەب بولغان بۇ ئەھۋال شائىرنىڭ بىر غەزىلە-
دە مۇنداق تەسۋىرلەنگەن ئىكەن:

چۈن ماڭا لوتف ئەتتى شەھ دىۋاندا مۆھر،
بۇ ئىدى ئەلدىن قوي مۆھر ئۇرماغىم.
كىم غورۇرى نەفسى سەركەش مەنئىغە،
بارچەدىن بولغاي قۇيى ئولتۇرماغىم.
چۈن شىكەستى نەفسى ھاسىل بولمادى،
مۇندى ئولدى مۆھرۈمى سىندۇرماغىم.

(پادىشاھ ماڭا مۆھۈردارلىقنى مەرھەمەت قىلدى، بۇ مېنىڭ
باشقىلارنىڭ تۆۋىنىگە مۆھۈر ئۇرۇشۇمغا سەۋەب بولدى. غۇرۇرۇم
ۋە ئۆز باشلىقىمنىڭ ئەكسىچە، ھەممىدىن كېيىن ئولتۇرۇشۇمغا
توغرا كەلدى. ئىززەت - نەفسىمنىڭ ھاقارەتلىنىشىگە چىداپ
تۇرالماي، ئاقىۋەت مۆھۈرنى سۇندۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم.)

شاهنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى*

ئەلىشىر نەۋايىنىڭ «ھەيرەتۈل ئەبرار» دا ھېكايە قىلىنىشىچە، ھۈسەيىن بايقارا ئەبۇ سەئىد مىرزا بىلەن دۈشمەنلىشىپ يۈرگەن كەزلىردە، دۈشمەن تەرەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلغان بىر يىگىتنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان ئىكەن. كېيىن ھىراتقا ھۈسەيىن بايقارا پادىشاھ بولغاندا، ئۆلگەن يىگىتنىڭ ئانىسى ئوغلىنىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلىپتۇ. ھۈسەيىن بايقارانى پېشىدىن تۇتۇپ، قازىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىپتۇ ۋە ئىككى گۇۋاھچىنىڭ شاھىتلىقى بىلەن پادىشاھ گۇناھىنى بويىنىغا ئاپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا ئاددىي پۇقرا كەبى ئۆزىنى دەۋاگەر مومايى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇپتۇ. قازى مومايىنىڭ پايدىسىغا ھۆكۈم چىقىرىپتۇ. ھۈسەيىن بايقارا ھۆكۈمگە سۆزسىز قايىل بولۇپتۇ ۋە بويىنىنى رومال بىلەن باغلاپ، مومايىنىڭ قولىغا قىلىچ تۇتقۇزۇپتۇ. ئەينى ۋاقىتتا پادىشاھ ئانىنىڭ ئالدىغا خۇن باھاسى ئۈچۈن بىر ھەمىيان ئالتۇن قويۇپ مۇنداق دەپتۇ:

قىساس ئەيلەسەڭ ئالدىڭدا باش،
سىيىمنى ئال ـ گەر غەرەزىڭدۇر مەئاش.
مەن ئىدىم ئول ئەمىردە بى ئىختىيار،
ھەرنە سەن ئەتسەڭ ماڭا نە ئىختىيار.

شۇنىڭ بىلەن ئانا شاھنىڭ ئادىللىقى ۋە مەردلىكىدىن تەسىرلىنىپتۇ. ھايات ـ ماماتلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە سادىر بولغان بۇ پاجىئەنىڭ شاھنىڭ ئارزۇسى بويىچە بولمىغانلىقىغا ئىشىنىپتۇ ۋە دەۋاسىدىن ۋاز كېچىپتۇ.

ياخشىلىق پەرىشتىسى

پەقەت ئىجادىيەتتىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ھاياتىدا ئەلىشىر نەۋايى ھۈسەيىن بايقارادىن كۆپرەك تارىخىي بىنالار قۇردۇرغان. مەسىلەن، «ئىخلاسىيە» مەدرىسى، «خالاسىيە» خانىقاسى «نىزامىيە» مەدرىسى، «خۈسرەۋىيە مەدرىسى» «شىفائىيە» دەپ ئاتالغان تېببىيات مەدرىسى ۋە شىپاخانىسى، «جامائەتخانا» ۋە «زىيارەتگاھ» خانىقالىرىنىڭ ھەممىسىنى نەۋايى شەخسىي مەبلىغىگە سالىدۇرغان. خانىقالار مىسكىن ۋە پېقىرلارغا ھەر كۈنى تاماق بەرگەن، يىلدا بىر قېتىم كىيىم ـ كېچەك تارقاتقان.

نەۋايى نىشاپوردا [1] فەرىددىن ئەتتار قەبرى ئۈستىگە مەقبەرە ۋە يېنىغا خانىقا سالدۇرغان. قاسىم ئەنۋەر [2] قەبرە ئۈستىگە گۈمبەز ياساتقان. شائىر مەشھەددىكى گۆھەر شاد بېگىم [3] مەدرىسىدە ئوقۇغان يىللىرى مەشھەد خەلقىنىڭ ئىچىملىك سۇدىن قىينىلىدىغانلىقىنى كۆرگەن ۋە كېيىن ئۇزاق تاغدىن سۇ باشلاپ مەشھەد ئاھالىسىنى غەمدىن خالاس قىلغان.

تارىخچى خاندەمىر «مەكارىم ئول ـ ئەخلاق» ئەسىرىدە نەۋايى قۇردۇرغان رابات (مېھمانخانا) لارنىڭ سانىنى 40 دىن ئارتۇق، كۆللەرنى 30 غا يېقىن، كۆۋرۈكلەرنى 20 دىن كۆپ، ھاممامىلارنى توققۇز دەپ كۆرسەتكەن. بەزى كۆۋرۈكلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا قىمـ

---

① نىشاپور ـــ خۇراسان دۆلىتىنىڭ بىر شەھىرى بولۇپ ھازىرقى ئىراندا.

② قاسىمى ئەنۋەر (1355 ـــ 1433) تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئۇلۇغ تەسەۋۋۇپ شائىرى.

③گۆھەر شاد بېگىم ـــ ھىرات پادىشاھلىرىدىن شاھرۇخنىڭ خوتۇنى.

مەت باھا مەرمەر تاش ئىشلىتىلگەن.

شائىر «ۋەقفىيە» ئەسىرىدە يېزىشىچە، 550 جېرىب [1] دىن ئار-تۇق سۇلۇق ھوسۇلدار يەرنىڭ ئىگىسى بولغان. بۇ يەرلەر باغ ۋە ئۇزۇمزارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، يىغىلغان ھوسۇلنىڭ خېلى قىسمىنى دېھقانلارغا قالدۇرغان.

ئومۇمىي ھېسابتا شائىرغا تەۋە 20 دىن ئارتۇق سودا دۇكانىنى شەرئىي يوللار بىلەن دارامەت كەلتۈرۈپ تۇرغان.

نەۋايىنىڭ سېخىي ئىنسان بولغانلىقى ھەققىدە زاماندىشلىرى شۇنداق گۇۋاھلىق بەرگەنكى، شائىر ۋەزىر بولغان دەۋرىدىمۇ دۆ-لەتتىن مائاش ئالمىغان. ئەكسىچە، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئۇرۇش – يۇرۇشلىرى بەدىلىگە خەلقتە باج – سېلىقلار كۆپەيگەندە، شائىر بىر قېتىم 25 مىڭ دىنار [2] قىممىتىدىكى سېلىقنى ئۆز خەزى-نىسىدىن تۆلەپ بەرگەن.

بېرتېلىسنىڭ 1948 – يىلى رۇس تىلىدا نەشر قىلىنغان «نەۋايى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق بىر پاكىت نەقىل كەلتۈرۈل-گەن: «نەۋايىنىڭ (مەجالىس ئون – نەفائىس) ئەسىرىنى پارس تە-لىغا تەرجىمە قىلغان فەخرى ھىراتىي كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى ئۆز نامىدىن يازغان خاتىمىلىك بابتا: ئەلىشىر نەۋايى خەزىنىسىگە ئۇ-نىڭ يەر – مۈلۈكلىرىدىن ھەر كۈنى 75 مىڭ دىنار دارامەت چۇ-شۇپ تۇرغان، شۇ كىرىملەر ھېسابىغا نەۋايى تەرىپىدىن 40 دىن كۆپ رابات، يىگىرمىدىن ئارتۇق كۆۋرۈك ۋە 380 جايدا خەيرى – ئېھسان ئۆيلىرى قۇرۇلغان، ئۇلار ئارقىلىق مىڭلاپ موھتاجلارغا ھەقسىز تاماق ۋە كىيىم – كېچەك تارقىتىلىپ بېرىلگەن» [3] دەپ

---

① جېرىب — چارەك كەم بىر گېكتارغا تەڭ.

② ئۆز دەۋرىدە بىر دىنارغا بىر قاپ بۇغداي كېلەتتى.

③ بېرتېلىس «نەۋايى»، موسكۋا، 1948 – يىلى، 134 – بەت.

كۆرسەتكەن.

بۇلاردىن نەۋاينىڭ بارلىق مەنىۋى ۋە ماددىي مىراسىنى ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ھەم ئابادانچىلىق ئىشلىرىغا سەرپلىگەن ئۇلۇغ شائىر ۋە ياخشىلىق پەرىشتىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

شائىرلىق ۋە شاھلىق پەزىلەت *

قۇندۇز① ۋە ھىسار② تەرەپلەردىن مەۋلانە قۇبۇلى دېگەن بىر ياش يىگىت كەلگەنىدى. ئۇنىڭ تۇركچە ۋە پارسچە نەزمىلەردە زېھنىي ئۆتكۈر ئىدى، ئالىي مەجلىسكە قاتنىشىپ، پادىشاھنىڭ ماختاش ۋە ئىنئاملىرىغا سازاۋەر بولغانىدى.

بىر كۈنى ئۇ مۇنداق مەتلەئ بىلەن باشلىنىدىغان بىر تۇركىي غەزەلنى يۇقىرىغا سۇنۇش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، مەنىڭ قېشىمغا ئېلىپ كەلدى.مەتلەئ :

نەئل كەستىم دەردى ئەفزۇن بولدىيۇ كەم بولمىدى،
داغ قويدۇم سۆزى كەم بولغاي دەبان، ھەم بولمىدى.

(جىسمىمغا تامغا باستىم، لېكىن دەرد ئازلىماقتا يوق، تېخىمۇ كۆچەيدى، كۆيدۇرۇشلىرى كېمىيەرمىكىن دەپ جىسمىمنى داغلاپ باقتىم، يەنىلا ئۇنداق بولمىدى).

قۇبۇلى شېئىرىنى ماڭا بېرىپ، بۇ توغرۇلۇق كۆڭلۈمگە كەلگەن پىكىرنى ئېيتىشىمنى ئۆتۈندى. شېئىرنى ئوقۇپ «ھەم بولمىدى» دېگەن قاپىيەنىڭ تازا چۈشمىگەنلىكىنى ھېس قىلدىم ــ دە، ئۇنىڭغا:

ــ بۇ ياخشى قاپىيە، لېكىن بۇنىڭدىنمۇ نەپىسراق يېزىشىڭ مۇمكىنىدى، ــ دېدىم.

ئۇ:

ــ مەن خېلى ئۇرۇنۇپ باقتىم، ئەمما تازا ئەپلەشتۈرەلمىدىم،

---

① قۇندۇز ــ قەدىمكى شەھەر، ھازىر ئافغانىستاندىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

② ھىسار ــ ھازىر تاجىكىستاندا، تارىختا ئۆزبېكىستاندىكى قەشقەر دەريا مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

ئەلۋەتتە سىز داۋاملاشتۇرسىڭىز تېخىمۇ گۈزەل يازسىز ـ دېدى. قۇبۇلى چىڭ تۇرۇۋالغاچقا مەزكۇر بېيىتنى مۇنداق تەھرىر قىلىدىم ۋە قاپىيەنى ئالماشتۇردۇم:

سەرۋ مەيىل بولدىكىم ئۇپكەي ئاياغىڭ تۇپراغىن،
يوقسە ھەر سائەت سەبا تەھرىكىدىن خەم بولمىدى.

(سەرۋى سېنىڭ ئايىغىڭنىڭ تۇپرىقىنى سۈيۈشكە ئىنتىلىدى. ئۇنداق بولمىغاندا ئۇ ھەر سائەتتە تاڭ شامىلىنىڭ قوزغىتىشى بىلەن ئىگىلمىگەن بولاتتى).

ئەلقىسسە، ياش شائىر بۇ شېئىرنى قايتا كۆچۈرۈپ، ئۇردىدىكى نۆۋەتچى خادىملارنىڭ يارىدىمىدە سۇلتان ھۈزۈرىغا كىرگۈزۈپتۇ. ئالىي ھەزرەت شېئىرنى ئوقۇغاندىن كېيىن: «مەتلە كېيىنكى بەيىتلارنىڭ رەڭگىدە ئەمەس، پەرىزىمچە بۇ بېيىتنى پالانى يازغان بولسا كېرەك» دەپتۇ، ئاندىن پېقىرنى چاقىرتىپ، بۇ ھەقتە مېنى سىنىماقچى بولغاندەك قىلىپ ئېغىز ئاچتى:

ــ بۇ بېيىتنى زادى ئۇ ئۆزى تۇزگەنمۇ ياكى باشقا بىرى يازغانمىدۇ؟

پېقىر تىكىرقاپ قالدىم. بىراق ئۇ غېرىب يىگىت بۇ شېئىرنى ئۆز نامىدىن شاھقا يەتكۈزگەن ئەھۋالدا، «بۇ بېيىتنى مەن يازغان» دېسەم، زادىلا بولمايتتى. شۇڭا ئىقرار قىلمىدىم. پادىشاھ قايتا سورىدى. بۇ ئىشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئۇنىڭ كۆڭلى تۇيۇپ تۇرغان يەردە يەنە يالغان سۆزلەشكە نېمە ھەددىم، ئاخىرى:

ــ مۇبارەك كۆڭۈللىرىگە غايىب ئەھۋاللارمۇ ئايانداۇر، ئەمدى تانىدىغان يېرىم قالمىدى، ــ دېدىم.

مەندىن بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ ھەزرەت ئىنتايىن شادلاندى ۋە: «قۇبۇلىنى تېپىپ كەلسۇن، ئۇنىڭ بىلەن چاقچاق قىلىشايلى» دەپ پەرمان قىلدى. مۇلازىملار شائىرنى ئالى مەجلىسكە ھازىر قىلىشتى. سۇلتان ئۇنى ئولتۇرۇشقا بۇيرىدى ــ دە، زەۋق بىلەن ئۇنىڭ شېئىرىنى ماختىدى. پېقىر بولسا كۆڭلۈمدە: «شېئىرنى تەرىپ-

لەشكە باشلىدى. ئۇنىڭغا ئاجايىپ شەرمەندىچىلىك بولىدىغان بولدى، مېنىڭمۇ ھالىمغا ۋاي» دەپ بىئارام بولۇشقا باشلىدىم.

بىر دەملىك سۆھبەتتىن كېيىن سۆز باشقا تەرەپكە يۆتكەلدى، ئاخىرى مەجلىس تارقاپ، مەھرەملەردىن نەچچە كىشى قېپقالغاندا ئۇلاردىن بىرى شاھ ئالىيلىرىدىن:

ــ قۇبۇلىنىغۇ كەلتۈردۇق، لېكىن ئۇ بېيىت توغرىسىدا چاقچاق قىلمىدىلا، بۇ ئىش ئۇنتۇلغان بولسا كېرەك، ــ دەپ سورىدى.

ــ ئۇنتۇلمىدى، بىراق بۇ ئىشنى يەنە كوچىلاۋەرسەك ئۇنىڭغا ئۇيات بولاتتى. بۇ بىچارە يىگىتنى ئەنجۇمەندىكى شۇنچە كۆپ ئەلنىڭ كۆزىدە مات قىلىشنى خالىمىدۇق. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ شېئىرى ۋە مەزكۇر بېيىت ھەققىدە سۆز ئېچىلمىدى، ــ جاۋاب بەردى ئۇ.

مەن پىچىرلىدىم: «بۇ رەھىم ــ شەپقەت يالغۇز قۇبۇلىغىلا ئەمەس، بەلكى ماڭىمۇ تالىقتۇر» دېدىم پادىشاھقا، چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

«تۇھفەت ئۇل ـ ئەفكار» نىڭ يېزىلىش تارىخى

نەۋائىنىڭ «خەمسەت ـ ئۇل ـ مۇتەھەييىرىن» [1] ئەسىرىدە ھېكايە قىلىنىشچە، شائىرنىڭ ئابدۇراخمان جامىيغا بېغىشلاپ ئىجاد قىلغان مەزكۇر پەلسەپىۋى قەسىدىسىنىڭ ئۆزىگە خاس يا-رىتىلىش جەريانى بولغانكەن.

بىر ۋاقىتلار نەۋايى جامىي ھۇزۇرىدا بولغاندا، خىسراۋ دېھلە-ۋىينىڭ «دەريائىي ئەبرار» [2] قەسىدىسى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇ-نىڭغا يۇكسەك باھا بەردى. ئاردىدىن ئۇزاق ۋاقىتلار ئۆتتى. نەۋايى 1476 ـ يىلى مەرۋگە مېڭىش ئالدىدا، ئابدۇراخمان جامىي بىلەن خوشلىشىش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا باردى. ئايرىلىش ۋاقتىدا، جا-مىي قاتلانغان قەغەزچىنى نەۋايىنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى. شائىر يولدا ئاتلىق كېتىۋېتىپ ئېچىپ كۆرسە، ئۇ جامىينىڭ خىسراۋ دېھلىۋىي غەزىلىگە ئوخشاتما قىلىپ يازغان «لۇججەت ـ ئۇل ـ ئەسرار» [3] ماۋزۇلۇق قەسىدىسى ئىكەن. بۇنىڭدىن ئىلھاملانغان نەۋايىمۇ جامىيغا نەزىرە يېزىش خىيالىغا كەلدى. شائىر ئۇزاق سەپەردە قەسىدىنىڭ باشلانما بەيىتىنى يېزىپ، پىكىر ئېلىش ئۈچۈن چاپارمەنلەر ئارقىلىق جامىيغا ئەۋەتتى. جامىي مەتلەنى كۆرۈپ، نەۋايىنىڭ قەسىدە يارىتىش ئارزۇسىدىن شادلاندى. شا-ئىر يولدا يۇز بەيىتتىن ئىبارەت ئۇزۇن نەزىرەنى يېزىپ تۈگەتتى ۋە مەرۋدە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن كۆچۈرۈپ جامىيغا ماڭغۇز-

---

① «بەش ھەيرەت». بەزىدە «كېچىكىپ يېزىلغان خەمسە» دەپمۇ ئېلىنىدۇ.

② «ياخشى كىشىلەر دەرياسى».

③ «سىرلار دېڭىزى».

دى. نەزىرەدىن غايەت مەمنۇن بولغان جامىي نەۋايىنى مۇبارەكلەپ خەت يازدى ۋە شائىرغا دوپپا، تون سوۋغا قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قەسىدە خۇراسان ۋە ماۋارەئۇننەھرىگە كەڭ تارقىلىپ شۆھرەت تاپتى.

بابۇر ئەلىشىر بەگ بايانى

ئەلىشىر بەگ نەۋايى سۇلتان ھۈسەين مىرزىنىڭ بېگى ئەمەس، دوستى ئىكەن. ئۇلار كىچىك ۋاقتىدا مەكتەپداش بولۇپ، ئىنتايىن يېقىن ئۆتكەنكەن. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ ئۇنى نېمە گۇناھ بىلەن ھىرىدىن سۈرگۈن قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس، سەمەرقەنتكە بېرىپتۇ، ئۇ يەردە تۇرغان بىر نەچچە يىل ئىچىدە ئەھمەد ھاجىبەگ كاشغەرىي ئۇنىڭغا مۇرەببى ۋە ھامىي بولۇپتۇ.

ئەلىشىر بەگ نازۇك مىجەزلىكى بىلەن مەشھۇردۇر. كىشىلەر ئۇنىڭ نازۇكلۇقىنى دۆلىتىنىڭ غۇرۇرىدىن بولغان دەپ بىلىشەتتى. لېكىن ئۇنداق ئەمەس ئىكەن. بۇ ئۇنىڭ تۇغما سۈپىتى بولۇپ، سەمەرقەنتدە تۇرغان ۋاقتىدىمۇ بۇنداق نازۇك مىجەزلىكى ئۆزگەرمەپتۇ. ئەلىشىر بەگ تەخدىشى يوق ئادەم ئىدى. تۇركىي تىلىدا شۇنداق شېئىرلارنى يېزىپتۇكى، ھېچكىم ئۇنىڭچىلىك كۆپ ۋە ياخشى يازغان ئەمەس. ئالتە مەسنەۋى كىتاب نەزم قىلىپتۇ، بەشى «خەمسە» تەقلىدىدە تۇزۇلۇپتۇ، بىرى «مەنتىقۇت ـ تەير» ۋەزىندە يېزىلىپ «لىسانۇتتەير» دەپ ئاتىلىپتۇ.

«غەرايىب ـ ئۇس سىغەر»، «نەۋادىر ـ ئۇش ـ شەباب»، «بەدائې ئۇل ـ ۋەسەت» ۋە «فەۋايىدئۇل ـ كىبەر» ناملىرىدا تۆت غەزەلىيات دىۋانى تۇزۇپتۇ. ياخشى رۇبائىياتىمۇ بار. بۇلاردىن باشقا يەنە بەزى ئەسەرلىرى بار، لېكىن ئۇلار بۇ ئېيتىلغانلارغا قارىغاندا تۆۋەنرەك ۋە سۇسراق يېزىلىپتۇ. ئەسەرلىرىنى مەۋلانە جامىيغا تەقلىد قىلىپ توپلاپتۇ.

قىسقىسى، ھەر كىمگە ھەرخىل ئىشلار ئۇچۇن يازغان خەتلىرىنى يىغىپتۇ. يەنە «مىزان ئۇل ـ ئەۋزان» ناملىق ئاروز يېزىپ

تۇ. بىراق ئۇنىڭ تەنقىدكە تېگىشلىك تەرىپى كۆپ. يېگىرمە تۆت رۇبائىي ۋەزنىدىن تۆت ۋەزىندە خاتا قىلىپتۇ. بەزى بەھرلەرنىڭ ۋەزىنلىرىدىمۇ يېڭىلىشىپتۇ. بۇلار ئاروز بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا مەلۇم بولغۇسىدۇر [1] پارىسىي دىۋانىمۇ تۈزۈپتۇ. پارىسىي نەزمىدە «فانى» تەخەللۇسىنى قوللىنىپتۇ. بەزى بېيىتلىرى يامان ئەمەس، لېكىن كۆپچىلىكى سۈس ھەم تۆۋەندۇر.

مۇزىكىدا ياخشى نەرسىلەرنى يارىتىپتۇ. ياخشى ناخشا ۋە پەشرەۋلىرى بار.

ئىلىم ۋە ھۈنەر ئەھلى ئۇچۇن ئەلىشىر بەگكە يېتىدىغان مۇرەببى ۋە ھامىيىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەستۇر. سازدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئۇستاد قۇل مۇھەممەد، شەيخى ۋە ھۈسەيىن ئۇدلار ئەلىشىر بەگنىڭ تەربىيەسى ھەم ھىمايىسى ئاستىدا شۇ قەدەر يۇكسىلىپ، شۆھرەت قازانغان. ئۇستاد بېھزاد ۋە شەيخ مۇزەففەر ئەلىشىر بەگنىڭ غەيرىتى ھەم تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا رەسىمدە ئاجايىپ مەشھۇر بولۇپتۇ. ئۇ قىلغانچىلىك خەيرىلىك ئىشلارنى قىلىشقا ناھايىتى ئاز ئادەملەرلا مۇۋەپپەق بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئايالسىز، پەرزەنتسىز، بۇ ئالەمدىن يالغۇز يېگانە ئۆتۈپتۇ.

دەسلەپتە مۆھۈردار، كېيىن بەگ بولۇپتۇ. ئاسترابادتا بىر قاچە ۋاقىت ھۆكۈمەت ئۇستىدە تۇرۇپتۇ. ئاخىرىدا سىپاھىيلىقنى تەرك قىلىپتۇ. مىرزىدىن ھېچ نەرسە ئالماس ئىكەن، بەلكى ھەر يىلى مىرزىغا نۇرغۇن مىقدارىدا مەبلەغ ھەدىيە قىلارىكەن.

سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ئاستراباد يۇرۇشىدىن يانغاندا، ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپتۇ. مىرزا بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، بىر خىل ھالەت يۈز بېرىپتۇ ـ دە، تۇرالماي قېلىپتۇ. كۆتۈرۈپ ئېـ

---

① كېيىنكى تەتقىقاتلاردا بابۇرنىڭ بۇ بايانلىرىدا يېڭىلىشنىڭ بارلىقى تۇغرىسىدا ئېيتىلغان. بۇلار نەۋائىناسلىقتىكى مۇھىم تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، ئىزدىنىشىمىزنى كۈتمەكتە.

لىپ كېتىشىپتۇ. تېۋىپلەر بۇ كېسەلگە ھېچ نەرسە دېيەلمەپتۇ. ئەتىسى تەڭرى رەھمىتىگە يېرىپتۇ. مۇنۇ بېيىت ئۇنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇندۇر:

بۇ دەرد بىلەكى ئۆلەرمەن مەرەزچۇ زاھىر ئېمەس،
تەبىبلەر بۇ بەلاغە نە چارە قىلغايلەر.

(زاھىر بولمىغان بۇ دەرد بىلەن ئۆلىمەن، تېۋىبلار بۇ بالاغا چارە قىلالمايدۇ.)

ئۇيغۇرلارنىڭ نەۋايى رىۋايىتى

ئىدىقۇتلۇق قاراقىتاننىڭ [1] قۇچۇدىكى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈر-گەندىن كېيىن بارچۇق شاھزادە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ئون تۆمەن كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ قالماق خانىغا [2] بەيئەت قىلىپتۇ. بۇ 590 - ھىجرىيە يىللىرىدىكى ئىش ئىكەن. ئۇيغۇر قوشۇنى قالماقلار بىلەن فەرغانە، خۇراسان ۋە ماۋارا - ئۇننەھر-لەردىكى قانچە - قانچە يەرلەردە بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپتۇ.

قالماقلار ئىدىقۇتنى ئەل قىلغاندا تارىم بويلىرىدىكى ئۇيغۇر-غول، روراەن، دولان، سۇلمى، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىن ھۇنەر-ۋەنلەر، ئاخۇنۇم ۋە باخشىلار بولۇپ نەچچە مىڭ تۈتۈن ئۇقۇمۇش-لۇق ئاھالىنى جەيھۇن ۋە سەيھۇن بويلىرىدىكى [3] ئۆزى ئىگىلىگەن يەرلەرگە ماكانلاشتۇرۇپتۇ. بۇنىڭ بىلەن قاراخان [4] دەۋرىدە ئىس-سىق كۆل، قوقان، قارشى، سەمەرقەنت، نامەنگەن ۋە خارازملارغا چېچىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلار تېخىمۇ غولداپتۇ.

ئەلىشىرنىڭ ئەجدادلىرى مۇشۇ دەۋرلەردىكى كۆچ - كۆچتە فەرغانىگە كېلىپ قالغانكەن.

قەرنالار ئۆتۈپتۇ... ئەلىشىر جەمەتى ئەمىر تۆمۈر سارايلىرىدا بولۇپتۇ. ئاتىسى غىياسىدىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ كاشغەر بىلەن قوشنا ئەنجاندىكى ئۆمەر شەيخنىڭ ئوردا مۇلازىمىتىگە كىرىپ، ئەسلىي - ۋەسلى بويىچە ئۇيغۇر باھادىر، دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ ھەق-

---

① قاراقىتان — كىدانلار.

②قالماق خانى — چىڭگىزخان.

③ جەيھۇن ۋە سەيھۇن بويلىرى — ئامۇ ۋە سىر دەريا بويلىرى.

④ قاراخان دەۋرى — قاراخانىيلار دەۋرى.

تە ھەيدەر ژاك [1] نىڭ تارىخ پۈتكەنلىكى مەلۇمدۇر. كېيىن تەقدىر شامالللىرى غىياسىدىن ئائىلىسىنى «كاشغەرىيلەر» توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاۋات شەھەر ھىراتقا ئۈچۈرۈپ بېرىپتۇ. ئەلىشىر ئون ياشلىرىدا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قېلىپتۇ. ئۇ خاقانى مەنسۇر [2] بىلەن بۇرۇچداش بولغاچقا ئېزىزلىنىپتۇ، خارلىقمۇ تارتىپتۇ. غۇرۇرلۇق، نازۇكلۇقىدىن ئوتتۇرا ياش ژاقتىدا ئالەم ئىشىدىن قول ئۈزۈپ، كېچىيۇ - كۈندۈز غەزەل پۈتۈشكە بېرىلىپ-تۇ. نەزمىلىرىدە ئۆزىنى گۈلگە ئاشىق خۇش ناۋا بۇلبۇل قىلىپ يازغاچقا، كېيىن سۇخەندانلار گۈلى (گۈلچىھرە) ژەقەسىنى قوشۇپ، شاھ بىلەن شائىر مۇناسىۋىتىدە ماجىرا تېرىپتۇ. گۈل بىژاقىت ئۆلۈپ كەتكەچ نەژايى ئۆمۈر بويى ئۆيلەنمىگەن، دەرۋىشلىك خىرقىسىنى كىيىپ، ھىراتتىن يوشۇرۇنچە ھەجگە كەتكەنمىش! بايقارا بولسا گۈل دەرىدىدە تەختىنى تاشلاپ، قار - يامغۇر-دەك يىغلىغىنى ئۈچۈن ئەما بولۇپ قاپتۇدەك! ئىشقىلىپ ئالەم ئاپىرىدە بولۇپ، بىزنىڭ ئەللەردىن نەژايى بەگدەك ئاۋۇن، پاساھەتلىك ژە بالاغەتلىك يازغان ھاپىزنىڭ بولغانلىقى نامەلۇم.

موڭغۇللار يېغىلىقلىرىدا، ئۇيغۇرلار «يامانغا يانتاياق» بولغانلىقى ئۈچۈن تالان - تاراج قىلىنغان خەلقلەر كېيىنكى يۈز يىللار مابەينىدە ئۇيغۇرلارغا گىن [3] ساقلاپتۇ. شۇ بائىس ئەلىشىر يازغانلىرىدا نەسىل - نەسەبى ھەققىدە توختىلىشتىن باش تارتىپتۇ. «پەرھات - شېرىن» دەپ ئاشىق - مەشۇقلۇق كىتابى پۈتۈپ، پەرھات نامىدا ئۆزىنى يېزىپتۇ. چىن - ماچىن ئەلمىساقتىن خوتەن، كاشغەر مۇلكى ئىكەن. شائىر شېئىرلىرىدا بۇلارنى تەسۋىرلەپ، يىراق يەرلەردە قالغان ئانا ژەتىنىدىن رەمىزلىك بېشارەت بېرىپتۇ.

---

① ھەيدەرژاك — مىرزا مەھمۇد كورەگان.

② خاقانى مەنسۇر — ھۈسەيىن بايقارا.

③گىن ساقلاش — ئاداۋەت، ئۆچمەنلىك ساقلاش.

گۈل بىلەن ئەلىشىرنىڭ ھېكايىسى

(داستان)

... ئۇزاق ئۆتمۈشىدىن تاپتىم بىر ژاراق،
مۇتائىلە ئېتىپ، ئەيلىدىم ماراق.
قاراڭغۇ دىلىمدا ياندى بىر چىراغ،
دېدىم، نەشىر بولسۇن ھېكايىتىمىز...

شانلىق ئۇلۇسۇمغا بولسۇن جان پىدا،
تارىخ ـ مىڭ توققۇز يۈز قىرىق بىرىدە، ①
كۈن پەيشەنبە، سائەت يېگىرمىلەردە،
كەلدى ھېكايەتكە نىھايىتىمىز.

تەھسىلىم يوق، ئىلمىي ھېكمەت، كېمىيادىن،
چوقۇم، بىر كۈن پەلەك سۈرەر كونيادىن. ②
دەر ھەقىقەت، كېتەركەنمىز دۇنيادىن،
بىزدىن يادكار قالسۇن ھېكايىتىمىز.

قەدىمكى زاماندا سەمەرقەنت شەھىرىدە ھۈسەيىن بايقارا دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. بايلىق ۋە دۆلىتىنى دەريادا ئاققۇزسا دەريانىڭ شاۋقۇنى ئۆچەركەن. ھەشەمەتتە جەمشىد ۋە نۇشۇرۋانغا ئوخشاركەن. قول ئاستىدا نۇرغۇن ۋىلايەتلەرنىڭ بەگلىرى بو-

① داستاننىڭ خەلق ئېغىزىدىن يېزىقتا ئېلىنغان ۋاقتى.
② تىرىكلىك ئالىمىدىن.

لۇپ، ئۇلاردىن مىر ئەلشىر ئىسىملىك بىر بەگ ياز ئايلىرى سە-
مەرقەنت ۋىلايىتىگە قاراشلىق سەبزەۋار [3] دېگەن بوز قىردا
(يايلاقتا) تۇرۇپ، قىشتا قورغىنىغا قايتىدىكەن. مىر ئەلشىر پۇ-
تۇن بىر ياز سەبزەۋار بۇز قىرلىرىدا چېدىر قۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ
ۋە بىر پادا كالىنى ھەيدەپ سەمەرقەنتكە قايتىپتۇ. كالا پادىسىنى
كۆرگەن سەمەرقەنت ئەھلى - دېھقانلار، سودىگەرلەر، كاسىپلار،
قىسقىسى ھەرخىل تەبىقىدىكىلەر بۇ كالىلاردىن سېتىۋالىمىز
دېيىشىپ تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ خېرىدار بولۇشۇپتۇ. مىر ئە-
لىشىر جۈمەردىلىكتە ئەلى پەيغەمبەر كەبى بولغاچقا، كالىلارنى
پۇقرالارغا توغرىدىن - توغرا سوۋغا قىلىشنى ئەپسىز ھېس قە-
لىپ، «باي - تۆرىلەر بىلەن سودا قىلمايمەن. ئۇلار بىلەن ئەزەل-
دىن ئىلىش - بېرىشىم يوق، بۇ كالىلارنى پەقەت پۇقرالارغا ساتە-
مەن»، دەپ جار سالدۇرۇپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سەمەرقەنت
يوقسۇللىرى مىر ئەلشىرنىڭ قېشىغا يىغىلىپ، ھەر بىرى ئۆز
قۇربىغا يارىشا كالىلارنى تۇتۇپتۇ ۋە بۇنىڭ ھەققىنى قاچانغىچە
تۆلەيمىز، دەپ سورىشىپتۇ. مىر ئەلىشىر، «مەن كالىلارنىڭ ھەق-
قىنى سىلەردىن ھازىر ئالمايمەن» دەپتۇ.

— ئۇنداقتا قاچان ئالىسىز، - سورىشىپتۇ پۇقرالار.

— قاچان سۇلتان ھۈسەيىن ۋاپات بولسا، شۇ چاغدا ئالە-
مەن، - جاۋاب بېرىپتۇ ئەلىشىر.

بىرەر كىشى بۇ گەپنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى ئويلاپ يەتمەپتۇ.
ھەر كىم نېسىغا كۆڭلىدىكىدەك كالا سېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن
خۇشال بولۇپ، مىر ئەلىشىرغا دۇئا قىلىپ قايتىپتۇ.

ئەمدى گەپنى باشقا ياقتىن ئىشتىڭ:

سۇلتاننىڭ ئايغاقچىلىرى مىر ئەلىشىرنىڭ سۆزلىرىنى ئاق-
تۇرماي - تامدۇرماي يېزىۋېلىپ، ھۈسەيىن بايقاراغا يەتكۈزۈپتۇ.

---

① خۇراسان دۆلىتىنىڭ بىر شەھىرى.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان شاھنىڭ غەزىپى قاينىاپ تېشىپتۇ. ساقال ـ بۇرۇتلىرى تىترەپ، چېچى تىك تۇرۇپتۇ. شۇ زامانىدا مىرشاپىلار «قەۋۋاس» [1] دېيىلىدىكەن. شاھ قەۋۋاسلارنى چاقىرىپ، «شۇ نا-خىلاپ ئادەمنى تېپىپ، دەرگاھىمغا كەلتۈرۈڭلار» دەپ پەرمان چىقىرىپتۇ. قەۋۋاسلار: «پەرمانىڭىز باش ئۈستىگە!» دېيىشىپ يولغا راۋان بولۇشۇپتۇ. مىر ئەلىشىرنى تۇتۇپ، سۇلتاننىڭ ھۇ-زۇرىغا كەلتۈرۈپتۇ. ئەلىشىر شاھ ئالدىغا كىرىپ باش ئېگىپ، قول قوشتۇرغىنىچە تۇرۇپتۇ. يىگىتنىڭ مۇلايىم قىياپىتى ۋە كېلىشكەن تەق ـ تۇرقى ھۇسەيىن بايقاراغا يېقىپ قاپتۇ. جاي كۆرسىتىپ، ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. مىر ئەلىشىر يەرنى سۆيۈپ، پادىشاھ كۆرسەتكەن جايغا بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ.

ئازراق سۈكۈتتىن كېيىن سۇلتان ھۇسەيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ سوراپتۇ:

— ئىسمىڭ نېمە؟

— شەپقەتپاناھ، ئىسمىم ئەلىشىر.

ھۇسەيىن بايقارا كۈلۈپتۇ.

— «ئەلى» غۇ ئەلى، «شىرى» نېمىسى؟ ئەجىبا شىرلىغىڭمۇ بارمىدى؟

— سۇلتانىم، بالىلىقىمدا ئىسمىمنى شۇنداق ئاتاشقان...

— ناھايىتى ياخشى، ئۇنداقتا بازارغا كالا ئېلىپ كىرىپ، ئەھ-لى پۇقراغا تارقاتقان سەنمۇ؟

— دەل شۇنداق.

— خوپ، ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن مېنىڭ ئۆلۈمىمنى شەرت قىل-دىڭ؟ ياكى مەندىن بىرەر يامانلىق، جەبىر ـ زۇلۇم كۆرگەنمۇ سەن؟

— شەپقەتپاناھ، غەزەپ قىلماڭكى، مېنىڭ بۇ ئىشىم سىزگە

---

① كامانچى، ئوقياچى.

لۇپ، ئۇلاردىن مىر ئەلشىر ئىسىملىك بىر بەگ ياز ئايلىرى سە-
مەرقەنت ۋىلايىتىگە قاراشلىق سەبزەۋار [3] دېگەن بوز قىردا
(يايلاقتا) تۇرۇپ، قىشتا قورغىنىغا قايتىدىكەن. مىر ئەلشىر پۈ-
تۈن بىر ياز سەبزەۋار بۇز قىرلىردا چېدىر قۇرۇپ ئولتۇرۇپتۇ
ۋە بىر پادا كالىنى ھەيدەپ سەمەرقەنتكە قايتىپتۇ. كالا پادىسىنى
كۆرگەن سەمەرقەنت ئەھلى - دېھقانلار، سودىگەرلەر، كاسىپلار،
قىسقىسى ھەرخىل تەبىقىدىكىلەر بۇ كالىلاردىن سېتىۋالىمىز
دېيىشىپ تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ خېرىدار بولۇشۇپتۇ. مىر ئە-
لشىر جۈمەردلىكتە ئەلى پەيغەمبەر كەبى بولغاچقا، كالىلارنى
پۇقرالارغا توغرىدىن - توغرا سوۋغا قىلىشنى ئەپسىز ھېس قە-
لىپ، «باي - تۆرىلەر بىلەن سودا قىلمايمەن. ئۇلار بىلەن ئەزەل-
دىن ئىلىش - بېرىشىم يوق، بۇ كالىلارنى پەقەت پۇقرالغا ساتە-
مەن»، دەپ جار سالدۇرۇپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سەمەرقەنت
يوقسۇللىرى مىر ئەلشىرنىڭ قېشىغا يىغىلىپ، ھەر بىرى ئۆز
قۇربىغا يارىشا كالىلارنى تۇتۇپتۇ ۋە بۇنىڭ ھەققىنى قاچانغىچە
تۆلەيمىز، دەپ سورىشىپتۇ. مىر ئەلشىر، «مەن كالىلارنىڭ ھەق-
قىنى سىلەردىن ھازىر ئالمايمەن» دەپتۇ.

ــ ئۇنداقتا قاچان ئالىسىز، - سورىشىپتۇ پۇقرالار.

ــ قاچان سۇلتان ھۈسەيىن ۋاپات بولسا، شۇ چاغدا ئالە-
مەن، - جاۋاب بېرىپتۇ ئەلشىر.

بىرەر كىشى بۇ گەپنىڭ چوڭقۇر مەنىسىنى ئويلاپ يەتمەپتۇ.
ھەر كىم نېسىغا كۆڭلىدىكىدەك كالا سېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن
خۇشال بولۇپ، مىر ئەلشىرغا دۇئا قىلىپ قايتىپتۇ.

ئەمدى گەپنى باشقا ياقتىن ئىشتىكى:

سۇلتاننىڭ ئايغاقچىلىرى مىر ئەلشىرنىڭ سۆزلىرىنى ئاق-
تۇرماي - تامدۇرماي يېزىۋېلىپ، ھۈسەيىن بايقاراغا يەتكۈزۈپتۇ.

---

① خۇراسان دۆلىتىنىڭ بىر شەھىرى.

بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان شاھنىڭ غەزىپى قاينىاپ تېشىپتۇ. ساقال ـ بۇرۇتلىرى تىترەپ، چېچى تىك تۇرۇپتۇ. شۇ زامانىدا مىرشاپىلار «قەۋۋاس» [1] دېيىلىدىكەن. شاھ قەۋۋاسلارنى چاقىرىپ، «شۇ نا-خىلاپ ئادەمنى تېپىپ، دەرگاھىمغا كەلتۈرۈڭلار» دەپ پەرمان چىقىرىپتۇ. قەۋۋاسلار: «پەرمانىڭىز باش ئۈستىگە!» دېيىشىپ يولغا راۋان بولۇشۇپتۇ. مىر ئەلىشىرنى تۇتۇپ، سۇلتانىنىڭ ھۇ-زۇرىغا كەلتۈرۈپتۇ. ئەلىشىر شاھ ئالدىغا كىرىپ باش ئېگىپ، قول قوشتۇرغىنىچە تۇرۇپتۇ. يىگىتنىڭ مۇلايىم قىياپىتى ۋە كېلىشكەن تەق ـ تۇرقى ھۈسەيىن بايقاراغا يېقىپ قاپتۇ. جاي كۆرسىتىپ، ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. مىر ئەلىشىر يەرنى سۆيۈپ، پادىشاھ كۆرسەتكەن جايغا بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ.

ئازراق سۈكۈتتىن كېيىن سۇلتان ھۈسەيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ سوراپتۇ:

— ئىسمىڭ نېمە؟

— شەپقەتپاناھ، ئىسمىم ئەلىشىر.

ھۈسەيىن بايقارا كۈلۈپتۇ.

— «ئەلى» غۇ ئەلى، «شىرى» نېمىسى؟ ئەجىبا شىرلىغىمۇ بارمىدى؟

— سۇلتانىم، بالىلىقىمدا ئىسمىمنى شۇنداق ئاتاشقان...

— ناھايىتى ياخشى، ئۇنداقتا بازارغا كالا ئېلىپ كىرىپ، ئەھ-لى پۇقراغا تارقاتقان سەنمۇ؟

— دەل شۇنداق.

— خوپ، ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن مېنىڭ ئۆلۈمىمنى شەرت قىل-دىڭ؟ ياكى مەندىن بىرەر يامانلىق، جەبىر ـ زۇلۇم كۆرگەنمۇ سەن؟

— شەپقەتپاناھ، غەزەپ قىلماڭكى، مېنىڭ بۇ ئىشىم سىزگە

---

① كامانچى، ئوقياچى.

قارشى بىرەر ئاداۋەت ياكى غەرەزلىك ھەرىكەت نىشانىسى ئەمەس. تۇر. ئاڭلىغانلىرىڭىز راست، لېكىن مەن ئاددى ئاۋامغا كالا ساتقاندا شۇنىڭ ئۈچۈن سىزنىڭ ۋاپاتىڭىزنى شەرت قىلدىمكى، پۈقرا قەرزنى تۆلىمەسلىكى ئۈچۈن، شاھنىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولسۇن، دەپ دۇئا قىلىشقاي... بۇ سودىدا كەمىنە شۇنداق مەقسەتنى كۆزدە تۇتقانمەن. نۆۋەتتە باقمي پەرمان ئىختىيارىڭىزدە. دۇر.

سۇلتان ھۈسەين بايقارا ئويلىمىغان بۇ جاۋابتىن غايەت خۇرسەن بولۇپتۇ. مىر ئەلىشىرنى سارايدا ۋەزىر قىلىپ تەينىلەپتۇ.

ئەلىشىرنىڭ بوزقىر ھاۋاسىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، سۇلتان ھۈسەين سەمەرقەنتنىڭ سىرتىدىكى گۈزەل باغلاردىن بىرىنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىپتۇ. ئەلىشىر باغقا مۇناسىپ تۇرالغۇ سالدۇرۇپتۇ. ۋاقتىنى كۈندۈزى شاھ دىۋانىدا، ئاخشاملىرى باغدىكى ئارامگاھدا ئۆتكۈزۈپتۇ. بەزەن ئۇۋۇغمۇ چىقىپتۇ.

بىر جۈمە كۈنى چۈشتىن كېيىن ئۇۋدىن قايتىۋېتىپ، ئىختىيارسىز بىر قىزغا كۆزى چۈشۈپتۇ. قىز شۇنچىلىك گۈزەل پەرزەش ئىكەنكى، ھەتتاكى كۈن ئۆز نۇرىنى ئۇنىڭ جامالىغا تۆكۈشكە ئۇيلارىكەن. قىزنى كۆرگەن مىر ئەلىشىرنىڭ گويا ئۇچ يۈز ئاتمىش تومۇرىغا ئوت كەتكەندەك يېنىشقا باشلاپتۇ. كېلىڭ بىرلىكتە ئاڭلايلى، ھوشىنى ئاران يىغىپ، يۇرىكىگە ئىشق ئوتى سالغان گۈزەلگە ئۇ نېمە دېدى يۇ، قىز قانداق جاۋاب بەردى.

مىر ئەلىشىر:

زەنجىرى ئىشقىڭغا ئەتتىڭ گىرىپتار،
كاشكى كۆرمەسمىدىم، دىلرابا، سېنى.
كۆڭۈل قۇشۇمنى سەن، ئەيلىدىڭ شىكار،
جان ئالغۇچى كۆردۇم، مەھلىقا سېنى.

مىر ئەلىشىرنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئىشتىكەن گۈل ئارقىسىغا

تارالغان قىرىق تۆت كۆكۈلسىنىڭ بىرىنى ئايرىپ كۆكسىگە تاشلاپتۇ. سىياھەك زولفى سۈتتەك كۆكسىدە دولقۇنلاپتۇ:

قېنى ئاڭلايلىچۇ، قىزنىڭ مىر ئەلىشىرگە نېمە دېگەنلىكىنى:

گۈل:

قادىر خۇدا، قىسمىتىڭنى يازغاندا،
ئەيلىگەنمىش ئىشق بىلەن ئاشنا سېنى.
روھلار ئىشق مەيدىن باده سۈزگەنده،
ساقىي ئالمىش مەيدىن باشتا سېنى.

مىر ئەلىشىر:

ھۆسنۈڭ زىيادەدۇر زەررىن كەمەردىن،
جامالىڭ شولىسى شەمسۈقەمەردىن.
ئاتەش بەردىڭ ئۇچ يۈز ئاتمىش تومۇردىن،
مۇمكىنمۇ ئۇنۇتماق دۇنيادا سېنى!

گۈل:

ھەركىم فەيز ئالار ئاھاڭ ـ غەزەلدىن،
ئالەمى روھىيەت، بەزمى ئەزەلدىن.
كۆڭۈل ئۇزارىمسەن كۆرگەن گۈزەلدىن،
چۈنكى ئىشق ئەيلەمىش پەرۋانە سېنى.

مىر ئەلىشىر قىزنىڭ ھۆسنىنى گۈلگە ئوخشىتىپ، ئېتىنىڭ گۈل ئىكەنلىكىنى بىلمەستىن ئىشتەيلىكچۇ، ئۇنىڭ ئىسمىنى قانداق نەزمىگە قاتتىكىن؟...

مىر ئەلىشىر:

ئەلىشىردا تاپتى تېڭىن يېڭى گۈل،
ساڭا مەنزۇر گۈلىستاندا قايسى گۈل.

ئىسمىڭمۇ گۈل، جىسمىڭمۇ گۈل، ھۆسنىڭ گۈل،
ئىشقىتىن ياراتمىش شۇ دۇنيا سېنى.

گۈل:

گۈل ئىسمىم، تېپىلماس يېقىن ـ ئاردىدىن،
رەقىپ غاپىل قالسۇن بۇ ماجرادىن.
بىرنى بىرگە سەۋەب قىلىپ ياراتقان،
بولمىسا، كۆيدۈرمەستى بىھۇدە سېنى.

سۆزلەر ھەق ـ دادىغا يېتىپ كۆڭۈللەر قۇۋۇنىشتى. مىر ئەـ لىشىر ئۆيىگە قايتىپ، ھەقەمسايىلەردىن بۇنىڭ كىمنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈردى. بىلدىكى، قىزنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى خاجە سالىھ ئىكەن. ئۇ ئۇخلىيالمىدى. شۇ كېچىنى ئويلار، خەـ يالىلار بىلەن ئۆتكۈزدى... ئاردىدىن بىر ھەپتە ئۆتتى. مىر ئەلەـ شىر ئۇيالغىنىدىن بۇ ۋەقەنى يا پادىشاھقا ياكى باشقا ۋەزىرلەرگە ئېيتالمىدى.

بىر جۈمە ئاخشىمى، «يالغۇز بالا كىندىكىنى ئۆزى كېسەر» دېـ گەندەك، ئۆزى ـ ئۆزىگە ئەلچى بولۇپ، خاجە سالىھنىڭ ئۆيىگە باردى. ئىشىكنى قېقىۋىدى، سالىھ ئاتا ئىشىكنى ئاچتى، خوجا كۆردىكى، بوسۇغىسىغا قەدەم باسقان كىشى ـ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ ۋەزىرى مىر ئەلىشىر ئىكەن... خاجە سالىھ ئۇلۇغ مېھمانىنى مىڭ تەزىم بىلەن ئۆيىگە باشلىدى. ھالىغا يارىشا سەـ رەمجانلاشتۇرغان ئۆيدە، قىبلىن كۆرپىلەرگە ئولتۇرغۇزدى. داستىخان راسلاپ، چاي ـ تائام كەلتۈردى. يېمەك ـ ئىچمەكتىن كېيىن ئۇلار سۆھبەتكە ئۆتۈشتى.

ـــ خوجام، مۇندا كېلىشىمىنىڭ سەۋەبىنى نېچۈن سورىمايـ سىز، ـــ ئېغىز ئاچتى ئەلىشىر.

ـــ قەدەم تەشرىپىڭىزگە مەرھابا، ھەرنە خىزمىتىڭىز بولسا

باش ئۇستىگە، ئەمما مېھماندىن نېچۈن كەلگىنىنى سورىماس.
مىر ئەلىشىر ئېيتتى:
ــ ھەق ئېيتىسىز، خوجام، لېكىن ئورنى كەلگەندە سورىغانلىق يامىنى يوق.
ــ ئۇنداقتا قۇلىقىم سىزدە، ــ دېدى خاجە سالىھ. جاۋاب ئورنىدا مىر ئېيتتى:
ــ مېنىڭ ۋەسىي ھالىمنى گەپ بىلەن سۆزلىسەم، تاقەت قىلىپ بولماس، ئىجازەت بەرسىڭىز سۆز سازى بىلەن بايان ئەتسەم.
ئەلىشىر:

سۇلغان گۈلزارىمدىن خەبەر ئال، خوجام،
ھېچ دېمە سەن، نېچۈك ھالدا كەلمىشەم.
نە كۈندۈزۈم كۈندۈز، نە كېچىدۇر كېچەم،
ئىشق دەستىدىن يامان ھالغا كەلمىشەم.

خاجە:
ــ ئۇلۇغ ۋەزىرىم، يەككە ئاتىنىڭ چېكى چىقماس، ئېتىڭغا ئات قوشقايمەن، ــ دېدى ۋە ئېيتتى:
خاجە:

خۇش قەدىمىڭ، كۆزۈڭ چۇشكەن يېرى بار،
مەنمۇ بىلدىم، نە خىيالدا كەلمىشسەن.
ھەر چېچەكنىڭ باشى ئۆزرە ھەرە بار،
بىلدىمكى ھەرىسەن، شۇڭا كەلمىشسەن.

ۋەزىر:

ئاۋۋال بىلگىن، تەقدىر ئېلىپ كەلگەندۇر،
رەت ئەتمىگىن، ئىشىكىڭدە مىر ئىزى.
دىلدا توغيان ئەيلەر ئىشق دېگىزى،

ئىپتىدا ۋە ئېنتىهادا كەلمىشسەن.

خاجە:

ئىشقى ھەقىقەتلەر ئاشىققا ھەمراز،
بىرى ھەقتەدۇر، بىرى مەجاز.
باسقان يولۇڭغا يۈزۈم پايانداز،
كۆزۈم ئۆزرە مېھمان ئۇچۇن كەلمىشسەن.

ئەلشىر:

بۇ سەۋادىن ئەقلىم كەتتى رايىغا،
كۇنۇم يىلغا تەڭدەر، سائىتىم ئايغا.
قوندى كۆڭلى قوشۇم گۇلى رەناغا.
پىغاندا بۇلبۇلۇم، گۇل دەپ كەلمىشسەم...

خاجە ۋەزىرنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ۋە قىزى ئۇچۇن ئۆزىگە ئۆزى ئەلچى بولۇپ كەلگەنلىكىنى چۇشەندى.

خاجە:

ئېيتىڭ بىلەي، قەلبىڭىزنىڭ ئاۋازى،
ئۆلكىلەر سەردارى، شاھىنىڭ سەربازى.
بەلكى تەقدىرىڭگە يېزىلغان جۇپتى،
ئاختۇرۇپ، ئاختۇرۇپ تېپىپ كەلمىشسەن.

ۋەزىر:

ئەلشىر نەۋايى مېھماندۇر سىزگە،
پەرمان تەقدىردىن، رەھمىتى بىزگە.
مۇرادىم، يار بولماق گۇل ئاتلىق قىزگە،
قىسمەت ئەمرى بىلەن بۇندا كەلمىشەن.

خاجه:

ئۇدۇمدۇر، ئادەمدىن ئادەت دۇنيادا،
ئىستەسەك يوقسۇلغا، ئىستەسەك بايغا.
يالغۇز بىر ئەۋلاد ئەمەس، ئات سالغان سايغا،
مەن نە دېسەممۇ، مەقسەت بىلەن كەلمىشسەن...

سۆز تامامىغا يەتتى. خاجە سالىھ ئېغىز ئاچتى:

— مەن ۋەزىرنىڭ تەكلىپىگە زەررىچە قارشى ئەمەسمەن ۋە لېكىن رۇخسەت ئەتسىڭىز، بېرىپ قىزىمدىن سورايى، ئۇنىڭ كۆڭلىنى بىلەي.

ئەلشىر:

— ئىختىيار سىزدە، مەرھەمەت خوجام، — دېدى.

خاجە سالىھ ئىچكىرىسىگە كىرىپ ئەھۋالنى ئاۋۋال خوتۇنىغا، ئاندىن قىزىغا بايان ئەتتى. قىز گۈزەللىكى ئۈستىگە ناھايىتى ئەقىللىق ئىدى. بىر ئاز ئويلانغاندىن كېيىن: «ۋەزىر مەندەك پۇقرا قىزىنى نىكاھىغا تۇرماق، چۆرىلىككە سۇرىسمۇ جېنىم بىلەن تەسەددۇق» دەپ رازىلىق بەردى. گۈل ئەسلىدە بۇرۇن مىر ئەلشىرنى كۆرۈپ ياقتۇرۇپ قالغانىكەن.

خاجە سالىھ قىزىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، خۇشال بولدى. مېھمانىنىڭ ئالدىغا چىقتى. خۇشاللىق نىشانى ئۈچۈن شەربەت ئىچكۈزۈلگەندىن كېيىن مىر ئەلشىر ئۆز ئۆيىگە قايتتى. ئۇ ئالدىرىماي توي تەييارلىقىنى قىلىۋەرسۇن. گەپنى ئەمدى باشقا ياقتىن ئاڭلاڭ.

كۈنلەردىن بىرى سۇلتان ھۈسەين بايقارا شەھەرنى سەيلە قىلىپ، ئەلشىرنىڭ سۆيگىنى گۈلنىڭ ئىشىكى ئالدىدىن ئۆتتى. گۈلمۇ سۆيۈملۈك يارىنىڭ سۇلتانىنىڭ خاس بەگلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى تاماشا قىلىش

ئۇچۇن دېرىزە ئالدىغا كېلىپ ئولتۇرغاندى. توساتتىن پادىشاھ-نىڭ گۈلگە كۆزى چۈشۈپ، گۈزەلگە بىر كۆڭۈلدىن مىڭ مەرتە ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئۇنىڭ زۇلفى زەنجىرىگە باغلىنىپ قالدى. كىشىلەردىن بۇنىڭ كىمنىڭ ئۆيى ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۇرگەن-دىن كېيىن، شاھەر سەيلىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سارايغا قايتتى. ئۆزىنىڭ شەيخۇل ئىسلامى بولمىش قازى كالانىنى ئەلچى قىلىپ گۈلنىڭ ئۆيىگە ئەۋەتتى. دەرھەقىقەت شاھ مىر ئەلىشىر-نىڭ سەرگۈزەشتىسى ۋە ئەھۋالاتىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

قازى خاجە سالىھنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، قەھۋە ئىچىپ، چىلىم چېكىپ كەيپىنى چاغ ئەتكەندىن كېيىن، پادىشاھ تامانىدىن گۈل-گە ئەلچى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. خاجە سالىھ نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ھەيرەت بىلەن قازىنىڭ يۈزىگە تىكىلگىنىچە قاراپ تۇرۇپ قالدى ۋە ئويلىدى: «ئەگەر قىزىمنى ئۇزاتتىم دېسەم... كىمگە؟» دەپ سورايدۇ، ئۇ چاغدا شاھنىڭ ۋەزىرى ئەلىشىرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشىم كېرەك بولىدۇ... بەلكى ئۇ چاغدا بۇ يىگىتنىڭ ھاياتى خەۋپ ـ خەتەردە قالار... ئەڭ ياخشىسى بېرىپ، قىزىمغا مەسلىھەت سالاي، ئۇنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمرىھى ھەققىدە پىكىرلىشىش ھوقۇقى بار. ئەگەر گۈلنىڭ مەيلى بولمىسا خاھ ۋەزىر بولسۇن، خاھى سۇلتان پايدىسى يوق. سۇلايمان ئەلەيھىسسالامدىن سوراشقانكى، «تاتلىقتىن تاتلىق نېمىدۇر؟» دەپ. «ئەر ـ خوتۇنلۇق»، دەپ جاۋاب بەرگەن. ئاچچىقتىن ئاچچىق نېمىدۇر؟ سوراشقان يەنە. «ئەر ـ خوتۇنلۇق»، ـ جاۋاب بەرگەن پەيغەمبەر بىر سۆزنى تەكرارلاپ. قىزىم بولغۇسى ئېرى بىلەن شېرىنلىندىن ـ شېرىن ياشىماي، ئاچچىقتىن ـ ئاچچىق تۇرمۇش كەچۈرسە، ئۆمۈرۋايەت بېشىمغا قاغىش يېغار... شۇ خىيال بىلەن خاجە قىزىدىن كۆڭۈل سورىغىلى كىردى. ئاتا گۈلگە گەپنى ئو-

چۇق ئېيتقاچ قىز بىر ئاز ئويلىنىپ دېدى: «ئەي مېھرىبان ئاتا، مەن بىر تۆگە ئەمەسقۇ، ئىككى يەردىن بوغۇزلايدىغان ۋە بۇ قايسى كىتابتا بارکى، بىر قىزغا بىر ئەر ئۇچۇن قىسمەتتىكى ئەمرى ئە- جابەت بولسا ۋە ئول ئەر ھېلىمۇ ھايات تۇرسا، ئەشۇ ئەمرىنى يەر- دە قالدۇرۇپ، باشقا بىرسى ئۇچۇن تەقدىرنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلىش... مەن پادىشاھنىڭ ئەمرىنى رت ئېتىمەن. سۇلتان ھۇسە- يىن بايقارا يوقاتقان نەرسىنى باشقا جايدىن ئىزدىسۇن...». خاجە سالىھ قىزنىڭ جاۋابىنى قازى كالانغا ئۇقتۇردى. لېكىن قىزنىڭ ئەلىشىرگە باغلانغانلىقىنى ئېيتمىدى. قازى كالان قايتىپ بار گەپنى سۇلتان ھۇسەينگە يەتكۇزدى. پادىشاھنىڭ خىيالى چېچە- لىپ، ئاشىقلار داستانلىرىدا ئېيتىلغاندەك:

«ئوق تەگمىش سەيدتەك، [1] مەجرۇھلاندى ئۇ،
ياتمىدى بىر ياندا، كەچتى بۇ كېچە...»

ئۇ كېچىنى كىرپىك قاقماي، ئوي - خىيالدا ئۆتكۇزدى. تاڭ ئاتتى، تۇن لەشكىرى تارقاپ، ھەممىمىزنىڭ يۇزىگە ئېزگۇ نۇرلار چېچىلسۇن!

كۇن كوھىقاپتىن باش كۆتۇرۇپ، تاغلار زەر تونىنى كىيىپ، «لەببەي» دېگەندىن كېيىن، ھەربىر قۇش ئۆز مەھبۇبى ھۇزۇرىدا پەي قاققان چاغدا پادىشاھ بۇ ئىشنىڭ چارىسىنى مىر ئەلىشىردىن باشقا كىشىنىڭ ھەل قىلالماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بار گەپنى ئۇنىڭغا بايان ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن مىر ئەلىشىر ئىككى دەريا ۋە ئىككى ئۇلۇغ ئوت ئارىسىغا چۇشۇپ قالدى. ياردىن كەچسۇنمۇ يا-

---

① سەيد — ئوۋ

كى ئاردىنمۇ؟ ۋە ياكى ساردىن كەچسۇنمۇ؟ ئۇزاق سۇكۇتكە چۆ-
مۈپ، ئۆز - ئۆزىگە شۇنداق دېدى: «ئەگەر قىسمەت بىزگە كۈلۈپ
باققاندا، ئارىمىزغا شاھ قىسىلماستى. قازاغا رىزا!». ئۇ سۈلتان
ھۈسەيىن بايقاراغىمۇ: «ئەي ئۇلۇغ شاھىم، مەندەك مىسكىن قولۇ-
ڭىزغا مەسلىنىڭ ھەلىنى بۇيرىدىڭىز، ئەمرىڭىز باش ئۈستىگە»
دەپ خاجە سالىھنىڭ ئۆيى تامان يول ئالدى. ئىچكىرىگە كىرىپ
قەھۋە ئىچىپ، چىلىم چەككەندىن كېيىن ساھىبخانىغا گەپ ئاچ-
تى. ھۈسەيىن بايقارا گۈلگە ئىگە بولۇشنى ئىستىگىنى ئۈچۈن
ئەمدى ئۇنىڭدىن قەلبەن ۋە مەجنۇنلارچە كەچمەك لازىملىقىدىن
ئۆرتەندى. خاجە سالىھ بىر ئاز ئويلانغاندىن كېيىن: «بېرىپ يەنە
بىر نۆۋەت قىزىمدىن مەسلىھەت سورايلى» دېدى.

خاجە مىر ئەلىشىر نىڭ يېنىدىن چىقىپ گۈلنىڭ ئالدىغا كەلدى
ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى. «ئەلىشىر بەگ سېنى ئۆزىگە سىڭىل
تۇتۇپ شاھقا سوراپ كېلىپتۇ... سېنىڭ پىكرىڭ نېچۈن قى-
زىم؟». گۈل ئەقىللىق ۋە ئىرادىلىك ئىدى. ئۆز - ئۆزىگە دېدە-
كى: «مەن بۇگۈن شاھقا ئائىلە بولۇشۇم مۇمكىن. ئەمما تا ئۆلگۈ-
چە ئەلىشىردىن كېچەلمەسمەن، ئۇمۇ مەندىن...»، بىر ئاز ئويلا-
غاندىن كېيىن يەنە ئېيتتى: «سەۋەبى ھاياتىم، تاجۇ تەختىم بولا-
مىش پەدەرىم مىر ئەلىشىرنى ئالدىمغا كىرگۈزۈڭ. ئىككى ئېغىز
سۆزۈم بار. ئاندىن تەقدىرىمنى تەن ئالغايمەن». خاجە مىر ئەلى-
شىرنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە ئەلىشىرنى گۈلنىڭ ئالدىغا جۆنەتتى.
قىز ئاردىدىن پەردىشەپنى كۆتۈرۈپ، ئەلىشىرنىڭ يېنىغا كېلىپ
ئولتۇرغاندىن كېيىن دېدى: «بېگىم بۇ قانداق گەپ؟ مەن تۆگە ئە-
مەسقۇ، ئىككى قېتىم بوغۇزلايدىغان، بۇ ئىشنىڭ بولمىغۇرلىقىنى
بىلمىدىلىمۇ؟»

مىر ئەلىشىرنىڭ قەددى يادەك پۈكۈلدى ۋە ئېيتتى: «كۆزۈمە-

نىڭ نۇرى ۋە جېنىمنىڭ رىشتى ئەي گۈل! گەرچە بىز ئۆزئارا چاي ئىچىشكەن بولساقمۇ، تەقدىرىمىزگە سۈلتان ھۈسەيىن قىسىلىپ كىرگەچكە، ئەمدى سەن مېنىڭ قىيامەتلىك سىڭلىم بولدۇڭ. مېنى نېمە قىل دەيسەن، پادىشاھنىڭ ھۆكۈمى ئالدىدا نېمە ئىلاج بولسۇن!؟». قىز مەيۈس بىر سۈكۈناتتىن كېيىن ئېغىز ئاچتى: «تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلدىم. ئەمما مېنىڭمۇ ئىككى ئۆتۈنۈشۈم بار. قوبۇل قىلسىلىرى ياخشى، بولمىسا يوللىرىغا كېتىۋەرسە-لە». مىر ئەلىشىر: «ئۇنداقتا ئېيىت ئۆتۈنۈشۈڭنى» دېدى. گۈل ئىككى پارچە خەت يېزىپ قەغەز قاپ ئىچىگە سالدى. ھەر ئىك-كىسىنىڭ ئاغزىنى بېكىتتى ۋە دېدى:

ــ بىرىنچى شەرتىم شۈكى، بۇلارنى ئاچماستىن پالانى دورا پۇرۇشقا ئېلىپ بارسىلا ۋە ئۇ نېمە بەرسە، ئېلىپ قايتسىلا، ئىك-كىنچى شەرتىمنى كەلگەندىن كېيىن ئېيتىمەن.

ئەلىشىر خەتلەرنى ئېلىپ، توپتوغرا دورا پۇرۇشنىڭ دۈكىنىغا كەلدى. خەتلەرنى ئۇنىڭغا بەردى. دورا پۇرۇش بىرىنچى مەكتۇپنى ئوقۇپ كۈلدى. ئىككىنچىسىنى ئوقۇغاندا كۆزلىرىدىن مارجاندەك ياشلار دومىلىدى.

قىسقىسى، دورا پۇرۇش گۈل سوربغان نەرسىلەرنى ھازىرلاپ، قۇتىلارغا سېلىپ، مىر ئەلىشىرغا بەردى. ئەلىشىر قۇتىچىلارنى ئېلىپ گۈلنىڭ قېشىغا قايتتى ۋە قىزغا تاپشۇردى.

گۈل دېدى:

ــ ۋەزىرىم، ئىككىنچى تەكلىپىم شۈكى، بۇلارنىڭ بىرىنى مەن، ئىككىنچىسىنى سىلى ئىچىلا.

مىر بۇنداق گۈزەلنىڭ قولىدىن زەھەر بولسىمۇ ئىچىشكە تەي-يار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، قۇتىلارنىڭ بىرىنى بوشاتتى. يەنە بى-رىنى گۈل ئىچتى. ئەلىشىر ئۇندىمەستىن تاشقىرىغا چىقماقچى

بولىۋىدى، گۈل سۆز باشلىدى. سەۋرى قىلغايلا ئەلىشىر! كۆڭۈلدىكىنى ئۇمۇمدە بارىنى ئېيتاي، كەتسىلىرى ئىختىيار!

گۈل:

توختا، مىر ئەلىشىر، بىر سوئالىم بار،
ئەتتاردىن [1] ئالغىنىڭ، ئېيتقىن نېمىدى؟
ئىككى شەرت قويدۇم سېنىڭ بوينۇڭغا،
شەرتلەرنى بېجىرگىن، بىزگە نېمىدى؟

ئەلىشىر:

ئەي دىلرابا، بۇ رەمز بىلەن بۇ رازنىڭ،
مەناسى نېمىدۇر، بىلەلمىدىم مەن.
ئەتتار كۈلدى ئاۋۋال ئوقۇپ يازغىنىڭ،
كېيىن ئۇ يىغلىدى بىلەلمىدىم مەن.

گۈل:

ئەلىشىر بىر تېرەن مەنا بار بۇندا،
ئارتار كۈندىن ـ كۈنگە ئەلىمىڭ ئۇندا.
يېزىلمىش ئەزەلدىن قىسمىتىڭ شۇندا،
گۈل هاياتى ئەم خازان بولمىشتۇر...

مىر:

پەلەك تەتۈرلۈككە قويغاندا، قەدەم،
بىرى كۈلسە، بىرى قان يىغلار هەردەم.

---

① دورا پۈرۈش، ئەتىرچى.

نەۋايى پىغانىم ئارتار دەم ـ بۇدەم،
ئۆمۇر ئىقبالىمدىن كۆلەلمىدىم مەن...

سۆز ھەقدادىغا يەتتى. گۈل دېدى:

ـ ئەلىشىر نەم، بېگىم، سۆيگۈڭ يولىدا جېنىمدىن كەچتىم.

مەن ئىچكەن دورا قىرىق كۈندە ئۈنۈم كۆرسىتىدىغان زەھەر. سىلىنىڭ ئىچكەنلىرى بولسا، بېگىمنى ئەۋلاد قالدۇرۇش ئىقتىدارىدىن مەڭگۈ مەھرۇم قالدۇرىدىغان دەرمەك. مەن ئەمدى ئاشىقلار مۇراد تاپماس بۇ دۇنياغا ۋە سىزلەرگە قىرىق كۈنلۈك مېھمانمەن.

بۇ ئەلەملىك سۆزلەرنى ئاڭلىغان مىر ئەلىشىرنىڭ كۆزلىرىدىن قانلىق ياش نىل ۋە چېيھۇن كەبى سەل بولۇپ ئاقتى ۋە كۆز ئۆڭىدىكى يورۇق دۇنيا قاراڭغۇلىشىپ سەۋدايى بىر ھالەتتە شاھ ھۇزۇرىغا قايتىپ كەلدى. گۈلنىڭ سۈلتانىنىڭ ئەمرىگە «قۇللۇق» كۆرسەتكەنلىكىنى بايان ئەتتى.

شاھ ئەمدى ئۆز كۆڭلىدە ئۆمرىنىڭ ئەڭ شادىمان پەسلىگە ئېرىشكەندىن مەمنۇن ئىدى. توي تەرەددۇتىنى قىلىپ، نىكاھ ئوقۇتۇپ، جامائەتكە شەربەتلەر ئىچكۈزۈپ بىر جۈمە ئاخشىمى گۈلنى سارايغا كەلتۈردى. ھەرەمخانا دۆڭە ـ دۆڭە پەي ياستۇقلار، ئوتقاشتەك دۇر ـ مارجانلار بىلەن بېزەلگەنىدى. قىرىق يەڭگە ناز ـ كەرەشمىلەر بىلەن تۇرلۇك ـ تۈمەن سوۋغا ـ سالاملارنى كەلتۈرۈپ: «ئال، سۈلتانىم ئامانىتىڭنى!» دېگىنىچە گۈلنى ئىچكىرىگە كىرگۈزۈپ، ئارقىسىچە يۈرۈپ چىقىپ كېتىشتى ۋە ئۆيلىرىگە تارقاشتى. گۈل باھانە كۆرسىتىپ شۇ ئاخشىمى سۈلتاندىن ئايرىم ياتتى. ئەسلىي مەقسىتى بولسا: «ئەي، مېنى سۆيگۈ نېسىۋەمدىن مەھرۇم قىلغۇچى ھۆكۈمدار! مۇشۇ قىرىق كۈنلۈك ھاياتىمدا ساڭا

ۋسال شارابىنى ئىچۈرمەيمەن» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئىكىنچى كۈنى ياتاردا گۈل يەنە باشقا باھانە كۆرسىتىپ ئەھۋال بايان ئەتتى: «شەپقەتپاناھ تاجدارىم، سۇلتانىم! ئۆتۈنۈشۈم شۇكى، گۈلۈمنى قىرىق كۈندىن كېيىن ئۇزدۇرۇشكە ۋە پۈرىتىشقا ئىجازەت بەرگەيسىز!». قىزنىڭ ناھايىتى گۈزەللىكى سەۋەبىدىن شاھ ئۇنىڭ ھەرقانداق خاھىشىنى ئورۇنلايتتى. گۈلنىڭ بۇ ئىستىگمۇ قوبۇل بولدى.

ئارىدىن ئوتتۇز ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، گۈل ئىچكەن زەھەر ئۇنىڭ ئۇچ يۇز ئاتمىش ئالتە تومۇرىغا تارقىلىشقا باشلىدى.قىز ئاخىر كېسىلىبەند بولدى، بۇنى ئاڭلىغان ھۈسەيىن بايقارا نېمە قىلارىنى بىلەلمەي، ھوشىنى يوقاتتى. ئوتتۇز بەش كۈن ئۆتكەندە گۈلنىڭ كېسەللىك ئەھۋالى بارغانچە ئېغىرلاشتى. ئەجەل ئەلچىلىرى ئۇنىڭ ئالتۇندەك يۈز ـ كۆزلىرىنى سىلىماقتا ئىدى. بۇ ئەھۋالدا سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ھوشى بېشىدىن كۆتۈرۈلۈپ، گاراڭ بىر ھالەتكە كەلدى ۋە بىر كۈنى «ئوۋغا چىقسام ئازابلىرىم يەڭگىللىگەي» دەپ ئويلاپ ئېتىنى ھازىرلاتتى. بۇنى ئاڭلىغان گۈل بىر خىزمەتچىسىنى ئەلىشىرنىڭ يېنىغا ئەۋەتىپ: «پادىشاھ ئالىيلىرى بۈگۈن ئوۋغا چىقماقچى، پەرىزىمچە سىلىنىڭ ئېلىۋېلىشى مۇمكىن. بىر باھانە كۆرسىتىپ شىكارغا بارمىغايلا. ئاخىرقى نەپەسته بولسىمۇ دىدارى مۇلاقەتته بولغايمەن. بولمىسا، ئەلۋىدا!»، دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. بۇنى ئاڭلىغان ئەلىشىرگە ئالەم مالەم بولۇپ تۇيۇلدى. تۇرالغۇسىنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئېچىپ، ئاغرىپ قالدىم، دەپ يېتىۋالدى. ئارقىدىن سۇلتان ھۈسەيىننىڭ مىر ئەلىشىرنى ئوۋغا تەكلىپ قىلىپ ئەۋەتكەن مۇلازىمى يېتىپ كەلگەندە، ئەلىشىر ئۇنىڭغا ھەقىقەتەن بىتاپ كۆرۈنگەچ قايتتى ۋە ئەھۋالنى شاھقا مەلۇم ئەتتى. ئوۋ تەييارلىقى

پۈتۈپ قالغاچقا هۈسەيىن بايقارا ئەلىشىر سەۋەبلىك ئارقىسىغا قايتمىدى. «بىر مەھەل سەيىر قىلاي، كېيىن قايتارمەن» دېگەن خىيال بىلەن ئارغىمىقىنى مىنىپ، خاس مەھرەملىرى بىلەن سە-پەرگە راۋان بولدى...

... ئەلىشىر گۈلنى خەستە هالدا كۆرۈپ، كۆزلىرىدىن خۇن، هەسرەت ياشلار ئاققۇزدى.

بەس قېنى كۆرەيلىچۇ، گۈل مىر ئەلىشىرگە نېمىلەر دەركىن، ئەلىشىر ئۇنىڭغا قانداق جاۋاب بېرەركىن، بىز هېكايەتنى داۋام ئېتەيلى، ئامۇ خاس ئىشتىسۇن!

گۈل:

ئەلۋىدا سۆيگىنىم، ئۇشبۇ دۇنيادىن،
سوڭ ئەستىلىكىمىزگە قايتقىن راۋانە.
ئەمدى پەلەك سۇرەر بىزنى كونيادىن،
ئاچىلۇر مازارغا يوللار راۋانە.

دەردىڭدىن، ئاھ، دەردىڭدىن،
چەككەن ئاھى - ۋايىڭدىن.
كۈندە بىر غىشى چۈشتى،
ئۆمرۈمنىڭ سارايىدىن...

مىر ئەلىشىر:

ماڭا ئۆلۈم ئەۋزەل بۇ تىرىكلىكدىن،
ئىستەردىم سەن بىلەن قايتماق راۋانە.
سولار گۈلۈم مۇرادىغا يەتمەسدىن،
ۋۇجۇدۇم تەرك قىلار جاننى راۋانە.

ئۇ ياقدىنۇ بۇ ياقدىن،

كارۋان ئاشار قاياقدىن.
كەلگەن قۇنار، قۇنغان يانار،
قالغان بارمۇ بۇ ياقدىن...

گۈل:

ئىشقىڭدا ئۆلۈپ، بولۇرمەن ئادا،
ئەيلىدىم ئۆزۈمنى سۆيگۈگە پىدا.
دۇئالار ئوقۇ ئەقىدەڭدە ھەر ساباۋ،
ئوقى بولسۇن، روھىم يولى راۋانە.

لاچىنمۇ بۇ، شەھبازدۇر،
يا جىلۋىدۇر يا نازدۇر.
يېنىپ - يېنىپ كۈل بولدۇم،
دەر: كۆيۈۋەر، بۇ ئازدۇر...

مىر:

بۇ سۆزلىرىڭ جانغا ئوت سالدى غايەت
روھىڭچۇن قەلبىمدە تەكرارى ئايەت.
سەندىن كېيىن ماڭا ھارام بۇ ھايات،
يولچىمەن يولۇڭدا مەنكى راۋانە.

كۆيدۇم، ئاھ ۋاھ!
زارىقىپ ئۆرتىدىم ئاھ ۋاھ!
دۇنيادىن بىر گۈل سولمىش،
ئۇمۇ دەر، سەنسىز ياندىم، ئاھ ۋاھ!

گۈل:

غۇنچە ئىدىم، رازى بولدۇم ئۆلۈمگە،

يات بۇلبۇلنى قۇندۇرمىدىم گۈلۈمگە.
هاياتىدا تەگمىدى قولۇڭ قولۇمغا،
تابۇتۇم ئاستىدا ماڭغىن راۋانە.

سۇنبۇلمۇ يا تاڭ گۈلى،
ئۆرتەنگىلى، كۆيگىلى.
كۆيۈپ ـ كۆيۈپ كۈل بولدۇم،
نېمە قالدى يانغىلى...

ئەلىشىر:

تىلىم باغلىنىپ قىلالمىدىم دۇئا،
رازى بول مەندىن، بىزگە يوق داۋا.
قۇربىدى كۆز يېشىم، ئەلىشىر ناۋا،
ئاقار ياش ئورنىغا قېنىم راۋانە.

ئاشىقنى ئەلەم تىلغار،
ئەقىلسىز نادان يىغلار.
ئىشقسىزلار بايقىماس ـ
دەردمەنلەر نېچۈن يىغلار...

سۆز تامامىغا يەتتى. گۈل دېدى:
ـ ئەي ئەلىشىر، سىلىنى مۇندا چاقىرىپ كېلىشىمدىن مەقسىتىم شۇدۇر. ئايانكى، مەن هازىر ئۆمرۇمنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنى ياشاۋاتىمەن. سوڭغا نەپەسلەردىمەن... سىلىدىن شۇنى ئىلتىجا قىلىمەنكى، مەن ئۆلگەندىن كېيىن تاۋۇتۇم ئاستىغا كىرگەيلا. هاياتىمدا قوللىرى قولۇمنى تۇتمىغان بولسا، قوللىرى ئۆلگەندىن كېيىن تاۋۇتۇمغا بولسىمۇ تەگسۇن. ئىككىنچى ۋەسىيىتىم شۇكى، قانچىلىك ئۆمۇرلىرى بولسا، هەر تاڭدا مېنى ياد

ئەتكەيلا...ئاخىرقى ئۆتۈنۈشىم، ئۆمۈرۈڭايەت مېنى ئۇنۇتمىغايلا...

بۇ سۆزلەرنى ئىشتىكەندىن كېيىن، ئەلىشىر نەۋايى شۇنچىلىك پەرياد چېكىپ يىغلاپ تاشلىدىكى يەر يېرىلىپ، قىيامەت قايىم بولغاندەك بولدى. شائىر يىغىسىنىڭ تەرىپىنى ئىنسان تۇرماق، پەرىشتىلەرمۇ تەسۇىر قىلالماس ئىدى.

ئۇلار گۇلگە تەييارلانغان مەخسۇس ھۇجرىدا ماتەم ۋە ھىجران يىغىسىنى يىغلىشۋاتقاندا، تاشقىرىدىن شاۋقۇن - سۇرەن ئاڭلاندى. نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى سۇرۇشتۇرسە پادىشاھ ئوۋدىن قايتقانىكەن. مىر ئەلىشىر نېمە قىلىشنى بىلمەستىن گاڭگىراپ تۇرۇپلا قالدى. شۇنداً گۇلنىڭ خىزمەتچىلىرىدىن بىرى: «ئەي ۋەزىرى ئەزەم، شاھ سىلىنى بۇ ئەھۋالدا كۆرگۈدەك بولسا، ئۆزگە خىيالغا بېرىلەر. مەشھۇر مەسەل بارکى، دەريا‌غا چۆككەن ئىلانغا يولىقار... بۇلۇڭدىكى قازانغا يوشۇرۇنغايلا!» دېدى. چۈنكى ھازىرقى ئەھۋالدا بۇ يەردە قازاندىن بۆلەك يوشۇرۇنىدىغان جاي يوق ئىدى. «بىز داش قازاننىڭ تۈۋىگە يېپىپ قويىمىز. ئەگەر شاھ سوراپ قالغۇدەك بولسا قازاندا ئاش بار دەيمىز. سولتان ئىچكىرى كىرىپ كەتكەندىن كېيىن چىقىپ كېتەلا»، دەپ مەسلىھەت بېرىشتى قىزلار. شۇنىڭ بىلەن مىر ئەلىشىر ئامالاج قازاننىڭ ئىچىگە يوشۇرۇندى، تۇۋاق يېپىلدى. ئۇچ - تۆت چۆرى قىز قازاننىڭ قۇلىقىدىن تۇتۇپ تاشقىرىغا ئېلىپ مېڭىۋىدى، شۇ پەيت ئىچكىرىگە كىرىۋاتقان شاھ يولۇقۇپ، قازاندا نېمە بارلىقىنى سورىدى. «ئاش» دەپ جاۋاب بېرىشتى چۆرىلەر. سۇلتان ھۇسەيىن سەل ئەجەبلەندى بولغاي.

— قانداق ئاجايىپ تاماق تەييارلىدىڭلار، - دەپ توختاپ سورىدى ۋە قازاننىڭ تۈۋىگىنى ئېچىپ كۆردىكى، ئىچىدە تاماق ئەمەس ئەلىشىر بار ئىكەن... شاھ بۇنىڭدىن قاتتىق تەئەججۈپلەندى. مىرغا بولغان ھۆرمىتىنىڭ خالىسلىقى ۋە كۆڭۈل پاراكەندىلىكى سەۋەبىدىن بۇ ئىشقا ئانچە ئېرەن قىلىپ كەتمەي تۇۋاقنى يېپىپ

مىر ئەلىشىر تاشقىرىدا قازاندىن چىقىپ، خىجالەتچىلىكتىن نېمە قىلارىنى بىلمەي، ئۇتتۇر دەرۋىشلەرنىڭ تەكىيخانىسىغا كىرىلىپ، ئۇچرىغان بىرىگە: «دەرۋىش بوۋا، كېلىڭ، تونلىرىمىزنى ئالماشتۇرايلى!»، دېدى. دەرۋىش مىرنىڭ تەكلىپىگە خۇشاللىق بىلەن رازى بولدى. ئەلىشىر دەرۋىش كىيىمىنى كىيىپ، مەككىگە قاراپ كېتىۋەرسۇن... گەپنى سۇلتان ھۈسەيىندىن ئاڭلايلى:

پادىشاھ ئىچكىرى كىرىپ، سۆيگىنىنى ئۆلۈم تۆشۈكىدە كۆرۈپ، بەرداشلىق بېرەلمىدى. تاغلارغا مەجنۇن سۈپەت باش ئېلىپ كېتەر ھالغا چۈشۈپ قالدى. گۈلنىڭ بېشىدا دەريا ـ دەريا ياش تۆكتى ۋە خاس ھۈجرىدىن قايتىپ، ئوردىغا كەلدى. ئارامسىزلىقى تۈپەيلىدىن شاد ـ ئەلەمگە ھەمشېرىك دوستى ئەلىشىرنى ئىزدىدى. مۇلازىملار مىر ئەلىشىرنى تاپالمىغانلىقىنى ئېيتقاندا، شاھنىڭ تەشۋىشى ئىككى باراۋەر ئاشتى. ۋەلىيلار ئۇنىڭ قەلەندەرخانىغا كەتكەنلىكىدىن خەۋەر بەرسە، دەرۋىشلەر: «ھە، مىر ئەلىشىرنىڭ كەلگىنى راست، ئەمما ئۇ تونىنى ئالماشتۇرۇپ ھىجازغا [1] كەتتى»، دەپ جاۋاب بېرىشتى.

بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھۈسەيىن بايقارا قىسقا بىر مەكتۇپ پۈتۈپ، ئۇ زامانلار «ئۇچقۇر تاپان»، «شاتۇر» دەپ ئاتالغان يەلتاپانلاردىن بىرىگە بەردى ۋە: «بۇ قەغەزنى مىر ئەلىشىرگە تېزدىن يەتكۈزۈ!» دەپ پەرمان قىلدى.

يەلتاپان خەتنى ئېلىپ، تاغ ـ دەريالار ۋە ئورمان ـ يايلاقلاردىن ئېشىپ، بىر تۈزلەڭگە يەتكەندە يىراقتىن، چەكسىزلىكلەردىن بىر نۇقتا كۆرۈندى. يەلتاپان ئۇچتى. نۇقتا ئادەم سىياقىغا ئايلاندى. يەلتاپان يېقىنلىشىپ قارىسا مىر ئەلىشىر ئىكەن.

---

[1] ھىجاز ـ سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مەككە، مەدىنە شەھەرلىرى جايلاشقان تېررىتورىيەسىنىڭ ئومۇمىي نامى.

ئۇ يىراق چەت ئېدىرلىقلار ئارقىلىق ئەلىشىرنىڭ كېلەر يولىغا چىقىپ، خەتنى يول ئۈستىگە قويۇپ ئۆزى بىر دۆڭنىڭ ئارقىسىغا سۇقۇنۇپ تۇردى. ئەلىشىر خېلى يىراقتىن ئۇنىڭ پۇتۇك ئىكەنلىكىنى بايقاپ تېز - تېز كېلىپ، «نېمە ئىكەن؟» دەپ ئېچىپ ئوقۇدى. قېنى كۆرەيلمىچۇ، شاھ قانداق يازدىكەن، ئەلىشىر نېمە قىلارکىن، بىز ئېيتىمىز، ھېكايىخۇمارلار تىڭشىسۇن:

نەپرىتىڭ مەندىنمۇ، ئايا قەدىردان،
بىلمىدىم يا دەردلىك شىكايىتىڭدىن.
بىلىسەن، سەنسىز ياشىشىم تايىن،
نېچۈن تەرك بولدۇڭ ۋىلايىتىڭدىن؟

دەردكە دەرمەن بول، كۆرەي.
كەل، ئەي قەدىردان، يارەي.
جېنىم ئۆرتەندى جانەي.
ئۇ ماڭا لوقمان بولساڭچۇ، قېنى...

سەۋەبى نە، بىردىنلا ۋەتەندىن چىقماق،
دولقۇن كۆتۈرمەي، مۇڭلىنىپ ئاقماق.
چوڭ گۈناھ ئۈمىدلىك دىلنى غۇلاتماق،
كەچمىشىڭ مەلۇمدۇر ھېكايىتىڭدىن.

دەردىڭنى سەن بەللەپ كەز،
توۋا تۈتۈپ، نالەپ كەز.
ئىستىمە غۇربەت سەيرىنى،
ئۆز يۇرتۇڭنى تىلەپ كەز...

قارا، كەم تەلىيىم «قارا» مىسالى،

ئارقاڭدا «باي» قالدى، قالدى «هۇسەينى».
كەل، شىكەستە قەلبىمگە بەرگىن تەسەللى،
ساۋاپتۇر ھىجازنىڭ زىيارىتىدىن.

كۆڭۈل دەردلەردىن فەراغ،
گەر كۆڭۈلنى ياد ئەتسەڭ.
يۈز مىڭ كەبەدىن ئەلا—
بىر كۆڭۈلنى شاد ئەتسەڭ...

خەتنىڭ ئارقىسىغا يەنە قوشۇمچە قىلىپ: «مىر ئەلىشىر، سەلىمسىز ھاياتىم خازان. مېنىڭ كۆڭلۈمنى سۇندۇرۇش بەدىلىگە، ھىجازغا بېرىش نە دەركار؟ مەكتۇپنى ئالغان زامان ئارقىلىرىغا قايتىپ مىسكىن قەلبىمگە تەسەللى بەرگەيلا. باقىي سالاملار!» دەپ يېزىلغانىدى.

ئەلىشىر خەتنى ئوقۇپ، خىيال دېڭىزىغا چۆمىدى، شۇ ئەسنادا يەلتاپان قارشىسىدىن چىقىپ، ئۇنىڭغا ئەدەپ بىلەن سالام بەردى. ئەلىشىر ئىلىك ئالغاندىن كېيىن:

— مەكتۇپنى سەن كەلتۇرگەنمۇ؟ — دەپ سورىدى.

يەلتاپان «ھەئە» مەنىسىدە باش لىڭشىتتى.

مىر ئەلىشىر كۆپ يول يۇرۇپ ھارغانىدى. شۇڭا يەلتاپانغا: «مېنىڭ سەن بىلەن تەڭ يۇرگۈدەك ھالىم يوق» دېدى. يەلتاپان: «پەرمانىغا ئاساسەن ھەزرەتلىرىنى يۇدۇپ يۇرگەيمەن»، دېدى جاۋابەن ۋە مىر ئەلىشىرنى ھاپاش قىلغىنىچە ئىنسى — جىن بىلمىگەن يوللار بىلەن كۆرۈنۈپ — كۆرۈنمەي دېگەندەك چېپىپ سەمەرقەنتكە يېتىپ كەلدى.

ئەلىشىر ھۇسەيىن بايقارا ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئىككى سادىق دوست قۇچاقلىشىپ، شۇنداق ئۇن سېلىپ يىغلاشتىكى... يىغا-

لىشقان ئەركانۇ دۆلەتتىن تارتىپ ئاددىي خەلققىچە ھېچكىم ئۆزىدىن تۇتۇۋالالمىدى...

تاڭ ئاتتى. ھەممىمىزنىڭ يۈزىگە ئاپئاق تاڭلار چېچىلسۇن!... پادىشاھنىڭ تاشقىرىدا يۇرگىنىدەك ھالى قالمىغانىدى. تەكتى زېمىنغا «داروت ـ تەلەف»[1] نامىدا بىر ھۇجرا ياسىتىپ، شۇنداق كېچە ـ كۈندۈز يىغلاپ يېتىۋەردى...

كۈنلەر ئۆتۈپ، يەنە نۇرغۇن سۇلار ئاقتى. گۈل ئاخىرقى قېتىم كۆزلىرىنى كۆچەپ ئېچىۋىدى يورۇق، كەڭ ئالەم ئۇنىڭغا تۇڭلۇق تەك تار ۋە قارامتۇل بولۇپ كۆرۈندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ كۆزلىرى ئېچىلماس بولۇپ يۇمۇلدى... قايتا كۆرمىدى... سارايدىن شۇنداق بىر نالە ـ پىغان كۆتۈرۈلدىكى نەي ئاۋازىدەك بۇ ھەسرەتلىك نىدا ھاۋاغا سىڭىپ زېمىنغا تارقىدى. ئەھۋالنى كۆڭلى سەزگەن ئەلىشىر ھۆكۈمپ ھازا ئاچقىنىچە ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ توختىدى. ئۇنىڭ يىغىسىغا ھەسرەت، يېتىملىك، ھارغىنلىق ۋە تەقدىرى ئەزەللىكنىڭ دەردى ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. قېنى ئاڭلايلى، ئەلىشىر ئىشىكنى ئاچماستىن، ئىچىكىرىگە كىرمەستىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراغا نېمە ئېيتاركىن:

ئەي شاھى سەمەرقەنت، قەنتنى زەھەر ئەتمەك كېرەك.
چۈنكى بۇ پانىي جاھاندۇر، كەلگىنى كەتمەك كېرەك،
ھەممە نەرسە خالىقىيدۇر، يەككە شۇ دۇنيا قالۇر،
سەرۋى گۈل سايىسىدا سولدى گۈل، نېتمەك كېرەك!

ئەسلىدە گۈلنىڭ ياتقان ھۇجرىسى ئالدىدا بىر تۈپ سەرۋى دەرىخى

---

① داروت ـ تەلەف ـــ يوقىلىش ئۆيى. ئەپسانىلەرگە كۆرە، ئۇنىڭغا كىرگەن ئادەم يوق بولۇپ كېتەرمىش.

ربخى ئۆسكەن بولۇپ، ئاستىدا گۈللەر ئېچىلىپ تۇرىدىكەن··· ئە-لىشىر بۇ بېيىت بىلەن گۈلنىڭ ۋاپاتىنى رەمزىلىك ئىپادىلىدى. بۇنى چۈشەنگەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا كۆكسىنى مۇشتىلاپ ۋە كۆزلىرىدىن سەلدەك ياشلار ئاققۇزۇپ، نېمە دەركىن، قېنى ئاڭلايلى!

ئەجەلگە نە چارە ئۆلسە، نە ئەيلىمەك، نېتمەك كېرەك،
سەرۇبدىن تاۋۇت ياساپ، گۈلدىن كېپەن ئەتمەك كېرەك.
چۈن ئاناسر① خاككا مەربۇت② ئاخىرى ھەم خاك بولۇر،
يۈيۈك ھەمدەم كۆتۈرۈك، مەنزىلگە تېز يەتمەك كېرەك···

سۆز ئىنتىھاسىغا يەتتى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالار: «قازاغا رىزا شا-ھىنشاھىم! بىز بەندىڭۇ ئاخىر! ھەممىمىز ئاشۇ يولنىڭ كارۋانى، كەلگەنلەر كەتتىلەر، بىز ھەم يولدامىز، جانابىي ۋاجىبۇل ۋۇجۇد دىلىڭىزنى مۇنەۋۋەر، ئۆمرىڭىزنى ئۇزۇن ۋە بایاشات ئەيلىگەي!» دەپ تەسەللى بېرىشتى. ھەر نېمە بولسا بولىدىغان ئىش بولدى، گاھ كۆڭلۈڭنى كەك تۇت، گاھ تار!

گۈلنىڭ تاۋۇتىنى ھازىرلاپ، ئۇنى بارسا كەلمەس يولغا ئۇزۇ-تىش ئۈچۈن تاۋۇت تۆت ئادەمنىڭ يەلكىسىدىن پەرۋاز قىلدىكى، ئۇلاردىن بىرى مىر ئەلىشىر نەۋايى ئىدى.

ئۇ گۈلى رەنانىڭ دۇنيادىن مۇرادىغا يەتمەي ئۆتكىنى ۋە ئۆزىگە ئەقىدە قىلىپ جان پىدا قىلغىنى بەختسىز ئەلىشىرنىڭ خاتىرە-سىگە مەڭگۈ ئورناشتى. تاۋۇتلۇق مىر ئەلىشىر قەبرىستانلىق يو-لىدا كۆزلىرىدىن دۇر ـ مۇنچاقتەك ياشلار ئاققۇزۇپ مۇنۇ بەـ

---

① ئاناسر ـــ ماددا، ئېلېمېنت.
② مەربۇت ـــ باغلانغان، باغلىق.

يىتلار ئارقىلىق ناله قىلدى:

ئەي دىلرابا، بىر بېقىپلا نە ھالغا سالدىڭ مېنى،
شانە[1] كەبى بەردار [2] ئەۋەتىپ، زۇلفۇڭغە تاقدىڭ مېنى.
سۇدرەدىڭ، غەم بەھرىنىڭ چۇشۇردۇڭ كانارىغە،
ئىلىۋېلىپ زۇلفۇڭغا سەن، بالاغە ئاتدىڭ مېنى.
كىمدىن كىمگە داد ئەيلەيىن ـ كەدەرىم [3] قاراسغە،
لوقمان ھەم يوق بارسام ئۇندا، بۇ دەردىم چارەسىغە.
بىر تۇگىمەس ئوتنى سالدىڭ جىگىرىم يارا سىغە.
تا ئۆمۈرلۈك قايغۇلارغا، ئوتلارغا ياقدىڭ مېنى...

مەن سۆيۈنگەن تاغلارغا مەگەر ياغمىش قار بۇگۈن،
نە بولدى ئوتلۇق زەبانىڭ، غۇنچەڭ بولدى خار بۇگۈن.
راھىتىن كۆرمەي جاھاننىڭ، دۇنيا باشقا تار بۇگۈن،
مالۇ ـ مۇلكى خانۇماندىن، قۇۋانچىدىن يىغدىڭ مېنى.

ئى، نەۋايى، بىناۋامەن، قۇتۇلمىدىم غۇسسەدىن،
ئۆمۈر يوكى ئېغىر كەلدى، پۇكتى قەددىم تازەدىن.
نە بۇلۇردى ماڭا بەرسەڭ سەن نۇش ئەتكەن كاسەدىن،
ئېچىلماي سولدۇڭ گۇلۇم، غەمگە چۇلغۇتدۇڭ مېنى...

بىچارە گۇلنى ئاخىر قارا تۇپراق ئۆز قوينىغا ئالدى. مىر ئەلىشىر نەۋايى كۇنلىرىنى بىناۋا ئۆتكۇزدى. گۇلنىڭ مازارىغا كېـ

---

① شانە ــ تاغاق.
② بەردار ــ ھۆكۇمنى بېجىرگۇچى.
③ كەدەر ــ غەم ـ قايغۇ.

لىپ بىر مۇددەت پىغانلىق ياش تۆكتى ۋە شۇنداق نەزم ئوقۇدى:

ئەلىشىر نەۋايى، چارلات گۈلۈڭنى،
ئوقى مىڭ مەرسىيە شاد ئەت گۈلۈڭنى.
ئۇنۇتما بىر ئۆمۈر ياد ئەت گۈلۈڭنى،
تۆك قانلىق ياش، يىغلا گۈل مازاردا...

مىر ئەلىشىر گۈلنىڭ مازارىدىن تاڭغا يېقىن قايتىپتۇ ۋە ئا-شىق سۈپەت بولۇپ، بۇنداق سانسىز كېچىلەرنى ئۆتكۈزۈپتۇ. كې-يىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغچە يارىنىڭ روھىغا بېغىشلاپ ئاخشامدىن تاڭغىچە غەزەللەر پۈتۈپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەل ئىچىدە نەۋايى بىر ئۆمۈر ئۆيلەنمەي بويتاق ياشىغان ۋە شول سەۋەبلىك پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن، دېگەن رىۋايەت تارقاپتۇ...

مەكتۇپلار

«مۇنشەئات» [1] دىكى 14 ـ مەكتۇپ

تا ئالەم ئۆزرە ئاسمان ئايلىنىپ تۇرار ئىكەن،
ئاسمان ئۆزرە يۇلتۇزلار پارلاپ تۇرار ئىكەن.
يۇلتۇزلار سەيرى بىقارار ئىكەن.
بۇلارنىڭ بارچىسى سېنىڭ پەرمانىڭغا ئىتائەت ئەتسۇن.

ئاۋۋالقى تەخت ئېگەللەشدەكىم [2] ئۇ سەلتەنەتنىڭ پارلاق قۇيا-شى ئالەم ئەھلى كۆزىنى ئۆز نۇرى بىلەن بەھرىمان قىلدى ۋە ئۇ ئۇلۇغ پادىشاھ ئۆز ئايىغى بىلەن خەلىفىلىك تەخت شۆھرىتىنى يۈكسەلدۈردى، (شۇ چاغدا ئۇنىڭدىن) بۇ فەقرى ھەقىرغا [3] بىر ئا-لىي نىشان ئەۋەتىلگەن ئىدى... شۇنداق مەزمۇندەكىم:

«تارقاق شېئىرلىرىڭنى توپلاپ، مەۋلانە سۇلتان ئەلى مەشھە-دىيگە [4] كۆچۈرتكۈزۈپ، ھۆزۈرىمىزغا ئەۋەرتكەيسىز» لېكىن بۇ ئىش كەچراق بۇيرۇلدى ۋە ئۇ پەرماننىڭ ئىجراسى تېزراق ئەمەل-گە ئاشمىدى.

بۇنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلىشنى ۋە سەۋەبىنى ئەرزگە يەتكۈ-زۈشنى ئەزىز دوستىمىز، سۇلتانىمىز ھۈسۈيىن قوبۇلىغەكىم، ئول دەرگاھ تۈپرىقىنى سۆيۈش بىلەن يۈزىمىز قۇياشقا يەتكەي ۋە ساراينى سەجدە قىلىش بىلەن بەشىمىز پەلەكتىن ئاشقاي. ئىل-

---

① «مۇنشەئات» ــ نەۋايىنىڭ ھەر خىل ئىشلار بىلەن باشقىلارغا يازغان خەت ـ چەكلىرى توپلىمى بولۇپ، بۇ مەكتۇپ ھۈسەين بايقارا نامىغا يېزىلغان.

② ھۈسەين بايقارانىڭ 1449 ـ يىلى بىرىنچى قېتىم خۇراسان تەختىنى ئىگىلە-شى.

③ نەۋايى ئۆزىنى دېمەكچى.

④ 14 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر خەتتات.

تىماس مەقسىتىكى، ئۇ يەرگە يېتىشكەچ، بۇ گۇناھكار قۇل ئۆزرە سورىسۇن. ئۇمىدىم شۇكى، ئۆزرە سوراش مەقبۇل كۆرۈنگەي ۋە ئۆزىرە ماقۇل بولغاي.

«مۇنشەئات» دىكى 41 ـ مەكتۇپ[1]

قۇللۇق دۇئاسىدىن كېيىن شۇ نەرسە ئەرز قىلىنىدۇكىم، بۇ فەقىرنىڭ تارقاق شېئىر ۋە بېيىتلىرىدىن نېمەئىكى تەرتىپ بېرىلگەن ۋە دىۋان قىلىنغان بولسا، هەممىسى مۇبارەك كۇتۇبخانىغا[2] قويۇلۇپ، ئۇ يەردىكى كىتابلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش شەرىپىگە ئېرىشكەن بولار ئىدى.

ئۆتكەن ئىككى يىلدىكىم، بۇ بەندە بېشىغا زامان هادىسىلىرىدىن يۇز خىل بالا ۋە بېرىهىم يار زۇلمىدىن يۇز تۇرلۇك جاپالارو كەلدى. هەرقاچان قاتتىق زەربىگە يولۇقسا، ئۇنى ئېيتىشقا بىر غەمخور دوستۇم ۋە هەرقاچان قىينىچىلىققا دۇچ كەلسەم ئۇنى ئىزهار قىلىشقا بىر سىرداش رەفىقىم يوق ئىدى.

ئۇ ئازاب ۋە قىينىچىلىقلار مەزمۇنىنى بىرەر بېيىت ياكى مەتەلە (شەكلىدە) خىيال قىلار ئىدىم ۋە بۇ بىلەن كۆڭلۈمنى قايغۇ ۋە غۇسسەدىن بوشىتاردىم، (شۇ تەرىقە) ئاز ۋاقىت ئىچىدە كۆپ شېئىر ئېيتىلىپ هەر تۇرلۇك شېئىر، غەزەل يىغىلىپ قالغان ئىكەن.

بۇلارنى يوقىتىپ قويۇش مەن ئۇچۇن كۇتۇلمىگەن ئىش ئىدى. شۇڭا ئۇ شېئىرلارنى توپلاپ، تەرتىپ بېرىش بۇيرۇلغانمۇ بولدى. شۇ سەۋەبلىك ئاۋۋالقى ئىككى دىۋان[3] شېئىرلىرىنى كېيىنكى يېزىلغانلىرىغا قوشۇپ، تەرتىپ بىلەن تۆتكە بۆلۈندى ۋە تۆت نام بېرىلدى: بالىلىقتا يازىتىلغان ئاجايىپ مەنالارغا «كىچىكلىك ئا-

---

① بۇ مەكتۇپ هۇسەيىن بايقارا نامىغا يېزىلغان.

② هۇسەيىن بايقارا كۇتۇبخانىسى دېمەكچى.

③ شائىر ئۆزىنىڭ ئاۋۋالقى ئىككى دىۋانى — «بىدائىي ئۇل ـ بىدايە» ۋە «نەۋادىر ئۇن ـ نىهايە» نى نەزەردە تۇتقان.

جايىباتلىرى» ۋە يىگىتلىكتە يۇز بەرگەن نادىر تەركىبلەرگە «يىگىتلىك نادىرلىقلىرى» ۋە ئۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىسىدا جىلۇە قىلغان گۈزەللۇەشلەرگە «ئوتتۇرا ياش گۈزەللىكلىرى» ھەم ئۆمۈرنىڭ ئاخىرىغا يېقىن شېئىر قاتارىغا كىرگەن پايدىلارغا «قېرىلىق پايدىلىرى»، دەپ نام بېرىلدى. يەنە (ئۇلاردەك) يۈزگە كەلگەن توپلامغا تەب (تەبىئەت) غەزىنىسىدىن ھاسىل بولغان مەنىلەر بولغىنى ئۈچۈن «مەنىلەر غەزىنىسى» دەپ نام بېرىلدى، ئۇشبۇنى مۇبارەك نەزىرىڭىزگە يەتكۈزۈش لازىم ئىدى.

شۇ سەۋەبتىن سۆھبەتداشلارنىڭ فەخرى بولمىش مەۋلانە ساھىب ھۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتىلدى ۋە ئۇ كۆچۈرمىنى ئالىي مەجلىسكە يەتكۈزۈش تەيىنلەندى. بۇ جۇرئەتكارلىقىڭىزغا ئافىرىن ۋە (يەنا) ئۇ غەيرەت بىلەن قىلغان ئىشىمىزغا تۆزىتىشلەر قىلىش ئۈمىدىدە. يەر يۈزىدە ھۆكۈمىڭىز راۋان بولسۇن ۋە يەر يۈزى ئەھلىگە ئادالىتىڭىزدىن ئامانلىق ۋە ئاسايىشلىق ياغسۇن.

جامىيدىن[1] نەۋايىغا خەت

دۇئادىن سۆڭرا، مۇھەببەت ۋە يېقىنلىق تىلى بىلەن ئەرز شۇ-كى، قۇدرەت ئىگىسى سۇلتان (ھۈسەيىن بايقارا) غا يېقىن تۇرغان ھالدا ئۇنىڭغا سۆزى ئۆتىدىغان بولۇش - ئۇلۇغ بىر نېمەتدۇر.

بۇ نېمەتنىڭ شۈكرانىسى ھەربىر نەفەسىنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئۈچۈن سەرف قىلىش، زالىملار زۇلمىنى ۋە سەرھەڭلەر (ساقچىلار) يەتكۈرۈشى مۇمكىن بولغان زەرەرنى مۇ-سۇلمانلاردىن دەف قىلىش (خەلقنى مۇداپىئە قىلىش) بىلەن بولە-دۇ... ئەگەر سۆزنى ئۆتكۈزۈش بۇرچى نازۇك تەبىئىتىڭگە ئې-غىر كېلىپ، شەرەپلىك خاتىرىڭگە پەرىشانلىق كەلتۈرسە، بۇ ئېغىرلىقنى ئۈستىڭىزگە ئېلىش بىلەن خەلق ئۈچۈن قىلغان غەمخورلىقىڭىزنى سېلىشتۇرسىڭىز، پەرقى تولىمۇ چوڭدۇر. خا-تىرىڭگە يەتكەن پەرىشانلىقىغا سەۋر قىلىشىڭىز ئاقىۋىتىدە سىزگە بەخت - سائادەت يۇزلەنگۈسىدۇر.

---

① نۇرىددىن ئابدۇراھمان جامىي (1414 — 1492) پارس - تاجىك شېئىرىيىتىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىسى. مەشھۇر شەيخ سەئىددىدىن كاشىفەرىينىڭ كۈيئوغلى. نەۋايىنىڭ ئۇستازى ۋە دوستى. شائىر مەۋرىي ۋەزىپىلىرىدىن ئىستېپا بېرىش قارارىغا كەلگەندە، جامىي ئۇنىڭغا خەلق ئۈچۈن داۋاملىق ئىشلەش مەسلىھەتىنى بېرىپ بۇ خەتنى يازغان.

مۆھۆردارلىق ھەققىدە پەرمان*

سۇلتان ساھىبقىران سەلتەنەت تەختىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە، شاھ سۇپەت ئەمىرگە (نەۋايىغا) ئەمىرلىك دىۋانىدا مۆھۈر بېسىشنى تەكلىپ قىلدى. ئۇل ھەزرەت بۇ مەنسەپكە مەيلى يوقلىقى تۇپەيلى، پادىشاھقا ئەرز قىلدى: «ھازىردا مەن نەۋۋاب ۋە ئىچكىلەر ① جۇملىسىدىن ھېسابلىنىمەن، قائىدە ـ يوسۇنغا رىئايە قىلىپ تۇرماي، ھەممە ئەمىرلەرگە قارىغاندا يۇقىرىدا ئولتۇرىمەن. ئەگەر ئەمىرلىك ئىشىنى قوبۇل قىلسام، تۆرىلىك تەرىقىسىگە رىئايە قىلىش يولى بىلەن بارلاس ② كاتتىلىرى مەندىن يۇقىرى تۇرۇشلىرى كېرەك بولىدۇ. بۇنداقتا بۇ مەنسەپ مېنىڭ مەرتىۋەمنى تۆۋەنلەتكەن ھېسابلىنىدۇ. ئۇمىد قىلمەنكى، مېنى مۆھۈر بېسىشدىن قۇتقۇزغان بولسىلا، شۇنىڭ بىلەن خىزمەت ۋە مۇلازىمەت ئىشلىرىنى ئاسايىشلىقتا بېجىرىپ تۇرغان بولسام».

دوستىپەرۋەر ساھىبقىران شۇنداق پەرمان چىقاردى: «قابىلىيەتلىك قامىتىڭىزنى ئەمىرلىك سەراپىسى بىلەن بېزىمەسلىك مۇمكىن ئەمەس. سىز ئېيتقاندەك، بۇ مەنسەپنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بارلاس ئەمىرلىرى مەندىن يۇقىرى تۇرىدۇ، دېگەن گەپمۇ ناتوغرىدۇر. چۈنكى سۇلتان بەدئۇززامانىدىن باشقا ئەمىرلەردىن ھېچكىم سىزدىن يۇقىرى تۇرماسلىقى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىمەن. لېكىن سىز بىلەن دوستلۇق ۋە يېقىنلىق دەۋاسىدا يۈرگەن ئەمىر مۇزەففەر بارلاسقا، ئەگەر خالىسىڭىز سىزدىن ئاۋۋال مۆ-

---

① نەۋۋاب ۋە ئىچكىلار — پادىشاھنىڭ ئورۇنباسارلىرى ۋە ئەڭ يېقىن كىشىلىرى.

② ساھىبقىران ئەمىر تېمۇرمۇ بارلاس قەبىلىسىدىن. دېمەك بارلاس قەبىلىسىدىن بولغان بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ تېمۇر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى تۆھپىسى چوڭ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتتىكى ئورنى ئەزەلدىن يۇقىرى ۋە دەخلىسىز بولۇپ كەلگەن.

هۇر بېسىشقا رۇخسەت بېرەرسىز، ياق دېسىڭىز بۇمۇ ئىختىيارىڭىزدا بولسۇن».

قىسقىسى، ئالىي ھەزرەت (نەۋايى) پادىشاھ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، ئول ھەزرەت بىلەن ئەمىر سەيىد ھەسەن ئەردەشىر بىر كۈندە جۇببە ۋە كۇلاھى نەۋرۇزىي [1] كىيىپ، مۇھۇر بېسىشلىرى مۇقەررەر بولدى. بارچىنىڭ خىيالىدا، پادىشاھ ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق، تەدبىرلىك ئەمىر ھەممىدىن يۇقىرىغا مۇھۇر باسىدۇ، دېگەن پىكىر ھۆكۈم سۈرەتتى. بىراق شۇ كۈنى ئادەت بويىچە ئول ھەزرەتنىڭ ئالدىغا خاسىيەتلىك كۈندە مۇھۇر بېسىش ئۈچۈن نىشان [2] ئېلىپ كېلىشتى.

ئول ھەزرەت نىشانىنى ئەمىر سەيىد ھەسەنگە[3] بېرىلسۇن، ئاۋۋال ئۇ كىشى مۇھۇر باسسۇن، دېدى. ئەمىر سەيىد ھەسەن بولسا، ھۆرمەت ئىزھار قىلىپ، نىشاننى يەنە ئەمىرگە قايتۇردى. ئول ھەزرەت قەغەزنى ئېلىپ، كەمتەرلىك بىلەن قەغەزنىڭ شۇنداق جايىغا مۇھۇر باستىكى، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكىگە تامغا بېسىشقا مۇمكىن بولمايتتى...

---

① كۇلاھى نەۋرۇزىي — ئەمەلدارلىق كىيىملىرى.

② نىشان — پەرمان، بۇيرۇقنامە.

③ سەيىد ھەسەن ئەردەشىر نەۋايىنىڭ بالىلىقىدىكى ئۇستازلىرىنىڭ بىرى.

ئەمىر ئەلىشىر ھەزرەتلىرىنىڭ ئاسترابادقا ھاكىملىققا تەيىنلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەلا ھەزرەت (سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئەزەربەيجان ھۆكۈمدارى ياقۇپبەگ) كە يازغان مەكتۇپى ①

سەلتەنەتنىڭ كۆركى، سۇلتانلىغۇ ھۆكۈمدارلىق بوستانىنىڭ نۇرى، ئادالەت يۈرتلىرى ۋالىيدىسى، «ئاللاھ غايىب نەرسىلەرنى بىلگۈچىدۇر» دېگەن ئاياتكە مۇناسىبۇ، «ئاللاھ سېنى ۋە ياقۇپ ئا-ئىلىسىنى ئۆز نېمەتلىرىگە غەرق ئەتكۈسىدۇر»، دېگەن ئايەتنىڭ جىلۋىگاھى بولمىش، تەڭرى مۇلكى سەلتەنىتىنى ئىززەتۇ قۇدرەت تەختىدە ئامان ساقلىغۇر ئالىيجاناب بۇرادىرىمىز (ياقۇپبەگ) نىڭ جەننەت سۇپەت مەجلىسى ۋە پەلەكلەرگە زىننەت بەرگۈچى سۆھبىتىگە يەنە قايتىدىن خۇشبەختلىك تىلەكلىرىمىز بىلەن گۆ-ھەردەك پاكىز سالاملىرىمىزنى يوللايمىز.

(بۇ تىلەكلەر) يېگانىلىق گۈلشىنىدىن ئېشىپ، يېقىنلىق ئاذ-لىرىنىڭ زىلال سۇيى يۇزىدە بىردەملىك مەۋجلىرىنى ھەربىرىكەتكە كەلتۈرگۈسىدۇر، (سالاملار بولسا) ھەمجەھەتلىك، مەدەنىي خەزد-ىنىسىدىن چىقىرىلغان بولۇپ، ئىخلاس دوربىنىسىدا ئېتىقاد كۆ-زىگە نۇر بېغىشلىغۇسىدۇر.

ھەمىشە سەلتەنەتۇ ئىقبال ئاساسلىرى مۇستەھكەملىنىپ، شەۋكەتۇ قۇدرەت دەرىجىلىرى يۇكسىلىپ بېرىشنى ئۇلۇغ تەڭرد-ىدىن تىلەيمىز، «ئۇ ـ ئىلتىجالارغا ئىجابەت ئەتكۈچىدۇر». سىز-

① بۇ مەكتۇب تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن 1487 ـ يىلى يېزىلغان، دەپ قارالغان.

نىڭ مۇشكۈللەرنى ھەل قىلغۇچى ۋە توغرا يولغا باشلىغۇچى پىكرىڭىزگە ھاۋالە قىلىنىۋاتقان تىلىكىمىز ئۇشبۇدۇر:

ھەممىتىڭىز ھەرىكەتلىرى ۋە بارچە نىيەتلىرىڭىز شۇ نەرسىگە مەركەزلەشكەنكى، تىنچلىقۇ ئامانلىق بېغىنىڭ شامىلى ۋە «ئېھسانىنىڭ مۇكاپاتى ئېھسان ئەمەسمۇ» (دېگەن ئايەت) سەلكىنىنىڭ ئېشىش مەنبەسى بولمىش بىرەدەملىكىنىڭ ئېگىز قەسىرى ھەمدە خۇشبەختىيگانلىق ساريىنىڭ ھاۋاسى دائىم بەختسىزلىك زۇلمىتى غۇبارىدىن پاكىز ساقلانسۇن ھەمدە «سەن باشقىلار بىلەن سۆزلەشكىن، مەن ئاۋازىڭنى ئاڭلاي» (دېيىلگەندەك)، يۇكسەك ساريىمىز ۋە ئاپتاپقا نۇر قەرز بەرگۈچى گەردۇن سۇپەتلىك ئاستانىمىز مەرھەمىلىرى ۋاستىچىلىقىدا ئىككى ئارىدا دائىم مۇناسىۋەت ۋە پىكىر ئالمىشىش جارى بولۇپ تۇرسۇن.

بىرلىك ئاساسلىرىنى ئاسراش، مېھرى ـ مۇھەببەت دەملىرىنى نەزەردە تۇتۇش ئەنە شۇ مەھرەملەر تۆپەيلى مۇستەھكەم ۋە ئەبەدىي قالغۇسىدۇر!

شۇ ئېتىقادقا بىنائەن ئۇ شەنى ئۇلۇغ خانەدان ھۆكۈمىدىكى يەرلەرگە ياندىشلىق شەرىپىگە ئىگە بولغان بىزنىڭ قول ئاستىمىزدىكى شەھەر ۋە ۋىلايەتلەر ھاكىملىقىغا بىر نەچچە قېتىم بۇ دەرگاھنىڭ مەخسۇس كىشىلىرىدىن ئەۋەتىلدى، تاكى ئۇلار «كىمنىڭ ئەھدى ساپ بولسا» دېگەن ماقال مەزمۇنىنى ئىككى ئارىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە تەتبىق قىلىش ئۇستىدە ئويلاپ كۆرۈپ، يەكدىللىق ئاساسلىرىنى مۇستەھكەملەش ئىشىدا مۇۋاپىقلىق ۋە ھەمجەھەتلىك كۆرسەتسۇن. ئايەتتە «يىلتىزى يەردە مۇستەھكەم، ئۇچى ئاسماندا»، دېيىلگەندەك، دوستلۇقنىڭ كۆككە باش تارتقان بايرىقىنى دۇنيا ئۆزرە بىقارار تۇتسۇن ھەمدە ھەسەت ئوتىنى ئۆچۈرۈشتە جىددىي جىھاد كۆرسىتىپ، «ئاللاھ ئۇنى سۆيگەنلەرنى سۆيىدۇ» دېگەن ئايەت شولىسىدىن نەمۇنە بولمىش بىرلىك مەشئىلى نۇرى بىلەن پەلەكلەر شەبىستانىنى مۇنەۋۋەر قىلسۇن. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىككى ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللاھ ئۇنى ئىككى ئالەمدە ئەزىزلىسۇن.

ما، «ئەرۋاھلار بىھىساب لەشكەرلەردۇر، ئەگەر ئۇلار بىر - بىرلە-رىنى تونۇماي قېلىشسا، قىرىلىپ تۈگەيدۇ، بىر - بىرىنى ئىنكار قىلسا، ئىختىلاپقا يۈز تۇتىدۇ» دېگەن ماقال تەقەززاسى بويىچە ئۇ مەھرەملەردىن بەزىلىرىنى تەيىنلەش بىلەن بىزنىڭ مەزكۇر ئالىي مەقسىتىمىز ئوقى تەقدىر مۆلچەرىگە دەل تەگمىدى. جۈملىدىن، خاس مەھرەملەر ئارىسىدا جەلالىددىن ساربان جۇنەيىد جاندارنىڭ ئۇلۇغ ئەمىر جالال بۇداغقا قىلغان ھەربىكتى بۇ مەنىگە يارقىن مىسالدۇر.

ئەلقىسسە، بۇ ئىستەك چېھرىسى ۋە بۇ مەقسەت شۇلىسى تا ھازىرغىچە بوشلۇق ۋە كېچىكىش پەردىسى ئاستىدا قېلىپ كەلە-دى. ئەمدى بولسا، دېڭىز قەتىرلىرىدەك سۇزۇك خاتىرىمىزگە غا-يىب ئالىمىدىن شۇنداق پىكىر زاھىر بولدىكى، بۇ شەنى ئۇلۇغ ۋە بايانى ئەلا ئىش ئۇستىگە بىزنىڭ ئالەمپاناھ دەرگاھىمىز مەھرەمە-لىرىدىن شۇنداق بىر كىشى تەيىنلەنمىكى لازىمكى، ئۇ كامالى ئىخلاس - ئەقىدە ۋە ناھايىتى يېقىنلىق بىلەن يەنە يۇقىرى ھېم-مەت بىزىكىدە بارچىدىن كۆركەم ۋ شۆھرەت دۆلەتمەنلىكتە ھەم-مىدىن يۇقىرى بولسۇن.

ئەلھەق، بۇ سائادەتلىك سۇپەتلەرنى ئۆزىدە جەملىگەن كە-شى - بەقارار دۆلىتىمىزنىڭ سىرلىرىغا مەھرەم، ئاسمان پەلەك بارگاھىمىز خىلۋەتگاھىدا بىزگە ھەمنىشىن، سەلتەنەتىمىز تۇۋ-رۇكى، مەملىكىتىمىز تايانچى، سۇلتان ھەزرەتلىرىنىڭ ئىشەنچى ۋە خاقانلىقنىڭ غۇرۇرى نىزامىدىن ئەلىشىردۇر. ئۇ كىشىنىڭ پەرىشتىدەك خىسلەتلىرى سىزنىڭ خۇشبەخت خاتىرىڭىزگە مەخ-پىي بولمىسا كېرەك.

ئىقتىباس، ئەگەر ساڭا ئۇ يار بولمىسا، باشقا كىم بولغاي!

بۇ بىزنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ يورۇق نۇرى، سۇزۇك تېڭىزنىڭ يار-قىن شولىسى فېرۇزەرەڭ ئۇپۇقدىن بالقىغان ئانلاردىن بىرى. ئۇ زاتنىڭ جەننەت مىسالى سۆھبىتىدىن بىر لەھزىمۇ باش تارتىلغان

ئەمەس ۋە تارتىلمايدۇ. ئەمما، يۇقىرىدا زىكىر قىلىنغان ئۇلۇغلار قاتارىدىسىگە بىنائەن ئۇ تەرەپلەرنىڭ ھۆكۈمىتىنى تامامەن مەزكۇر ئەمىر ئەلىشىرنىڭ تەسەررۇف پەنجىسى ئىچىسانىغا كىرگۈزۈپ، مۇقەررەر قىلدۇقكى، ئۇ كىشى دوستلۇق ۋە ھەمجەھەتلىك سىلسىلىسىنى كۈنسايىن ھەركەتكە كەلتۈرۈپ، ئاسايىشلىق ۋە ئىتتىپاقلىق ئامىللىرىنى تەرەققىي ئەتتۈرسۇن. سادىر بولغان ئىشلار بويىچە «كىچىشسىز ئىش بۇزۇلار» دېگەن ماقال مەزمۇنىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەكتۇپلار ۋە يېزىشمىلار ئىشكىنى ئوچۇق ساقلىسۇن.

مەزكۇر ئەمىر ھەر نېمىنىكى ھۆددىسىگە ئېلىشنى لازىم تاپسا، دىنۇ دۆلەتنىڭ توغرا تەدبىرى ۋە مۇلكى مىللەتنىڭ راۋاجى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ يەلكىسىدە ئىكەنلىكىگە شۇبھە يوقتۇر. ئۇنىڭ پاك خاتىرىگە نېمىكى كەلسە ۋە ئۇنى ئەملىگە ئاشۇرسا، بىزنىڭ ئاپتاپىتەك نۇرلۇق ئىمانىمىز ئالدىدا ئەينى سەۋەب ۋە ئېزگۈلۈكىنىڭ رەھنامىسى بولغاي!

ئەمىر ئەلىشىر توغرىسىدا سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا ھەزرەتلىرى چىقارغان نىشان

تەختىمىز تايانچى، زەپەرلەرگە يولداش پەرزەنتلەر، ساپ پېئىل-لىق ۋە ئاسمان سوّلەتلىك ئەمىرلەر، قەلبى قوۋناق ئېسىلزادە-لەر، ئالىي مەرتىۋىلىك ۋەزىرلەر، دوّلەت ئەركانلىرى، ئالىيجانا-ب ھەزرەت (سۇلتان) نىڭ ئەيانلىرى ۋە شۇنىڭدەك ئۇلۇغ سەيىدلەر تەبىقىسى، ئىززەتلىك ئوّلىمالار ۋە ماشايىخلار، بارچە ئاھالى ۋە ئاۋام، تۇرك، ئەرەب ۋە ئەجەم گۇروھلىرى ـ ھەممە بىلسۇن!

جاھان ئەھلىگە زاھىر ۋە ئايدىن روشەنكى، بىز ئۆزىمىزنىڭ خاس مەھرەملىرىمىز دەرىجىسىنى يۈكسەلدۇرۇشنى، ئۆز ئىجدە-ھاتى بىلەن تونۇلغان يېقىن كىشىلىرىمىزنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۇل-غايتىشنى ۋاجىباتلاردىن دەپ ھېسابلايمىز. بىزگە نىسبەتەن ئول مەھرەملەر مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ۋاپادارلىقى ۋە ھەقگۈلىقى تۈپەيلى بىزنىڭ ھەيۋەتلىك چېدىرلىرىمىز خىلۋەتخانىسىگە يېقىندۇر ۋە مەھرەملىكىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پايىسىگە يەتكەنلىكلىرى تۈپەيلى خا-تىرىمىز سىرلىرىغا ئالاقىدارىدۇر. خۇسۇسەن سەلتەنەتنىڭ ئەينە-كى، دوّلىتىمىز تايانچى، خاقانلىقنىڭ تۈۋرۈكى، سۇلتان ھەزرەت-لىرىنىڭ يېقىنى نىزامىدىن ئەمىر ئەلىشىر!

بىز ئۆز دوّلىتىمىز ئاپتابى شولىسى بالقىغان ۋە (سۇلتانلىق) نۇۋۈتىمىز تەنتەنىسى ياڭراشقا باشلىغان كۈنلەردە ساپ رايىمىز ۋە شىپا بەخش نىيىتىمىزنى ئۇ زاتنىڭ ئالىي دەرىجىدىكى ئىز-زىتىنى يەنمۇ كامالىغا يەتكۈزۈشكە ۋە يېقىنلىق دەرىجىلىرىنى يەنمۇ يۈكسەلدۇرۇشكە قاراتتۇق.

ئۇنىڭ ئارزۇلىرى پايىسىنى ۋە شەۋكەت چوققىسىنى پاك رەۋ-

جانى ئىنسايەت قوللىشى بىلەن شۇ دەرجىگە يەتكۈزدۇقكى، ئۇ زاتنىڭ ئالىي شۆھرىتى «سابىق مەھرەملەر ـ بىزگە يېقىندۇر» ئايىتىدە كۆزدە تۇتۇلغانلار ئارىسىدا «مۇساغا ھارۇن قانداق يېقىن بولسا، سەنمۇ مەن ئۈچۈن شۇنداقسەن» دېگەن ئايەتنىڭ قىممىتى باھا سارۇيەسى بىلەن شەرەپ تاپتى ۋە شۇ تۇيەيلى، بىزنىڭ دۆلىتىمىز نىشانى «ماڭا ئۆز ئەھلىمىدىن ۋەزىر بەرگىن، بۇرادىرىم ھارۇن بىلەن تەختىمنى مۇستەھكەملىسۇن» دېگەن ئايەت نەغمىسى بىلەن مەدھە ئېيتىلمەكتە ۋە بۇ مەنە كۈنسايىن، بەلكى ساۋاتسايىن ئارتىپ ۋە مۇستەھكەملىنىپ بارماقتا.

مەزكۇر سەلتەنەت تۇۋرۇكى ئەمىر ئەلىشىرنىڭ بۇرادىرى [1] شۇ كۈنلەردە بەزى گۇناھلىرى تۇيەيلى (بىز تاماندىن) ئېتىراز مەيدانىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن ئىرادىمىز شۇكى، تېز ئارىدا ئۇنىڭ جەريانلىرى سەھىپىسىنى ئەفۇ رەقەملىرى بىلەن يۇيۇپ، روشەن قىلۇرمىز. ئەمما شۇ ئارىدا بىزنىڭ نۇرلۇق خاتىرىمىزدە شۇنداق (خەتلىك) تۇغۇلدىكى، سەھىپە غەپلەت ئەربابلىرى خاتاكارلىق ۋە كالتەبىنلىق يۈزەسىدىن كېلىپ چىقىپ، بۇ ۋەقەنى مەملىكەت تايانچى (ئەلىشىر) نىڭ ئىشلىرىغىمۇ تەسىر قىلىشى مۇمكىن، دەپ بىلىشمەكتە.

شۇڭا بىنائەن ئۇشبۇ ھۆكۈمنى بۇيرىدۇق.

مەزكۇر سەلتەنەت تۇۋرۇكىنىڭ ۋەكىللىرى، مۇلازىم ۋە ئىش باشچىلىرى ھۆكۈمىمىز ئاستىدىكى مۇلۇكلەرنىڭ بارچىسىدا بىزنىڭ ئىلگىرىكى مۇتلەق توغرا كۆرسەتمىمىزگە ئەمەل قىلىپ ۋە ناھايىتى غەمخورلۇقىمىز سايىسىدا ئۆز ئىشلىرىغا كىرىشسۇن، (ئەمىر) نەپىس خاتىرىسىنى تەشۋىشسىز تۇتسۇن!

ھاكىملار، دورغىلار، پايتەخت ھىرات ۋە يەرلىرىمىز ئاھالىسىنىڭ تۇتۇشلىرى لازىم بولغان يول شۇكى، ئۇلار (ئەمىرنىڭ)

---

① نەۋايىنىڭ ئۇكىسى دەرۋىش ئەلى ئىسيانىنى دېمەكچى.

يۈكسەكلىكى ۋە قۇدرەتلىكلىكىنى دۆلىتىمىز بىلەن قوشكېزەك دەپ بىلىپ، ئۇنىڭ بىزگە يېقىنلىقى ۋە سادىقلىقىنى مىڭ مەرتە- ۋە ئارتۇق تەسەۋۋۇر قىلىشسۇن، ئۇ كىشىگە ۋە قېرىنداشلىرىغا نىسبەتەن سۈلتانلىقى مېھرىبانلىقى، شەۋكىتىنى كۆندىن - كۈنگە ئەلادۇر، دەپ بىلىشسۇن، (ئەمىرنىڭ) مۇھىم ئىشلىرىدا يار- دەملىشىش ۋە قوللاپ - قۇۋۋەتلەشنى بەجا كەلتۈرۈشسۇن! نۇقسانغا يول قويۇشتىن ساقلانسۇن ۋە ئېھتىيات قىلسۇن!

ئالىي پەرمانغا مۇۋاپىق — ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشى كېچە - كۈندۈز ۋە باقىي داۋام ئەتسۇن!

مۇبارەك رامىزان ئېيىنىڭ يىگىرمە تۆتىنچىسىدە 898 - (1493 - يىلى 9 - ئىيۇل) يىلى پۈتۈلدى.

نەۋايىدىن شاھزادە بەدىئۇززامانغا ① خەت

پەيغەمبەر... بۇيرۇپتۇركىم، تەڭرى تەئالا رىزاسى ئاتا رىزاسىغا ۋابەستەدۇر (باراۋەردۇر) ۋە تەڭرى تەئالا غەزىپى ھەم ئاتا غەزىپىگە ۋابەستەدۇر. بەس، كىشى ئاتا رىزاسىن ھاسىل قىلسا، تەڭرى تەئالا رىزاسىمۇ ھاسىل قىلمىش بولغاي ۋە ئاتا غەزىپىگە ئۇچرىسا، تەڭرى تەئالا غەزىپىگە ئۇچرارمىش بولغاي. مۇنداق بولغاندىن سوڭرا كىشى نېچۈك ئاتا رىزاسىدىن ئەيرۇدەم ئورغاي (ئۆزگە نەپس ئالغاي) يا قەدەم قويغاي ۋە مەشايىخ (ئۇلۇغ كىشىلەر) سۆزىدۇركىم: «ئاتاڭ پەرۋەردىگەرىڭدۇر»، بۇ جەھەتتىنكىم، تەڭرى تەئالا سېنى يوقتىن بار قىلماققا ۋەسىلە (ۋاستىچى) ئولدۇر ۋە تۇفۇلىيەتدىن شەباب سىنىنغچە (بالىلىقتىن بالاغەتكە يەتكۈچە) پەرۋەرىش بەرگۈچى ئول. بۇ ھەكىم سۆلايمان... سۆزىدۇركىم، ئاتا قەدرى قەيىۇم (قۇدرەتلىك تەربىيچى) ۋە ئانا رازىلىقى مەرسۇم (قانۇنىي رىزىق بەرگۈچى) ۋە ئەدەب ئەھمەد... دېيدۇركىم②:

ئاتادىن خەتا كەلسە كۆرمە خەتا،
سەۋاب بىل خەتا، تاكى قىلسا خەتا.
ئاتانىڭ خەتاسىنى بىلگىل سەۋاب،
سېنى يۇز بالادىن قۇتقازغاي خۇدا...

---

① 1497 ـ يىلى ھۈسەيىن بايقارانىڭ خوتۇنى خەدىچە بېگىم بىلەن نىزامۇلمۇلىك سۈيىقەست ئىشلىتىپ، ھۈسەيىن بايقارانىڭ مەستلىكتە يازغان پەرمانى بىلەن ئۇنىڭ نەۋرىسى 13 ياشلىق مۇمىن مىرزا (سۇلتان ھۈسەيىننىڭ باشقا خوتۇندىن بولغان چوڭ ئوغلى بەدىئۇززامانىنىڭ ئوغلى) نى تەرىك بوغۇزلۇتىپ، ئورنىغا مۇزەپپەر مىرزا (پادىشاھنىڭ خەدىچە بېگىمدىن بولغان ئوغلى) نى ئاستراباددا ھاكىم قىلىپ تەينىلەيدۇ. نەتىجىدە بەدىئۇززامان ئوغلىنىڭ قىساسى ئۇچۇن ئاتىسى ھۈسەيىن بايقاراغا قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا نەۋايى بەدىئۇززامانغا نەسىھەت قىلىپ بۇ خەتنى يازغان. خەتنىڭ باش قىسمىدىن ئېلىندى.

② بۇ تۆتلىكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» دا ئۇچرىمىغىنىغا قارىغاندا ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ يەنە بىر ئەسىرى بار بولۇشى مۇمكىن.

图书在版编目（CIP）数据

东方传说中的艾力希尔·纳瓦伊：维吾尔文/吐尔孙·库尔班·突尔凯西编．—乌鲁木齐：新疆大学出版社，2010.12
ISBN 978-7-5631-2418-3

Ⅰ.①东… Ⅱ.①吐… Ⅲ.①维吾尔族—民间故事—作品集—中国—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.①Ⅰ277.3

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2010）第 240807 号

责任编辑：帕力塔洪·艾吾拉洪
责任校对：阿达来提·牙合甫
封面设计：艾克拜尔·萨力

东方传说中的艾力希尔·纳瓦伊
吐尔逊·库尔班·突尔凯西 编著

新疆大学出版社出版发行
（乌鲁木齐市胜利路 14 号 邮政编码：830046）
新 华 书 店 经 销
新疆新华印刷厂印刷
开本：850mm × 1168mm 1/32 13.75 印张
2010 年 12 月第 1 版 2010 年 12 月第 1 次印刷
印数：0001-1000 册

ISBN 978-7-5631- 2418 - 3
定价：39.80 元